Dirk Verhofstadt In gesprek met Paul Cliteur: Een zoektocht naar harmonie

Cliteur, P.B.; Verhofstadt, D.

Citation
Cliteur, P. B., & Verhofstadt, D. (2012). *Dirk Verhofstadt In gesprek met Paul Cliteur: Een zoektocht naar harmonie*. Antwerpen: Houtekiet. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/3303499

Version:	Publisher's Version
License:	Leiden University Non-exclusive license
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/3303499

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

IN GESPREK MET PAUL CLITEUR

Dirk Verhofstadt

In gesprek met
Paul Cliteur
Een zoektocht naar harmonie

Houtekiet
Antwerpen / Utrecht

© Paul Cliteur & Dirk Verhofstadt /
Houtekiet / Linkeroever Uitgevers nv 2012
Houtekiet, Katwilgweg 2, B-2050 Antwerpen
info@houtekiet.com
www.houtekiet.com

Omslag Jan Hendrickx
Foto omslag en achterflap © Elaine Ost
Zetwerk Intertext, Antwerpen

ISBN 978 90 8924 210 5
D 2012 4765 11
NUR 740

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.
No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission of the publisher.

INHOUD

Inleiding 9

1 | Een zoektocht naar harmonie 19

2 | Leidt religie naar meer harmonie? 29

3 | De goddelijke bevelstheorie 47

4 | De zin van religiekritiek 77

5 | Religieuze zelfmoordterroristen 109

6 | De gevolgen van het cultuurrelativisme 123

7 | Naar een universele seculiere moraal 135

8 | Vrijheid van meningsuiting 153

9 | De zaak Salman Rushdie 181

10 | Vrijheid van godsdienst 195

11 | Scheiding van kerk en staat 213

12 | De voordelen van de laïcité 235

13 | Naar een neutrale overheid 263

14 | Gelijkwaardigheid van elke mens 287

15 | Humanisering van ons rechtssysteem 301

16 | Pleidooi voor secularisme 315

17 | Atheïsme als uitgangspunt 325

18 | Het belang van kennis en kritiek 337

19 | Uitbreiding van de morele kring 355

20 | De strijd rond identiteit 367

21 | De 10 geboden voor ongelovigen 385

Noten 405

Personenregister 457

Zakenregister 467

Opgedragen aan Nell en Valéry

Opdat ze mogen opgroeien
in een wereld vol harmonie.

Harmonie tussen twee individuen
wordt nooit in de schoot geworpen,
ze moet eindeloos veroverd worden.

SIMONE DE BEAUVOIR

Inleiding

De mens is het enige wezen dat opvoeding nodig heeft.

IMMANUEL KANT

De mens is, meer dan welk ander levend wezen, afhankelijk van zijn medemens. Er is een heel beperkt aantal gevallen bekend van kinderen die, voor zover men kon nagaan, op hun eentje overleefden in de vrije natuur. Het gaat dan om de zogenaamde wolfskinderen die van bij het begin opgroeiden zonder menselijk contact. De term 'wolfskinderen' gaat terug op de legende van Romulus en Remus, twee jongetjes die door een wolvin zouden zijn gevoed, maar dat is misleidend. De wetenschap kent geen mensen die door dieren werden 'opgevoed'. Men spreekt dus beter van 'wilde kinderen', zoals voor het eerst vermeld door de Zweedse botanicus Carl Linnaeus.[1] Denk aan Victor van Aveyron, een jongen die in de bossen rond Laucane in het Franse Centraal Massief leefde en in 1797 door dorpelingen werd ontdekt.[2] Men beschouwde hem als een doofstomme idioot. De Franse dokter Jean Marc Gaspard Itard ontfermde zich over het kind, gaf het de naam Victor en probeerde hem te leren spreken.[3] Op twee eenvoudige woordjes na, *lait* (melk) en *Oh Dieu* (Oh God), lukte dat niet, wat werd toegeschreven aan het totale gebrek aan contact van het kind met medemensen.

Het merendeel van de kinderen leert vanzelf via de ouders, verzorgers, broers, zussen, en op school in de eerste zes levensjaren makkelijk een taal aan. Na die leeftijd wordt het veel moeilijker en bij

sommigen zelfs quasi onmogelijk. Voor heel wat emotionele en psychologische vermogens, waaronder ruimtelijk inzicht en andere cognitieve vaardigheden, geldt in meer of mindere mate hetzelfde. Het voorbeeld van Victor van Aveyron en andere 'wilde kinderen' toont aan dat een mens alleen maar menselijk kan worden in contact met medemensen. Toch is Kants uitspraak dat 'de mens het enige wezen is dat opvoeding nodig heeft' intussen achterhaald.[4] Uit de zoölogie blijkt immers dat ook dieren een vorm van opvoeding nodig hebben en dat ze vooral van de moeder een aantal handelingen aanleren die hen in staat stellen te overleven. Het klopt dat dit bij de mens een veel ingewikkelder en uitvoeriger proces is.

De afhankelijkheid van de mens van soortgenoten is dus niet uniek in het dierenrijk, maar is bij mensen opmerkelijk groter. Na een groei van negen maanden in de baarmoeder komen mensenkinderen zo goed als hulpeloos ter wereld, ze zijn zelfstandig tot bijna niets in staat, kunnen hun relatief grote hoofd niet rechtop houden en hangen volledig af van hun moeder of een andere vrouw die hen zoogt. Cruciaal in de ontwikkeling van een baby tot een zelfstandig mens, is uiteraard de groei en ontwikkeling van de hersenen, tot in de late tienerjaren. Ons brein is opgebouwd uit honderd miljard neuronen of hersencellen, ongeveer hetzelfde aantal als er sterren in het universum zijn. Het aantal verbindingen tussen die neuronen is nog veel groter. Vanaf een bepaald ogenblik tijdens de embryonale en foetale ontwikkeling gaat het spectaculair snel: er worden duizenden nieuwe verbindingen per seconde gelegd.[5] Het menselijk brein lijkt in vele opzichten goed op het brein van andere primaten, maar de mens heeft een groter breinvolume in verhouding tot het lichaamsgewicht. De ontwikkeling van het brein duurt wel lang in verhouding tot de duur van een gemiddeld mensenleven. Na 18 maanden kan een kind een beetje nadenken, na vier jaar kent het een duizendtal woorden, en vanaf twaalf jaar kan het vergelijkingen maken en quasi zonder hulp verder. Toch blijft de mens ook nadien aangewezen op medemensen en kan hij fysiek en psychisch nauwelijks functioneren zonder soortgenoten. Het alleen-zijn is een van de grootste angsten die mensen hebben, overal ter wereld.

In de dierenwereld kent men heel wat solitaire soorten, meestal predatoren of roofdieren. Vooral mannetjes brengen bij die soorten het grootste deel van hun leven alleen door. Ze zoeken enkel vrouwtjes op om te paren, die dan een tijdlang voor het grootbrengen van

de jongen instaan. De mannetjes kunnen echter al snel volledig zelfstandig overleven. Andere diersoorten kunnen dat dan weer niet. Zij leven in groep om zichzelf te beschermen en trekken in kuddes of zwermen op. Mensen kunnen maar moeilijk overleven zonder steun van medemensen. Een groot deel van hun leven kunnen ze niet zonder hulp en bijstand van anderen. Zo zijn ze eerst afhankelijk van diegene die hen baarde, de moeder, of na de geboorte van een andere vrouw. Via borstvoeding zorgden die voor het nodige voedsel en met hun lichaam boden ze de noodzakelijke warmte. Moeders zijn doorheen de geschiedenis ook de eerste opvoeders, daarin meestal geholpen door de vaders, naaste familieleden en stamleden. Ook later zijn ze binnen de stam afhankelijk van mensen die voor voedsel en bescherming zorgen, meestal de vaders en andere mannen.

In de prehistorie leefden mensen samen in groepen van enkele tientallen tot een honderdtal mensen. Ze waren volledig afhankelijk van elkaar, om voedsel te verzamelen, om te jagen en om natuurlijke vijanden af te weren. Het is vrij duidelijk dat iemand op zijn eentje in deze omstandigheden niet kon overleven. De schitterende kunstvormen in de grotten van onder meer Lascaux en Altamira getuigen hoe ontwikkeld deze mensen al waren, maar wie in die periode geheel op zichzelf aangewezen was en geen bescherming en hulp van anderen kreeg, ging onherroepelijk ten onder. Pas in het het Neolithicum, omstreeks 10.000 jaar voor onze tijdrekening, gingen jagers-verzamelaars planten cultiveren en schakelden ze over op de landbouw. Op die manier begonnen mensen zich op één plaats te vestigen zoals in Soemerië, Anatolië en later in het oude Egypte en Byzantium. In die vroege gemeenschappen begon men al snel regels af te spreken om het samenleven van steeds grotere aantallen mensen mogelijk te maken.

De Egyptische Dodenrollen zijn daar een uitstekend voorbeeld van. Daarin staan voorschriften om mensen die elkaar niet persoonlijk kenden, toch te doen samenwerken. Zo bepaalde de Farao dat mensen de graanmaat en de gewichten niet mochten vervalsen, dat ze het water (van de Nijl) niet mochten afdammen voor eigen gewin, en dat ze de ouderen, wezen en het vee goed moesten verzorgen. Die voorschriften waren de eerste regels tussen mensen die elkaar niet door familie of stamverband kenden omdat ze op een andere plaats woonden, maar deze regels waren noodzakelijk om hun gemeenschappen in stand te houden en handel te drijven. Die regels golden later

voor een hele stad, een regio, een land. Zo ontstonden er in de oudheid diverse rijken waarbinnen mensen leefden die niet alleen dezelfde regels volgden, maar verbonden waren door een min of meer gemeenschappelijke taal, cultuur en geloof. Ze volgden dezelfde gebruiken en tradities die ze van generatie op generatie doorgaven en die hen tot een specifiek volk maakten.

Mensen kunnen niet zonder medemensen en toch waren ze paradoxaal genoeg doorgaans elkaars grootste vijanden. Om allerlei redenen raakten die stammen, steden, regio's en landen met elkaar in conflict. Zowat alle oorlogen in de loop van de geschiedenis hadden als inzet de anderen te verdrijven, te onderdrukken of te vermoorden. Het uiteindelijke doel was de rijkdom van anderen te veroveren: levensruimte, gebouwen, gebruiksvoorwerpen, sieraden, vee, maar ook soms de vrouwen en mannen zelf (om hen tot slaaf te maken). De grondslag van dat geweld was vaak het anderszijn, voor zover men die anderen als mensen beschouwde. Soms bestond er afkeer omwille van louter uiterlijke kenmerken: zwarten, gelen, roodharigen, spleetogen, haakneuzen, dikke lippen, geprononceerde jukbeenderen, of meer dan gebruikelijke beharing.[6] Nog sterker keerde men zich tegen vreemde gebruiken, tradities en goden van anderen. Die stonden soms lijnrecht tegenover de regels die het eigen volk hanteerde. In naam van dat eigen volk, van de eigen tradities en van het eigen geloof werden in de loop van de geschiedenis talloze mensen verdreven, vervolgd, verkracht, gemarteld, tot slaaf gemaakt of vermoord.

De hele geschiedenis is er een geweest van stichting van nieuwe rijken en verovering van andere gebieden. Voortdurend liepen daarbij de spanningen op, met als gevolg vaak zware gewelddaden, verdrijvingen en genocides van mensen die zich weigerden aan te passen of die men in elk geval liever kwijt wilde. Exemplarisch daarvoor waren de joden. Omwille van hun geloof en later omwille van hun vermeende raciale kenmerken, werden ze de voorbije tweeduizend jaar gediscrimineerd, onderdrukt, verjaagd of uitgemoord. Maar ook andere groepen werden om hun geloof, cultuur of tradities massaal onderdrukt, tot slaaf gemaakt en soms vernietigd. Denk aan de inwoners in Kanaän door de Israëlieten, de Perzische Sassaniden in Kadisiya door de islam, de moslims en joden door de kruisvaarders, de katharen in Zuid-Frankrijk door de inquisitie, de indianen in Noord- en Zuid-Amerika door de Europese christelijke veroveraars, de hugenoten tijdens de Barthlomeusnacht in Frankrijk door de katholieken,

de Aboriginals in Australië door de Britse kolonisten, de Congolezen onder Leopold II door de slavendrijvers, de Herero- en Namastammen in Oost-Afrika door de Duitsers, de Armeniërs in het Ottomaanse Rijk door de Turken, de koelakken in de Sovjet-Unie en de slachtoffers van de Holomodor (of grote hongersnood) in Oekraïne door Stalin, de mentaal en fysiek gehandicapten, homoseksuelen, getuigen van Jehova, zigeuners en joden door de nazi's, de slachtoffers van de Culturele Revolutie in China door Mao, de stedelingen in Cambodja door de Rode Khmer, de inwoners van de Balkan tijdens de etnische conflicten door radicale nationalisten, de Rwandese Tutsi's door de Hutu's, de massamoorden in Darfur op zwarte Afrikaanse burgers door de Arabische Janjaweed.[7] Het is maar een greep uit de talloze gruwelijkheden die mensen elkaar hebben aangedaan omdat ze anders waren of dachten.

Pas onder invloed van de Verlichting kwam er een beweging op gang om medemensen met een andere huidskleur, een andere traditie en een ander geloof niet langer te onderdrukken en niet als beesten te behandelen. Zo ontstonden de eerste organisaties die zich tegen de slavernij keerden, de vrijdenkersbewegingen die ageerden voor de vrijheid van meningsuiting, de suffragettes die opkwamen voor stemrecht voor vrouwen, en later de burgerrechtenbeweging tegen de segregatie van de zwarten in de VS, de actiegroepen tegen Apartheid in Zuid-Afrika, de tweede feministische golf voor zelfbeschikkingsrecht voor vrouwen, en de holebibeweging voor gelijke rechten voor homo's, lesbiennes en biseksuelen. Een belangrijk moment daarin was de aanvaarding van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens door de Verenigde Naties in 1948. Daarin werd geopperd dat alle mensen gelijkwaardig zijn en dat geen enkele vorm van discriminatie, racisme of onderdrukking kan worden aanvaard. Dat betekent niet dat we sindsdien in een ideale wereld leven. De genocides en moordpartijen die na 1948 gebeurden, tonen aan dat er nog een lange weg te gaan is. Maar het is onmiskenbaar zo dat onder meer door de toenemende communicatiemiddelen 'onmenselijk' gedrag sterker veroordeeld wordt door de gehele wereldgemeenschap. Dat steeds meer politieke en militaire leiders voor het Internationaal Strafhof in Den Haag worden gebracht wegens schendingen van de mensenrechten, en daar ook voor worden veroordeeld, is daar een bewijs van.

De economische en financiële mondialisering van de wereld, de aanhoudende migratiegolven, de ecologische interdependentie, de

toenemende gevoeligheid voor pandemieën en de strijd tegen het internationale terrorisme, maken dat we als mensen niet alleen meer afhankelijk zijn van onze directe naasten, stadsbewoners en landgenoten, maar van zowat iedereen op deze planeet. Het lijkt alsof de chaostheorieën van onder meer Edward Lorenz en Ilya Prigogine steeds meer toepasbaar zijn op actuele maatschappelijke fenomenen.[8] Metaforisch kan men de aan Lorenz toegeschreven uitspraak aanhalen dat 'de vleugelslag van een vlinder in Brazilië, een tornado in Texas kan veroorzaken'. Door de toenemende complexiteit van de samenlevingen, maar ook door het groeiende aantal contacten tussen mensen uit diverse landen en continenten, zowel via het internet als fysiek (het aantal mensen dat zich via auto, trein en vliegtuig verplaatst groeit immers exponentieel), lijkt die uitspraak ook meer en meer van toepassing op politieke, sociale, technologische en economische omstandigheden.

In 2000 werd vanuit het Filippijnse Manilla een computervirus, een zogenaamde worm met de naam ILOVEYOU, de wereld ingestuurd. Het verspreidde zich razendsnel via het internet over alle continenten en veroorzaakte voor meer dan 5 miljard dollar schade. De terreuraanslagen van 11 september 2001 zorgden wereldwijd voor ingrijpende maatregelen om het vliegverkeer veiliger te maken. Het faillissement van de Amerikaanse financiële dienstverlener Lehman Brothers in september 2008 leidde tot een grote mondiale crisis waardoor miljoenen spaarders en talloze bedrijven werden getroffen. De Mexicaanse griep maakte in 2009 meer dan 13.000 dodelijke slachtoffers in tientallen landen. De kernramp in het Japanse Fukushima in maart 2011 veroorzaakte een wereldwijde discussie over de veiligheid van kernenergie, waarbij diverse landen besloten om hun verouderde kerncentrales tijdelijk stil te leggen. In al deze gevallen gaat het om effecten die mondiaal worden besproken en in de mate van het mogelijke worden opgevolgd en aangepakt. Iedereen voelt dat we steeds meer nood hebben aan efficiënte internationale organisaties, niet alleen op economisch en financieel vlak, maar ook politiek. Nood aan internationale spelregels, zeg maar normen die aansluiten bij de waarden die wereldwijd steeds meer erkend worden.

Natuurlijk mogen we ook niet blind zijn voor de vele positieve effecten van de globalisering en akkoorden die op internationaal vlak al werden gesloten. Denk maar aan de toegenomen welvaart in landen als China en India, de multinationale toppen en afspraken om

het klimaat beter te beschermen, de grotere druk vanuit de wereldgemeenschap op ondemocratische regimes om veranderingen door te voeren, en de toenemende culturele uitwisselingen die ons leven verrijken. Maar één aspect blijft alsnog onbelicht en lijkt veel moeilijker op te lossen: de toenemende migratie. Naast de stroom economische migranten die op een legale of illegale manier naar ons toekomen, de huwelijksmigratie, de volgmigratie in het kader van gezinshereniging en de onderwijsmigratie via uitwisselingsprogramma's, is er nog de toenemende migratie van mensen door honger, geweld en klimaatproblemen. Het zorgt in tal van steden, hoofdzakelijk in het Westen, voor spanningen en problemen, vooral omdat een toenemend aantal nieuwkomers andere culturele en religieuze gebruiken en opvattingen hebben. Zolang hun aantal gering was, werden nieuwkomers verplicht om zich min of meer te integreren. Maar intussen zijn ze met zoveel dat ze perfect op zichzelf kunnen leven, met eigen winkels, eigen scholen en eigen gebedsruimtes. En via de satellietteleVisie en het internet houden ze meer dan ooit tevoren contact met de landen van herkomst, in hun eigen taal, met hun eigen gebruiken en tradities.

Migraties hebben altijd bestaan. Het meest bekende voorbeeld is dat van de Verenigde Staten waar miljoenen mensen naartoe trokken in de hoop op een beter bestaan. Zolang men een aantal gezamenlijke principes uit de Amerikaanse Grondwet onderschreef – denk aan de vrijheid van meningsuiting, de scheiding van kerk en staat, het recht op zelfbeschikking, de gelijkwaardigheid van elke mens – leek dat relatief gezien vlot te verlopen. Veel voormalige migranten voelen zich intussen ook Amerikaan en dragen de waarden van het land uit. Maar door de toevloed van hispanics uit Latijns-Amerika, moslims uit de islamitische landen, Chinezen, Indiërs, Pakistani en andere groepen met hun eigen geloof en tradities, begint men ook in de VS tegen de grenzen van de multiculturele, en vooral multireligieuze samenleving aan te lopen. Dat is zeker al het geval in West-Europa. De komst van steeds meer moslims naar de Europese steden zet ons samenlevingsmodel, of men dat nu graag wil of niet, onder hoogspanning.

De praktijk wijst uit dat het samenleven van mensen met uiteenlopende en soms regelrecht tegengestelde meningen op politiek, maatschappelijk en religieus vlak tot grote problemen leidt. Radicale christenen verwerpen elke vorm van abortus en euthanasie, keren

zich tegen de evolutietheorie en andere wetenschappelijke inzichten, komen op voor een wettelijk verbod van blasfemie en bepleiten de naleving van christelijk geïnspireerde normen en waarden in de maatschappelijke omgang en het onderwijs. Orthodoxe moslims, vooral imams, spreken zich openlijk uit tegen homoseksuelen en afvalligen, vinden dat het de plicht van de ouders is om een levenspartner te kiezen voor hun dochters, verplichten meisjes en vrouwen om een hoofddoek te dragen, keuren onderwijs over de Holocaust af, weigeren soms een hand te geven aan vrouwen, eisen een verbod op de publicatie van cartoons over hun geloof en bepleiten de invoering van bepaalde aspecten van de sharia. Orthodoxe joden censureren leerboeken omdat er zaken in staan die strijdig zijn met de Thora, houden hun kinderen en vrouwen letterlijk buiten de westerse samenleving, en eisen het recht op om dieren ritueel en zonder verdoving te doden. Sikhs eisen het recht op om een tulband en een *kirpan* (een gekromde dolk) te dragen, zelfs in publieke functies zoals die van rechter of politieagent, maar soms ook voor hun kinderen op school. Hindoes in Nederland kregen al erkenning van hun karmafilosofie als officiële zuil en eisen nu ruimte om een grote tempel te bouwen. De paus keurt elk gebruik van voorbehoedsmiddelen af, lobbyt tegen wetten die het homohuwelijk toestaan en keert zich radicaal tegen elke vorm van stamcelonderzoek. Maar vooral: alle orthodoxe en radicale vertegenwoordigers van religies eisen een grotere plaats op voor hun geloofsovertuiging in het publieke domein.

De mens is een sociaal wezen en kan niet (over)leven zonder medemensen, maar tegelijk zijn medemensen vaak het grootste gevaar voor de mens zelf. Vandaar de noodzaak om op zoek te gaan naar die elementen die ons als mensen met diverse overtuigingen eerder verbinden dan verdelen. Hoe kunnen we, in een steeds meer mondiale wereld waarin migratie een onvermijdelijke factor is en blijft, mensen harmonisch laten samenleven? Welke basisprincipes moeten we hanteren en desnoods opleggen zodat elke mens vrij zijn overtuiging kan uiten, geloven wat hij of zij wil, en zonder dwang van bovenaf zelfstandig keuzes kan maken die zijn of haar leven zin en inhoud geven? Op welke manier moet onze samenleving in het algemeen en onze overheid in het bijzonder geordend zijn opdat dit voor mensen met uiteenlopende overtuigingen leefbaar blijft?

Dit boek gaat over een zoektocht naar harmonie. Tijdens de zomer van 2011 heb ik de Nederlandse filosoof Paul Cliteur dagenlang ge-

interviewd in Toscane. We bezochten ook een aantal steden en dorpen waar vroege vertegenwoordigers van de renaissance als eersten de weg insloegen naar het recht op zelfbeschikking. Al honderden jaren voor Immanuel Kant zijn beruchte uitspraak *Sapere aude* schreef, waren er mensen die voor zichzelf durfden te denken. Zo trokken we naar het monument van Guido Monaco, het geboortehuis van Francesco Petrarca, de tombe van Pico della Mirandola, het graf van Percy Bysshe Shelley, het geboortehuis van Michelangelo en de landschappen waar Leonardo da Vinci enkele van zijn mooiste werken maakte.[9] We discussieerden over hun leven, hun werk en hun impact, en dat van vele andere kunstenaars en intellectuelen in de geschiedenis, op ons hedendaagse denken. Dit boek is hiervan het resultaat. Paul Cliteur en ikzelf zijn leeftijdsgenoten. Beiden beseffen we dat dé waarheid niet bestaat. We hopen enkel de lezers een leidraad mee te geven voor hoe mensen met uiteenlopende politieke, maatschappelijke en religieuze overtuigingen in de toekomst toch op een vrije en harmonische manier kunnen samenleven.

Ik dank in de eerste plaats Paul Cliteur voor zijn bereidwilligheid en inzet om mee te werken aan dit boek. Zijn belezenheid, rechtlijnigheid en scherpzinnigheid hebben een grote indruk op mij gemaakt. Hij is een professor in de ware betekenis van het woord, namelijk iemand die de *professie* van het openbare lesgeven beoefent, maar ook een opiniemaker die zich met verve in het publieke debat mengt. Ik dank verder al diegenen die dit project hebben mogelijk gemaakt en mij nuttig advies gaven zoals Etienne Vermeersch, Henk Herman, Ann Meskens, Minou Buysse en Pascal De Decker. Mijn bijzondere dank gaat naar professor Johan Braeckman die het boek inhoudelijk controleerde en tal van nuttige suggesties deed. Ik dank Anne Beeckman en Pascal De Decker voor het nalezen van de tekst, en Elaine die voor, tussen en na de gesprekken zorgde voor de heerlijkste gerechten en de mooie kaftfoto maakte.

Dirk Verhofstadt

I

Een zoektocht naar harmonie

Ik wil nooit sterven voor hetgeen waarin ik geloof.
Want ik kan me vergissen.

BERTRAND RUSSELL

Het valt me op dat je in zowat al je boeken en teksten op zoek gaat naar de beste manier om mensen met verschillende politieke, maatschappelijke en religieuze opvattingen op een harmonische manier te laten samenleven. Waarom hecht je daar zoveel belang aan?

Paul Cliteur: Eigenlijk gaat het om de grote vraag van de politieke filosofie of staatstheorie. Hoe kunnen burgers binnen de grenzen van de nationale staat een *modus vivendi* vinden? Daarbij moeten we een paar zaken als gegeven vooronderstellen. Allereerst: mensen zijn allemaal verschillend. Zij hebben hun eigenaardigheden. Die eigenaardigheden zijn in beginsel ook iets goeds. Het maakt het leven spannend dat we niet allemaal hetzelfde zijn, hetzelfde denken, hetzelfde willen, hetzelfde waarderen. Daardoor kunnen we ervaringen en voorkeuren met elkaar uitwisselen. We kunnen ook onze mening bijstellen, soms anderen hun mening laten bijstellen. Zo veranderen mensen ook. Daardoor is een mens iets anders dan bijvoorbeeld een steen waarvan de identiteit voor eens en altijd vastligt. Ten tweede: om te kunnen samenleven, is het nodig dat over bepaalde basiswaarden overeenstemming bestaat. Wanneer we alleen maar verscheidenheid cultiveren is 'samenleven' en dus ook een samenleving niet

mogelijk. Naar mijn idee is die noodzaak om over basiswaarden consensus te bereiken, de afgelopen jaren onvoldoende beklemtoond. De nadruk is komen te liggen op het verschil en op de rijkdom van het verschil. Dat zie je aan al die beschouwingen over diversiteit, een woord dat sommigen voor in de mond bestorven ligt, zonder dat men precies aangeeft *waarom* daarvoor de aandacht wordt gevraagd. Is diversiteit dan een bedreigd cultuurgoed? Ik zou zeggen van niet. Het is de kunst dat we die twee dimensies, de acceptatie van verschil en de noodzaak tot een zekere eenheid, met elkaar in een goede balans weten te krijgen. Conservatieven benadrukken alleen het laatste, de eenheid, de concordia. Postmodernisten en multiculturalisten benadrukken dan weer alleen de diversiteit of pluraliteit. Dat is allebei eenzijdig. We moeten weten over welke basiswaarden consensus nodig is. Welke waarden niet onderhandelbaar zijn – iets waar conservatieven een goed oog voor hebben. En op welke terreinen mensen vrij kunnen worden gelaten. Iets wat overgeaccentueerd wordt door de multiculturalisten en pluralisten – de 'diversiteits-denkers'. Eigenlijk gaan alle debatten de voorbije jaren daarover. De harmonie moet dus bereikt worden door oog voor verschil, maar wel gebaseerd op een zekere overeenstemming over waarden.

Wat bedoel je eigenlijk met harmonie en kan de wereld ooit volledig in harmonie zijn?

Harmonie wil hier zeggen: samenleven zonder al te veel conflicten. Dus met anderen leven in een omgeving zonder al te veel polarisatie, zonder angst, zonder geweld. Een samenleving waarin onder meer gelovigen en ongelovigen vreedzaam naast elkaar kunnen leven. Natuurlijk kan een wereld nooit helemaal zonder conflicten zijn. Dat is nogal utopisch. Er mogen trouwens best verschillen van mening zijn. Dat maakt het leven en de samenleving spannend en prikkelend. Maar die conflicten moeten niet zo hoog oplopen dat men niet meer zeker is van zijn leven vanwege de maatschappelijke spanningen.

We leven sinds de gruwelijke Tweede Wereldoorlog toch in een ruimte waarin verdraagzaamheid en kritiek nauwelijks ter discussie staan. Is het bestaan van veel verschillende opvattingen niet minder belangrijk geworden? Is Europa de laatste 65 jaar al niet behoorlijk harmonieus? Zelfs de huidige crisis is veruit te verkiezen boven die van de jaren dertig met de opkomst van autoritaire regimes.

De periode sinds de Tweede Wereldoorlog is er inderdaad een geweest van grote maatschappelijke stabiliteit en harmonie. Maar de afgelopen tien jaar wordt toch duidelijk dat de Europese samenlevingen worden gekenmerkt door een toenemende polarisatie en een uiteenvallen van de sociale cohesie. We mogen daar onze ogen niet voor sluiten. Het lijkt me goed en zelfs nodig om ons daarover te bezinnen en te bezien wat eraan gedaan kan worden.

Heeft die belangstelling voor harmonie op een of andere manier te maken met je opvoeding of onderwijs? Waren je ouders en jij vroeger gelovig?

Ongetwijfeld heeft wat ik nu denk en ben te maken met mijn opvoeding, maar ik weet niet of ik zelf de beste partij ben om daarover iets verstandigs te zeggen. 'Ken jezelf', luidt het klassieke adagium, maar men moet niet te snel denken dat men daarin slaagt. Ik kom uit een ondernemersgezin. Nou ja, dat klinkt wat deftig. Ik bedoel: mijn vader was een kleine zelfstandige. Hij had een drukkerij waar tussen de vijf tot acht mensen werkten. Die drukkerij, Drukkerij Cliteur, is door mijn broer voortgezet. Mijn vader, Ben Cliteur, was zelf expliciet ongelovig.[10] Dat wil zeggen: hij zag niets in de kerk en in het christendom. Dat was de enige godsdienst die voor ons, toen ik opgroeide in de jaren zestig, enigszins zichtbaar was. Ik herinner mij dat hij zelfs op vakanties geen kerken wilde bezichtigen. Volgens mij vond hij het interieur van kerken akelig. Ik denk dat hij het associeerde met de dood, met narigheid. Nu moet ik zeggen dat in sommige Italiaanse kerken ook wel een merkwaardige sfeer hangt. Wij gingen met onze dochter toen zij acht jaar was een kerk binnen in Lucca, waar een of andere half vergane gemummificeerde heilige lag die onze dochter de stuipen op het lijf joeg. Daar tegenover staat: het *memento mori* heeft iets belangrijks. Je kunt dit leven alleen maar goed leven als je dat voortdurend doet met de dood als horizon. Dat geeft ook aan dat tijd belangrijk is. Dat je tijd niet moet vermorsen – wat ik in mijn jeugd wel veel gedaan heb – vind ik. Ik hoop dat onze dochter dat minder doet.

Ik ben dus van huis uit atheïst. Maar omdat de term 'atheïst' zoveel misleidende associaties oproept, voeg ik daar tegenwoordig vaak aan toe: 'Maar ik doe er niets meer aan.' Ik bedoel daarmee dat ik atheïsme niet het belangrijkste vind om uit te dragen. Veel belangrijker is secularisme. Ik kom daar later nog op terug.

En je moeder? Was zij gelovig?

Mijn moeder, Johanna Cliteur-Nagelschmidt, had wel een christelijke opvoeding gehad.[11] Zij was van huis uit hervormd. Ik heb nog een vertaling van de Statenbijbel thuis die zij als kind gekregen moet hebben. Immers voorin staat in een kinderhandschrift geschreven: 'Zie, Ik sta aan de deur en ik klop (Openb. 3:20).' En daaronder: 'Annie Nagelschmidt, 26 december 1934.' Zij heeft die Bijbel cadeau gekregen toen zij veertien jaar oud was en mocht er kennelijk wat in schrijven. Maar erg hard geklopt heeft mijn moeder niet. Of, om in dezelfde beeldspraak te blijven, ze heeft de deur weer gesloten. Het enige wat ik mij namelijk van haar over het geloof herinner, is veel geklaag over de tijd die zij als kind in de kerk had moeten doorbrengen, vooral op instigatie van haar grootmoeder (niet haar moeder dus; het was grootmoeder die over geloofszaken ging in het huis van mijn moeder). Mijn moeder heeft nooit Joyce Carol Oates gelezen, maar zij zou het van harte eens zijn met haar uitspraak: 'Ik vond elke zondag en op heilige dagen naar de kerk gaan, een oefening in extreme verveling.'[12] Mijn moeder had wel één overtuiging aan haar opvoeding overgehouden en dat is dat gelovige mensen grosso modo netter waren. Zo zei zij dat precies: zij geloofde zelf niet in God, niet in het leven na de dood, maar zij vond wel dat gelovige mensen doorgaans nettere mensen waren dan niet-gelovigen. Daar bleef het bij. Zij geloofde daar zelf niet meer of minder door. Het was een feitelijke constatering. Net als bij politieke filosofen die zelf niet geloven, maar tevens denken dat religieus geloof goed is voor de sociale cohesie en in de spagaat terechtkomen dat ze je persoonlijk kunnen toevertrouwen atheïst te zijn als jij belooft het niet verder te vertellen, want dat zou weer sociaal ongewenst zijn.

Zijn er andere karaktertrekken die je van je ouders hebt overgenomen?

Toch wel. Er is nog een tweede karaktereigenschap van mijn moeder en daar heb ik misschien zelf ook wel iets van meegekregen. Zij vond dat je 'op een nette manier je mond moest opendoen'. Zij bedoelde: als je iets merkt dat moreel kwestieus of onrechtvaardig is, dan moest je je daartegen verzetten. Op gepaste wijze, door er iets van te zeggen, maar wel duidelijk zijn in je afkeuring van een praktijk die niet deugt. In 2007 is mijn boek *Moreel Esperanto* verschenen en de drukproeven

heb ik gecorrigeerd toen ik de laatste twee weken in haar huis logeerde, wachtend op haar dood.[13] Mijn moeder verlangde er enorm naar. Zij had de beslissing genomen niet meer te eten en alleen zoveel te drinken als nodig is om te voorkomen dat pijnlijke wondjes in je mond ontstaan. Als je dat volhoudt, ga je vanzelf dood. Nou ja, het is wel iets ingewikkelder, maar daar hoeven we hier niet bij stil te staan. 'Zou er iets zijn?' vroeg zij mij nog. Zij lachte dan wat minzaam en zei: 'Ik denk het niet.' Maar dat hield haar merkwaardig genoeg niet bezig.

> Dat is opvallend. De meeste mensen zijn daar wel erg vaak mee bezig. Voor sommigen is het een akelige gedachte, anderen snakken ernaar, maar ik ken weinig mensen die er helemaal niet mee begaan zijn. Heb jij dat niet?

Ja, wel een beetje. En vooral na haar overlijden merk ik dat ik de echte totale afwezigheid van mijn moeder niet goed kan bevatten. Dat is het dichtst bij het religieuze dat ik kan komen. Maar dat heeft dus niets met de god van Israël te maken. De Grieken geloofden ook in een leven na de dood, maar met heel andere goden. Geloof in een leven na de dood heeft ook niet *per se* met God te maken. Toevallig zijn die twee, godsgeloof en geloof in het leven na de dood, door een soort koppelverkoop via het christendom onze cultuur binnengesijpeld, maar ze zijn logisch te onderscheiden. De Britse hegeliaan John M.E. McTaggart zei dat hij wel in onsterfelijkheid geloofde, maar niet in God.[14] Dat soort opvattingen vind je ook bij een andere Britse filosoof die overigens diepgaand door McTaggart beïnvloed was en die zijn werk becommentarieerde: Charlie Dunbar Broad.[15] Hij was een fabelachtig heldere en analytische geest die over een leven na de dood schreef. De verstandigste houding is overigens *wait and see* of, zoals alleen de humoristische Britten dat kunnen zeggen, *wait and not see*.

> Vanwaar komt die fascinatie voor onsterfelijkheid? Het leven zou pas echt saai zijn, mocht er helemaal geen einde aan komen, en zeker als we dat dan ook nog eens zouden beseffen.

Ik vind het moeilijk om te bepalen waaraan dat geloof in, of liever gezegd die *hang naar* onsterfelijkheid zijn aantrekkelijkheid ontleent. Eigenlijk is onsterfelijkheid al niet goed getypeerd. Wie verlangt nu

echt naar een eeuwig leven? Is het de angst voor de dood die ons parten speelt? Is het de weerzin die opkomt bij de gedachte dat het lichaam vergaat? 'Kijk, wat er gebeurt als je dood gaat – je zit in een doos en wordt opgegeten door wormen. Ik verzeker je dat als je dood gaat, er niets leuks gebeurt,' zegt Howard Stern.[16] Is het dat wat ons afkeer inboezemt? Of drijft ons de hoop op een ander leven, *Spes altera vitae*, zoals het is aangebracht op de Sint-Olofskapel aan de Amsterdamse Zeedijk?[17] Laat ik het hierbij houden voor wat betreft de religieuze dimensie in mijn leven. Althans voor het moment, want we zullen er nog op terugkomen. Religie heeft mij nooit echt aangesproken.

Wat waren de intellectuele invloeden op jouw vroege ontwikkeling? Ik veronderstel dat je veel hebt gelezen.

Toen ik een jaar of zeventien, achttien was, kwam ik onder invloed van de Nederlandse vrijdenker en atheïst Anton Constandse.[18] Ik heb veel van hem gelezen en zijn boek *De zelfvernietiging van het protestantisme* heeft veel indruk op mij gemaakt. De these die Constandse daarin verwoordde, is dat de reformatie uiteindelijk zou leiden tot volledige morele autonomie. Hij had dat weer van Eduard von Hartmann, wiens *Die Selbstzersetzung des Christenthums und die Religion der Zukunft* ik pas veel later ben gaan lezen.[19] Maar in feite ben ik wel altijd met die stelling bezig gebleven: het analyseren van de consequenties en de verdediging van morele autonomie. En is de geschiedenis niet een vooruitgang naar meer morele autonomie?

Of is het een ontwikkeling naar ongeloof? Naar een verlaten van de religie?

Daar ziet het voorlopig niet naar uit. 'Als onwetendheid over de natuur leidde tot het ontstaan van goden, zal kennis over de natuur ertoe leiden dat ze vernietigd worden,' zei de jonge dichter Percy Bysshe Shelley. Maar het is anders gelopen. We hebben spectaculaire voortuitgang geboekt in de kennis van de natuur, maar het religieuze geloof heeft ons niet verlaten.

Ben je altijd in religieuze zin ongelovig geweest? Was er niet een periode waarin je in de ban was van religieuze spiritualiteit? New age misschien?

Dat laatste al helemaal niet. Ik kon moeilijk om een gevoel heen dat het hier toch om kitsch gaat. Met het woord spiritualiteit heb ik heel weinig. Wel ben ik altijd – merkwaardig genoeg – in religie en theologie geïnteresseerd geweest. Ik heb heel kort tijdens mijn studieperiode de Latijnse mis bezocht in de HH Petrus en Paulus-kerk in de Kalverstraat in Amsterdam, ook wel *De Papegaai* genoemd, omdat in dat gebouw vroeger een vogelhandelaar had gewoond. In die tijd oefende het katholicisme wel een zekere aantrekkingskracht op mij uit. Ook heb ik rechten gestudeerd aan de Vrije Universiteit Amsterdam waar ik grote belangstelling had voor de filosoof Herman Dooyeweerd.[20] Ik kreeg les van een christelijke filosoof, een leerling van Dooyeweerd: H.J. van Eikema Hommes.[21]

Waarom ging jij rechten studeren? Ik zou eerder filosofie verwachten.

Dat heb ik ook gedaan, maar ik ben begonnen met rechten. Dat was omdat ik niet de vereiste vooropleiding had voor een academische filosofiestudie. Ik ben via het hoger beroepsonderwijs de universiteit binnengekomen. Ik heb van 1974 tot 1977 Hoger Economisch en Administratief Onderwijs gevolgd aan de Hogere Economische School in Amsterdam. Daar was ik niet erg gelukkig. Dat is een praktijkgerichte opleiding met veel economie, boekhouden en juridische vakken, maar alles gericht op de rechtspraktijk. De enige vakken waarmee ik enige affiniteit had, waren psychologie en sociologie, twee vakken die enigszins leken op filosofie – althans dat vond ik toen. In de pauze las ik een boek van Dr. Henk de Vos. De titel was *Inleiding tot de ethiek* of zoiets.[22] Ik weet nog goed dat ik met dat boek onder mijn arm de klas bedrijfseconomie binnenkwam. De docent die zijn ogen over de titel van dat boek liet glijden, zei tegen mij: 'Jij zult hier niet gelukkig worden, jongen.' En dat was ook zo. Ik heb die school afgemaakt als een soort corvee en omdat ik dat aan mijn ouders had beloofd.

Omdat ik een juridische afstudeerrichting had gekozen, kon ik gemakkelijk instromen in de rechtenstudie aan de universiteit – wat ik ook onmiddellijk gedaan heb nadat ik mijn diploma had gehaald.

Ik ben toen rechten gaan studeren aan de Vrije Universiteit in Amsterdam, een christelijke universiteit (althans in naam, bij rechten merkte je daar heel weinig van). Daar heb ik van 1977 tot 1983 gestudeerd. Tegelijkertijd heb ik filosofie gestudeerd aan de universiteit van Amsterdam, de gemeentelijke universiteit dan, in Amsterdam-Centrum. Die studie filosofie stelde niet veel voor. Ik liep geen colleges. Ik kan mij niet herinneren ooit tentamens te hebben gedaan. Ik leverde papers in en kon mij toen dus al bekwamen in het schrijven. Begeleiding van de docenten heb ik nauwelijks gehad. Dat waren mensen die meer met zichzelf bezig waren dan met de studenten.

Wie van je vroegere professoren heeft de meeste invloed op je gehad?

Ik denk toch Prof. Van Eikema Hommes aan de VU. Die gaf het vak encyclopedie van de rechtswetenschap aan de rechtenstudenten. Ik was onder de indruk van zijn welsprekendheid. Hij sprak wat traag en deftig, maar het was wat je zou kunnen noemen ouderwetse kwaliteit. Ik ben ook nog twee jaar zijn assistent geweest. Hij heeft me op het pad gezet van de encyclopedie van de rechtswetenschap. En dat was, zoals hij niet moe werd uiteen te zetten, een 'zelfstandige wetenschappelijke discipline', ja eigenlijk een vak dat waarborgde dat de rechtenstudie niet zou ontaarden in het aanleren van praktische wetenswaardigheden. Nu kwam ik net van de Hogere Economische School en ik wist dus verdraaid goed dat het aanleren van alleen praktijkkennis op het terrein van het recht zeer onbevredigend is. Tot op de dag van vandaag heb ik in mijn eigen werk profijt van zijn inzichten. Maar, zoals je zult begrijpen, ik verschilde wel wereldbeschouwelijk van Van Eikema Hommes. Ook toen al. Hij was een christelijke filosoof. Ik kwam in die tijd steeds meer onder de invloed van wat men in België zo mooi de 'vrijzinnigheid' noemt.

Wie werden toen je filosofische inspiratiebronnen? Je hebt waarschijnlijk niet een soort heilig boek, veronderstel ik.

Nou ja, er zijn boeken die daar dicht bij komen. Ik heb heel veel profijt gehad van het lezen van Arthur Schopenhauer. *Die Welt als Wille und Vorstellung* was voor mij een openbaring, om in het religieuze vocabulaire te blijven.[23] Verder heb ik veel gelezen van Bertrand Russell en ik denk ook dat ik serieus door zijn werk beïnvloed ben, mede

omdat ik het las op een leeftijd dat je nog sterk beïnvloedbaar bent. Diens *Geschiedenis van de Westerse Filosofie* was mijn eerste contact met de geschiedenis van de filosofie.[24] Weergaloos mooi. Ik streepte met een gele marker alles aan wat mij belangrijk leek, maar daar moest ik op een gegeven moment mee ophouden want de hele bladzijde werd geel. In ieder geval heb ik daar een voorliefde voor een heldere stijl aan overgehouden. Zoals zo velen heb ik ook genoten van zijn essay *Why I am not a Christian.*[25] Waarschijnlijk hebben Bertrand Russell en later ook Arthur Schopenhauer het meeste bijgedragen tot mijn ideeën over de sociale rol van religie. Verder zijn er de Victoriaanse auteurs, zoals de wiskundige en filosoof William Clifford over wie ik het later nog zal hebben, een buitengewoon interessante man.[26]

Nog iets over jezelf en je positie op politiek-filosofisch vlak. In 1989 promoveerde je op het proefschrift *Conservatisme en cultuurrecht.*[27] Daarin verdedigde je een actuele waardering van het normatieve aspect van de klassieke natuurrechtsleer, en dus ook het conservatisme. Daarover schreef je het volgende: 'Het conservatisme is een gematigd pessimistische levens- of wereldbeschouwing. (...) De conservatief heeft meer vertrouwen in wat zich heeft bewezen in de geschiedenis dan in het nieuw uitgedachte.' Ben je een conservatief?

Nu zeker niet meer. Maar in die tijd vond ik het conservatisme wel erg interessant. Ik had ook de indruk dat het als stroming miskend werd. Ik bedoel dan het klassieke conservatisme van mensen als Edmund Burke en Friedrich Hayek (die trouwens ook dicht bij het liberalisme staat). Wat mij aansprak in het conservatisme is dat het ervan uitgaat dat de morele grondslagen van de Europese samenleving het verdienen om te worden verdedigd. Liberalen deden dat niet altijd of te weinig. Ik was ook erg geïnteresseerd in het neoconservatisme dat je zou kunnen typeren als een vorm van strijdbaar liberalisme, een liberalisme dat niet cultuurrelativistisch is.

Je hebt steeds een grote sympathie gehad voor denkers als Edmund Burke, Friedrich Hayek, Leo Strauss en Herman Dooyeweerd.[28] En nauwelijks zes, zeven jaar geleden speelde je nog een vooraanstaande rol in het neoconservatieve offensief dat werd ingezet door de conservatieve Edmund Burke Stichting. Daar zat je samen met Bart-Jan Spruyt nog in de Raad voor Aanbeveling.[29]

In de conservatieve traditie wordt wel een onderscheid gemaakt tussen reactionair en conservatief. Conservatief is in een bepaalde betekenis zo slecht nog niet. Hoe moet je Edmund Burke precies typeren? Je weet, hij stond aan de zijde van de Amerikaanse revolutionairen en in zijn werk zijn vele elementen te vinden die jij misschien progressief zou noemen. Ook Hayek is moeilijk te plaatsen. In het nawoord van *The Constitution of Liberty* legt hij uit waarom hij géén conservatief is, maar zichzelf beschouwt als liberaal. Het ligt dus allemaal niet zo zwart-wit.

> Ook vandaag nog bestempelen heel wat opiniemakers uit linkse hoek je als een conservatief. Eigenlijk heb ik dat nooit goed begrepen. In elk van je werken lees ik hoe je opkomt voor meer vrijheid en het recht op zelfbeschikking van elke mens. Je pleit zelfs voor een uitbreiding van onze morele kring tot dieren. Dat lijkt me een bijzonder progressieve houding. Progressieven verzetten zich tegen ethische normen die worden opgelegd vanuit een traditie of geloofsovertuiging en willen bestaande zaken steeds opnieuw in vraag stellen. Ben je dan eigenlijk geen progressief?

De etiketten progressief, liberaal, conservatief, neoconservatief – het is de vraag wat je er precies onder wilt verstaan. Je hebt in ieder geval gelijk dat ik veel minder traditionalistisch denk dan men van een conservatief zou verwachten en daarom ben ik misschien ook wel meer liberaal dan conservatief. In de jaren tachtig was het liberalisme in Nederland echter nogal relativistisch. Men ging uit van de gedachte dat alle culturen gelijk zijn, dat waarden niets anders zijn dan willekeurige voorkeuren – allemaal zaken die in mijn ogen onverantwoord zijn. Het is vanuit die gedachte dat ik voor mijn proefschrift onderzocht heb wat voor waardevolle inzichten in de conservatieve traditie te vinden zijn. Ik heb daar zeker wel een paar waardevolle inzichten aangetroffen. Maar wat mij beslist onderscheidt van sommige andere conservatieven is dat ik van mening ben dat we niet moeten inzetten op een gedeelde religieuze cultuur als grondslag voor Europa.

2

Leidt religie naar meer harmonie?

We hebben net genoeg religie om elkaar te haten,
maar niet genoeg om elkaar lief te hebben.

JONATHAN SWIFT

Eeuwenlang, ook vandaag nog, bestaat de overtuiging dat alleen of vooral godsdienst en geloven in een God, kan leiden tot een goede maatschappelijke cohesie. Klopt het volgens jou dat religie de enige of althans de beste weg is naar harmonie?

Paul Cliteur: Men zou eerst de vraag moeten stellen: harmonie *tussen wie?* Er wordt vaak gezegd: religie leidt tot harmonie en sociale cohesie. Maar is dat harmonie en cohesie tussen de leden van de groep of harmonie en cohesie tussen *alle* mensen binnen het nationaal en zelfs internationaal staatsverband? Ik denk dat religie cohesie en harmonie *in de groep* zelf kan vergroten, maar tevens houdt het de *samenleving als geheel* verdeeld en kan het zelfs de tegenstellingen tussen groepen mensen vergroten. Verder moeten we ook een onderscheid maken tussen religies. Het kan natuurlijk best zijn dat de ene religie naar meer harmonie leidt en de andere niet. Ik las recent een boek van Stephen Prothero.[30] Hij bestrijdt de claim van de 'perennialisten', zoals Aldous Huxley in diens *The Perennial Philosophy*.[31] Huxley beweerde dat alle religies in wezen hetzelfde zijn. Een hedendaagse perennialist is Karen Armstrong.[32] Je kent dat wel: het beeld van de berg die van verschillende kanten wordt beklommen, de berg-

beklimmers staan op de top en hebben daar een overzicht; ze ontmoeten daar elkaar en dan blijkt dat zij met hetzelfde bezig waren. Elk individu verkeerde in de veronderstelling dat hij alleen bezig was met een bepaalde onderneming, het beklimmen van zijn eigen berg, om het zo maar te zeggen, maar op de top realiseert men zich dat men allemaal *dezelfde* berg aan het beklimmen was.

> Is dat niet zo? Zijn we met zijn allen, en zeker gelovigen, niet op zoek naar die ene waarheid, dat grote inzicht, het allesomvattende antwoord dat we misschien via een andere weg zoeken, maar die finaal voor iedereen gelijk zal zijn?

Dat alle godsdiensten in hun kern hetzelfde zijn, lijkt mij geen sterke stelling. Er zijn juist diepgaande verschillen. Er is een grapje van Quintin Crisp: 'Toen ik de mensen in Noord-Ierland vertelde dat ik een atheïst was, stond een vrouw uit het publiek op en zei: 'Ja, maar gaat het om de God van de katholieken of de God van de protestanten waarin je niet gelooft?''[33] Dat lijkt een beetje op mijn moeder die aan mijn vrouw vroeg – nadat zij gehoord had dat zij vegetariër was – of zij dan ook geen rookvlees at? Ook niet één plakje? Die mevrouw bij Crisp heeft toch een punt: waarom zou je ervan uitgaan dat protestanten en katholieken dezelfde God vereren? Dat vinden we alleen maar, omdat zij eens zelf dachten in dezelfde god te geloven. Zeggen dat protestanten en katholieken in dezelfde god geloven is misschien even onverantwoord als zeggen dat joden, christenen en moslims in dezelfde god geloven. De god van de katholieken heeft een plaatsvervanger in Rome, die van de protestanten niet. Het zijn dus verschillende goden. Dit heeft voor onze beoordeling van goden allerlei consequenties. Je kunt de ene god afwijzen en de andere god niet. De ene *godsdienst* kan je verantwoord vinden, de andere niet.

Sam Harris gaat in zijn *Letter to a Christian Nation* in op de religie van de jains.[34] Die jains geloven allerlei onwaarschijnlijke zaken, maar het zijn niet het soort van zaken die de inquisitie in beweging zette, merkt hij fijntjes op. Dat lijkt mij juist. Daarom kan je ook niet – en daarmee kom ik op je vraag – stellen dat religie in haar algemeenheid tot harmonie leidt of juist tot onenigheid. Het gaat erom *welke* religie je bedoelt. In mijn boeken *Het monotheïstisch dilemma, Moreel Esperanto* en *The Secular Outlook* heb ik mij vooral bezig gehouden met de drie monotheïstische godsdiensten die in significante

opzichten op elkaar lijken (waarover later meer).[35] Volgens mij schuilt in die drie godsdiensten veel potentieel dat het harmonieus samenleven van mensen binnen de grenzen van de natiestaat op dit moment ondermijnt. De toevoeging 'op dit moment' vind ik van belang. Ik kan mij voorstellen dat wanneer 98 procent van de bevolking van een natiestaat een bepaalde godsdienst onderschrijft, die godsdienst een bron kan zijn van sociale cohesie. Maar dat is dus niet de toestand waarin wij tegenwoordig leven. Wij leven in een situatie van cultureel en religieus verschil. Onder die omstandigheden is het illusoir van de godsdienst te verwachten dat deze eenheid zal brengen. Die eenheid zal er alleen komen als een van de godsdiensten erin zal slagen de aanhangers van de andere godsdiensten te overtuigen. Is dat aannemelijk? Dat lijkt mij niet.

Kan je zeggen hoeveel verschillende godsdiensten er tegenwoordig zijn en in welke mate ze beleden worden?

Er zijn vele godsdiensten. Daarover kan de godsdienstwetenschap ons voorlichten. Volgens onderzoek bestaat de wereldbevolking voor 32 procent uit christenen, voor 21 procent uit moslims, voor 0,25 procent uit aanhangers van het jodendom en voor 15 procent uit mensen die aangeven niet-godsdienstig te zijn. Verder zijn er dan 12,5 procent hindoes, 5,5 procent aanhangers van natuurgodsdiensten, 5,5 procent aanhangers van traditionele Chinese godsdiensten, 5,5 procent boeddhisten, 0,35 procent sikhs en 2,4 procent overige godsdiensten.[36] Dat 15 procent van de mensen zichzelf als niet-religieus gelovig benoemt, komt ook in verschillende Nederlandse onderzoeken naar voren. Maar wat opmerkelijk is: dit ligt anders voor hoogleraren, mensen dus die aan een universiteit werken. Daar is het percentage ongelovigen significant hoger. Het Forum voor Geloof, Wetenschap en Samenleving presenteerde in 2011 de resultaten van een enquête onder Nederlandse hoogleraren. Daarvan is 44 procent naar eigen zeggen atheïst, terwijl het percentage onder de doorsnee bevolking slecht 14 procent bedraagt. Ook het percentage 'ietsisten' onder de wetenschappers is significant lager. Onder de doorsnee bevolking kan 36 procent ietsisten worden genoteerd, maar onder de wetenschappers is dat maar 5 procent. Onder de hoogleraren verklaart verder 17 procent zichzelf tot theïst terwijl dat onder de doorsnee bevolking 24 procent is. En dat terwijl 66 procent van de hoogleraren een theïs-

tische (christelijke) opvoeding heeft gehad. Daaruit blijkt dat de secularisatie aan de universiteiten veel sterker is dan in de rest van de samenleving. Ook werd aan de hoogleraren gevraagd of zij van mening zijn dat theïsme en wetenschap volledig met elkaar in harmonie zijn. Daarop antwoordde maar 8 procent dat dit het geval was. Opvallend, want het standpunt dat je aantreft bij Karen Armstrong, Stephen Jay Gould en vele anderen, namelijk dat wetenschap en religie harmonieus naast elkaar kunnen bestaan, wordt dus wel heel vaak verdedigd, maar onder de hoogleraren heeft het nauwelijks aanhang.[37]

Maar even terug naar de mondiale cijfers. Opvallend is de piepkleine aanhang van het jodendom dat toch de moederreligie is voor de drie monotheïstische godsdiensten. Je kan zeggen dat het monotheïsme dat tot ontwikkeling is gekomen in het jodendom een zegetocht heeft gemaakt door de wereld via het christendom en de islam.[38] Als je de cijfers van de drie monotheïstische godsdiensten bij elkaar optelt, is meer dan de helft van de wereld aanhanger van één van de monotheïstische godsdiensten, de zogenaamde abrahamitische godsdiensten, of de 'godsdiensten van het boek'. Maar in hoeverre worden die godsdiensten echt beleden? Dat is een heel moeilijke vraag. We beschikken over onderzoeksresultaten in specifieke landen over de manier waarop een bepaald geloof beleden wordt. In 1976 ging nog 36 procent van de Vlamingen tussen de 5 en 69 jaar wekelijks naar de zondagsmis. Twaalf jaar geleden was dit al gedaald naar 13 procent. Eind 2009 ging het nog maar om 5,4 procent, dat wil zeggen ongeveer 247.000 mensen. Dat blijkt uit onderzoek van de politicoloog Marc Hooghe van de KU Leuven. Opvallend is wel dat doopsel en begrafenissen nog steeds kerkelijk worden begeleid. 71 procent wordt kerkelijk begraven. Daaruit blijkt in elk geval dat de secularisatie zich sinds de jaren 60 sterk heeft doorgezet, maar dat zegt natuurlijk nog niets over wat mensen in hun hoofd geloven. Ik was in mei 2011 op bezoek bij de Britse filosoof Anthony Grayling in Londen. Grayling beschouwt zichzelf als een aanhanger van de secularisatiethese. Dat is een opvatting die in de 19de eeuw werd voorgestaan door denkers als Max Weber en Emile Durkheim en die inhield dat met het voortschrijden van het moderniseringsproces mensen steeds minder religieus worden.[39] Die secularisatiethese wordt op het ogenblik ter discussie gesteld door wetenschappers die menen dat de secularisatie een hersenschim is of hoogstens een proces dat alleen in West-Europa enige invloed heeft gehad.[40] Oost-Europa staat nog (of weer) sterk

onder invloed van het katholicisme, denk aan Polen. De inwoners van de Verenigde Staten zijn ondanks de secularisering altijd bijzonder religieus gebleven, en in Afrika en Latijns-Amerika winnen allerlei evangelische bewegingen aan belang. Europa staat bovendien sterk onder invloed van de islam. Grayling beweert evenwel dat dit maar schijn is.[41] Religie verkeert in een laatste fase en daarin worden we geconfronteerd met de meest radicale uitingsvormen waardoor religie nog belangrijk lijkt.[42]

> Ik ben er helemaal niet zeker van dat religie zich in een laatste fase bevindt. Met uitzondering van grote delen van Europa en China, lijkt er zich wereldwijd juist een religieuze heropleving voor te doen. Misschien interpreteren we het begrip 'secularisatie' te letterlijk.

De secularisatiethese heeft twee kanten. Het is allereerst een stelling over hoe de wereld in elkaar zit (vergaand geseculariseerd volgens de secularisatiethese), maar het is ook een stelling over hoe de wereld zich zal ontwikkelen (in de richting van nog meer secularisatie). In dat tweede zit natuurlijk altijd een speculatief element en ik moet eerlijk zeggen dat ik mij op dat punt niet zeker voel. De humanist Julian Huxley schreef in 1927: 'Op operationeel vlak lijkt God niet op een heerser maar op de langzaam verdwijnende grijns van een kosmische Cheshire Cat.'[43] Drie kwart eeuw later lijkt die voorspelling toch iets te optimistisch. We moeten er serieus rekening mee houden dat God, goden en religies ons nog vergezellen de komende tijd. De 'nieuwe atheïsten' nemen dat ook vaak als hun vertrekpunt en niet meer de eind 19de- en begin 20ste-eeuwse vieringen van het secularisatieproces.

> Heel wat politici, filosofen en andere denkers zijn ervan overtuigd dat religie in belangrijke mate bijdraagt tot een betere samenleving en dat ze zelfs fungeert als bindmiddel. Neem in het verleden Edmund Burke en vandaag Job Cohen in Nederland en Steve Stevaert in België.[44] Beiden zijn sociaaldemocraten en toch blijken ze de hardste verdedigers van religiositeit, ook in de publieke ruimte. Ook Herman Van Rompuy stelde dat religie het sociaal kapitaal en het morele bewustzijn kan versterken.[45] 'In een veranderend Europa moeten de kerkelijke gemeenschappen een belangrijke rol spelen. Hun boodschap kan mensen bij elkaar brengen,' zo verklaarde hij op 22 april 2011. Zij geven alvast de indruk dat religie leidt tot meer sociale cohesie en harmonie.

Laten we beginnen met die laatste uitspraak van Van Rompuy. Stel dat we zouden antwoorden dat niet kerken maar voetbalverenigingen mensen bijeenbrengen. Zou dat een houdbare stelling zijn? In zekere zin wel. Veel jongeren zijn op, laten we zeggen, een kwetsbare leeftijd aangesloten bij voetbalverenigingen. Voetbaliconen kunnen een belangrijke invloed uitoefenen op die jongeren. Radicale jongeren van zestien en zeventien jaar oud gaan niet jouw boek over John Stuart Mill lezen of mijn *Moreel Esperanto*.[46] Zou het dan niet mooi zijn wanneer bepaalde morele waarden door invloedrijke voorzitters van voetbalclubs of nog beter door topvoetballers zelf worden uitgedragen? Wat kan daartegen zijn? Bezien vanuit een oogpunt van effectiviteit is dat een veel verstandiger benadering dan de verzuchting van Van Rompuy. Het kerkbezoek gaat met rasse schreden achteruit. Kerken bereiken de mensen niet meer. Wanneer men dus voor de waardenoverdracht afhankelijk van kerken zou zijn, dan zouden we snel naar de ondergang gaan.

Benader je de zaak nu niet badinerend?

Misschien wel. Maar ik wantrouw beschouwingen over de kerk als een instituut waarvan we veel te verwachten hebben ten aanzien van waardenoverdracht. Wat men bovendien over het hoofd ziet, is dat die kerken *feitelijk* ook veel waarden overdragen die helemaal niet overgedragen zouden moeten worden. Waarden over man/vrouwverhoudingen, over homoseksualiteit, over de vrouw in het kerkelijk ambt, over de vermeende heiligheid van alleen het menselijk leven waarbij ze de morele status van niet-menselijke dieren negeren, zoals heel wat ethici hebben aangetoond.[47] Kortom, het morele gezag van kerken en van kerkelijke leiders is voor mij helemaal geen gegeven. Ethiek is een belangrijk en moeilijk vak. Ethici als Peter Singer, James Rachels en Mary Warnock hebben voor mij een zeker gezag omdat zij over morele dilemma's visies ontwikkelen waarvan ik op basis van eigen studie vaststel dat die waardevol zijn.[48] Maar theologen, ook de belangrijkste theoloog die in Rome als hoofd van de katholieke kerk zetelt, zijn in ethische zaken vaak amateurs.

Een soortgelijk commentaar zou ik hebben over de rol van religie als bron van sociale cohesie. Religies zijn bewaarplaatsen van sommige behartigenswaardige morele tradities. Maar ook bewaarplaatsen van veel verkeerde opvattingen. Het probleem is dat omdat die ver-

keerde opvattingen als religieus worden aangemerkt, zij *de facto* buiten kritiek worden geplaatst. Dat is gevaarlijk. Alle opvattingen, ook religieuze opvattingen, moeten aan kritiek worden onderworpen, zoals de victoriaanse geleerde William Clifford voortreffelijk heeft verwoord.[49]

> Maar nogmaals: we zien weer een opmars van religies. Dan heb ik het niet alleen over de islam, maar ook over de groeiende pinksterbewegingen die nu over de hele wereld 500 miljoen aanhangers hebben. Toont dat niet aan dat religie een noodzaak is voor mensen om in groepsverband te kunnen overleven?

Het zou kunnen dat mensen behoefte aan religie hebben. Maar dan is de volgende vraag: *wat voor soort religie?* Het zou al grote winst zijn als we fundamentalistische en gewelddadige vormen van religiositeit buiten de deur konden houden. Sommige vormen van religie zijn geen probleem. Als je het woord religie maar ruim genoeg neemt, valt dit gesprek ook onder religie. Wij spreken over wat ons verbindt, wat ons verbindt met onze achterban (de 15 procent niet-religieuzen), wat ons verbindt met een wellicht bredere kring van mensen die sympathiseert met bepaalde constitutionele idealen die we nog gaan bespreken (het secularisme) – in die zin is het allemaal religie. Volgens de theoloog Paul Tillich geldt dat God het symbool is voor 'onze ultieme bekommernis'. In Nederland heeft Harry Kuitert wat ik zou willen noemen 'de nevelige conceptie van God' erg verspreid.[50]

Ik ben zelf niet zo'n voorstander van het oprekken van de woorden 'religie' en 'God' in de aangegeven zin, maar het heeft ook geen zin om mensen per se het gebruik van een woord in een bepaalde betekenis te ontzeggen. Dus als mensen tegen mij zeggen 'maar jij bent ook religieus' of 'jij gelooft ook', dan is het antwoord: 'Dat hangt ervan af wat je onder religie verstaat en in een bepaalde zin ben ik dan ook religieus.' Wat belangrijk is: ik geloof niet dat de mens ertoe veroordeeld is om de grondtrekken van de drie monotheïstische godsdiensten te blijven verdedigen. Mensen kunnen dus religieus zijn en toch kritisch staan tegenover sommige onderdelen van de erfenis van de monotheïstische godsdiensten. Dat soort kritische zin zouden we moeten vergroten. Of het woord religieus dan het meest geëigend is, daarover valt natuurlijk veel te zeggen.

Het valt me toch op dat mensen in nood of die hevig naar iets of iemand verlangen, plots teruggrijpen naar een soort metafysische houvast. Ze hopen als het ware op een ingreep van een bovennatuurlijke macht die hen zal helpen.

Dat is zo. Schopenhauer schrijft dat de mens een *animal metaphysicum* is, een metafysisch dier, in de zin dat hij grotere zingevingskaders zoekt om zijn bestaan zin te geven.[51] De mens is, zo zou je kunnen zeggen, ongeneeslijk filosofisch (want de metafysica is een onderdeel van de filosofie). Maar of je die oriëntatie op een zingevingskader nu 'religieus', 'metafysisch' of 'filosofisch' noemt, dat is voor mij niet zo van belang. Wat telt, is dat de mens kan inzien dat de stamgod van het Israëlitisch volk, waarvan de eigenschappen in het Oude Testament worden beschreven (en waarop het Nieuwe Testament en de Koran voortborduren), niet meer het morele kader hoeft te vormen voor een moderne samenleving in de 21ste eeuw. George Bernard Shaw zei al dat we in West-Europa eigenlijk nooit een eigen religie hebben ontwikkeld.[52] Omdat de woorden 'religie' en 'god' in zoveel betekenissen kunnen worden gebruikt, ben ik ook wat huiverig, zoals ik hiervoor al zei, om mijn eigen positie aan te duiden als atheïstisch.

Dat begrijp ik niet helemaal. Atheïsme is toch gewoon de overtuiging dat er geen bovennatuurlijke macht als een God kan bestaan?

Het woord 'atheïsme' zou men, grofweg, in drie betekenissen kunnen hanteren. Allereerst in de beperkte betekenis die verwijst naar de god van de drie monotheïstische godsdiensten. Een atheïst is dan iemand die denkt dat er geen goede redenen bestaan om in de god van de drie monotheïstische godsdiensten te geloven. Dan geloof je dus niet in een almachtige, volkomen goede, persoonlijke schepper van deze wereld die geïnteresseerd is in het wel en wee van deze wereld en die diegenen die zijn geboden nauwgezet volgen, beloont en diegenen die ze in de wind slaan, straft. Deze god wordt aangeduid met een hoofdletter, dus God. De term 'God' wordt dan gereserveerd voor Jahweh en ook voor Allah. Eigenlijk zijn het dus synoniemen. De term 'atheist' kan men dan hanteren voor het afwijzen van die god. Op deze manier wordt de term atheïsme gedefinieerd door de wetenschapsfilosoof Ernest Nagel.[53] Atheïsme is dan a-theïsme. De alfa voor 'theisme' geeft aan dat het theïsme wordt afgewezen.

In een tweede betekenis kan men het woord 'atheïst' ruimer gebruiken ter aanduiding van iemand die niet gelooft in God (de god van jodendom, christendom en islam dus) *of goden*. Het is iemand die het geloof in elke god, *wat ook de geaardheid van die god mag zijn,* afwijst. Deze vorm van atheïsme is iets ambitieuzer dan de eerste vorm. Een bekende Nederlandse vertegenwoordiger van dit soort atheïsme is de filosoof Herman Philipse.[54] In deze tweede betekenis zou ik enigszins aarzelen om mij 'atheïst' te noemen, want er is altijd wel een godsbeeld dat ik kan onderschrijven. Shaw bijvoorbeeld verwierp het godsbeeld van een persoonlijke god.[55] Dat vind je ook bij de bekende theoloog Paul Tillich.[56] Tillich en andere liberale theologen hebben het over een *ultimate concern*. Als je de definitie zo breed neemt, ben ik natuurlijk ook een gelovige, want ook ik heb wel een *ultimate concern* (al is het nog niet zo eenvoudig aan te geven wat dat is). Of denk aan Spinoza.[57] Die zei: *Deus sive natura* (God oftewel de natuur). Frank Lloyd Wright wees op hetzelfde: 'Ik geloof in God en ik spel het natuur.'[58] Spinoza en Lloyd Wright identificeren god met de natuur. Moeten jij of ik tegen de natuur zijn? Niet noodzakelijk. Ik ben dus geen atheïst in de zin dat ik bezwaren maak tegen de god van Spinoza. Wie god met de natuur identificeert, wat ook Einstein deed, vind ik hoogstens wat hoogdravend, maar ik voel niet de noodzaak kritische kanttekeningen te plaatsen bij hun godsbegrip.[59] Richard Dawkins spreekt over *Einsteinian religion* en geeft aan dat daarop zijn atheïsme geen betrekking heeft.[60] Hij beweert tevens – en dat lijkt mij correct – dat hij het taalgebruik van Einstein niet erg verstandig vindt.

Hetzelfde zou je kunnen zeggen van de god van Thomas Paine.

Inderdaad, jij bent zelf op basis van jouw boek *Het liberale denken van Thomas Paine* een kenner van zijn werk, dus ik hoef dit nauwelijks uit te leggen. Paine presenteert zich in zijn prachtige boek *The Age of Reason*, waardoor hij als 'die verfoeilijke kleine atheïst' (Theodor Roosevelt) kwam bekend te staan, zelf niet als atheïst.[61] Hij geloofde in een god die de wereld had geschapen maar die daarna niet meer ingreep. Dit godsbegrip, dat bekend staat als deïsme, is niet iets waartegen men hetzelfde soort bezwaren kan aanvoeren als tegen de figuur die in het Oude Testament wordt beschreven.

Wat is de derde betekenis?

Er bestaat een nóg ruimere definitie van atheïsme. Er zijn mensen die niet alleen 'God' (eerste definitie) en 'goden' (tweede definitie) afwijzen, maar ook allerlei zaken als feeën, elfen, kabouters en andere bovennatuurlijke krachten. Dat is een positie die wordt ingenomen door de Nederlandse filosoof Floris van den Berg.[62]

Wetenschappelijk lijkt me dit een goede omschrijving. Het is immers nog niet mogelijk gebleken om het bestaan van bovennatuurlijke krachten aan te tonen. Mochten ze bestaan dan hadden we ze toch moeten kunnen aantonen. Maar welke omschrijving volg je zelf?

Ik ben in mijn werk vooral met de eerste betekenis of omschrijving bezig: ik richt mij vooral op het godsbegrip van de drie monotheïstische godsdiensten: jodendom, christendom en islam. De goden van de andere godsdiensten vallen grotendeels buiten mijn werkkader, net als kabouters en ufo's. Ik probeer te analyseren wat de effecten zijn van die godsdiensten op het hedendaags maatschappelijk functioneren. Ik hou mij eigenlijk nauwelijks bezig met de goden, meervoud dus, en in *Het monotheïstisch dilemma* heb ik in navolging van David Hume verdedigd dat een oriëntatie op het polytheïsme een verbetering zou zijn ten opzichte van de dominantie van het monotheïsme dat in de westerse wereld om zich heen heeft gegrepen.[63]

Een terugkeer naar het polytheïsme kan men toch niet als een realistisch perspectief zien?

We moeten ten aanzien van de ontwikkeling van godsdiensten nooit 'nooit' zeggen. Ralph Waldo Emerson schreef: 'De religies die we vals noemen, waren eens juist.'[64] Enerzijds een gemeenplaats, anderzijds ook iets dat te denken zou moeten geven. Ook tegenwoordig worden nog heel wat excentrieke dingen geloofd. Ik weet niet of je wel eens in *The American Discount* komt, een boekhandel met overwegend Amerikaanse titels. Ik heb ze bezocht in Den Haag en in Amsterdam en een van de eerste dingen die je daar opvalt is de overweldigend grote hoeveelheid boeken over ufo's, hekserij, tarot, sterrenwichelarij enzovoorts. Sam Harris schrijft dat hij eens in een radioprogramma zat en toen zei dat waarschijnlijk niemand nog in de Griekse zeegod

Poseidon gelooft. En prompt meldden zich bellers die aangaven dat zij wel degelijk in Poseidon geloofden. Amerika is een vreemd land wat dat betreft. Denk ook aan de mormonen. Mormonen zijn leden van de *Church of Jesus Christ of Latter-day Saints*. De mormoonse religie werd gesticht door Joseph Smith die beweerde dat een engel hem verteld had waar hij een aantal gouden platen kon vinden met daarop de openbaring van God. Dit werd het *Book of Mormon* dat in 1830 werd gepubliceerd. De mormonen beweren dat zij naast het *Book of Mormon* ook de Bijbel als gezaghebbende bron erkennen, maar er bestaan significante verschillen tussen de mormonen en het traditionele christendom. Heel wat orthodoxe mormonen zijn voor veelwijverij en blijven met meerdere vrouwen huwen. Hoewel polygamie officieel alleen onderdeel uitmaakt van de leer van de mormonen tussen 1852 en 1890, en de burgerlijke wet van de Verenigde Staten dat verbiedt, komen nog allerlei misstanden voor in Utah waar de mormonen zich nu gevestigd hebben. Een Amerikaanse vriend uit Utah geeft mij regelmatig voorbeelden van situaties waaruit blijkt dat de justitie in Utah grote moeite heeft met het onder controle krijgen van de polygamie daar. Dat is ook algemeen bekend. Sinds de herfst van 2010 zendt een Amerikaans televisiestation *Sister Wives* uit, een realityserie over de polygamist Kody Brown, zijn vier vrouwen en zijn zeventien kinderen.[65] Het geeft een rooskleurig beeld van een schijnbaar gelukkig gezin, maar er bestaan voldoende bewijzen dat in veel polygame gezinnen vrouwen worden mishandeld. Er zijn ook veel gevallen bekend van seksueel misbruik van minderjarige meisjes – een beetje vergelijkbaar dus met de problematiek van het kindermisbruik (maar dan vooral van jongens) in de katholieke kerk.[66]

Welke omschrijving van atheïsme is de meest gebruikelijke?

Dat is moeilijk te zeggen. Ik heb de indruk dat veel mensen officieel de tweede definitie van atheïsme hanteren, de afwijzing van God en goden, maar dat zij zich feitelijk alleen uitspreken over de god van jodendom, christendom en islam. Met andere woorden: zij zeggen dat zij *alle* goden afwijzen, maar zij hebben het vooral over de god van het monotheïsme. Dat vind je bijvoorbeeld bij schrijvers als Richard Dawkins, Sam Harris, Daniel Dennett en Christopher Hitchens. Hitchens noemt zichzelf overigens geen atheïst maar een antitheïst.[67]

Hitchens staat in een lange traditie van seculier denken waarbij het *verzet* tegen de goddelijke suprematie centraal staat. Dat verzet tegen God vinden we ook bij Percy Bysshe Shelley, waardoor hij zijn plaats aan de universiteit van Oxford verloor.[68] Shelley stond al bekend als atheïst toen hij als jongeling studeerde aan het vermaarde Eton. Hij werd 'Shelley the atheist' genoemd, iets wat in die tijd niet zo goed was voor je reputatie. In 1811 werd hij weggestuurd van Oxford University, toen hij zijn verhandeling *The Necessity of Atheism* publiceerde. Deze verhandeling tezamen met het vroege gedicht *Queen Mab* (1813) vormde een bron van inspiratie voor verschillende generaties van revolutionairen en radicalen in Engeland. Ook protesteerde Shelley tegen de acties die boekhandelaren te verduren hadden vanwege het feit dat zij Thomas Paines *The Age of Reason* verkochten.

De bekendste opstandeling tegenover *celestial dictatorship* is echter Michael Bakoenin.[69] Hij schreef: 'Als een ijverig liefhebber van menselijke vrijheid en omdat ik dit de absolute voorwaarde acht voor alles wat we waarderen en respecteren in de mensheid, draai ik de uitspraak van Voltaire om en zeg ik dat als God werkelijk zou bestaan we hem noodzakelijkerwijs zouden moeten afschaffen.' En ook: 'Want als God zou bestaan dan is hij noodzakelijk de eeuwige, soevereine, absolute heerser, en als een dergelijke heerser bestaat dan is de mens een slaaf; welnu, als de mens een slaaf is, dan bestaat voor hem geen rechtvaardigheid, gelijkheid, broederschap of voorspoed (…) Daarom, als God zou bestaan, dan zou hij maar op één manier de menselijke vrijheid een dienst kunnen bewijzen – door zelfstandig op te houden te bestaan.' Dit zou later nog talloze keren herhaald worden door Eduard von Hartmann en ook door Sartre.[70] En in onze tijd door Christopher Hitchens. Bernard Schweitzer stelde voor om de term *misotheism* (haat jegens God) te introduceren ter aanduiding van deze positie.[71] Ik ben van die term niet zo gecharmeerd want het schrijft diegenen die zich verzetten tegen de goddelijke dictator gevoelens van haat toe. Het verzet tegen God wordt een emotionele toestand, terwijl het een beredeneerde positie is, zoals men kan lezen in de boeken van Bakoenin, Hitchens, Von Hartmann en Sartre. Deze denkers leggen heel rustig uit waarom God zich op gespannen voet verhoudt tot menselijke vrijheid. Een van de dingen die telkens weer terugkomt is: als God almachtig en alwetend is, en dus alles voorziet, hoe kan de mens dan nog vrij zijn? Want dan ligt alles toch vast?

Richard Dawkins, zowat de meest bekende atheïst ter wereld, onderscheidt in zijn boek *The God Delusion* theïsme, deïsme en pantheïsme. Waarom doet hij dat?

De bezwaren van Dawkins richten zich tegen het theïsme, maar – en hier onderscheidt hij zich van Paine – ook tegen het deïsme. Dat heeft te maken met Dawkins' evolutionaire opvattingen. Elk idee van een schepper of ordenend principe dat aan het universum ten grondslag zou liggen – en waar Paine en andere deïsten in geloofden – wijst hij af. Hij vindt dat je de wereld geheel naturalistisch moet verklaren. Ik ben daar ook wel toe geneigd, maar ik voel mij op dit terrein iets minder deskundig. Ik neem hier liever een agnostische positie in. Als kosmologen duidelijk zouden maken dat er een soort ontwerp aan de wereld ten grondslag zou liggen, dan zal ik dat serieus in overweging nemen. Ik acht mijzelf te weinig vertrouwd met dit onderwerp om daarover categorische standpunten in te nemen. Maar het Oude Testament kan ik wel lezen en dat heb ik ook gedaan. Ik kan zien dat de figuur die mij daar als goddelijk wordt voorgehouden in vele opzichten bijzonder immoreel gedrag vertoont. Het is tenslotte niet moreel verantwoord om je zoon of je dochter te offeren, ook niet wanneer God dat vraagt. Immorele eisen zou men dus niet moeten honoreren, niet van een dicator, maar ook niet van God. Die god zou men op morele gronden niet mogen vereren.[72]

Hier raken we een cruciaal punt. In welke mate worden die 'heilige teksten' vandaag nog ernstig genomen? Zijn die teksten niet op meerdere wijzen te interpreteren?

Heilige geschriften kennen natuurlijk verhalen die je op meerdere wijzen kunt interpreteren. Maar niet alles is mogelijk! Neem het verhaal van Jefta die met God afspreekt dat als God hem een militaire overwinning bezorgt hij het eerste het beste dat hij bij thuiskomst ziet aan God zal offeren. En dat blijkt dan zijn dochter te zijn (Rechters 11:38). Derhalve wordt die dochter geofferd. Voor gelovige mensen is dit een lastig verhaal. Het is onaangenaam dat Jefta inderdaad bereid blijkt zijn eigen dochter te offeren. Het is ook onaangenaam dat God met een dergelijk pact akkoord gaat. Maar hoe kan men het verhaal anders interpreteren dan zoals het er staat? Ik zou het niet weten. En zo is het vaak met een 'heilig' schrift. In de Koran staat

voor diefstal de amputatie van een hand voorgeschreven. Dat vinden sommigen niet leuk en dan zeggen zij dat het allemaal afhangt van de interpretatie. Maar hoe moet je een hand anders interpreteren dan als een hand? En afhakken is echt wel afhakken. Natuurlijk kan je zeggen (en moet je zeggen): dat doen we niet. Je moet natuurlijk het gebod zoals het er staat verwerpen. Maar je moet niet beweren dat het er allemaal niet staat zoals het er staat. Althans dat vind ik een beetje hypocriet. Precies die hypocrisie is gemeengoed geworden in de moderne hermeneutiek (leer van het uitleggen van teksten). Ik vind het jammer dat seculiere intellectuelen zo vaak relativisten zijn als het op moraal en op interpretatie van teksten aankomt. Sam Harris zegt dat seculiere liberalen vaak denken dat 'er geen objectieve antwoorden bestaan op morele vragen'.[73] En hij vervolgt: 'Multiculturalisme, moreel relativisme, politieke correctheid, tolerantie en zelfs intolerantie zijn de gekende gevolgen van uiteenlopende feiten en waarden ter linkerzijde.' In dat relativistisch klimaat past ook de stelling dat teksten van alles kunnen betekenen. Maar dat is niet zo. Denk aan Humpty Dumpty in *Alice in Wonderland*.[74] Je kent het verhaal: Alice discussieert met Humpty Dumpty die een woord in een totaal andere betekenis hanteert dan gebruikelijk is. Alice zegt dat je een woord niet maar van alles kan laten betekenen. Humpty Dumpty ontkent dat. Het komt er maar op aan wie de macht heeft, zegt hij. Maar die stelling is onjuist. Er zijn ook met 'heilige' teksten niet interpretatief weg te redeneren problemen. Men kan er niet – zoals zo vaak wordt beweerd – van uitgaan dat door teksten 'niet letterlijk te lezen' altijd een bevredigend resultaat ontstaat. In *The Secular Outlook* heb ik dat 'semantisch relativisme' genoemd. Met een beroep op wat de filosoof Richard Robinson aanduidt als *interpreter's integrity*, heb ik geprobeerd te laten zien dat sommige verhalen en leerstukken uit de heilige traditie van het monotheïsme gewoon blijvend problematisch zijn.[75] De tekst over Abraham die bereid is op goddelijk bevel zijn zoon te offeren (Genesis 22:1-13), Jefta die zijn dochter daadwerkelijk offert (Rechters 11:38), Pinechas die door de Heer geprezen wordt omdat hij twee mensen heeft vermoord die niet de juiste god aanbaden (Numeri 25), Elia die de profeten van Baal vermoordt omdat hun god zich in een bepaald experiment niet als de ware had bewezen (1 Koningen 18:40-41) – het zijn allemaal teksten in de 'heilige' schrift die niet anders kunnen worden gelezen dan als zeer gewelddadig.[76] Er heeft zich echter een soort consensus verspreid

dat je met 'heilige' geschriften alle kanten uit kan, zodat wanneer iemand een gewelddadige tekst uit een 'heilig' geschrift signaleert met een bedenkelijke strekking, er altijd iemand zegt dat de 'heilige' tekst niet letterlijk kan en moet worden genomen.

> Je bedoelt dat gelovigen de 'heilige' teksten alleen positief voorstellen en de negatieve aspecten ervan systematisch weglaten.

Dat is inderdaad het geval. Het semantisch relativisme wordt overigens heel selectief toegepast. Met een dubieuze passage uit *Das Kapital* van Karl Marx, uit *The Descent of Man* van Charles Darwin of uit *Mein Kampf* van Adolf Hitler zou respectievelijk een marxist, darwinist of nazi nooit wegkomen met de sussende woorden dat deze teksten niet letterlijk moeten worden gelezen.[77] Of dat het probleem niet in de tekst zit, maar in de interpreet. Dit defensiemechanisme wordt bij religies met overweldigend succes en bijval van het algemeen publiek keer op keer toegepast. Wie tijdens een publieksbijeenkomst zegt 'het probleem is niet de tekst, het probleem is de interpretatie', kan zich verzekerd weten van applaus.

> Begrijp ik het goed als ik zeg dat veel van jouw bezwaren tegen de god van Israël moreel van aard zijn?

Dat klopt. Een atheïst heeft een zwaardere morele verantwoordelijkheid, want er is niet die notie van de vergeving. Geen enkele bovennatuurlijke macht kan een atheïst zijn misdaden vergeven. Hij blijft altijd volledig verantwoordelijk en aansprakelijk voor zijn eigen daden. Je zou dit soort atheïsme (als je die term wilt hanteren) kunnen typeren als 'moreel atheïsme'. Ik voel mij het meest aangesproken door auteurs die bij hun godsdienstkritiek de nadruk leggen op de *morele* bezwaren die men tegen het monotheïsme kan inbrengen. De Britse schrijver Ian McEwan heeft een toelichting gegeven op de vaak seculiere of atheïstische strekking van de hoofdfiguren uit zijn boeken.[78] Zo zegt hij over Briony, een centrale figuur in *Atonement:* 'Ja, ik ben een atheïst en dat is Briony waarschijnlijk ook. Atheïsten hebben net zozeer een geweten en waarschijnlijk meer dan mensen met een diepe religieuze overtuiging, en ook zij hebben het probleem hoe zij in het reine kunnen komen met een immorele daad die zij in het verleden hebben verricht. Het is gemakkelijker wanneer je een god

hebt die je vergiffenis kan schenken.' Dat is een interessante gedachte. In dat kader past ook een andere uitspraak van McEwan: 'Ik ben een atheïst. Ik geloof werkelijk niet dat ons moreel gevoel van God komt (…). Het is menselijk, universeel.' Ook zei hij: 'Mijn eigen visie op religie is dat mensen zich vrij moeten voelen om alle goden te aanbidden die zij willen. Maar het is alleen de seculiere geest die vrijheid kan garanderen.'[79]

Dat laatste vind ik heel belangrijk. Eerst dus een proclamatie van de vrijheid van geloof: iedereen is vrij om te geloven wat hij of zij wil. Vervolgens de stelling dat alleen bij het secularisme (McEwan spreekt van de seculiere geest) die godsdienstvrijheid in goede handen is. Ik ben in ieder geval een secularist, maar ook een moreel atheïst. Dat wil zeggen: iemand die zegt dat hij de wil van God volgt, wat de inhoud daarvan ook mag zijn, neemt een verkeerde positie in, maatschappelijk problematisch ook, zoals we weten uit het theoterrorisme, zeg maar de terreurdaden die in naam van een god zijn gebeurd zoals de aanslagen van 9/11.

Sommigen onderscheiden ook een kosmologisch atheïsme.

Ja, de kosmologische atheïst wijst een *ordenend principe in het universum* af. Richard Dawkins is naast een moreel atheïst ook een kosmologisch atheïst. Dawkins wil bewijzen dat alles evolutionair is ontstaan en zonder intelligent design. Ik ben geneigd hem daarin te volgen, maar dat is dan meer op basis van zijn rationele en logische redeneringen. Ik weet te weinig van kosmologische theorieën om daarover met enige nadruk standpunten in te nemen. Wie mij zegt dat er een intelligente ordening ten grondslag aan het universum moet liggen, antwoord ik: 'Dat zou best kunnen, maar die ordenaar zou dan net zo goed Zeus kunnen zijn als Jahweh.' Het is niet zonder meer duidelijk waarom het Israëlitisch volk het patent zou hebben op een ordenende schepper.

Is religie nuttig?

Het hangt er natuurlijk vanaf: nuttig voor wie? Op vakantie in Griekenland heb ik Steven Pressfield gelezen over Alexander de Grote en de wijze waarop hij het enorme rijk dat hij veroverde, probeerde te besturen.[80] Daarbij was religie nuttig, vond hij, want dat maakt het

gemakkelijker een rijk te besturen. 'Ik ben de verdediger van Jahweh geworden, het zwaard van Baal, de farao van de Nijl. De zonnepriesters hebben mij als het Kind van Ra gewijd, als de bootsman van Osiris, de zoon van Ammon. Ik aanvaard graag eerbetoon, maar in het bijzonder religieus eerbetoon. Dat is net zo veel waard als legers.' In dat kader kan men ook de bekende uitspraak van Gibbon zien in zijn boek over de opkomst en de ondergang van het Romeinse Rijk: 'De verschillende vormen van religieuze aanbidding die in de Romeinse wereld gebruikelijk waren, werden door het volk als even waar, door de filosoof als even onwaar en door de magistraat als even nuttig beschouwd.'[81]

Wat Job Cohen, Herman Van Rompuy en Steve Stevaert uit je vorige vraag doen, is een beetje flirten met dat Alexander de Grote-perspectief en het perspectief van de Romeinse magistraat. Napoleon dacht er trouwens net zo over als Alexander.[82] Napoleon meende dat de Verlichtingsfilosofen veel te ver waren gegaan in hun kritiek op de godsdienst, want de godsdienst was heel nuttig voor de politieke leider die normconform gedrag wil afdwingen en daarvoor graag een bovennatuurlijke sanctie opvoert. Daarbij moet de politieke leider de godsdienst manipuleren en overheersen. Napoleon slaagde daarin. Je kent het beroemde schilderij van J.L. David uit 1808 waarop Napoleon tot keizer wordt gekroond.[83] De paus was aanwezig, maar hij mocht de kroon alleen maar aanreiken en Napoleon zette die op zijn eigen hoofd. Dat maakte de verhouding duidelijk! De paus is ondergeschikt aan het politieke gezag, niet omgekeerd. Maar het is natuurlijk de vraag of Job Cohen, Herman Van Rompuy en Steve Stevaert de religie nog op dezelfde manier kunnen beheersen als Alexander de Grote en Napoleon dat konden. Daaraan kan men twijfelen.

Zijn de meeste oorlogen die tegenwoordig uitgevochten worden religieus geïnspireerd?

Waarom voeren mensen oorlog? Dat is een grote vraag. Laat ik dit zeggen: er worden natuurlijk talloze oorlogen gevoerd die niets met religie te maken hebben. Ik denk ook niet dat de meeste oorlogen religieus worden geïnspireerd. Maar dat neemt niet weg dat religie ook nu nog een factor kan zijn van maatschappelijke strijd. We zijn vergeten hoezeer religie een splijtzwam was in de Europese geschiedenis vanaf de Reformatie. Bestudeer de geschiedenis van Groot-

Brittannië. Dan weer zat er een katholiek op de troon, dan weer een protestant. En telkens de meest gruwelijke conflicten en pogingen om de andere groep te marginaliseren dan wel op de brandstapel te krijgen. Wij zijn die fase uit de Europese geschiedenis niet alleen vergeten, wij hebben haar verdrongen. Paradoxaal genoeg maakt de hedendaagse secularisatie ons blind voor het gewelddadige potentieel van religies. Wat dat betreft is het heel leerzaam weer eens de 15de- en 16de-eeuwse geschiedenis van Hendrik VIII en Elizabeth I te bestuderen, al was het maar in die prachtige films van Shekhar Kapur: *Elizabeth: The Golden Age* en *Elizabeth*.[84] Dat zijn films over de regeerperiode van koningin Elizabeth I, maar in zekere zin zijn het ook films over onze eigen tijd. Elizabeth moest proberen de natiestaat overeind te houden met een burgerij die sterk religieus verdeeld was in katholieken en protestanten. Ook in Frankrijk en de Nederlanden in de 16de eeuw werd enorm veel geweld gebruikt in naam van de ware god. Denk aan het Bloedbad van Naarden in 1572 toen de zoon van de Spaanse hertog van Alva zowat de hele bevolking van het Noord-Hollandse stadje Naarden liet uitmoorden als wrake Gods, of aan de Bartholomeusnacht in datzelfde jaar toen duizenden hugenoten (protestanten) door katholieken werden afgemaakt, en aan de massale verdrijving en afslachting van de protestanten in Vlaanderen en Brabant.[85] 'Filips II placht te verklaren dat hij liever heerste over een woestijn zonder ketters dan over een vruchtbaar land waar nog één ketter woonde,' schrijft de Belgische auteur Geert Van Istendael, die er ook op wijst dat tienduizenden Vlamingen en Brabanders op de vlucht sloegen naar het Noorden waar ze gastvrij ontvangen werden.[86] Een eeuw later kende Nederland zijn Gouden Eeuw, terwijl Vlaanderen een lange periode van armoede en duisternis tegemoet ging. Zo zijn er talloze voorbeelden uit de geschiedenis te geven.

3

De goddelijke bevelstheorie

Als God zwijgt, kun je hem doen zeggen wat je wil.

JEAN-PAUL SARTRE

'Als God niet bestaat is alles toegestaan,' schreef Dostojevski in zijn boek *De Gebroeders Karamazov*.[87] De Franse filosoof Michel Onfray keerde die stelling om en schreef: 'Als God bestaat, is alles toegestaan' en hij haalt daarvoor een batterij argumenten aan.[88] Van de aanslagen van 11 september en de strafexpedities in de Gazastrook tot het verzwijgen van pedofiel gedrag van priesters. Ben je het daarmee eens?

Paul Cliteur: Daar zit veel in. Kijk, niet alles is toegestaan natuurlijk, wanneer God bestaat. Wat toegestaan is, is juist strikt gereglementeerd in het 'heilige' boek. Veel plezier maken in het leven is verboden. De goden van eigen keuze aanbidden, niet toegestaan. Vrijheid van meningsuiting, niet toegestaan. Trouwen met iemand met een ander geloof, niet toegestaan. Kortom, niet alles is toegestaan. Maar wat Onfray bedoelt, is dat wanneer je in God gelooft een hele hoop zaken zijn toegestaan waartegen je serieuze morele bezwaren kan hebben. Het doden van ketters? Toegestaan (maar wel moreel verwerpelijk). Mensen naar de hel wensen? Toegestaan (maar wel moreel verwerpelijk). De keuzevrijheid van kinderen in levensbeschouwelijk opzicht beperken? Toegestaan (maar, volgens mij toch, moreel zeer verwerpelijk).

In je boeken heb je het vaak over het gevaar van de goddelijke bevelstheorie. Blijkbaar nemen mensen de 'heilige' teksten dermate serieus dat ze de daad bij het woord voegen en gewelddaden plegen. Kan je dit toelichten?

Een van de redenen waarom terrorisme in naam van een religie om zich heen kan grijpen, is dat in de drie monotheïstische godsdiensten verschillende sporen zijn te vinden van een metatheorie over moraal die op het ogenblik bezielend inwerkt op religieuze geweldsplegers: de *goddelijke bevelstheorie* van de moraal. Deze theorie zegt in feite: 'Iets is goed als God het heeft bevolen. Iets is kwaad als God het heeft verboden.' Dat klinkt ook logisch. Daarmee heb je een duidelijk criterium voor goed en kwaad. Het enige waarnaar je op zoek moet gaan is *wat* God dan precies heeft bevolen en verboden. En dat is geopenbaard in boekvorm, zou Luther zeggen: in de 'heilige' schrift.[89]

De goddelijke bevelstheorie van de moraal is een problematische manier van redeneren omdat het de weerbaarheid tegenover verkeerde openbaringen verkleint. Men kan veel beter pleiten voor een kritische houding *tegenover alle boeken*, ook die van Karl Marx, Charles Darwin en Adolf Hitler, en dus ook de Bijbel en de Koran. *Das Kapital* moet geen andere status hebben dan de Bijbel. *On the Origin of Species* mag niet minder kritisch bejegend worden dan de Koran. En inhumane standpunten in *Mein Kampf* moeten worden afgekeurd net zoals inhumane standpunten in de 'heilige' boeken die toegeschreven worden aan Jaweh, Christus en Allah. Maar dat is helaas niet het geval. Die kritische houding tegenover 'heilige' boeken en directe openbaringen van de goddelijke wil maakt onvoldoende deel uit van de traditie van het monotheïsme.

Een duidelijk voorbeeld daarvan is het verhaal van Abraham die zijn zoon wilde offeren. In de drie monotheïstische godsdiensten wordt de houding van Abraham in sommige gevallen genegeerd, maar soms ook geprezen.

Inderdaad, het is het verhaal over de aartsvader van de drie monotheistische godsdiensten. Het verhaal staat zowel in Genesis (22) als in de Koran (37: 99-113). Toen Abraham vanuit de hemel werd geopenbaard dat hij als een teken van zijn loyaliteit aan God zijn zoon moest offeren, was hij bereid dat te doen. In de Bijbel wordt het voorgesteld

alsof God Abraham wilde testen. Zo staat het er letterlijk. 'Hierna gebeurde het dat God Abraham op de proef stelde. Hij zei tot hem: 'Abraham.' En hij antwoordde: 'Hier ben ik.' Hij zei: 'Ga met Izaäk, uw zoon, uw enige, die gij liefhebt, naar het land van de Moria, en draag hem daar, op de berg die Ik u zal aanwijzen, als brandoffer op.' Toen zadelde Abraham zijn ezel, nam twee knechten en zijn zoon Izaäk met zich mee, en kloofde hout voor het brandoffer. Daarna begaf hij zich op weg naar de plaats die God had aangewezen. Op de derde dag zag Abraham in de verte de plaats liggen. Toen zei Abraham tot zijn knechten: 'Jullie blijven hier bij de ezel; ik ga met de jongen daarginds heen. Nadat wij ons in aanbidding neergebogen hebben, komen wij weer terug.' Daarop gaf Abraham zijn zoon Izaäk het hout voor het brandoffer te dragen; zelf droeg hij het vuur en het offermes. Zo gingen zij samen op weg. Toen zei Izaäk tot zijn vader Abraham: 'Vader.' Hij antwoordde: 'Ja, mijn zoon.' Izaäk zei: 'Wij hebben wel vuur en hout, maar waar is het offerdier?' Abraham antwoordde: 'God zelf zal wel voor het offerdier zorgen, mijn zoon.' En samen gingen zij verder. Toen zij de plaats bereikt hadden die God hem had aangewezen, bouwde Abraham daar een altaar, stapelde er het hout op, bond zijn zoon Izaäk vast en legde hem op het altaar, boven op het hout. Toen Abraham echter zijn hand uitstak naar het mes om daarmee zijn zoon de keel af te snijden, riep de engel van Jahweh hem van uit de hemel toe: 'Abraham, Abraham!' En hij antwoordde: 'Hier ben ik.' Hij zei: 'Raak de jongen met geen vinger aan en doe hem niets! Ik weet nu dat gij God vreest, want gij hebt mij uw zoon, uw enige, niet willen onthouden.' Abraham keek om zich heen en bemerkte een ram, die met zijn horens in het struikgewas vastzat. Hij greep de ram en droeg die als brandoffer op, in plaats van zijn zoon.' Dit is bijna letterlijk naverteld het verhaal zoals dat in Genesis 22 te vinden is. Abraham is daarmee een soort aartsvader van de goddelijke bevelstheorie van de moraal. Althans dat is mijn interpretatie van het verhaal. Als uit het verhaal van Abraham een morele les getrokken kan worden, dan is dat: wantrouw altijd directe openbaringen. Ziehier waartoe de goddelijke bevelstheorie leidt. Handel nooit tegen je geweten, ook niet als een goddelijke openbaring je iets lijkt te suggereren dat hoger is dan dat geweten. Handel ook nooit op basis van de goddelijke openbaring aan anderen. Abraham is een slecht rolmodel.[90]

Mensen zouden die 'openbaringen' met een grote korrel zout moeten nemen?

Zeker. Als aan een religieuze leider 'geopenbaard' is dat God zus of zo van het volk verwacht, dan zou elk lid van het volk moeten denken: openbaring is alleen openbaring tot die ene persoon. Die laatste uitspraak stamt van Thomas Paine.[91] Prachtig toch? Zo kort en bondig aangegeven waar het om gaat. Als Mozes van de berg komt en vertelt wat hem geopenbaard is, denk dan: openbaring is alleen openbaring tot die ene persoon. Als ayatollah Khomeini vertelt dat je een schrijver moet vermoorden omdat God aan hem, Khomeini, heeft geopenbaard dat hij dat van zijn gelovigen vraagt, denk dan: openbaring is alleen openbaring tot die ene persoon. Thomas Paine beschreef beide voorgaande zaken als volgt: 'Toen Mozes de kinderen Israëls vertelde dat hij de twee tafels met de geboden uit de hand van God had ontvangen, waren ze niet verplicht hem te geloven, omdat ze geen andere bron hadden dan hijzelf die hun vertelde dat het zo was, en ik heb geen andere bron dan deze of gene historicus die mij vertelt dat het zo was, want er is niets in de geboden zélf waaruit hun goddelijkheid blijkt. Ze bevatten een aantal goede zedelijke voorschriften, zoals ieder mens met de bekwaamheid om een wetgever te zijn, zelf zou kunnen opstellen, zonder zijn toevlucht te nemen tot bovennatuurlijk ingrijpen. Als men mij zegt dat de Koran in de hemel geschreven werd, en door een engel aan Mahomet bezorgd werd, dan komt dit relaas in de buurt van dezelfde soort bewijs op basis van horen zeggen en bronnen uit de tweede hand als het vorige. Ik heb de engel niet zelf gezien en daarom heb ik het recht het niet te geloven.'[92] Hiermee raakt hij de kern van elk monotheïstisch godsgeloof, namelijk dat je datgene moet geloven wat door iemand ooit als een goddelijk woord werd beschouwd, waarna niemand nog kan controleren of dit wel degelijk zo werd uitgesproken.

Protestanten zeggen dat niet. Die verwijzen niet naar een openbaring maar naar wat in de 'heilige' schrift staat.

Luther stelt inderdaad niet de autoriteit van de directe openbaring centraal, maar die van het boek. Luther is een voorbeeld van iemand die als geen ander een onkritische houding tegenover het boek zelf bepleitte: *sola scriptura,* de schrift alleen. Het ging niet om de rede,

volgens Luther, want de rede was een duivelshoer. Het ging niet om de autoriteit van de pausen en kardinalen, maar om het boek. Als het in het boek staat, is het goed en waar. Luther zei: 'Overtuig mij van mijn fouten op basis van de profeten en de evangeliën zelf. Wanneer men op basis daarvan kan vaststellen dat ik ongelijk heb, zal ik graag herroepen wat ik heb gezegd en zal ik als eerste mijn eigen boeken in het vuur werpen.'[93]

> Dat was in zekere zin een vooruitgang, want nu kon men tegenover de machthebbers van deze wereld een boek plaatsen.

En over de inhoud van dat boek kon men discussiëren. Niet langer gold dat men blind gehoorzaamheid verschuldigd was aan de koning of keizer, zoals aan Karel v of aan de paus (Paulus iii en nadien Julius iii), maar men kon die koningen, keizers en pausen de maat nemen met het woord van God zelf.[94] Maar daarmee werd weer het boek tot hoogste en laatste autoriteit verheven en sommige dingen in de schrift zijn zo problematisch dat ze een kritische houding verdienen (iets dat natuurlijk het voorstellingsvermogen van Luther verre te boven ging). Waarom niet de aanzet van Luther verder ontwikkelen en zeggen: wees kritisch? Tegenover elk boek! Dat zou veel beter zijn.

> Nog even terug naar Abraham die zijn zoon wou offeren. Je trekt daar de les uit dat we wantrouwig moeten staan tegenover goddelijke openbaringen en dat Abraham een slecht rolmodel is. Maar levert dit voorbeeld ook niet het bewijs dat er geen rechtvaardige God bestaat?

Alvast niet de God die Abraham de opdracht gaf om zijn zoon te doden. De Amerikaanse filosoof Philip Quinn gaat nog een stap verder en stelt dat deze God moreel tekortkomt en laakbaar is.[95] Hij redeneert als volgt. (1) Stel dat God Abraham beveelt om Isaac te doden; (2) Als God Abraham beveelt Isaac te doden, dan beveelt God Abraham iets te doen dat verkeerd is; (3) Als God Abraham beveelt iets verkeerds te doen, dan doet God zelf iets slechts; (4) Als God zelf iets slechts doet, dan is God moreel niet perfect; dus (5) God is moreel niet perfect. Dat is een sluitende redenering.

Een ander voorbeeld is dat van de dochter van Jefta. Kan je dit toelichten?

Als reactie op het verhaal van Abraham krijg je van gelovigen en ongelovige apologeten van het geloof (theologen vaak) te horen: 'Maar Abraham behoefde het offer niet te brengen!' De engel daalde neer en die maakte bekend dat nu Abraham tot het offer *bereid was*, het offer niet hoefde te worden gebracht. Dat wordt dan soms weer als een blijk van Gods grote liefde voor de mens gezien. Dat stelt mij natuurlijk helemaal niet gerust, want die bereidheid – daar gaat het om. Die bereidheid was er bij Abraham wel degelijk, en die bewijst dat hij geen ander criterium voor goed en kwaad erkende dan het feit dat het door God was voorschreven dan wel verboden. Maar goed, mensen komen dan met de tegenwerping dat hij dat offer niet hoefde te brengen en dat daaruit zou blijken dat God geen mensenoffers accepteert. Maar als dat zo is, dan kan men zich afvragen waarom God accepteerde dat Jefta zijn dochter wèl daadwerkelijk als brandoffer aan God opdroeg (Rechters 11:29). Dit is een bijzonder dramatisch verhaal. De legerleider Jefta vroeg God hem een militaire overwinning te bezorgen op de vijanden van Israël, met de belofte dat hij het eerste dat hem thuis tegemoet zou komen aan God zou offeren. Hij behaalde de overwinning, dus hij stond bij God in het krijt. Maar wie kwam hem als eerste tegemoet toen hij thuiskwam? Zijn dochter! Hij moest zijn belofte houden. En zo geschiedde. Jefta heeft zijn dochter uiteindelijk met eigen hand vermoord.

Overigens hebben Bijbelexegeten ook daarop weer een antwoord: het verschil tussen Abraham en Jefta is dat God van Abraham het offer daadwerkelijk vroeg en dat Jefta het (ongevraagd) aanbood. Niettemin, in het laatste geval bleef de hemel stil toen Jefta op het punt stond zijn dochter te offeren. Waarom kwam toen geen engel naar beneden? Zag God dat Jefta in de ban was van een tragisch misverstand maar weigerde hij in te grijpen? Je zou toch verwachten dat in zo'n kritieke vader-dochterrelatie de hemel een teken had kunnen geven en dat God helemaal geen kinderoffers wil. Maar de hemel bleef stil.

Je zou kunnen zeggen dat het verhaal van Abraham maar een sprookje is of in het slechtste geval een verkeerd begrepen passage. Denk je echt dat veel mensen het voorbeeld van Abraham zouden volgen?

Voor mijn interpretatie maakt het geen verschil of het verhaal van Abraham een sprookje is of niet. Het maakt ook geen verschil of Abraham een historische figuur is of niet. Abraham is een karakter in een boek dat optreedt met een bepaalde pretentie: de waarden die in dat boek worden aangeprezen zijn belangrijke waarden. Die pretentie bestrijd ik. Het is ook niet zo dat in het 'heilige' boek veel figuren worden opgevoerd die moreel zo verheven zijn dat zij als het ware voor ons een voorbeeldfunctie kunnen vervullen. Je moet die figuren kritisch benaderen, of zij nu bestaan hebben of niet, hetzelfde wat je moet doen met Scrooge uit Dickens' *A Christmas Carol* of met Hamlet uit Shakespeares gelijknamige toneelstuk.[96] Het is heel goed mogelijk te zeggen: 'Scrooge is een verwerpelijke figuur' of 'Hamlet is een twijfelaar' zonder dat deze figuren historisch hebben bestaan.

Nog één opmerking wat sprookjes betreft: sprookjes kunnen soms een enorm belangrijke en behartigenswaardige morele strekking hebben. Het sprookje van Hans Christian Andersen over de keizer die geen kleren aanheeft, bezit een diepe morele strekking.[97] Daar staat: loop nooit achter de massa aan. Als iedereen zegt dat de keizer gekleed is en jij meent op basis van eigen observaties en gevolgtrekking te moeten vaststellen dat de keizer naakt is, zeg dan dat hij naakt is. Durf te denken – het motto van Kant is in wezen hetzelfde als het motto van het sprookje van Andersen. En dat motto is precies het tegenovergestelde van het verhaal van Abraham uit Genesis 22. Genesis 22 is een anti-Andersen.

> Je werpt overigens in *The Secular Outlook* nog een belangrijke vraag op, namelijk of mensen die tegenwoordig blind autoriteiten volgen dat doen in navolging van Genesis 22. In het beroemde experiment van Milgram bleek dat mensen geneigd zijn orders op te volgen wanneer de persoon die de orders geeft een witte jas draagt en een soort van autoriteit vertegenwoordigt. Daar komt geen religie aan te pas, om van Genesis 22 nog maar te zwijgen.[98]

Dat is waar natuurlijk. Hiervoor geldt weer hetzelfde als wat ik ook al heb gezegd over religieus geweld. Ik analyseer religieus geweld, maar ik beweer niet dat *alle* geweld religieus is. Er is ook niet-religieus gemotiveerd geweld en zo is er ook blinde gehoorzaamheid die niets met het voorbeeld van Abraham te maken heeft. Trouwens, je kunt in de Bijbel ook aansporingen vinden tot een kritische houding

tegenover blinde gehoorzaamheid. Exodus 23:2 zegt: 'Laat je er niet door de meerderheid toe overhalen iets onrechtvaardigs te doen.' Daarmee wordt als het ware dezelfde teneur verwoord als die we aantreffen in het sprookje van Andersen en in John Stuart Mills *On Liberty* (1859) of William Cliffords *The Ethics of Belief* (1877).[99] Maar in de Bijbel zijn dit soort uitspraken betrekkelijk zeldzaam. Je kunt niet zeggen dat daarin vele aansporingen te vinden zijn tot kritisch denken, of een sceptische houding tegenover het goddelijk gezag. Integendeel, gehoorzaamheid wordt doorgaans sterk geprezen en ongehoorzaamheid genadeloos afgestraft.

Is dat specifiek verbonden met het monotheïsme? Is die goddelijke bevelstheorie ook niet te vinden in de polytheïstische godsdiensten? Is met name de goddelijke bevelstheorie een belangrijke breuk waardoor het jodendom zich onderscheidde van de Griekse en Romeinse godsdiensten?

Dat vind ik wel. En die stelling wordt ook door anderen onderschreven. Zo schrijft Edwin Hatch over de invloed van de Griekse ideeën op het christendom het volgende: 'Tussen de alledaagse ethiek van de Grieken en de ethiek van het vroege christendom bestonden allerlei punten van overeenstemming en van verschil. Het belangrijkste verschil was dat het christendom berust op een moraal van het goddelijk bevel. Dat was een idee dat men uit de joodse theocratie had overgenomen. Uiteindelijk werd niet een beroep gedaan op de redelijkheid van de morele wet zelf maar op het feit dat God deze had uitgevaardigd. De Griekse moraal was daarentegen onafhankelijk.'[100]

Je wilt dus eigenlijk een soort herleving van de Griekse erfenis in de hedendaagse ethiek?

Zeker, dat is wat ik in het eerste hoofdstuk van mijn boek *Tegen de decadentie* heb verdedigd onder de titel: *Het vormingsideaal voor Europa: terug naar de Grieken en Romeinen*.[101]

Maar zijn er nu nog veel mensen die de regels van de 'heilige' teksten letterlijk interpreteren en toepassen? De meeste gelovigen van vandaag zijn toch gematigd.

We zouden inderdaad gematigde gelovigen moeten hebben. Vooral in het kader van de radicalisering van moslimjongeren is die discussie actueel geworden. Hoe stimuleren we 'gematigde moslims'? Hoe krijgen we een 'gematigde islam'? Hoe voorkomen we *breeding Bin Ladens* (het grootbrengen van Bin Ladens)?[102] En kan de overheid daaraan een bijdrage leveren? *Mag* de overheid daaraan een bijdrage leveren (denk aan de scheiding van kerk en staat)? Maar wat je veel minder aantreft, is dat men duidelijk aangeeft waaruit die matiging nu precies bestaat. Wat moet een gelovige doen om als gematigd door het leven te gaan? Er is immers een keerzijde aan die vorm van gematigd geloof. Soms proberen ze het optreden van hun meer radicale geloofsgenoten te verschonen in plaats van ze radicaal te veroordelen. In zijn boek *Breaking the Spell* zegt de Amerikaanse filosoof Daniel Dennett het als volgt: 'Er zit een gemene catch 22 in de mooie pogingen van gematigd gelovigen en oecumenici binnen alle religies: door hun goede werken geven ze beschermende dekking aan hun fanatieke medegelovigen.'[103] Los daarvan kunnen we niet ontkennen dat steeds meer gelovigen, vooral moslims, de inhoud van hun 'heilig' boek letterlijk nemen en er ook naar handelen.

Wat ik in *Het monotheïstisch dilemma* geprobeerd heb te doen, is die leerstukken binnen de drie monotheïstische godsdiensten op te sporen die problemen opleveren – met name omdat zij een stimulans zijn voor religieus gemotiveerd geweld of wat je met een betrekkelijk onbekend (maar wel heel nuttig) woord zou kunnen aanduiden als theoterrorisme. Die mensen bestaan en noemen we fundamentalisten. En fundamentalisme neemt niet af, integendeel. Dat heeft deels te maken met het feit dat in die delen van de wereld waarin een fundamentalistische godsdienst heel gewoon is, de meeste kinderen worden gemaakt.[104] Maar het heeft misschien ook te maken met het feit dat fundamentalisme ook een reactie is op het oprukkend secularisme dat als een bedreiging wordt ervaren. Dat laatste is de verklaring van de Britse filosoof Anthony Grayling.[105] Het fundamentalisme is dus deels te wijten aan het succes van zijn tegendeel, het oprukken van het secularisme.

Dat lijkt paradoxaal. De strijd voor meer vrijheid van liberalen en secularisten zou dus de oorzaak zijn van het groeiende fundamentalisme?

Jazeker. Omdat liberalen en secularisten zo triomfalistisch optreden, zo zegt men, worden zielige religieuze minderheden wel gedwongen zich in hun religie terug te trekken. Vandaar is het een kleine stap naar de stelling dat secularisten hun licht onder de korenmaat moeten steken, zoals de Bijbel dat zo mooi formuleert. Filosofen als John Gray denken dat als je de Verlichtingswaarden verdedigt, je zelf een soort fundamentalist wordt, net zoals een ayatollah Khomeini.[106] En zo krijg je het discours van de twee fundamentalismen. Enerzijds, de religieuze fundamentalisten die zelfmoordaanslagen plegen en schrijvers als Salman Rushdie met de dood bedreigen. Anderzijds, de fundamentalisten die het vrije woord verdedigen. Even erg, volgens het tweefundamentalismendiscours. Het tweefundamentalismenargument werd onder andere gebruikt door progressieve intellectuelen om hun ongenoegen met de buitenlandpolitiek van George W. Bush te formuleren.[107] De Britse intellectueel Tariq Ali schreef *The Clash of Fundamentalisms: Crusades, Jihads and Modernity*.[108] Daarin bekritiseert hij het fundamentalisme en het islamisme, in het bijzonder de gewelddadige kant daarvan in de vorm van het islamistisch terrorisme. Maar – en daarover gaat het mij nu – hij bekritiseert ook de buitenlandpolitiek van de regering Bush als *fundamentalistisch.* Zo komen dus twee soorten fundamentalisme tegenover elkaar te staan: het fundamentalisme van Bush en het fundamentalisme van Bin Laden. Even erg, volgens de progressieve intellectueel Tariq Ali. De identificatie wordt visueel onderstreept doordat op de omslag van zijn boek het bekende fotootje van G.W. Bush is opgenomen met de baard van een fundamentalist en met een islamitisch hoofddeksel.

En daar ben jij het mee oneens?

Zeker. Natuurlijk kon je kritiek formuleren op de regering Bush. De Australische filosoof Peter Singer heeft dat ook gedaan.[109] Maar er is een enorm verschil tussen het soort kritiek dat Ali ventileert en de kritiek van Singer. In beide gevallen is de kritiek scherp naar Bush, maar Singer beseft heel goed het verschil tussen Bush en Bin Laden. Bush is een democratisch gekozen politicus, Bin Laden niet. Wanneer Bush de normen van het internationaal recht schendt, zal hij zich gedwongen voelen hiervoor een rechtvaardiging aan te dragen. Voor Bin Laden tellen die normen niet eens. Bij Bush is geweld gebonden aan bepaalde normen, bij Bin Laden niet. Een van de grote problemen

met de cultuurkritiek van sommige hedendaagse intellectuelen is dat dit verschil niet meer wordt gezien.

Later zou het tweefundamentalismendiscours zich voortzetten in de Nederlandse discussie over de moord op Theo van Gogh.[110] Van Gogh werd vermoord door een fundamentalist, zo was dan de argumentatie, maar was die Van Gogh zelf ook niet een soort fundamentalist? Een fundamentalist die niet met het mes als wapen werkt, maar met de pen? De Brits-Nederlandse intellectueel Ian Buruma vergeleek de Nederlands-Iraanse hoogleraar Afshin Ellian en de politica Ayaan Hirsi Ali, beide vertegenwoordigers van het Verlichtingsdenken, met Mohammed Bouyeri, de moordenaar van Van Gogh.[111] En wat is het resultaat van die vergelijking? Juist! Buruma constateert overeenkomsten. De strijders voor 'secularisme, wetenschap, gelijkheid tussen mannen en vrouwen, individualisme, de vrijheid om kritiek te uiten zonder vrees voor een gewelddadige reactie' zijn *warriors on a battlefield*, maar dat geldt ook voor Mohammed Bouyeri, de moordenaar van Van Gogh: 'Maar hetzelfde kan in zekere zin worden gezegd van hun grootste vijand: de moderne heilige strijder, zoals de moordenaar van Theo van Gogh.'

Ik heb het gevoel dat hier iets heel erg misgaat. Bush is geen Bin Laden en Hirsi Ali is ook geen Mohammed Bouyeri. Maar in het tweefundamentalismendiscours heeft zich de overtuiging vastgezet dat die twee zaken wel degelijk identiek zijn of op zijn minst verwant. En het is geen achteloze verschrijving van Buruma, het is een diepe overtuiging bij de hedendaagse progressieve intelligentsia. De meest uitgesproken exponent van dit soort denken is de Britse filosoof John Gray. Overigens twijfelt Buruma nog enigszins of zijn vergelijking wel juist is. Daarom heb ik ook letterlijk geciteerd wat hij schrijft. Hij schrijft dat Van Gogh en zijn moordenaar 'in zekere zin' met elkaar vergeleken kunnen worden. Ja, dat is natuurlijk altijd het geval. 'In zekere zin' kan je bijna alles in dit universum met elkaar vergelijken. Hitler had een snor, Charlie Chaplin ook. Je kunt dus zeggen dat zij 'in zekere zin' op elkaar lijken. Tegelijkertijd is een dergelijke vergelijking nietszeggend en, wat erger is, ook insinuerend. De Nederlandse historicus en journalist Geert Mak vergeleek de film *Submission* van Hirsi Ali en Van Gogh met de films *Der Ewige Jude* en *Jud Süss* die Joseph Goebbels liet maken.[112] De conclusie van Mak is dat sommige verschijnselen die in de jaren 30 in nazi-Duitsland opgeld deden rond de joden, inmiddels in Nederland met moslims

gebeuren. Toen hij daarop werd aangesproken gaf Mak aan dat het om de filmische technieken ging die naar zijn smaak verwant waren.

Jij lijkt enorm gefascineerd door de reacties op de Rushdie-fatwa, de cartoonaffaire, de moord op Van Gogh.

Dat klopt, je ziet telkens een verwant patroon. Niet de geweldsplegers worden aangeklaagd, maar degenen tegen wie het geweld zich richt. Hoe dat komt weet ik niet. Het is een vraag die me blijft fascineren. Een echt antwoord heb ik er niet op. Anders zou het mij ook niet zo bezighouden. Is het het Stockholmsyndroom? Is het dat wat een hele samenleving in de greep houdt wanneer men zichzelf collectief gegijzeld voelt? Is het misschien zo dat wij ons bij een machtige vijand solidariseren met diegene die de meeste macht lijkt te hebben? Is het misschien een instinctmatige reactie?

Ik had vroeger een vriendje, een nogal slungelachtige jongen. Die werd gepest door de bullebak van zijn klas. Ik hoorde daar wel over. Een keer was ik min of meer getuige van het feit dat hij gepest werd, maar ik deed niets. Ik was bang. Tegelijkertijd voelde ik mij vernederd en schaamde ik mij omdat ik niet was opgetreden. Vervolgens rationaliseerde ik mijn gebrek aan moed door mij aan te praten dat ik niet had gehandeld omdat mijn vriend zelf toch een beetje de agressie over zich afriep. *Hij* was het eigenlijk die *mij* in een moeilijk parket had gebracht waarbij mijn eigen gebrek aan moed duidelijk was geworden. Niet de bullebak werd het voorwerp van mijn afkeuring, maar die vriend van mij.

Hoe bedreigend is in feite het religieus fundamentalisme?

Ik vind dat moeilijk om te zeggen. En al helemaal om een vergelijking te maken met andere bedreigingen. Wat is een groter gevaar? De ecologische problematiek die Peter Singer beschrijft in *Practical Ethics* of het gevaar van het theoterrorisme zoals Bruce Bawer het presenteert in *Surrender: Appeasing Islam, Sacrificing Freedom* en in *While Europe Slept: How Radical Islam Is Destroying the West From Within*?[113] En stel dat we ons beperken tot het theoterrorisme: wat is dan een groter gevaar, het islamistisch terrorisme dat Bawer beschrijft of het christelijk fundamentalisme dat het onderwerp is van Michelle Goldbergs *Kingdom Coming: the Rise of Christian Natio-*

nalism en Damon Linkers *The Theocons: Secular America under Siege*?[114]

Die laatste vergelijking, het vergelijken van islamistisch fundamentalisme met christelijk fundamentalisme, lijkt nog enige zin te hebben. Maar wat moeten we met een vergelijking van de milieuproblematiek met het terrorisme? Het is wel iets waarmee ik voortdurend geconfronteerd word, wanneer ik een lezing geef over terrorisme. Er is altijd wel iemand die met iets aankomt dat meer slachtoffers heeft gemaakt. Ik zeg daarom altijd: 'Weet u wat de meeste slachtoffers maakt? Hart- en vaatziekten! U zou eigenlijk een cardioloog moeten uitnodigen om u voor te lichten over dit grote maatschappelijke gevaar en niet mij om u voor te lichten over het religieus terrorisme.' Er is in ieder geval voldoende fundamentalisme om daarover bezorgd te zijn en het ventileren van deze zorg zie ik niet als een manifestatie van fundamentalisme. Het meest zorgwekkend vind ik overigens dat de waarden die Buruma in zijn boek opvoert (secularisme, wetenschap, gelijkheid tussen mannen en vrouwen, individualisme, de vrijheid om kritiek te uiten) bij de intelligentsia tegenwoordig zo'n koel onthaal vinden. Niet het terrorisme is dus het belangrijkste probleem, maar de geringe geestelijke weerbaarheid daartegen. Dat maakt liberaal-democratische samenlevingen een stuk kwetsbaarder dan zij zouden zijn met een meer zelfbewuste intellectuele elite die weet waar men voor staat.

> Laten we de onkritische houding tegenover 'heilige' geschriften wat nader beschouwen. In plaats van de letterlijke interpretaties af te keuren, kunnen we ook hopen dat ze aangepast worden aan de moderne tijd? Tariq Ramadan bijvoorbeeld spoort moslims aan om een gematigde vorm van de islam te praktiseren.[115] Is dat niet een betere stap tegen de uitwassen van het religieus terrorisme dan een radicale bestrijding ervan?

Natuurlijk zou het mooi zijn wanneer radicale moslims zouden veranderen in wat men gematigde moslims noemt. Maar het is zeer de vraag of dat zal gebeuren onder invloed van iemand als Tariq Ramadan. Je kent de bezwaren. In het debat met Nicolas Sarkozy kreeg Ramadan de vraag voorgelegd hoe hij tegenover de steniging van vrouwen stond. Tot verbazing van velen keurde Ramadan dit niet af. Hij wilde niet verder gaan dan een *moratorium* op de steniging van

vrouwen, dus een tijdelijke stopzetting van deze gruwelijke praktijk om de nodige tijd te nemen om eens grondig na te denken of we in de toekomst vrouwen al dan niet verder mochten stenigen.[116]

Nu zou men kunnen zeggen dat Ramadan in de val was gelokt door de retorische debater Sarkozy, maar een paar jaar later deed zich opnieuw een soortgelijk geval voor waarover Ramadan schriftelijk discussieerde met Ayaan Hirsi Ali. Hirsi Ali schreef een artikel in *The New York Times* onder de veelzeggende titel *Islam's Silent Moderates*.[117] Zoals in de titel wordt aangegeven, werpt zij de vraag op waarom die zogenaamde gematigden toch altijd zo stil zijn wanneer vrouwen in het Midden-Oosten op basis van religieuze overwegingen worden gestraft voor ongehoorzaamheid aan hun mannen. Ramadan reageerde daarop met een antwoord in *The International Herald Tribune*.[118] Ik heb die discussie uitvoerig geanalyseerd. Mijn conclusie is dat Ramadan opnieuw een vergelijkbaar standpunt inneemt als in de discussie met Sarkozy. Hij zegt niet: 'steniging moet' of 'een vrouw die in een auto zit met een man die niet haar echtgenoot is moet worden gegeseld', maar hij is traag en halfslachtig in het afwijzen van die gruwelijke straffen wanneer die dreigen te worden opgelegd of daadwerkelijk zijn opgelegd. Ramadan komt dan met excuses, uitvluchten, strategische overwegingen die erop neerkomen dat hij uiteindelijk geen kritisch commentaar geeft. Ramadan is moeilijk te bewegen tot het verwerpen van draconische reacties op overspel en dat soort zaken. Hoe moeten we dat duiden? Is hij toch veel minder gematigd dan velen graag willen zien? Heeft Paul Landau in *Le Sabre et le Coran: Tariq Ramadan et les frères musulmans à la conquête de l'Europe* gelijk met de ondertitel van zijn boek?[119] Ik ben geneigd te denken: als Ramadan gematigd is, dan weet hij dat wel verdraaid goed te verbergen. Wat is gemakkelijker dan zo'n barbaarse praktijk als steniging voor overspel ruiterlijk te verwerpen?

> Nochtans zal het vooral van meer liberale moslims afhangen of dergelijke praktijken binnen die gemeenschappen luidkeels worden afgekeurd.

Dat is zo. Ik betreur de houding van Ramadan en consorten. Ik denk dat het enorm belangrijk is dat er in de moslimwereld voorbeelden komen van liberale en verlichte geesten die als rolmodel kunnen dienen voor de tot radicalisering geneigde jongeren. Maar of Ramadan

zo'n rolmodel is, betwijfel ik. Natuurlijk hangt dit allemaal samen met het veroordelen van steniging. Waarom kost het de progressieve elite toch zo'n moeite om zulke praktijken af te keuren? In het bijzonder zaken waarvoor die steniging doorgaans wordt voorgeschreven, namelijk als straf op overspel (of erger nog: op het gerucht van overspel). Het antwoord daarop is: zij willen op strategische gronden niemand verketteren die steniging niet afwijst. Maar waarom? Waarom wijst Ramadan steniging niet ondubbelzinnig af? Omdat hij daarmee in ongenade valt bij de islamisten? Moet het standpunt dan niet zijn: dat moet dan maar? Er zijn overigens talloze mensen in de islamitische wereld en ook mensen met een moslimachtergrond die steniging wél duidelijk afwijzen. Waarom worden die nooit als rolmodellen naar voren geschoven? Waarom wordt in de westerse wereld zo vaak voor de verkeerde rolmodellen geopteerd? Waarom subsidieert men liefst de meest orthodoxe en fundamentalistische figuren?

In Duitsland publiceerde Mina Ahadi *Ich habe abgeschworen: warum ich für die Freiheit und gegen den Islam kämpfe.*[120] Daarin neemt Ahadi stelling in tegen lijfstraffen, de shariawetgeving, de ongelijkheid van man en vrouw.

Ja, en de vraag is: waarom worden *dit soort* mensen niet tot bruggenbouwers benoemd door de Nederlandse overheid? Andere voorbeelden zijn de Duitstalige Necla Kelek en Hamed Abdel-Samad.[121] Het antwoord is dan doorgaans dat Abdel-Samad, Ahadi en Kelek te grote stappen maken. Zij krijgen de meerderheid van de moslims niet mee, zegt men. Goed, neem dan Bassam Tibi.[122] Tibi is een moslimhervormer die zelf ook moslim is en wil blijven, maar die verder niet al die vreemde standpunten ten aanzien van mensenrechtenschendingen inneemt die Ramadan huldigt. Waarom kan je niet gewoon zeggen: 'Ik ben moslim en ik wijs steniging af'? Of: 'Ik ben moslim en *daarom* wijs ik steniging af'? Dat is in feite wat Bassam Tibi doet in zijn boek *Euro-Islam: Die Lösung eines Zivilisationskonfliktes*. In Nederland zou men kunnen vewijzen naar Nahed Selim met haar boeken *Allah houdt niet van vrouwen* en *Zwijgen is verraad*, maar natuurlijk ook naar de vrouwen zoals geportretteerd in jouw boek *De derde feministische golf*.[123]

> Die halfslachtigheid over bepaalde handelingen vinden we niet alleen bij orthodoxe moslims, maar ook bij andere gelovigen die de bepalingen van hun godsdienst letterlijk nemen.

Natuurlijk begrijp ik dat je soms voorzichtig moet zijn in je uitspraken. Ik zie ook wel dat je in sommige situaties steniging niet kunt afwijzen zonder zelf in gevaar te komen. Iemand die vaak strategische antwoorden gaf, waar je misschien een iets helderder standpunt zou hebben verwacht, was Jezus. Bijvoorbeeld ten aanzien van de vraag of de joden belasting moesten betalen aan de Romeinse overheid. Jezus had geen zin om op die vraag een helder antwoord te geven en dus kwam hij met het ambigue 'geef aan de keizer wat des keizers is en aan God wat van God is' (Marcus 12:17). Wanneer hij duidelijk had gezegd dat hij tegen het betalen van belasting is aan de onderdrukkende Romeinse overheid was, zou hij onmiddellijk zijn opgepakt.

Een voorbeeld dat ons dichter bij de problematiek brengt die we hier bespreken is de reactie van Jezus op de vrouw die van overspel wordt beschuldigd. Hier zit hij in de Ramadan-situatie. Het verhaal wordt verteld in het evangelie van Johannes (8:1-11). De schriftgeleerden en farizeeën brachten een vrouw die op overspel was betrapt tot bij Jezus. Volgens de wet van Mozes staat op overspel de doodstraf door steniging, aldus de schriftgeleerden en farizeeën (8:5). Wat vond Jezus daarvan? De evangelist legt ons nog even uit waarom die schriftgeleerden en farizeeën Jezus voor dit lastige vraagstuk plaatsten: 'Dit zeiden ze om hem op de proef te stellen, om te zien of ze hem konden aanklagen' (Joh. 8:6). Jezus werd dus voor een dilemma geplaatst, net als Ramadan in de confrontatie met Sarkozy. Het laten stenigen van de vrouw was niet erg aantrekkelijk. Maar je distantiëren van de wetgeving van Mozes evenmin. Wat te doen? Zoals het evangelie zegt: 'Toen ze bleven aandringen, richtte hij zich op en zei (…)' (Joh. 8:7). Die passage is interessant omdat daaruit blijkt dat Jezus talmde met antwoorden. Hij dacht kennelijk na over het antwoord. Hoe kan ik mij hieruit redden, moet hij hebben gedacht. Hoe om te gaan met deze strikvraag? Vervolgens zei hij dit: 'Wie van jullie zonder zonde is, laat die als eerste een steen naar haar werpen' (Joh. 8:7). Toen dropen de aanklagers een voor een af. Niemand wierp die eerste steen. Niemand is immers helemaal zonder zonden. Jezus had zich er op een slimme manier uitgewerkt.

Het is inderdaad bijzonder sluw.

Commentaren op deze passage in de theologische literatuur en ook van de gewone gelovige concluderen hier vaak uit dat Jezus kennelijk tegen steniging was. Is dat zo? Ten dele wel, maar hij formuleert geen algemene regel. Je zou een universele regel uit zijn uitspraak moeten deduceren volgens de redenering dat omdat niemand zonder zonden is, de conclusie uit zijn uitspraak is dat nooit iemand gestenigd mag worden. Maar waarom zegt hij dat dan niet? Waarom wijst Jezus de steniging niet in zijn algemeenheid ondubbelzinnig af? Hij stelt trouwens ook niet dat overspel een private aangelegenheid is waarover een publiek oordeel ongepast is. Wanneer de belagers van de vrouw en van Jezus zelf zijn vertrokken, zegt hij tegen de vrouw: 'Ga naar huis, en zondig vanaf nu niet meer' (Joh. 8:11). Jezus vindt dus wel dat de vrouw gezondigd heeft maar hij wilde alleen niet dat zij daarvoor de doodstraf door steniging moest ondergaan. Althans niet in dit geval. Maar hij laat zich dus ook niet uit over de toekomst. Hij zegt niet: 'Steniging is in het algemeen een verkeerde straf' of 'Steniging is geen gepaste straf bij overspel'. Hij laat daarmee eigenlijk die mozaïsche wetgeving geheel intact maar wil deze alleen niet opgelegd zien in dit specifieke geval. Dat lijkt een beetje op het strategische standpunt van Ramadam die een moratorium op steniging voorstelt. Zowel Ramadan als Jezus willen om strategische redenen die steniging niet ondubbelzinnig afwijzen, maar in een concreet dreigend geval willen zij de werking van die draconische straf wel opschorten.

Hoe moeten we dat moreel beoordelen?

Het bekritiseren van Jezus in dit geval, is misschien wat wereldvreemd. Immers Jezus zou, wanneer hij de steniging ondubbelzinnig had afgewezen op de manier waarop Sarkozy dat deed in de confrontatie met Ramadan, zijn opgepakt als een godslasteraar en zelf gestenigd zijn (of op een andere manier zwaar en gruwelijk gestraft). Het opschorten van de steniging voor deze vrouw was daarom misschien het maximaal haalbare in deze situatie. Door een slim antwoord te geven, zij het niet erg principieel, kon hij haar redden.

Was een moratorium op steniging voor Ramadan ook het maximaal haalbare?

Dat ligt anders. Ramadan had zonder gevaar voor eigen leven zich best in het algemeen kunnen distantiëren van het stenigen van vrouwen. Dat zou ook een mooi signaal zijn geweest. Dat was eigenlijk wat Sarkozy ook van hem verlangde.

Is het overigens niet een mooie regel die Jezus introduceert? Je mag alleen de eerste steen werpen wanneer je zelf zonder zonden bent?

Ja en nee. Als je alleen maar iemand mag veroordelen, wanneer je zelf een brandschoon blazoen hebt, dan zou er nooit meer iemand moreel of juridisch kunnen worden veroordeeld. De suggestie van het verhaal van de overspelige vrouw is dat het goed is dat iemand niet kan worden veroordeeld. In haar geval was dat zo. Om twee redenen. Steniging is zo'n wrede straf dat naar hedendaagse maatstaven deze niet mag worden opgelegd. Ten tweede: overspel is niet ernstig genoeg om als strafbaar feit te worden aangemerkt. Tegenwoordig zien we zoiets als een privézaak tussen echtgenoten. Daarmee heeft de staat (de wetgever, de rechter) zich niet te bemoeien. Maar dat we overspel niet willen bestraffen, betekent natuurlijk niet dat we vinden dat er nooit straffen mogen worden opgelegd. Dat zou desastreus zijn voor het voortbestaan van een geordende samenleving. Stel, een misdadiger staat terecht voor een vergrijp en vraagt de rechter: 'Bent u zelf zonder zonden?' Dat zou niet veel indruk maken in de rechtszaal. Terecht. Of stel, je rijdt door rood licht, de politieambtenaar houdt je aan en je probeert het met 'agent, bent u zelf zonder zonden?' Ook dat zal niet veel helpen, denk ik. Niettemin heb je natuurlijk gelijk dat wanneer bekend is dat een rechter zelf een liederlijke levenswandel heeft hij niet erg geloofwaardig is in het ambt. Hoe het ook zij, ik kan mij erover verbazen dat velen Ramadan de hand boven het hoofd houden ondanks het feit dat diezelfde mensen steniging zelf verwerpen. Steniging is een hele gruwelijke, maar ook hele sluwe straf.

Erger dan gewoon de doodstraf, bedoel je?

Ja, de veroordeelde wordt ingegraven. Bij mannen tot aan hun middel. Bij vrouwen dieper, want hun borsten mogen niet zichtbaar zijn.

De stenigers gooien op een teken van de leider stenen, maar die stenen zijn niet zo groot dat met één steen de veroordeelde meteen wordt gedood. Het ritueel wordt als het ware gerekt. Net als de inquisitie in de middeleeuwen een van godslastering of ketterij verdachte persoon ook niet snel ombracht, zo duurt het lijdensproces bij dit soort executies ook langer dan nodig.

In een roman van S.J. Parris, *Heresy*, wordt een beeld geschetst van Engeland rond 1583, de tijd van koningin Elizabeth I. Zij moest voorkomen dat de katholieken weer de macht zouden grijpen om een katholieke troonpretendent op de troon te krijgen.[124] Het was een tijd die verscheurd werd door godsdiensttwisten tussen katholieken en protestanten. Ook een tijd waarin beide partijen de bedoeling hadden het godsdienstig perspectief van de ander liefst met wortel en tak uit te roeien. Geen middel werd daarbij geschuwd. Het heeft mij altijd verbaasd hoe weinigen ervoor terugschrokken de andere partij op de brandstapel te slepen. En wat een wreedheid! Als een tot de brandstapel veroordeelde geluk had in de 16de of 17de eeuw gebruikte de beul takken met veel loof eraan. Dat veroorzaakte rook en door die rook stikte je eerst alvorens je verbrand werd, schrijft Parris in haar boek. Maar als de beul de pest aan je had, dan kwam hij met droge takken en werd je langzaam geroosterd, wat een pijnlijkere dood was dan door verstikking.

> Steniging is ook een straf die verbonden is met zo'n gruwelijke periode uit de geschiedenis, een periode waarin de hoeveelheid menselijk lijden niet bevattelijk is. Maar is het nu beter?

Toch wel. Ik ga mee met A.C. Grayling in *Towards the Light: The Story of the Struggles for Liberty & Rights* die de *Whig view of history* onderschrijft, de visie op de geschiedenis zoals de Whigs die voorstonden – een groep die we tegenwoordig liberaal zouden noemen.[125] Dat wil zeggen dat sprake is van een zekere voortuitgang, *'indeed, remarkable progress'*, zoals hij eraan toevoegt. Als ik daar niet in zou geloven dan zou ik mijn bed niet meer uitkomen. Eén punt waarop die vooruitgang zich manifesteert is dat met de voortgang van het beschavingsproces mensen meer ontvankelijk zijn geworden voor de overweging dat het goed zou zijn het lijden te verminderen. In die zin geloof ik in de *moral Zeitgeist* waarover Richard Dawkins het heeft in *The God Delusion*.[126] De afschaffing van de

slavernij betekent vooruitgang. De introductie van het algemeen kiesrecht evenzeer. En ook de grotere gevoeligheid voor het lijden van levende wezens die niet voor zichzelf kunnen opkomen, de dieren.

Ik noem steniging niet alleen een gruwelijke, maar ook een sluwe straf, omdat de gehele gemeenschap verantwoordelijk wordt gemaakt voor de dood van de veroordeelde. Immers, die persoon gaat pas dood door vele kleinere stenen die meerdere leden van de gemeenschap gooien. Daarin zit het geniepige. Daarmee wordt als het ware de te stenigen persoon ook door de hele gemeenschap uitgesloten. Iedereen wordt medeplichtig aan de executie. In 2010 heeft de Iraanse regering onder internationale druk de steniging van een ter dood veroordeelde vrouw, Sakineh Mohammadi Ashtiani, opgeschort.[127] Die druk wordt dan doorgaans in het Westen uitgeoefend door een zeer kleine groep mensen. In Nederland is dat gedaan door Hafid Bouazza en Nahed Selim die daarvoor grote lof verdienen.[128] De Ramandans van deze wereld en heel wat zelfverklaarde progressieven heb ik toen weer niet gehoord.

Hoe valt die onverschilligheid of laksheid van de intelligentsia ten aanzien van dit soort dingen te verklaren?

Dat is een wonderlijk en complex proces. Het is moeilijk te begrijpen. Ik denk daar al jaren over na en ik kan mij erover blijven verbazen. Heeft dat te maken met de houding van cultuurrelativistische westerse intellectuelen en de zwakke verdediging van de liberaal-democratische rechtsorde? Daar lijkt het wel op. Cultuurrelativisten hebben moeite om steniging af te wijzen, omdat zij denken dat zij over andere culturen geen negatief oordeel mogen vellen. Dan zijn zij 'cultuurimperialistisch', denken zij. Dus als zij met steniging worden geconfronteerd, ontstaat er een mentaal conflict omdat de eigen gekoesterde wereldbeschouwing in conflict komt met nieuwe informatie. De eigen wereldbeschouwing zegt: 'Alleen westerse samenlevingen zijn slecht en onderdrukkend. Die westerse samenlevingen hebben de niet-westerse samenlevingen gekoloniseerd, uitgebuit, onderdrukt.' Pascal Bruckner heeft in 2006 een mooi boek over dit proces geschreven. Het heet *La tyrannie de la pénitence: essai sur le masochisme occidental* (2006). De titel geeft precies de centrale stelling van het boek aan. In 2007 is een Nederlandse vertaling verschenen onder de titel *De tirannie van het berouw*.[129]

Nu worden die kritische intellectuelen bij een steniging in Soedan of Afghanistan geconfronteerd met iets naars: een draconische straf, opgelegd aan vrouwen voor betrekkelijk onbenullige vergrijpen als overspel. Dat is vier keer slecht: (a) allereerst omdat die kritische intellectuelen niet voor wrede straffen zijn als steniging; (b) ten tweede, die wrede straffen worden ook nog eens opgelegd aan voornamelijk vrouwen, waardoor het gelijkheidsbeginsel van man en vrouw wordt geschonden, ook heel erg dus; (c) verder worden die wrede straffen ook nog eens opgelegd voor iets wat die westerse intellectuelen op geen enkele manier ervaren als een zwaarwegend probleem: overspel (d) ten vierde gaat het vaak alleen maar om iets dat als overspel wordt gepercipieerd in het Midden-Oosten maar het vaak helemaal niet is. Vaak gaat het om geruchten. In het voorbeeld dat Ayaan Hirsi Ali en Ramadan bediscussieerden, ging het om een vrouw die van overspel werd beschuldigd omdat zij bij een man in de auto had gezeten die haar echtgenoot niet was. Hoe het ook zij: vier keer fout dus, volgens het wereldbeeld van de progressieve westerse intellectueel. Je zou dus verwachten dat zo'n kritische intellectueel die steniging ferm afkeurt, maar merkwaardig genoeg gebeurt dat niet.

Wat gebeurt er dan wel?

Er ontstaat een soort spanning, een soort stress. Die is het gevolg van het feit dat het cognitieve systeem van de westerse intellectueel informatie krijgt die zijn wereldbeschouwing ernstig op losse schroeven zet. In zijn wereldbeeld is immers alleen het Westen fout, niet Afghanistan, Pakistan, Saoedi-Arabië, Soedan en Somalië, allemaal landen waar steniging voorkomt. De psycholoog Leon Festinger heeft die stress aangeduid als 'cognitieve dissonantie'.[130] Cognitieve dissonantie is dus de stress die ontstaat wanneer iemand wordt geconfronteerd met nieuwe informatie die zich op gespannen voet verhoudt met andere gekoesterde informatie. De vraag is dan: hoe ga je met die stress om? Het kan allerlei reacties tot gevolg hebben. Volgens de benadering van Karl Popper zou je dan moeten denken: 'Ah, nieuwe informatie die zich op gespannen voet verhoudt met wat ik altijd heb gedacht, mooi, dat is een leermoment voor mij. Ik zal mijn oude misvattingen herzien.' Volgens Richard Dawkins is dat de manier waarop wetenschap werkt, althans zou moeten werken. Maar vaak gebeurt het omgekeerde. Wie steniging ter discussie stelt, wordt geconfron-

teerd met verontwaardigde reacties dat het in het Westen ook niet allemaal deugt. Denk aan Abu Graib. Denk aan Guantanomo Bay. Of, dichter bij ons voorbeeld van de steniging: neem de doodstraf. Die bestaat in het Westen toch ook? En waarom wordt daar dan geen protest tegen aangetekend? Waarom komt Amerika weg met de doodstraf?

Het zijn allemaal verkeerde vergelijkingen, want wie steniging in het Midden-Oosten aan de orde stelt, kan ook best tegen de doodstraf in Amerika zijn. Het zijn overigens onvergelijkbare zaken. In de Verenigde Staten krijg je de doodstraf niet voor een onbenullig vergrijp. In Amerika komt een van overspel beschuldigde man of vrouw niet op de elektrische stoel terecht. Stel je voor dat Bill Clinton door een paar geestelijken ter dood zou zijn veroordeeld vanwege zijn affaire met Monica Lewinsky. Maar aan het uitwerken van dit soort argumentatie kom je doorgaans niet toe met de kritische intellectueel, want de verhoudingen zijn al danig verzuurd door alleen al het aan de orde stellen van de steniging. Dat is al voldoende om cognitieve dissonantie te veroorzaken en ergernis over de boodschapper van het slechte nieuws te genereren.

Toch gebeurt het. Hafid Bouazza en Nahed Selim hebben in Nederland de problematiek van steniging aangekaart.

Ja, het gebeurt wel, maar door mensen die zelf op de een of andere manier een binding hebben met de culturen waarover zij een oordeel geven. En dat is veelzeggend. Bouazza en Selim zijn voor progressieve intellectuelen enigszins acceptabel in hun kritiek op de cultuur van het Midden-Oosten, omdat zij exotisch klinkende achternamen hebben. Zij hebben voor de autochtone progressieve intelligentsia daardoor een zekere geloofwaardigheid. Net als de van oorsprong Iraanse activiste Mina Ahadi die in het International Committee against Stoning probeert op te komen voor de veroordeelden.[131] Zij is ook de belangrijkste kracht achter de Duitse Zentralrat der Ex-Muslime die werken aan de campagne *'wir haben abgeschworen'* (wij hebben afstand genomen). Maar wanneer Piet Jansen of in Duitsland Otto Normalverbraucher zich zou opwerpen als initiatiefnemer van een comité tegen steniging, dan zou hij onmiddellijk als islamofoob worden afgeserveerd door de politiek correcte intelligentsia.

> Ik herken dat. Toen ik in 2006 mijn boek *De derde feministische golf* voorstelde op de boekenbeurs in Antwerpen, voerde het Vrouwen Overleg Komitee een actie. Ze vonden het niet kunnen dat een westerse blanke man op basis van interviews met zes moslima's aantoonde dat er binnen de orthodoxe moslimwereld heel wat misloopt, denk aan de verplichte sluiers, gedwongen huwelijken, verstotingen, genitale verminkingen, eremoorden en dergelijke meer. Ze verweten me geen aandacht te hebben voor de problemen van vrouwen in autochtone gezinnen, terwijl ik die natuurlijk evenzeer erken. Ik kreeg toen ook het etiket islamofoob opgeprikt.

Omdat een autochtone Nederlander of Vlaming met kritiek op een praktijk die niet plaatsvindt in zijn eigen cultuur als verdacht kan worden aangemerkt, zo niet als racistisch. En als Piet Jansen eenmaal doorheeft hoe de hazen lopen (en een progressieve intellectueel voelt dat heel goed aan), dan hoedt hij zich er wel voor zich over die steniging uit te spreken. Hij formuleert dan onmiddellijk hele genuanceerde standpunten over die steniging. Dan ligt het allemaal niet zwartwit. Hij kent ook niet precies de 'omstandigheden', zal hij je toevertrouwen. Ja, hij heeft wel 'iets in de krant gelezen', maar in het hoofd van Piet Jansen is het allemaal heel ver weg en niet zo duidelijk. Hij vraagt zich ook af of het niet allemaal te maken heeft met armoede. Zou het niet veel beter zijn wanneer we zouden inzetten op een eerlijker verdeling van de welvaart, dan zouden die nare straffen niet meer voorkomen. Dat komt toch ook voort uit onvrede over het onrecht in de wereld? Of niet soms? En zo zweeft Piet Jansen steeds verder weg in vrijblijvende en niet erg concrete speculaties over de wereld. Of die steniging van Ashtiani doorgaat, ligt dus geheel in handen van een hele kleine groep mensen in het Westen die niet het verwijt van racisme willen lopen wanneer zij zich tegen die steniging uitspreken. De overgrote meerderheid van de kritische intelligentsia kijkt wel uit en houdt zich stil.

> Niet iedereen toch?

Nee, daar heb je natuurlijk gelijk in. In Nederland houdt de schrijfster Nausicaa Marbe in *De Volkskrant* iedere vrijdag de progressieve intelligentsia een spiegel voor.[132] En Joost Zwagerman heeft een paar moedige boeken geschreven.[133] Frits Bolkestein roert al jaren de trom

met niet alleen belangwekkende bijdragen aan het publieke debat, maar ook met boeken.[134] Uit *Islam en democratie: Een ontmoeting*, een boek dat hij samen met de vrijzinnige moslim Mohammed Arkoun heeft geschreven, blijkt dat hij al vroeg doorhad dat de immigratie uit niet-westerse landen voor problemen zou zorgen.[135] Hij is een van de weinige Nederlandse politici die heikele vragen niet uit de weg is gegaan. Vreemd genoeg is hij daardoor voor sommigen de wegbereider van een hoop ellende.

Die laatste diagnose deel jij bepaald niet?

Nee, volgens mij hadden we destijds al de discussie moeten voeren zodat we niet *later* zo hardhandig met de realiteit geconfronteerd zouden worden. Daardoor wordt Bolkestein gehaat in politiek correcte kringen. De progressieven vinden dat hij de geest uit de fles heeft gehaald waardoor later alles gezegd kon worden over wat zij beschouwen als kwetsbare religieuze en etnische minderheden. Er is een interessante passage in het boek van Ian Buruma over Bolkestein die begrijpelijk wordt tegen de achtergrond van wat ik hier vertel. Ik doel op zijn boek over de moord op Theo van Gogh, waar ik al eerder naar verwees. Om die passage begrijpelijk te maken, moet ik eerst iets over dat boek in zijn algemeenheid zeggen.

Het was het eerste boek over de moord op Van Gogh voor een internationaal publiek. Het is in vele opzichten een heel interessant, maar ook een heel wonderlijk boek. Het is gebaseerd op gesprekken die de schrijver gevoerd heeft met mensen die in het boek ook met aanhalingstekens sprekend worden opgevoerd. Letterlijk geciteerd dus. Nu zou je verwachten dat wanneer het om zulke controversiële zaken gaat, Buruma het principe zou hebben gehanteerd dat in journalistieke kringen gebruikelijk is, namelijk dat hij de citaten ter autorisatie had voorgelegd aan de geïnterviewden zelf. Dat ligt toch voor de hand. Zonder autorisatie heb je misschien wel een smeuïg verhaal, maar niet naar tevredenheid van de geïnterviewden. Dat was precies het probleem met het boek van Buruma: hij had zijn citaten niet aan de geïnterviewden voorgelegd. Ook had hij geen gebruik gemaakt van een bandopname. Hij citeert dus uit het hoofd en op basis van aantekeningen die hij zegt te hebben gemaakt tijdens die gesprekken. Soms voert hij ook mensen sprekend op in een situatie die onmogelijk als een interview kan worden gezien, zoals Theodor Holman

en Gijs van de Westelaken met wie Buruma een autoritje maakte en cafés bezocht. Toch wordt Holman sprekend opgevoerd in het boek met nogal onwaarschijnlijke uitspraken.[136]

> Maar wat was er met Bolkestein?

Buruma ondervraagt Bolkestein naar eigen zeggen *(I asked Bolkestein)* over de impopulariteit van *Moroccan immigrants*. Waarom Bolkestein? Omdat hij de eerste politicus van een partij in het midden van het politieke spectrum was die uiting gaf aan zijn zorg over immigratie. Op de vraag waarom die Marokkaanse immigranten zo impopulair zijn, zou Bolkestein hebben geantwoord: 'Men moet nooit de hoeveelheid haat onderschatten die de Nederlandse bevolking voelt tegenover Marokkaanse en Turkse immigranten. Mijn politieke succes is gebaseerd op het feit dat ik bereid was naar die mensen te luisteren.' Ik zeg 'zou Bolkestein hebben geantwoord', omdat Bolkestein zelf ontkent dat hij dit heeft geantwoord. Hij heeft zelfs een brief geschreven naar de uitgeverij van Buruma (Penguin) om rectificatie te eisen. Buruma houdt echter vol: Bolkestein heeft dit geantwoord.[137]

> Er staan dus twee meningen tegenover elkaar. Geen bandopnames, geen getuigen, het woord van de een tegenover het woord van de ander.

Zeker. Maar in een dergelijke situatie kan je er natuurlijk moeilijk omheen je af te vragen welke lezing van de gebeurtenissen je het meest waarschijnlijk acht. Laten we eens goed kijken wat Bolkestein in de gewraakte uitspraak zegt. Niets minder dan dat hij zijn politieke carrière gemaakt heeft door de racistische gevoelens van Nederlanders te bespelen. Eigenlijk bevat die passage heel wat insinuaties die we nader moeten bezien.

De eerste stelling is dat Nederlanders haat voelen jegens Marokkaanse en Turkse immigranten. Dat is op zich al een stevige stelling. Omdat hier geen nadere redenen worden gespecificeerd, zou dat betekenen dat Nederlanders in feite racisten zijn, althans een aanzienlijk aantal van hen. Is dat een waarschijnlijke stelling? Dat zou volgens mij bewezen moeten worden. Het subtiele is dat Buruma die stelling niet voor zijn eigen rekening neemt maar die toeschrijft aan iemand anders. Aan Frits Bolkestein. Hij legt dus de racismebeschul-

diging aan het adres van het Nederlandse volk neer bij Bolkestein. Is het waarschijnlijk dat Bolkestein zoiets gezegd heeft? Hij zou toch wel de laatste zijn, want als Bolkestein inderdaad zo over de Nederlanders zou denken, dan zou hij nooit voor de zaak van die mensen zijn opgekomen. De stelling dat vele Nederlanders racisten zijn, is eerder een stelling die door linkse politici wordt onderschreven, niet door Bolkestein.

Maar het citaat van Buruma is erger dan dat. Hij laat Bolkestein zeggen dat hij een politieke opportunist is die gebruik heeft gemaakt van racistische gevoelens. Hier wordt dus niet het Nederlandse volk aangeklaagd maar Bolkestein zelf. En opnieuw: die aanklacht neemt Buruma niet voor zijn eigen rekening, maar schrijft hij weer toe aan Bolkestein. Opnieuw de vraag: kan het dat Bolkestein dit zelf over zijn eigen politieke carrière gezegd heeft? Als het waar zou zijn dat Bolkestein een politieke carrière had gebouwd op het exploiteren van de latent of openlijk racistische gevoelens van het Nederlandse volk, dan zou hem dat als integer politicus volledig diskwalificeren. Opnieuw: er zijn ongetwijfeld mensen die zo over Bolkestein denken. Maar denkt hij ook zo over zichzelf? En als hij al zo over zichzelf zou denken, zou hij dat dan toevertrouwen aan Ian Buruma om dat vervolgens wereldkundig te maken? Dat zou een soort morele zelfmoord zijn. Ik sluit niet uit dat volgens ingewikkelde psychologische mechanismen mensen zoiets doen, maar dan zou toch aannemelijk gemaakt moeten worden hoe dat mechanisme werkt.

> Dit is geen fraaie zaak. Het versterkt mijn indruk dat een aantal mensen het bijzonder moeilijk heeft met kritiek op evident afkeurenswaardige zaken zoals een moord in naam van God. Is het een doelbewuste tactiek van Buruma om de woorden van Bolkestein te verdraaien?

Dat denk ik niet. Het zit ingewikkelder in elkaar. Als je dat boek goed leest, zie je de worsteling van de auteur met… zichzelf. Hij weet eigenlijk niet goed wat hij van de moord op Theo van Gogh moet vinden. Je ziet hem voortdurend heen en weer pendelen tussen de 'eigen-schuldtheorie' die zo populair is in progressieve kringen en de naar mijn idee iets verstandigere theorie dat het een religieus terroristische moord is waar liberale rechtsstaten een houding tegenover moeten bepalen, iets wat zij, door schade en schande wijs geworden, sinds 2004 ook steeds meer zijn gaan doen. Je ziet in dat boek de in-

tellectuele en morele worsteling van een progressieve intellectueel met zichzelf. Nu is dat op zich niet interessant genoeg om lang bij stil te staan, ware het niet dat het hier gaat om een worsteling die het hele land kenmerkte, althans zeker de intelligentsia. Wat het boek *Moord in Amsterdam* met alle ambivalenties en twijfel zo interessant maakt, is dat het een tijdsbeeld weergeeft, een portret schildert van een intellectuele en bestuurlijke elite die de weg kwijt is en niet goed beseft door welke kwaal men geplaagd wordt.

Welke kwaal? De islam? De immigranten?

Nee, dat denk ik niet. Het probleem waarmee Nederland op 2 november 2004 hardhandig geconfronteerd werd, was het probleem van het internationaal religieus terrorisme. Mohammed B. is een islamist, iemand die in de ban is van een radicale religieuze ideologie en die daarvoor strijdt, zoals voor die ideologie op andere plaatsen in de wereld wordt gestreden.

Zo ingewikkeld kan het toch niet zijn voor de Nederlandse intelligentsia om dat op het netvlies te krijgen?

Dat is het kennelijk wel. Laat me iets vertellen over een Amerikaanse schrijver. Henry Louis Mencken heeft in 1919 een opstel gepubliceerd over Mark Twain waarin hij schreef dat die enorme moeite had met zijn eigen gedachten over religie.[138] Twain wist dat die gedachten hem impopulair maakten, want de Verenigde Staten zijn een godvruchtig land. Hij publiceerde die ook (ten dele), maar hij had er moeite mee want hij realiseerde zich dat hij het zichzelf daarmee moeilijk zou maken. 'Zijn eigen speculaties stootten hem altijd ten dele af. Hij was niet alleen bang om te zeggen wat hij geloofde; hij was zelfs angstig om te geloven wat hij daadwerkelijk geloofde,' schrijft Mencken over Twain.

Dit is ook van belang voor de Nederlandse situatie. De moord op Van Gogh veroorzaakte een enorme stress in het land. Ineens kwam de zorgvuldig gekoesterde droom van een multiculturele rechtsvrede op losse schroeven te staan. Al die zorgvuldig opgebouwde luchtkastelen over de probleemloze integratie. Weg! Ineens! Dan is het niet vreemd dat allerlei psychologische verdedigingsmechanismen in stelling worden gebracht. Een van die verdedigingsmechanismen was de

'eigen-schuldtheorie' en hoe aarzelend ook geformuleerd, sporen daarvan vinden we in het boek van Buruma terug.

Aarzelend, zeg je.

Ja, omdat Buruma toch ook weer te intelligent is om helemaal in die eigen-schuldtheorie te geloven. Hij is echt aan het worstelen, pagina's lang. Aan het worstelen op een manier die erop wijst dat de schrijver, net als Twain, ook bang is voor zijn eigen gedachten, die hem drijven in de richting van het inzicht dat voor iedere onbevangen waarnemer kristalhelder is: het religieus terrorisme heeft gewoon de polder bereikt.

Die ambivalentie is kenmerkend voor een groot deel van de Nederlandse intelligentsia over dit onderwerp. Over die moord op Theo van Gogh kan nog steeds niet goed geschreven worden. Het legt een trauma bloot in het land. Natuurlijk zijn er wel mensen als Theodor Holman en Max Pam die boeken over hun vermoorde vriend hebben geschreven.[139]

Trauma. Overdrijf je nu niet een beetje?

Misschien, maar het mechanisme van de politieke correctheid ervaar ik toch als tamelijk dwingend. Het is ook begrijpelijk. Er is veel meer te winnen voor een autochtone intellectueel met kritiek op Abu Graib dan op een barbaarse praktijk in een niet-westerse cultuur. Bij het kritiseren van Abu Graib krijg je een soort van halo boven je hoofd en ben je te vertrouwen. Op die manier geeft een kritische progressieve intellectueel zijn visitekaartje af. Je kiest dan niet voor de gemakkelijke weg van het bekritiseren van een exotische praktijk in het Verre Oosten, zo denkt men, maar voor een groot probleem in eigen huis.

Je kent die schokkende foto van Bibi Aisha, het 18-jarige meisje met een afgesneden neus.[140] Met die foto, die op de frontpagina van *Time Magazine* stond, won de Zuid-Afrikaanse fotografe Jodi Bieber in 2010 de World Press Photo.[141] Aisha leeft in Uruzgan (Afghanistan). Op 12-jarige leeftijd was zij uitgehuwelijkt aan een plaatselijke Talibanstrijder. Omdat zij werd mishandeld, keerde zij in haar puberteit terug naar haar ouderlijk huis. 's Nachts werd zij opgehaald van huis en op bevel van een plaatselijke Talibancommandant werden

haar oren en neus eraf gesneden als straf voor het feit dat zij was weggelopen. Over de kwestie is veel te doen geweest. Later kreeg Bibi via plastische chirurgie een nieuwe neus. Maar de toedracht is omstreden: sommigen zeggen dat het niet de Taliban was die het meisje verminkte. Waar het mij om gaat is het volgende. Ik las op vakantie in Engeland op de website van de Britse krant *The Guardian* een bijdrage van de Britse academica Priyamvada Gopal die zei dat de hele kwestie niet zoveel aandacht verdiende, want daarmee werd een vreemde cultuur weer in een kwaad daglicht gesteld.[142] Daarover kan ik mij mateloos verbazen.

Dat mensen zo'n afschuwelijke gebeurtenis willen vergoelijken, bedoel je?

Inderdaad. Het is kenmerkend voor een bepaald soort mentaliteit. Ik was niet verbaasd dat Priyamvada Gopal *cultural studies* doceerde aan de universiteit van Cambridge. Volgens mij moet je het zo zien: wanneer progressieve intellectuelen naar het Midden-Oosten kijken dan zien zij daarin *bons sauvages* rondlopen waarover zij, net als Rousseau in de 18de eeuw, geen negatief oordeel denken te mogen geven.[143] Daarom steunen progressieve intellectuelen de Ramadans van deze wereld en niet Bassam Tibi, Ayaan Hirsi Ali of Ibn Warraq.

Volgens jou kan Tariq Ramadan dus geen mogelijke brug zijn tussen de islam en het moderne Westen?

Ik denk van niet, nee. Gelukkig bestaan er talloze andere bruggen. Het is wel de vraag of Nederlandse en Belgische beleidsmakers die weten te vinden.

Laten we even terugkomen op jouw visie over georganiseerde religies. Beschouw je godsdienst niet te veel als een vorm van politieke theologie?

Wat ik probeer duidelijk te maken in mijn boeken, is dat ik niet de pretentie heb godsdienst in al zijn verscheidenheid te bestuderen. Ik ben geen godsdienstwetenschapper. Wanneer mensen mij verwijten dat ik geen recht doe aan de godsdienst, want deze verschaft aan zovele mensen steun, houvast, zingeving, dan zeg ik altijd: 'Dat zal

best.' En voor de zoveelste keer wijs ik erop dat ik mij niet met godsdienst per se bezighoud. Ik bestudeer het snijvlak van religie en politiek. Ik bestudeer dus politieke theologie en dan nog met name politieke theologie voor zover deze aanleiding tot problemen geeft, zoals het geval is met het religieus terrorisme.

4

De zin van religiekritiek

Het geloof is niet het begin
doch het einde van alle weten.

GOETHE

Je hoort vaak kritiek op het standpunt dat er maar één islam zou bestaan. Er bestaan evenveel islams als er moslims zijn, zo klinkt het dan. Hetzelfde geldt voor christenen en joden die variëren tussen streng gelovig en gelovig light. Met andere woorden, veralgemenen sommigen niet wanneer ze in feite een hele grote groep mensen bekritiseren en stigmatiseren omwille van hun geloof?

Paul Cliteur: Dat klopt. Ik zal ook nooit een religie in zijn algemeenheid bekritiseren. Niet dé islam, maar ook niet hét jodendom of hét christendom. Ik heb het altijd over onderdelen van een religieuze traditie, over bepaalde verhalen uit de 'heilige' schrift, over aanknopingspunten voor geweld in de godsdienst, nooit over godsdiensten in het algemeen. Helaas wordt het publieke debat steeds grover, dommer en meer gepolariseerd. Mensen lezen geen boeken meer en citeren zelden correct. Wat wordt aangeduid als het publieke debat is doorgaans het uitwisselen van een serie beschuldigingen over en weer, er is nog heel weinig analyse. Dat is erg jammer. Vaak heeft Pietje van Klaasje gehoord dat Jantje eens gezegd zou hebben dat… Daarop worden meningen gebaseerd.

Daar spelen de media volgens mij een belangrijke rol in. Maar ook de politiek, en dan denk ik wat George W. Bush allemaal gezegd heeft na de aanslagen van 9/11. De oorlogstaal die hij toen gebruikte, werkte ook polariserend bij de bevolking. Plots ging het niet meer over buurman Ali of Mohammed, maar om gevaarlijke moslims. Heb je zelf niet bijgedragen tot die polarisering?

Ik? Ik zou niet weten hoe of met welke uitspraak. Jij bent beter op de hoogte van mijn werk dan wie ook. In 2002 heb ik het multiculturalisme bekritiseerd. In 2004 een pleidooi gehouden voor een weerbare rechtsstaat. Ik heb ook altijd, net als jij trouwens, Ayaan Hirsi Ali verdedigd wat betreft haar recht om lastige zaken aan de orde te stellen. Als dát polariserend is, dan weet ik het niet meer. Het lijkt mij een gezond moreel engagement. Maar je vraag is wel interessant, omdat ze iets te maken heeft met hoe dit land, althans een deel van dit land, zichzelf wil zien. In 2004 is met de moord op Van Gogh Nederland getroffen door een islamistische aanslag. Zoals Afshin Ellian wel eens heeft aangegeven: daarmee is Nederland een normaal land geworden. Wat andere delen van de wereld en later ook Engeland trof, zag je toen ook in Nederland gebeuren. Terrorisme bestaat en dat kan toeslaan. Maar Nederland vond dat een onaangenaam idee. Men is toen op zoek gegaan naar iets specifieks waardoor het onze eigen schuld werd. Dat is misschien typisch calvinistisch. Misschien is het ook iets anders. Ik weet het niet, feit is dat de politieke en intellectuele elite op zoek ging naar de schuldvraag. Het antwoord werd gevonden in de debatcultuur die snoeihard zou zijn tegenover moslims. Dat was en is klinkklare apekool, want er werd en wordt nauwelijks gediscussieerd. Maar goed, dat wilde men niet geloven. En zo is de mythe gekoesterd van de keiharde debatcultuur en Mohammed B. die daarop met een moord reageerde. Op die manier werd alles weer veilig en overzichtelijk voor de politieke en intellectuele elite. Want als het allemaal je eigen schuld is, wat is dan makkelijker dan gewoon terugkeren tot de vertrouwde zwijgcultuur? De donkere wolken glijden dan weer langzaam het land voorbij.

Maar George W. Bush heeft na de aanslagen van 9/11 toch bijzonder harde woorden gebruikt en dé moslimwereld bijzonder hard aangepakt?

Helemaal niet. De mythe dat het terrorisme wordt veroorzaakt door een harde debatcultuur en discriminerende uitspraken over moslims geldt ook voor de beoordeling van Bush. Bush heeft in tegenstelling tot wat jij en anderen suggereren, veel toespraken gehouden waaruit telkens weer naar voren kwam dat hij geen enkel oorzakelijk verband zag tussen religie (ook niet de islam) en geweld. Hij zocht het telkens bij *terror* en hij heeft een *war on terror* uitgeroepen. Dat is nog steeds het dominante standpunt in de Verenigde Staten. Men spreekt ook niet van islamitisch terrorisme omdat daarmee de islam als religie imagoschade oploopt, men spreekt alleen van *terror*. Hetzelfde geldt voor Tony Blair. Blair, zoals blijkt uit zijn debatten met Christopher Hitchens, wil geen enkele verantwoordelijkheid leggen voor het terrorisme bij de islam als godsdienst. Het is niet overdreven te zeggen: zowel Blair als Bush hebben een Karen Armstrongachtige visie op de islam en trouwens op alle godsdiensten: godsdiensten zijn in wezen allemaal even goed en het zijn alleen gevaarlijke extremisten die het probleem vormen. En die fundamentalisten hebben niets maar dan ook niets met de eigenlijke godsdienst te maken.

> Toch had ik de indruk dat Bush en Blair met de inval in Irak een soort oorlog tegen dé moslimwereld op gang brachten.

Een groot verschil tussen Bush en Blair enerzijds en de intellectuele en bestuurlijke klasse in Nederland anderzijds was de wijze waarop men op het terrorisme reageerde. Bush en Blair meenden dat men in *failed states* moest interveniëren om ervoor te zorgen dat ze geen rekruteringsbasis zouden vormen voor terroristen. Die interventie bleek op korte termijn veel eenvoudiger dan verwacht – Irak werd gemakkelijk ingenomen – maar op langere termijn veel lastiger dan gedacht. Met andere woorden: men kan de oorlog winnen maar de vrede verliezen. Toen dat allemaal tegenviel, begonnen Nederlandse, maar ook andere Europese journalisten en intellectuelen te klagen dat Bush onbetamelijke dingen over moslims zei en over de islam als godsdienst. Maar dat is onjuist. Er is ook niemand die het controleert. Er is geen enkele Nederlandse intellectueel die serieus de moeite neemt om de verzamelde redevoeringen van G.W. Bush te lezen, ze fantaseren liever. Wat na 9/11 gebeurde en ook na de moord op Van Gogh is dat ineens iedereen ging roepen dat gescholden werd op minderheden, maar ook dat is een verzinsel. Iedereen sprak met meel in

zijn mond. Zelfs Ayaan Hirsi Ali sprak heel vaak omfloerst en met allerlei nuances. Maar zij werd systematisch verkeerd aangehaald. Zij werd altijd geparafraseerd, niet letterlijk geciteerd. Voortdurend werd een hetzerige sfeer tegen haar geschapen, ook al deed ze vaak nuchtere constateringen.

Zelfs Etienne Vermeersch – met wie ik het eigenlijk bijna altijd eens ben – haalt in jouw vorige boek Hirsi Ali verkeerd aan over Mohammed.[144] Zij zei dat Mohammed pervers was, gezien het leeftijdsverschil tussen Mohammed en het meisje Aisha met wie hij trouwde. Ze noemde Mohammed ook tiranniek. En dat alles naar hedendaagse maatstaven gemeten. Vervolgens maakten de krantenkoppen daarvan: 'Hirsi Ali noemt Mohammed een pedofiel' en Vermeersch neemt dit over. Maar dat is onjuist. Haar uitspraak werd spectaculairder gemaakt dan hij was. En zo gaat het voortdurend in dit debat, zo vaak zelfs dat ik mij al in maart 2004 heb voorgenomen nooit meer uitspraken te doen over de islam en al helemaal niet over moslims.

Akkoord, in het publieke debat worden vaak veralgemeningen gebruikt. Maar dat is in de wetenschap toch heel anders?

Helaas steeds minder. Er worden tegenwoordig, zelfs door een instelling als de Nederlandse Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, rapporten uitgebracht waarin dan zogenaamde 'discours-analyses' worden gepresenteerd. Vaak komen dat soort overzichten niet verder dan wat Jan, Piet en Klaas hebben gezegd, hoe daarop door anderen is gereageerd en hult de maker van zo'n analyse zich in nevelen waar hij zelf staat in de discussie. Dat wordt dan als wetenschap verkocht.

Maar we moeten even terug naar de uitspraak: 'Er bestaat niet één islam.' Dat klopt, maar het is ook insinuerend. Het doet vermoeden dat met de islam iets heel bijzonders aan de hand is. Wat geïnsinueerd wordt, is dat je over van alles en nog wat kan generaliseren, maar over één godsdienst niet: de islam. Die zou zo supergecompliceerd zijn dat daarover geen algemene uitspraken mogen worden gedaan, uitspraken die – wanneer ze wel worden gedaan – al snel als stereotypen van de hand worden gewezen. Maar dat is een onzinnig standpunt. Als je niet kunt generaliseren, dan ook niet over christendom, jodendom, socialisme, liberalisme etc. Voor elke stroming geldt dat je een brede variëteit aan standpunten en denkers hebt. Het liberalisme kent ook verschillende visies.

Het valt me op dat je je nooit richt tegen één religie, maar wel tegen de orthodoxe toepassingen van alle geopenbaarde godsdiensten. Wordt de Bijbel door joden en christenen soms nog letterlijk geïnterpreteerd? Staan daar ook oproepen in die ingaan tegen wat wij vandaag ethisch onaanvaardbaar vinden?

Ja, ik ben niet geïnteresseerd in religie, maar in extremistische interpretaties van religie. Ik formuleer het ook wel als volgt: 'Ik ben niet geïnteresseerd in de zuivere religie, maar ik bestudeer de gekaapte religie.' Of: 'Ik ben niet geïnteresseerd in religie, maar in misbruik van religie.' Mijn onderzoek richt zich op het fundamentalisme. Mijn positie is wat dat betreft vergelijkbaar met die van de Franse schrijfster Caroline Fourest die in een gesprek met Taslima Nasreen zegt dat zij zeven jaar lang het *intégrisme catholique* had bestudeerd en na 9/11 inzag dat men dan ook het islamisme niet kan laten liggen.[145] Maar natuurlijk, ook het Tony Blair-katholicisme bestaat: een katholicisme dat zich niets aantrekt van de paus, dat het homohuwelijk geen probleem vindt, dat vindt dat condooms vrij verspreid moeten worden in Afrika, enzovoorts. Katholicisme alleen in naam dus, zoals je ook mino's hebt: *muslims in name only*.

Zijn mensen als Blair dan wel katholiek?

Tja, hij zegt zelf van wel. Iemand die één keer per jaar naar de kerstmis gaat of op vakantie een kerkje bezoekt en dan een kaarsje aansteekt, kan zichzelf katholiek noemen. Dat doen die mensen ook. Als je hun vraagt wat hun geloof voor hen betekent, komen zij met vage uitspraken als dat er 'toch iets meer moet zijn' of dat zij een afkeer hebben van de consumptiemaatschappij en dat zij graag meer spiritualiteit in hun leven willen zien. Dat soort dingen, uitspraken waarvoor ze vroeger naar de brandstapel zouden zijn gestuurd, maar dat zijn ze vergeten of het ontbreekt hun aan historisch besef. Althans bij sommigen. Er zijn natuurlijk ook geleerde mensen die toch wegzeilen in die wijdse spiritualiteit. Er zijn ook mensen als Karen Armstrong die al die godsdiensten bestuderen en er alleen de mooie dingen uithalen.

Of de aartsbisschop van Canterbury, het hoofd van de anglicaanse kerk, met zijn welwillende houding tegenover de sharia.

Een heel aardige man, hoorde ik onlangs weer van iemand die hem gesproken had. Maar het zijn in al hun aardigheid ook hele gevaarlijke mensen omdat zij in hoge posities zitten en daar de meest onverantwoorde beslissingen nemen of uitspraken doen. Ik heb nagedacht over dat welwillende standpunt van Rowan Williams tegenover de sharia.[146] De aartsbisschop van Canterbury, en dus het hoofd van de anglicaanse staatskerk, zei in 2008 dat het adopteren van bepaalde onderdelen van de sharia onvermijdelijk leek. Het idee dat er recht *for everybody* (dat wil zeggen: voor alle staatsburgers) zou zijn, achtte hij niet langer houdbaar. Weliswaar wilde hij extreme straffen buiten de deur houden, maar bij huwelijksconflicten zou het mogelijk moeten zijn dat de sharia die oplost. Dit is natuurlijk volkomen absurd. Het is beangstigend dat iemand in zo'n hoge positie niet weet dat de sharia een enorm probleem heeft met gelijke man-vrouwverhoudingen, en dat er uitgerekend op het terrein van het huwelijksrecht zich dus een grote spanning manifesteert tussen de sharia en de nationale wetten van Engeland of elk ander Europees land. Ik bedoel: hoe verklaar je dat iemand met zo'n opleiding en kennis zulke dingen zegt? Kan het zijn dat het hoofd van de anglicaanse kerk nog steeds een soort schuldgevoel met zich meetorst over de vele mensen die in naam van de anglicaanse kerk (net als van de katholieke kerk) op de brandstapel zijn gegaan? En dat men nu doorschiet in een ander uiterste, in een soort verkeerd begrepen tolerantie?

> In discussies over godsdienst hoor je vaak: 'Niet de godsdienst is verkeerd, de menselijke natuur is verkeerd.'

Dat is het standpunt van de Amerikaanse journalist Chris Hedges in *I don't believe in atheists*.[147] Ik hoorde hem dat ook verklaren tijdens een debat met Christopher Hitchens dat op YouTube te vinden is. Nadat Hitchens heeft uiteengezet wat zijn bezwaren zijn tegen de godsdienst zoals deze zich als een sociale kracht manifesteert, geeft Hedges toe dat godsdienst afschuwelijke kanten heeft, maar dan is niet de godsdienst het probleem, maar de menselijke natuur. Dat is ook de argumentatiestrategie van Tony Blair tegenover Hitchens in *Hitchens v. Blair*: 'Het is ongetwijfeld waar dat mensen afschuwelijke daden verrichten in naam van religie,' aldus Blair.[148] Maar dat gebeurt 'in naam van religie'. Religie zelf is niet het ware probleem, maar de menselijke natuur.

Eén: deze argumentatiestrategie wordt bijna nooit geaccepteerd bij andere levensbeschouwingen dan religie. Wie zegt dat Stalin alleen maar in naam van het communisme slechte dingen deed, roept argwaan op. Wie zou zeggen dat Hitler alleen in naam van het nazisme dood en verderf zaaide, zou hoon oogsten. Maar bij religie wordt deze argumentatiestrategie met groot succes toegepast, kijk naar Tony Blair, Chris Hedges, Karen Armstrong en talloze anderen. Ook het vervolg van de argumentatie van de religieapologeten bevredigt mij niet. Zij schuiven het kwaad op de menselijke natuur. Maar waarom je beperken tot de menselijke natuur, is mijn vraag? Waarom niet zeggen dat de natuur in het algemeen verkeerd is? Of het bestaan? Ik bedoel: je kunt altijd steeds grotere noemers zoeken. In het aanklagen van steeds hogere abstracties zit een zekere overtuigingskracht. Maar de enige interessante vraag is: 'Hoe is het überhaupt mogelijk dat religie zo misbruikt kan worden?' Zegt dat misbruik ons helemaal niets over religie? En: 'Kan elke religie misbruikt worden?' Is het ook mogelijk dat de *Essais* van Montaigne worden misbruikt om een zelfmoordaanslag te legitimeren?[149] En kan Erasmus' *Lof der Zotheid* als basistekst dienen voor een dictatuur?[150] Of leent Voltaires *Candide* zich als grondslag om mensen naar de Goelag Archipel te sturen?[151] Ik bedoel maar: niet alle teksten zijn toch even geschikt om terreur te rechtvaardigen?

> Misschien zeggen sommige mensen: 'Ja, elke tekst kan worden gebruikt om geweld te rechtvaardigen. Het komt aan op de interpretatie.'

Dat is het dogma van het semantisch relativisme: woorden en teksten kunnen alles betekenen. Volgens mij houdt dan elke vorm van communicatie op. Er is een marge van semantische meerduidigheid en vaagheid, maar er is niet alleen maar meerduidigheid en vaagheid. Je kan zeggen dat het niet helemaal duidelijk is wanneer de schemering overgaat in de nacht, maar dat wil niet zeggen dat dag en nacht hetzelfde zijn.

> Laten we eens naar het feitelijk gedrag van kerkleiders kijken. Serieuze kerkleiders zoals de paus hebben moorden over het algemeen niet aangemoedigd.

Nou ja, soms wel. Bonifatius VIII stelde in zijn bul *Unam Sanctam* in 1302 dat er buiten de kerk geen heil te vinden is.[152] Die tekst legitimeerde later de gedwongen bekering, onderdrukking en vernietiging van onder meer ketters en indianen. En paus Pius V spoorde met *Regnans in excelsis* de Britse katholieken letterlijk aan koningin Elizabeth I te vermoorden.[153] Daarin stelde de paus dat God de macht over hemel en aarde was toevertrouwd. En dat hij één katholieke en apostolische kerk heeft ingericht, 'buiten welke geen heil bestaat'. Dus vond Pius V dat hij de Britse koningin van haar troon mocht zetten. Tenslotte was ze ketter, en ketters moesten (letterlijk) worden afgesneden van het lichaam van Christus. Ik heb in *Moreel Esperanto* en *Het monotheïstisch dilemma* die situatie vergeleken met de fatwa van ayatollah Khomeini over Rushdie. Dat lijkt verdraaid veel op elkaar.

> In *Moreel Esperanto* verwijs je naar het protestantisme van Luther die de tekst van de Bijbel belangrijker achtte dan het kerkgezag. Volgens jou ligt hier de overgang van de katholieke goddelijke bevelstheorie naar de protestants-islamitische: alleen de 'heilige' teksten gelden *(sola scriptura)* en de gelovige moet daar voor zichzelf de besluiten uit trekken. Zijn het protestantisme en de islam nog gevaarlijker omdat ze bij gebrek aan een plaatsvervanger van God op aarde, zijnde de paus, geen echte religieuze leiders hebben?

In zekere zin is dat zo. Als de hoogste leider beschaafder is dan zijn volgelingen, heb je profijt van die leider met groot gezag. Immers die kan zijn woeste volgelingen in toom houden. Maar Pius V en ayatollah Khomeini waren natuurlijk niet veel beter dan hun volgelingen. Zij bepaalden *rücksichtslos* dat diegenen die hun machtspolitiek in de weg stonden uit de weg moesten worden geruimd. En daartoe wilden zij maar al te graag religie gebruiken. Denk aan wat we hiervoor besproken hebben over het nuttig gebruik van religie door Alexander de Grote en Napoleon. Pius V en Khomeini hielden hun volgelingen dus niet in toom. Maar een *akefale* religieuze beweging, een beweging zonder paus of ayatollah, kan ook gevaarlijk zijn, want dan is ieder zijn eigen baas. Dan kan je wilde toestanden krijgen van mensen die zelf het recht in eigen handen gaan nemen. De Somalische man die op 1 januari 2010 met een bijl bij de Deense cartoonist Kurt Westergaard binnendrong, handelde niet in opdracht van een of ande-

re religieuze leider.[154] Hij had niet zoals Balthasar Gerards, de moordenaar van Willem van Oranje, de goedkeuring van een koning.[155] Hij was niet opgeroepen tot het vermoorden van de cartoonist door een geestelijk leider, zoals het geval was toen Khomeini opriep Rushdie en zijn uitgevers om te brengen, wat Hitchens in *God is not Great* terecht typeert als *een bribed assassination scheme*, een door steekpenningen gestimuleerde moord. Hij handelde zoals Pinechas (Numeri 25) deed, op basis van een directe openbaring van zijn God. Of hij handelde op basis van eigen lezing van de tekst. Op radicale sites op internet lees je: *'We do not need fatwas, the Koran is our fatwa.'* Een fatwa is een religieus oordeel van een bevoegde instantie. Khomeini vaardigde zo'n fatwa uit over Rushdie. Maar opgewonden hedendaagse radicalen hebben die religieuze autoriteiten niet meer nodig. Ze kunnen zelf de Koran lezen en constateren dat godslastering de doodstraf verdient, en dus leggen ze zelf die straf op. Met dat soort toestanden hebben we nu te maken.

Die persoonlijke handelingen liggen dan ingebed in een bredere religieuze context. Het christendom, maar ook de islam, kent bijvoorbeeld een antisemitische traditie. Volgens sommigen is er een directe link tussen de door de kerken verkondigde jodenhaat en de Holocaust.

Ja, op 4 januari 1994 publiceerde de Frans-Oostenrijkse historicus en publicist Paul Giniewski in de (inmiddels opgeheven) krant *Le quotidien de Paris* een artikel getiteld *'A propos de l'encyclique Splendeur de la Vérité, l'obscurité de l'erreur…'* waarin hij scherpe kritiek formuleerde op de pauselijke encycliek *Veritatis Splendor* uit 1993.[156] In zijn artikel stelde Giniewski dat de rooms-katholieke kerk mee verantwoordelijk was voor de Holocaust. De aan het christendom inherente, antisemitische ideeën van de kerk hadden volgens de auteur 'de weg geëffend naar de idee en de totstandkoming van Auschwitz'. Giniewski heeft daar grote moeilijkheden mee gekregen. Hij werd vervolgd door de Franse staat vanwege zijn kritiek op de katholieke kerk.[157]

Dat zou betekenen dat de schrijver van elk kritisch boek over de katholieke kerk het gevaar loopt te worden vervolgd in Frankrijk?

Zeker, een Franse vertaling van je boek *Pius XII en de vernietiging van de Joden* zou ik dus maar even heroverwegen als ik jou was *(lacht).*[158]

Daarmee wordt elke religiekritiek een probleem?

Dat is ook zo. Toch moet men religie kunnen blijven kritiseren. De drie 'heilige' boeken, het Oude Testament, het Nieuwe Testament en de Koran, hebben een speciale betekenis voor de helft van de wereldbevolking (denk aan de 32 procent christenen, 21 procent moslims en 0,25 procent joden in de wereld). Maar die boeken vormen potentieel een bron van een driestrijd die nog eeuwen kan voortduren – zolang die boeken een bron van inspiratie vormen voor die drie groepen gelovigen. Isaac Asimov zei: 'Als je het goed leest, is de Bijbel het meest krachtige argument voor atheïsme dat ooit bedacht is.'[159] Het aardige aan dit citaat zijn natuurlijk de woorden 'Als je het goed leest'. Bertrand Russell schreef: 'Er staat een Bijbel op die boekenplank. Maar ik laat deze naast Voltaire staan – vergif en tegengif.' Wat Russell en Asimov onderscheidt van vele anderen die over religie spreken, is dat zij hun oordeel baseren op het 'heilige' boek zelf. Het is hoe dan ook een raar verhaal. Het joodse volk brengt iemand voort die de joodse leer verandert in een nieuwe godsdienst: het christendom. Bovendien verwerpt het joodse volk de belangrijkste religieuze figuur van die nieuwe religie, Jezus. Als gevolg van machinaties van bepaalde stromingen binnen die joodse gelovigen sterft hij een gruwelijke dood. Vervolgens ligt ook weer de religieuze leider van die derde godsdienst overhoop met zowel de joden als de christenen.

Dat is stof gebleken voor tweeduizend jaar conflict. Religie is dus een factor die werkelijk tot vele conflicten heeft bijgedragen. De discussie gaat natuurlijk over de vraag of dat juist is. Apologeten van de religie zijn geneigd die conflicten toe te schrijven aan andere zaken dan religie. Weliswaar plegen sommige mensen in naam van de religie wandaden, maar dat heeft dan niets met de religie zelf te maken. Die visie kom je bijvoorbeeld tegen bij Tariq Ramadan en Tony Blair.

Voordat we de theologische opvattingen van Blair bespreken, misschien eerst nog even terug naar Paul Giniewski. Zijn kritiek op de paus en het Vaticaan heeft aanleiding gegeven tot een uitspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens. Kan je aangeven waar die over ging?

Zeker, en zoals gezegd het is ook een uitspraak die van belang is tegen de achtergrond van jouw boek *Pius XII en de vernietiging van de Joden*. Een van de meest heikele vraagstukken van de moderne tijd is de vraag of antisemitisme niet alleen *historisch,* maar ook *theologisch* verband houdt met het christendom, in het bijzonder het katholicisme. Volgens sommige onderzoekers is de Holocaust (deels) te verklaren uit het christelijke-katholieke erfgoed. Veel zionisten hingen deze opvatting aan, en de stroom Europese joden die na de Tweede Wereldoorlog naar Israël vertrok, werd voor een deel gedreven door de verwachting dat Europa precies vanwege die in het christendom ingebouwde jodenhaat, nooit een veilige plek voor het joodse volk zou kunnen zijn. Een hedendaagse vertolker van dit standpunt is Paul Giniewski. Hij vond een organisatie op zijn weg met de veelzeggende naam: Alliance Générale contre le Racisme et pour le respect de l'Identité Française et chrétienne (Algemene Alliantie tegen het Racisme en voor de Franse en christelijke identiteit), afgekort AGRIF. Die was van mening dat Giniewski een grens had overschreden.

Wat heeft Giniewski met racisme te maken?

AGRIF is opgericht om de Franse cultuur te beschermen. Op haar website valt te lezen dat we volgens de oprichters in een tijd leven waarin ruim baan wordt gemaakt voor de bescherming van minderheden en de opvattingen van immigranten, maar waarin juist de *eigen* waarden en cultuur voortdurend onderwerp van spot zijn.[160] Volgens AGRIF leven we in een tijd van 'een echt anti-Frans, anti-Europees en antichristelijk racisme.' De oprichters signaleerden een reeks schandalige feiten, en poogden met hun organisatie (juridische) bijstand te verlenen aan het stoppen van wat zij beschouwen als anti-Frans en antichristelijk racisme. Ze signaleren 'een antichristianisme dat gebruik maakt van steeds meer godslasterlijke pornografie en alle mogelijke vormen van spot'. Zij onderkennen dus een antichristendom. Volgens de AGRIF zou de doodgewone, kleinburgerlijke Fransman zijn verworden tot 'het object van haat dat door veel media sijpelt', zoals bijvoorbeeld een oude dame die bespot werd toen ze voor de lege bovenverdieping van haar huurwoning een christelijke en Franse huurder (zoals zij zelf was) zocht.

De AGRIF gebruikt behoorlijk zware woorden.

Nou en of. Allereerst: de AGRIF vindt dat de opvattingen van minderheden en immigranten goed worden beschermd, maar dat de opvattingen van de autochtone bevolking vogelvrij zijn. Op Franse waarden mag de meest harde kritiek worden geventileerd, schandalig harde kritiek zelfs: de AGRIF spreekt van *pornographie blasphématoire.* De gewone Fransman zou zelfs voorwerp van haat in de media zijn. De consequentie die de AGRIF hieruit trekt, is niet dat het helemaal geen pas geeft dat de overheid probeert opvattingen middels het recht te beschermen, maar dat de opvattingen van de autochtone Fransman van kritiek moeten worden gevrijwaard.

Vervolgens blijkt dat de AGRIF ook in retorisch opzicht de weg bewandelt die zo succesvol door minderheden en vooral hun woordvoerders is gepraktiseerd, namelijk kritiek op de wereldbeschouwing en religie van minderheden of de opvattingen van minderheden kwalificeren als een vorm van racisme, zij het een anti-Frans en antichristelijk racisme. Omdat het bij de minderheden in Europa vaak om moslims gaat, zou men kunnen zeggen dat de christenen hier proberen lering te trekken uit het succes dat moslims (of liever: de organisaties die beweren moslims te vertegenwoordigen) hebben bereikt met het langs juridische weg afwimpelen van kritiek op onderdelen van de islamitische cultuur. Als men de islam niet mag kritiseren, waarom dan wel het katholicisme? En als kritiek op de islam zo succesvol als racisme wordt bestempeld, waarom zouden we dan kritiek op het katholicisme ook niet als een vorm van racisme kunnen brandmerken, lijken de mensen van AGRIF te hebben gedacht.

> Op het eerste gezicht is dat vreemd: katholieken vormen immers geen ras. Christenen of andere gelovigen ook niet.

Nee, en ook het Franse volk, dat volgens AGRIF zoveel te duchten heeft van het soort beschouwingen zoals die van Giniewski, is geen ras. Het Duitse ras, het Franse ras, het Nederlandse ras of het joodse ras, bestaat niet. Toch gebruikt AGRIF het woord racisme en laakt men het anti-Frans racisme. Men kan dat alleen verklaren uit het succes dat de vertegenwoordigers van moslimorganisaties hebben geboekt met het tot racisme verklaren van kritiek op de islam. En vervolgens wordt deze wat wonderlijke maar wel invloedrijke manier van denken toegepast op de grootste morele schandvlek van de 20ste eeuw: de Holocaust.

Dat vind ik een hoogst ongelukkige ontwikkeling. Men zou zich kunnen voorstellen dat de mensheid er enorm belang bij heeft te onderzoeken wat nu precies deze verschrikkelijke gebeurtenis mogelijk heeft gemaakt.

Ja, en daarbij zouden alle opties uitvoerig moeten kunnen worden besproken, gewogen, becommentarieerd en onderzocht. Ook de optie dat de Holocaust ideologisch-religieuze wortels heeft in een dominante religieuze traditie in de westerse wereld. Maar dat is kennelijk heel optimistisch gedacht. Wat sommige mensen juist willen, is dat a priori, en dus zonder dat erover gesproken en gedacht mag worden, bepaalde opties worden uitgesloten. Dat is in feite wat het AGRIF voor elkaar wil krijgen. Hiermee bewijst zij de mensheid geen dienst, maar dat zal de AGRIF een zorg zijn. Wat de AGRIF wil, is een bepaalde visie op Frankrijk beschermen en daarvoor zijn kennelijk alle middelen geoorloofd. En als de moslims het immuniseren tegen kritiek zo succesvol hebben gepraktiseerd, waarom zouden we die strategie dan niet kopiëren, moet de AGRIF hebben gedacht. Waarom zouden we het uiterst effectieve concept racisme daarvoor dan niet gebruiken?

Volgens jou is dat geen racisme?

Inderdaad. Racisme is een van de meest veroordeelde praktijken in de moderne tijd, maar ook een van de minst scherp omlijnde begrippen. Racisme in de meest pure zin is een veroordeling van iemand louter op basis van zijn ras; iemand niet accepteren als student, als medewerker of als buurman, niet omdat hij of zij niet goed zou zijn, maar vanwege de huidskleur. Een pure vorm van racisme was het Apartheidregime, zoals dat tussen 1948 en 1990 in Zuid-Afrika bestond. Maar bij de AGRIF ligt dat anders. De benadering van de AGRIF komt trouwens overeen met de geest van een VN-resolutie die op 26 maart 2009 werd aangenomen. Het gaat om een resolutie van de VN-Mensenrechtenraad: *Combating defamation of religions* (Bestrijden van het belasteren van religies). Deze resolutie werd ingediend door Pakistan en op initiatief van de Organization of Islamic Conference, een samenwerkingsverband van islamitische staten. Men wil de negatieve beeldvorming over de islam in diverse media bestrijden. Ook wil men het bekritiseren van 'heilige' personen en symbolen aan banden leggen. Verder wil men het al dan niet vermeende verband

tussen islam en terrorisme bestrijden. De bedoeling van dit soort resoluties is kennelijk dat iedereen die zich aan een van de vorige drie punten schuldig maakt als racist aan de schandpaal kan worden genageld. Dit komt neer op de criminalisering van religiekritiek. De opstellers van de resolutie van de Verenigde Naties noemden zelfs het Franse systeem van de laïcité racistisch. De gedachte is dat moslims, met name islamitische vrouwen, het slachtoffer zijn van die wet, omdat zij niet meer gesluierd op school mogen verschijnen. Volgens deze curieuze logica worden moslims als een apart ras beschouwd en wordt zo'n Franse wet op het dragen van opvallende religieuze symbolen zoals de hoofddoek, dan als racistisch gebrandmerkt. Ook in een boek als *The Politics of the Veil* van Joan Wallach Scott wordt dit soort retoriek gehanteerd.[161]

Precies volgens dezelfde argumentatie identificeert de AGRIF een religieuze groep met een ras, zodat elke maatregel die de religieuze groep treft, als een vorm van racisme kan worden afgewezen. Ook in Nederland heeft deze gedachte aanhang gevonden. Zo wordt vaak beweerd dat er een nieuwe vorm van racisme is ontstaan, een racisme niet op basis van etnische affiliatie, maar op basis van cultuur of religie.

> Veel schrijvers hebben er in dit verband ook op gewezen dat het begrip islamofobie eigenlijk niet hanteerbaar is. Wat vind jij daarvan?

Kritiek op religies wordt de laatste tijd bestreden met een strategie die met een zeker succes in de Sovjet-Unie toegepast werd: men verklaart de criticus voor geestelijk niet helemaal *compos mentis* of niet goed bij zijn hoofd. De criticus is eigenlijk 'ziek'. De criticus is namelijk in de ban van fobieën, volkomen onredelijke angsten die zijn normale beoordelingsvermogen aantasten, zodat hij niet serieus kan worden genomen. Iemand die een ziekelijke afwijking heeft waardoor hij niet in een lift durft te staan, kan men uitleggen dat dit gevaarloos is, maar dat is zinloos wanneer de persoon leidt aan claustrofobie. Iemand die niet over een plein durft te lopen (agorafobie), kan men niet overtuigen met redelijke argumenten. Die persoon kan alleen maar behandeld worden nadat men de juiste medische diagnose heeft gesteld. Dus door het woord fobie te verbinden aan de islam, namelijk islamofobie, zegt men in feite dat al wie kritiek heeft op de islam ziek is.

Op dit moment worden door de hoogste gezagsdragers in de Europese Unie allerlei belangrijke kwesties nauwelijks besproken en wie dat wel doet, is in de ban van de een of andere fobie. Ter illustratie: in mei 2009 hebben joodse leiders het overleg geboycot van een grote groep religieuze leiders met de Europese Unie. De Europese Conferentie van rabbijnen vond het onder andere ongepast dat de EU ook Tariq Ramadan had uitgenodigd. Ramadan wordt door hen beschouwd als een antisemitische fundamentalist. Mij gaat het hier om het onderwerp van die bijeenkomst. Het overleg is vijf jaar geleden in Brussel begonnen en heeft een bepaald doel. Volgens José Barroso van de Europese Unie en voorzitter Hans-Gerd Pöttering van het Europese parlement zouden de betrekkingen tussen de verschillende religieuze groepen binnen de gemeenschap moeten worden verbeterd. Hoe denkt men dat te kunnen doen?[162] Volgens Barosso zou men in deze crisistijd niet moeten toegeven aan 'extremisme, xenofobie, islamofobie of antisemitisme'. Het spreekt vanzelf dat overleg tussen alle geledingen in de samenleving, inclusief religieuze groepen, van grote betekenis kan zijn. Maar dan is het belangrijk te letten op het vocabulaire waarin dat geschiedt. Helaas, commissievoorzitter Barosso jongleert met insinuerende termen als xenofobie en islamofobie.

> Wat moeten we ons daarbij voorstellen? Bedoel je dat Barosso en Pöttering met xenofobie en islamofobie de discussies over de gevaren van het islamisme voor Europa monddood willen maken?

Wat hun bedoeling is, valt niet helder vast te stellen. Ik vrees dat zij niet eens een bedoeling hebben, want dat vergt een soort rationeel inzicht in de situatie en een daarop gebaseerde strategie. Ik vrees dat zij gedachteloos maar wat meegaan in een trend die elke vorm van religiekritiek als smaad en laster probeert te verkopen. Belangrijker dan hun bedoeling is het feitelijk effect van hun optreden. En dat acht ik niet bijzonder gunstig. Het betekent in feite dat discussies zoals die worden geïnitieerd door mensen als Christopher Caldwell met zijn boek *Reflections on the Revolution in Europe: Immigration, Islam and the West*, Claire Berlinski's *Menace in Europe* en Bruce Bawers *While Europe Slept* buiten de orde worden verklaard.[163] Men zal natuurlijk niet zeggen dat men iemand monddood wil maken. Wanneer men de zaak zo op scherp stelt, wordt door vertegenwoordigers van de bestuurlijke en politieke elite vaak haastig opgemerkt

dat dat niet de bedoeling kan zijn. Waar het om gaat, zo wordt ons verzekerd, is dat de echte populisten en xenofoben kunnen worden aangepakt, want die zijn heel gevaarlijk. Dat hebben de jaren dertig toch wel uitgewezen? Maar dat antwoord is niet erg bevredigend, de jaren dertig hebben ook aangetoond dat men niet moet zitten slapen en het terrorisme laten oprukken zonder dat men een weerwoord geeft. Volgens sommigen worden we op dit ogenblik daardoor bedreigd. Enkele van de hiervoor geciteerde auteurs hebben dat met een keur aan argumenten betoogd. Men zou hen dus niet als psychiatrische gevallen moeten beschouwen, in de greep van xenofobie en islamofobie, maar als serieuze gesprekspartners. De psychiatrisering van de kritiek moet stoppen. Wat moet gebeuren, is dat alle kaarten op tafel blijven. Het moet mogelijk blijven vrij te onderzoeken en vrij te publiceren over de oorzaken van terrorisme. Ook wanneer het de Organisatie van de Islamitische Samenwerking (OIS) onwelgevallig is.

Beweer je hetzelfde over het zo langzamerhand ingeburgerde begrip homofobie?

Ik vind van wel. In 2000 verscheen een vuistdik boek onder de titel *Homophobia: A History*. Het is een overzicht van de geschiedenis van homoseksualiteit met een rits interessante visies en anekdotes, vergelijkbaar met het bekende boek van Alfred Leslie Rowse uit 1977: *Homosexuals in History: A Study of Ambivalence in Society, Literature and the Arts*.[164] Maar het verschil tussen 1977 en 2000 is dat het woord homofobie intussen ingeburgerd is en het is zeer de vraag of we de psychiatrisering van kritiek op homoseksualiteit als een aanwinst van het wetenschappelijk vocabulaire moeten beschouwen. Er zijn mensen die bezwaar hebben tegen homoseksualiteit. Veel van de argumenten die tegen homoseksualiteit worden ingebracht, zijn niet bepaald indrukwekkend. Maar om dat te kunnen vaststellen, moeten mensen die argumenten wel kunnen articuleren. Sterker nog: men zou het moeten aanmoedigen dat mensen die argumenten ventileren. De katholieke rechtsfilosoof Robert P. George heeft blijkens artikelen als *Same-sex Marriage and Moral Neutrality* en *God's reasons* (opgenomen in: *The Clash of Orthodoxies: Law, Religion and Morality in Crisis*) bezwaren tegen homoseksualiteit en het huwelijk van gelijkgeslachtelijke partners.[165] Daar ben ik het persoon-

lijk niet mee eens, maar laat hem zijn argumenten maar ventileren en dan kan men met hem in discussie gaan. Het moet in ieder geval niet zo zijn dat onmiddellijk juridische claims kunnen worden ingesteld tegen iemand die niet helemaal in de pas loopt met de dominante moraal.

Bestaat dat gevaar dan?

Wetgevingen van Europese staten bevatten clausules waardoor mensen vervolgd kunnen worden op basis van dit soort opvattingen. Nederland heeft een artikel over groepsbelediging in Art 137c van het Wetboek van Strafrecht. Het luidt als volgt: 'Hij die zich in het openbaar, mondeling of bij geschrift of afbeelding, opzettelijk beledigend uitlaat over een groep mensen wegens hun ras, hun godsdienst of levensovertuiging, hun hetero- of homoseksuele gerichtheid of hun lichamelijke, psychische of verstandelijke handicap, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste een jaar of geldboete van de derde categorie.' Dat lijken onschuldige artikelen. Artikelen zelfs die een zekere beschavende werking hebben. Ook maken diegenen die het recht op het huwelijk van gelijkgeslachtelijke partners willen verdedigen het zich te gemakkelijk wanneer zij tegenstanders daarvan in de beklaagdenbank zetten of kwalificeren als fobisch. Er zijn namelijk ook intellectuele woordvoerders van kritiek op homoseksualiteit. De zaak van de gelijkberechtiging van homoseksuelen is er helemaal niet mee gediend dat ook deze intellectuele critici van homoseksualiteit als psychiatrische gevallen worden gebrandmerkt. Hetzelfde geldt, mutatis mutandis, voor het ter discussie stellen van onderdelen van de islam als islamofobie of het bekritiseren van immigratie als xenofobie.

Je bent ook geen voorstander van het begrip christenofobie mag ik aannemen?

Dat klopt. We moeten ervoor waken dat de discussie over belangrijke onderwerpen niet nog verder wegzakt in diskwalificerende retoriek dan nu reeds het geval is, getuige het vocabulaire dat door de hoogste instanties in de Europese Unie als normaal wordt beschouwd. En er is reden voor zorg. Naar aanleiding van de VN-conferentie tegen racisme en raciale discriminatie die in april 2009 in Genève plaats-

vond, vroeg de Russisch-orthodoxe kerk aandacht voor het verschijnsel christenofobie. 'Het is voor de Russisch-orthodoxe kerk heel belangrijk om christenofobie als thema toe te voegen aan de lijst van dreigingen waarop ook antisemitisme en islamofobie voorkomen,' zei Georgy Ryabykh van de afdeling voor externe betrekkingen op het patriarchaat van Moskou tegen persbureau Interfax.[166] Het aardige van deze uitspraak is dat zo duidelijk blijkt hoe de Russisch-orthodoxe kerk naar alle waarschijnlijkheid gemotiveerd wordt. Het is de joden gelukt kritiek op hun godsdienst te immuniseren als antisemitisme, lijkt Ryabykh te suggereren. Het is de moslims gelukt kritiek op de islam te categoriseren als islamofobie. Waarom zouden we dan ook kritiek op het christendom niet kunnen kwalificeren als fobisch en dus als ziek? Wie in deze redenering meestapt en consequent is, zegt dan in feite dat Voltaire, Diderot, d'Holbach, Richard Dawkins, Sam Harris, Christopher Hitchens, maar ook Etienne Vermeersch, Dirk Verhofstadt en ikzelf ziek zijn, of op zijn minst geestelijk niet gezond.[167]

Hoe hebben de verantwoordelijken van de Verenigde Naties daarop gereageerd?

Ryabykh verwees naar de openingstoespraak op de conferentie door de algemeen secretaris van de VN, Ban Ki-Moon, die, net als Barosso, ook het fobievocabulaire hanteert.[168] Ban Ki-Moon had verwezen naar de dreigende islamofobie en antisemitisme, maar, zo stelt Ryabykh, 'hij sprak met geen enkel woord over christenofobie'. Maar waarom, zo zou ik hier willen bepleiten, mag een katholiek niet een afkeurende houding aannemen tegenover de islam of het protestantisme? En een protestant tegenover het katholicisme? Moeten we dat straks ook als catholicofobie bestempelen? En waarom zou een communist niet alle religies mogen afwijzen? Is hij dan religiofoob of hebben we daarvoor al het woord verlichtingsfundamentalist geijkt? Het is totaal onvruchtbaar onze voor- en afkeuren in termen van psychiatrische aandoeningen te benoemen en ze vervolgens te brandmerken als een vorm van racisme, wat tenslotte niet alleen een moreel beladen categorie is maar ook nog eens een strafbaar feit.

Giniewski's zaak kwam, zoals we zagen, uiteindelijk terecht bij het Europese Hof voor de Rechten van de Mens. Hij was door de Franse appelrechter veroordeeld voor de *diffamation* (belastering) van

christenen. Maar het Europees Hof voor de Rechten van de Mens bracht redding. Het Hof vond niet dat de uitspraken van Giniewski neerkwamen op de beschuldiging dat katholieken en meer in het algemeen christenen verantwoordelijk waren voor de massamoorden van de nazi's. Hierbij herhaalde het Hof nogmaals dat vrijheid van meningsuiting ook de rechten omvat *pour celles qui heurtent, choquent ou inquiètent* (voor diegenen die aanstoot geven, schokken en verontrusten) en dat vrijheid van meningsuiting essentieel is.[169] Wat het Hof daarnaast vermeldde, en dat is van belang voor de huidige discussie over islamistisch terrorisme, is dat Giniewski probeerde om een these te ontwikkelen ten aanzien van de oorsprong van de Holocaust. Bovendien is *la recherche de la vérité historique* (het zoeken naar de historische waarheid) een integraal onderdeel van de vrijheid van meningsuiting. Het Europees Hof heeft in 2006 dus bepaald dat een kritisch debat over godsdienst juridisch mogelijk is. Laten we hopen dat dit zo blijft en dat Europese politici tot bezinning komen, dat dissidente opvattingen niet langer op juridische grenzen stuiten en dat pogingen tot psychiatrisering van de criticus binnenkort tot het verleden behoren.

Toch zijn er allerlei ontwikkelingen die erop wijzen dat de vrijheid van kritiek niet onomstreden is, onder meer in de Verenigde Naties.

Dat is waar. Op 26 maart 2009 heeft de Mensenrechtenraad van de Verenigde Naties, zoals eerder aangegeven, een niet-bindende resolutie goedgekeurd over *defamation of religion* (het belasteren van godsdiensten). De resolutie werd met 23 stemmen tegen 11 goedgekeurd. De resolutie werd ingediend door Pakistan en gesteund door de Organisaties van de Islamitische Conferentie (OIC), zoals ik eerder heb aangegeven. Het verzet van westerse landen tegen de resolutie was groot, een verzet dat werd (en wordt) gedragen door vele NGO's. 180 organisaties hebben opgeroepen de resolutie te verwerpen vanwege een dreigende ondermijning van de vrijheid van expressie en het recht op godsdienstkritiek. De argumentatie van de critici van de resolutie was onder meer dat de nieuwe notie van het belasteren van godsdiensten geen enkele steun vindt in het internationale recht, in het bijzonder het internationale recht dat te maken heeft met mensenrechten. De resolutie is echter aangenomen en spreekt van 'ernstige bezorgdheid over de negatieve stereotyperingen en de belastering

van de godsdiensten, de uitingen van onverdraagzaamheid en discriminatie inzake godsdiensten en geloofsovertuigingen die nog steeds voorkomen in de wereld.' Het belasteren van het geloof wordt in de resolutie gepresenteerd als een 'krenking van de menselijke waardigheid.' Deze krenking ziet men als een beperking van de vrijheid van gelovigen en als een bron voor het 'aanzetten tot geweld.'

> De resolutie geeft ook een opvatting over één godsdienst in het bijzonder: de islam. Er wordt gesteld dat 'de islam ten onrechte dikwijls in verband wordt gebracht met krenkingen van de mensenrechten en terrorisme.'

Dat de resolutie is aangenomen, mag geen verbazing wekken want de Mensenrechtenraad bestaat in haar nieuwe samenstelling voornamelijk uit landen waarin noch godsdienstvrijheid noch vrijheid van meningsuiting bestaat. Er lijkt zich ook een coalitie te vormen die ondermijnend werkt voor de mensenrechten in de klassieke betekenis van het woord en die breder is dan alleen de leden van de OIC. Zo werd Pakistan gesteund door landen als Cuba, Venezuela en Noord-Korea. In brede kring wordt ook nagedacht over alternatieve mensenrechtenverklaringen. In september 2007 heeft de Iraanse president Ahmadinejad gepleit voor een nieuwe Universele Verklaring van de Rechten van de Mens met als argument dat de islamitische landen onvoldoende betrokken zouden zijn geweest bij de voorbereiding van de huidige verklaring. China heeft – hoewel, zoals bekend, geen moslimland – een soortgelijke kritiek op de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Men bepleit een visie op mensenrechten waarbij deze niet in strijd zouden mogen komen met de historische, culturele en religieuze tradities van de verschillende landen. Seculiere wetgeving, zoals de Franse wet van 15 maart 2005, waarin de religieuze neutraliteit van de staat werd bevestigd, wordt over het algemeen afgewezen als racistisch.

> Religiekritiek als racistisch – daar hebben we het weer.

Je zou er inderdaad radeloos van worden. Deze standpunten zijn volledig in strijd met de grondslagen waarop westerse democratische rechtsstaten zijn gebaseerd. Niet alleen stemt het tot wanhoop dat dit soort standpunten worden verdedigd door Cuba, Noord-Korea en

Soedan, maar dat zij ook welwillend onthaald worden door de progressieve intelligentsia in het Westen. Door een vaag mengsel van cultuurrelativisme, schuldgevoelens over het koloniale verleden en de turbulente 20ste-eeuwse Europese geschiedenis in combinatie met verkeerd begrepen bescheidenheid, wordt slechts door weinigen tegengesproken wat toch echt tegengesproken zou moeten worden.

> We raken hier de kern van het probleem: welke houding zouden we volgens jou wel moeten aannemen?

Om te beginnen is de notie *defamation of religion* onwerkbaar vanuit een mensenrechtelijk perspectief. De vrijheid van meningsuiting of de vrijheid van expressie heeft als uitgangspunt dat men niet alleen religies mag prijzen en aanhangen, maar ze ook mag kritiseren en verwerpen. Bekeken vanuit het perspectief van de vrijheid van kritiek kan nooit worden geduld dat bijvoorbeeld Jezus Christus, Mohammed of Boeddha boven kritiek verheven zouden zijn en bijvoorbeeld Socrates, Karl Marx en Lenin niet. Ook de notie 'stereotypen' is onwerkbaar. Vanuit het perspectief van de katholieke kerk is wat Maarten Luther heeft geschreven een 'stereotype weergave' van de katholieke leer. Vanuit het perspectief van de reformatie is alles wat katholieke historici daarover opmerken even stereotiep.

Voor filosofische disputen geldt hetzelfde. Neem het kritische boek van Herman Philipse over de Duitse filosoof Martin Heidegger: *Heidegger's Philosophy of Being: A Critical Interpretation*.[170] Dit zal door heideggerianen ongetwijfeld worden ervaren als een karikatuur van wat Heidegger gezegd heeft; als een stereotiepe behandeling van het onderwerp, waarmee de schrijver totaal geen recht doet aan de rijkdom van het heideggeriaanse gedachtegoed. Ook Alfred Ayers kritiek op het existentialisme in *Language, Truth and Logic* zal door continentale filosofen worden ervaren als stereotiep.[171] Natuurlijk mag (en moet) men het maken van stereotiepe typeringen afwijzen en zelfs bestrijden, maar dat is niet de taak van de Verenigde Naties of van het recht. Wat als de stereotype en wat als de juiste of evenwichtige benadering kan gelden, kan alleen worden beslist in een vrij debat, met andere woorden in een situatie waarin alle opties en opvattingen besproken kunnen worden. Wat stereotiep is en wat niet, kan nooit vaststaan voordat het debat erover is gevoerd, alleen daarna.

Men kan het ook als volgt stellen: wie het belangrijk vindt dat stereotype redeneringen kunnen worden onderscheiden van niet-stereotype redeneringen zou een vrij debat moeten toejuichen. Immers, we hebben nog geen betere mogelijkheid ontdekt om stereotypen aan de orde te stellen dan in een vrij debat. Als we door in een glazen bol te kijken, waarheid van misvatting konden onderscheiden, fijn, dan konden we dat doen. Als een betrouwbare lakmoesproef kon worden ontwikkeld om de waarheid van de leugen te onderscheiden, ook goed. Maar het enige dat we daarvoor hebben is het moeizaam worstelen met argumenten voor en tegen. Wie dus het vrije debat geen warm hart toedraagt, is in feite een voorstander van een wereld vol stereotype redeneringen. Het resultaat is dus paradoxaal: diegenen die voorgeven tegen stereotype redeneringen gekant te zijn en met een beroep op het bestaan van die stereotyperingen een vrij debat willen smoren, zijn er in feite verantwoordelijk voor dat stereotyperingen blijven bestaan. En omdat het onmogelijk maken van dat debat nu precies is wat de indieners van de resolutie willen bewerkstelligen, zijn zij verantwoordelijk voor het laten voortwoekeren van het kwaad dat zij voorgeven te willen bestrijden. De poging van de religieuze lobby om onwelgevallige visies op godsdienst buiten de orde te verklaren als stereotiep, moet dan ook met de grootste argwaan worden bejegend.

Een van de meest gebruikte argumenten tegen kritiek op godsdiensten en religieuze gebruiken is dat het een vorm van onverdraagzaamheid is. Snijdt dat argument hout?

Neen. Het is een misverstand dat kritiek een uiting van onverdraagzaamheid is. Onverdraagzaam is slechts iemand die meent dat een bepaald standpunt niet mag worden geventileerd, dat moet men scherp onderscheiden van iemand die een bepaalde uitspraak tegenspreekt of corrigeert. Wanneer iemand zegt '2 x 2 = 5' en een ander corrigeert dat, dan is de corrigerende instantie niet onverdraagzaam. Het is ook geen krenking van de menselijke waardigheid wanneer iemand op een fout wordt aangesproken. Ook is de vrijheid van geloof niet in het geding bij kritiek op een godsdienst. Iemand die wordt aangesproken op zijn misvattingen, kan zich niet verdedigen met de stelling dat zijn vrijheid van geloven in het geding is. Toch wordt dit standpunt de laatste tijd steeds vaker verwoord. Zo is het onjuist dat

een godsdienst niet in verband zou mogen worden gebracht met terrorisme, zoals de opstellers van de VN-resolutie beweren. Of het nu gaat om de historische wortels van de Holocaust of om de oorzaken van terrorisme, het is juist van groot belang dat we vrij onderzoek kunnen doen naar de plagen van de mensheid en de factoren waardoor hedendaagse staten worden bedreigd. Daarbij moeten alle opties besproken kunnen worden. Dat wil zeggen: de optie dat terrorisme *niets* met godsdienst te maken heeft, maar ook de optie dat terrorisme alles of een beetje met godsdienst te maken heeft. Ten aanzien van die godsdiensten zou men dan vrij moeten kunnen onderzoeken of in het monotheïsme aanknopingspunten liggen voor terroristische tendensen.

> Het lijkt me ook nodig de impact van godsdiensten ten aanzien van de rechtsstaat te kunnen onderzoeken.

Inderdaad. Men moet ook verder kunnen onderscheiden binnen het monotheïsme. Vinden we in het christendom een ideologische basis die zich op gespannen voet bevindt met het idee van de nationale staat, zoals David Hume en baron d'Holbach hebben beweerd?[172] Dat Hume en d'Holbach deze zaken niet, slechts omfloerst (Hume) of onder pseudoniem (d'Holbach) konden bespreken is al erg genoeg, nog erger is het dat binnen de Verenigde Naties een organisatie die op de bres zou moeten staan voor het vrije debat als mensenrecht, verbiedt om daarover te praten. Dat is ronduit absurd. De opstellers van de resolutie hebben natuurlijk het recht te beweren dat het terrorisme niets te maken heeft met godsdienst in het algemeen of met hun eigen godsdienst in het bijzonder (de islam). Een hele serie godsdienstwetenschappers en islamdeskundigen zal de opstellers van de VN-resolutie steunen in dat oordeel. Maar dat wil niet zeggen dat diegenen die daar anders over denken het zwijgen moeten worden opgelegd of dat ze moreel moeten worden verweten dat zij er anders over denken. Robert Spencer, auteur van *Religion of Peace? Why Christianity Is and Islam Isn't*, Anne-Marie Delcambre, schrijfster van *L'Islam des Interdits* en Serge Trifkovic met *The Sword and the Prophet: History, Theology, Impact on the World* of welke andere schrijver ook die een kritische benadering van de islam voorstaat, heeft even veel recht zich te melden in de publieke arena en in het wetenschappelijk debat als Karen Armstrong die blijkens boeken als

Islam: A Short History en *The Bible: The Biography* van mening is dat alle religies even mooi zijn.[173]

De stelling dat alle godsdiensten of sommige godsdiensten terrorisme stimuleren, moet worden beschouwd als een gewone wetenschappelijke hypothese die onderzocht wordt, becommentarieerd, bevestigd en zo nodig weerlegd. De benadering van de opstellers van de resolutie zou er echter toe leiden dat het werk van vele andere serieuze onderzoekers a priori wordt gediskwalificeerd omdat de conclusies van deze schrijvers de religieus bevlogenen niet bevallen.[174] Wat vooral niet moet gebeuren, is dat de Verenigde Naties, de nationale wetgever, de nationale rechter of nationale onderzoeksinstituten zoals in Nederland de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid of welke andere instantie dan ook, proberen de eerste groep mensen het zwijgen op te leggen en de tweede groep als nastrevenswaardige protagonisten van de dialoog en het respect te presenteren. Helaas is dat wel wat gebeurt, althans die tendens bestaat.

> We hebben dus waakzame politici nodig? Politici die pal staan voor de waarden die zijn neergelegd in de mensenrechtenverdragen?

Inderdaad, maar dat is niet altijd het geval. Vele politici zijn in de ban van het multiculturalistisch discours. Misschien is het in dat verband aardig om te verwijzen naar een debat dat plaatsvond in 2010 tussen Tony Blair en Christopher Hitchens.[175] Blair en Hitchens waren het eens over één grote kwestie waarin zij in de intellectuele en ook politieke wereld wellicht tegenwoordig een minderheidsstandpunt innemen: dat de inval in Irak moreel en politiek gerechtvaardigd was. Maar over de rol van religie in de wereld lopen hun meningen mijlenver uiteen. Blair denkt alles welbeschouwd dat religie een *force for good* (kracht ten goede) is in deze wereld. Hitchens betoogt dat het een *force for evil* (een kracht ten kwade) is. Hoe kan het dat twee verstandige mensen de zaak toch consequent anders benaderen?

Wat bij het beluisteren van het debat opvalt (het is te volgen op YouTube, maar het is ook in boekvorm uitgebracht), is dat niemand, noch Blair, noch Hitchens, noch de organisatie die het debat organiseerde, de preliminaire vraag aan de orde stelde: hoe kun je vaststellen wat een religie is? Wat Blair doet, is er voortdurend op wijzen dat religieus geïnspireerde mensen vaak zulke goede dingen doen. Natuurlijk, gelovigen plegen ook wandaden, dat geeft hij toe, maar dat

zijn dan wandaden 'in naam van religie', en nooit wandaden die 'uit de religie' voortvloeien. Aan het eind van het debat vraagt iemand aan Blair wat hij het sterkste argument vindt dat Hitchens tegen hem inbracht. Blair gaf ruiterlijk toe dat dat het argument was 'dat de schade die wordt toegebracht in naam van religie een basis heeft in de geschriften van de religie'.

Het lijkt wel alsof de Bijbel en de Koran volgens Blair niet bestaan.

Zo is het. Wanneer men goed naar Blair luistert, stelt men vast dat hij nooit iets doet met de teksten. De religies van het boek (jodendom, christendom, islam) lijken in zijn benadering wel schriftloos. Blair schrijft allerlei eigenschappen aan religie toe – zo 'inspirerend', mensen 'willen het zo graag', het 'stimuleert tot sociale cohesie', geeft 'zin aan het leven' – maar hij komt nooit met het verhaal van Abraham die zijn zoon wil doden of Jefta die zijn dochter daadwerkelijk offert. Die verhalen lijken voor Blair betekenisloos, althans ze geven op geen enkele manier informatie over wat religie is. Waar Luther zweert bij *sola scriptura*, lijkt Blair te zeggen *sine scriptura*. Hij heeft het wel over religie, maar het blijft een mysterie waarop hij de grondtrekken van zijn religie baseert. Dinesh D'Souza heeft het in *What's so Great About Christianity* over een soort *Cafeteria Christianity* en zegt: 'De cafeteriachristen projecteert eenvoudigweg zijn of haar wensdenken op de tekst.'[176] Eigenlijk moeten we zeggen dat Blair niet eens een cafeteriachristen is, want dat vooronderstelt een tekst waarop iets te projecteren valt. Blair en Armstrong veronderstellen dat in de religieuze tradities allerlei mooie morele aansporingen verankerd zijn die we zonder die religieuze tradities niet op het spoor zouden zijn gekomen en wellicht ook niet zonder die religieuze tradities hoog kunnen houden. Het is veelzeggend dat Blair, net als Karen Armstrong in haar boeken het verhaal vertelt van rabbi Hillel die eens de opdracht kreeg om de hele Thora samen te vatten terwijl hij op één voet stond.[177] De rabbi zei: 'Behandel anderen zoals je zou willen dat je zelf behandeld wordt. Dat is de Thora, de rest is commentaar.'

Dat is toch een mooi beginsel?

Zeker, de Gulden Regel is een mooi beginsel. Blair vindt dat (net als Armstrong) een machtig interessante anekdote die haarscherp aangeeft wat de kern van de joodse godsdienst is. En niet alleen van de joodse godsdienst, maar van alle godsdiensten. Wie daar anders over denkt, is een fundamentalist. En die fundamentalisten hebben niets maar dan ook niets met de ware kern van de godsdienst te maken.

Maar de Gulden Regel is niet door de joodse godsdienst geïntroduceerd en je hebt ook helemaal geen godsdienst nodig om het morele karakter van de regel hoog te houden, zoals filosofen als Etienne Vermeersch en Michael Shermer terecht betogen.[178] Ik begrijp niet dat niemand aan rabbi Hillel (of aan een van de hedendaagse aanhangers) de vraag heeft gesteld dat als dát de kern van de Thora is, waarom die Thora dan niet gewoon kan worden afgeschaft omdat in de geschriften van Kant alles te vinden is wat over de ethiek te zeggen valt?[179] 'Handel zo dat het maxime van je handeling door jouw wil tot algemene wet zou worden,' luidt zijn categorische imperatief. Als de religie niet meer is dan de Gulden Regel, dan zouden religies met gezwinde spoed kunnen worden afgeschaft en vervangen door ethische stelsels. Ella Wheeler Wilcox zei:

'So many Gods, so many creeds,
So many paths that wind and wind,
While just the art of being kind
Is all the sad world needs.'[180]

'Zoveel goden, zoveel geloven,
Zoveel paden die alle kanten uitgaan,
Terwijl de kunst om vriendelijk te zijn
Het enige is wat deze droeve wereld nodig heeft.'

Ella Wheeler Wilcox vat ook, net als rabbi Hillel, in één zin samen wat de kern van die *many creeds* is en dit zonder op één been te gaan staan, namelijk *just the art of being kind*. Dat is alles wat deze wereld nodig heeft. Waarom gebeurt dat niet? Ik denk omdat iedereen wel aanvoelt dat wat Blair zegt niet juist is. Hillel zelf weet ook wel dat het niet juist kan zijn wat hij zegt, want als dat juist zou zijn, zou dat het einde van de Thora betekenen. De werkelijkheid is heel anders dan Blair presenteert. In feite werken religies helemaal niet complementair met het soort moraal die Blair kennelijk met Hitchens

deelt, maar in concurrentie daarmee. Wanneer je bestudeert wat men werkelijk zegt in de 'heilige' geschriften, wat Hitchens doet en Blair volkomen negeert, dan ziet men dat daarin een heel andere moraal naar voren komt dan de moraal van de Gulden Regel.

> De meeste gelovigen nemen al die teksten, net als Blair, toch niet meer ernstig. Wat is dan het probleem?

Dat is gelukkig waar. Maar radicale enkelingen nemen die teksten wel heel serieus en dat levert stof op voor vele conflicten, zoals we op het ogenblik kunnen waarnemen. Het probleem is alleen dat velen dat niet zien omdat religieuze conflicten vaak worden gepresenteerd als iets dat niets met religie te maken heeft, zoals ook Blair doet. Zo is het politiek correct te spreken over de *war on terror*. Maar wat is precies die terreur? Die wordt door iets gemotiveerd en gevoed en dat zijn onderdelen van de religieuze erfenis die zich in geradicaliseerde vorm tot een ideologie hebben ontwikkeld. De moord van Yigal Amir op Jitzak Rabin, de Israëlische premier, in 1995 heeft een religieuze rechtvaardiging.[181] De strijd tegen de ongelovigen die de islamisten voeren ook. Net als het vermoorden van Amerikaanse abortusartsen gefundeerd is in het theologisch dogma van de heiligheid van het menselijk leven vanaf de conceptie. Al die religieuze visies zijn dus veel minder onschuldig dan men zou denken, zoals Linker Damon laat zien in *The Theocons*.[182]

> Het cruciale probleem lijkt me dat religies een universele waarde claimen en zich niets aantrekken van nationale of internationale regelgeving.

Volgens heel wat auteurs is het inderdaad een groot probleem dat het hedendaagse religieuze terrorisme zich op gespannen voet verhoudt met de beginselen van de natiestaat.[183] Sinds de Vrede van Westfalen van 1648 wordt de wereld ingedeeld in natiestaten. Dat zijn territoriale eenheden met een eigen jurisdictie. Voor wie op het Duitse grondgebied woont, gelden de Duitse wetten. Woon je in Nederland, dan gelden de Nederlandse wetten. Maar de wereldreligies, in het bijzonder jodendom, christendom en islam gaan uit van een heel ander wereldbeeld. Die denken in termen van wat ik transnationale loyaliteitskaders noem. Het was dan ook niet toevallig dat de toenmalige paus

Innocentius x zich radicaal tegen dit vredesverdrag keerde. 'De Vrede van Westfalen is van nul en generlei waarde, ongeldig, onrechtvaardig, verfoeilijk, verdoemd, betekenisloos en voor altijd zonder gevolgen.'[184] Een monotheïst is in eerste instantie loyaliteit verschuldigd aan zijn eigen god. Er is niets dat de monotheïstische god zo weinig weet te waarderen als het vereren van andere, want valse goden. Keer op keer komt dat thema terug in het Oude Testament. De loyaliteit aan de eigen god als het belangrijkste morele gebod zet zich voort in het Nieuwe Testament en in de Koran.

Kan je daar voorbeelden van geven?

In verhalen als die van Pinechas (Numeri 25) komt dat scherp naar voren, maar ook in het verhaal van de profeet Elia die de afgoderij bestrijdt ten tijde van koning Ahab en zijn vrouw Jezebel (1 Koningen). Ahab en Jezebel worden in de Bijbel afgebeeld als decadente figuren omdat zij toestaan dat ook andere goden worden vereerd dan de god van Israël. Elia moet hen op het rechte pad brengen. Maar wat volgens de oudtestamentische normen doodzonden zijn (het toelaten dat een andere dan de god van Israël wordt aanbeden), zouden tegenwoordig grote deugden voor een koning of president zijn. Een koning of president die er geen moeite mee heeft dat de burgers in zijn land zelf mogen bepalen welke goden zij willen dienen, kwalificeren wij als tolerant, als iemand die zich conformeert aan normen van pluraliteit en mensenrechten. De moraliteit van het Oude Testament staat haaks op die gedachte van pluraliteit.

En het Nieuwe Testament? Dat heeft toch allerlei scherpe kanten van het Oude Testament laten varen? De strenge, ijverzuchtige god van het Oude Testament heeft hier toch plaatsgemaakt voor een god van liefde? Dat is alleszins de teneur van boeken zoals die van Robert Wright in *The Evolution of God* en Karen Armstrong in *The Case for God*?[185]

Ik wil daar twee opmerkingen over maken. De eerste is dat men die evolutie van Oud naar Nieuw Testament niet moet overdrijven. Het is in vele opzichten nog dezelfde god. Jezus en Paulus zijn evenmin als Mozes, Elia en Pinechas protagonisten van mensenrechten, pluraliteit en tolerantie. De Amerikaanse historicus Arthur Schlesinger Jr. heeft wel eens gezegd: 'Als historicus moet ik bekennen dat ik

enigszins geamuseerd hoor dat de joods-christelijke traditie wordt geprezen als een bron voor onze hedendaagse oriëntatie op mensenrechten. Eigenlijk onderscheidden de grote religieuze tijdperken zich door onverschilligheid tegenover wat wij tegenwoordig mensenrechten noemen.'[186] Ten tweede, ook theologisch gezien, heft het Nieuwe Testament het Oude niet op. Zo werd dat althans in de christelijke traditie nooit gezien. Nou, met 'nooit' ga ik te snel, want er zijn wel stemmen geweest die dat hebben bepleit. Marcion bijvoorbeeld meende dat de wraakzuchtige god van het Oude Testament niet dezelfde kon zijn als de vader van Jezus Christus.[187] Hij hechtte dan ook geen bijzondere waarde aan het Oude Testament en hij propageerde een evangelie dat gezuiverd was van verwijzingen naar het Oude Testament. Net als Jefferson later zou doen met zijn *Jefferson Bible* (waaruit hij alles wegliet wat natuurkundig onmogelijk is, zoals het lopen over water door Jezus Christus, of wat zedelijk onwenselijk was, zoals het laten branden in de hel van wie niet wilde geloven), zo bracht Marcion ook een sterke schifting aan in de geschriften die hij van belang achtte.[188] Tertullianus bestreed Marcion in *Adversus Marcionem* en in 144 werd Marcion geëxcommuniceerd.[189]

Tegenwoordig is het natuurlijk niet meer zo eenvoudig om mensen te excommuniceren. Er is eigenlijk geen beginnen meer aan voor de kerk, want het is een en al ketterij. De bekende Oxfordtheoloog Alister McGrath trok eveneens de 'God die zich ontwikkelt'-kaart in een debat met Christopher Hitchens.[190] McGrath meende dat hij als christen niet meer aangesproken zou kunnen worden op de misdaden van de god uit het Oude Testament. Maar dat vond Hitchens een wat te gemakkelijke opstelling, want de christelijke leer heeft het marcionisme duidelijk van de hand gewezen. Anders gezegd: McGrath mag natuurlijk wel beweren dat hij zich alleen door het Nieuwe Testament laat inspireren (en het Oude verwerpt), maar het is zeer de vraag of hij zich dan nog christen kan noemen. Hij is dan in feite stichter van een nieuwe godsdienst of een volgeling van de ketter Marcion uit de tweede eeuw.

> Ook in het Nieuwe Testament staan heel wat zaken die niet overeenstemmen met de Gulden Regel.

Het grootste probleem met het Nieuwe Testament is tevens het centrale uitgangspunt van de christelijke religie. Ik bedoel: datgene waar-

door de christelijke religie zich onderscheidt van het jodendom en van de islam. Het christendom is gebaseerd op het idee dat God zijn eigen zoon de marteldood liet sterven om ons, mensen, vrij te kopen van een collectieve zonde. Moreel gezien is dat monstrueus. Zoiets zou nooit mogen plaatsvinden. Het geeft meteen al aan waarom de christelijke religie op een moreel uiterst dubieuze leest is geschoeid. Denk weer aan het individualisme. Iemand is alleen moreel verantwoordelijk voor zijn eigen daden. Ik mag nooit gestraft worden of verantwoordelijk worden gehouden voor jouw daden en omgekeerd. Maar het christendom is gebaseerd op de gedachte dat Christus plaatsvervangend heeft geleden voor onze zonden. En dat is eenvoudigweg een onaanvaardbaar idee. Want over welke zonden gaat het? De erfzonde van Adam en Eva? En moeten jij, ik en de zeven miljard andere mensen, tot pasgeboren baby's aan toe, daarvoor boeten? Niettemin is op deze paradox het christendom gebaseerd. Nu zou je natuurlijk de theologie kunnen vergeten en je alleen concentreren op de persoon van Jezus en zeggen dat hij zo'n moreel exemplarisch leven heeft geleid of zulke mooie morele inzichten heeft verkondigd dat op basis daarvan men zich aangetrokken voelt tot de religie die zijn naam draagt. Iemand die erg onder de indruk is van het morele gehalte van het optreden van Jezus is de atheïst Richard Dawkins. Hij is van mening dat Jezus een moreel exemplarisch leven heeft geleid. Maar waaruit dat zou blijken, is mij niet duidelijk. In veel situaties waarin Jezus duidelijke morele standpunten had kunnen verkondigen, deed hij dat vaak niet en kwam hij met enigszins orakelachtige uitspraken. Denk aan die overspelige vrouw die alleen maar niet gestenigd behoeft te worden omdat niemand de pretentie kon hebben zonder zonden te zijn. Dat was geen echte heldere afwijzing van de steniging. Ook de uitspraak dat je aan de keizer moet geven wat van de keizer is en aan God wat van God is, is nauwelijks iets bijzonders, want het roept meteen de vraag op: 'Waar begint het rijk van de keizer en waar dat van God?' De bekende Bergrede waarin de zachtmoedigen en armen van geest het koninkrijk van God wordt beloofd, kan wellicht vertroostend werken voor iemand die tot die categorie behoort, maar als een ethische leefregel kan je het nauwelijks serieus nemen.

Voor jou is Jezus dus geen lichtbaken voor ethisch hoogstaand gedrag.

Het zal veel gelovigen hard in de oren klinken, maar ik vind van niet. Ik kan best begrijpen dat de christelijke apologeet C.S. Lewis in *Mere Christianity* zei dat 'iemand die louter een mens is en het soort dingen zou zeggen die Jezus zei, geen grote morele leraar zou zijn.'[191] Lewis zet ons daarmee voor de keuze dat hij of de zoon van God is of een gek, *a lunatic*. Zelf kiest hij voor zoon van God natuurlijk. Ik wil mij voor dat dilemma niet laten plaatsen, maar Lewis heeft wel gelijk dat alleen op basis van het morele gehalte van zijn leringen Jezus nooit een plaats zou hebben gekregen in handboeken ethiek. Albert Schweitzer heeft trouwens in zijn *Geschichte der Leben-Jesu-Forschung* overtuigend aangegeven waarom Jezus geen groot ethisch leraar was: hij was niet geïnteresseerd in het ontwikkelen van een zelfstandige ethiek omdat hij dacht dat de wereld zou vergaan – en dat nog gedurende zijn eigen leven.[192] Als je denkt dat morgen de wereld vergaat, ga je je geen zorgen maken over de regels die mensen in acht moeten nemen om harmonieus samen te leven, zoals wij hier nu aan het bespreken zijn. Dan zeg je alleen: 'Jij komt in de hemel en jij niet.' Dat is precies wat gebeurt in de Bergrede. Alle morele imperfecties in het optreden van Jezus worden door dat apocalyptische geloof bepaald. Dat verklaart zijn wat koele houding tegenover zijn familie, het feit dat hij alleen mondjesmaat zieken geneest (waarom niet in één keer alle ziektes de wereld uit helpen, als je daartoe de macht hebt?) en dat hij als motivatie voor goed handelen voornamelijk inspeelt op angst voor de hel, een van de punten waarop Bertrand Russell Jezus ter verantwoording roept in zijn bekende traktaat *Why I am Not a Christian.*

Zijn er aanwijzingen in het Nieuwe Testament zelf die niet in overeenstemming zijn met de Gulden Regel?

Zeker. Een groot probleem in het optreden van Jezus is dat de mensen niet echt vrij worden gelaten in het wel of niet aanvaarden van zijn leer. Dat komt tot uitdrukking in de parabel in Mattheus (22, 1-14) en in Lucas (14, 16-22) over de onwillige bruiloftsgasten. De koning die wilde dat er veel mensen aanwezig zouden zijn op het feest van zijn zoon, dwong onderdanen om te komen. Augustinus interpreteerde dit als *compelle intrare* of 'dwing ze binnen te komen' (in de kerk). Dit heeft later enorme gevolgen gehad, namelijk bij de bestrijding van andersdenkenden en ongelovigen. Denk aan de beke-

ring van de indianen in Latijns-Amerika die gepaard ging met enorm veel geweld. Men kan ook denken aan Marcus (16, 16): 'Wie het geloof heeft aanvaard en gedoopt is, zal gered worden; maar wie niet heeft geloofd, zal veroordeeld worden.' Het was zeker op basis hiervan, dat de heilige martelaar Cyprianus (†258) in een van zijn brieven schreef: *Salus extra ecclesiam non est* (Buiten de kerk is er geen redding of heil).[193] De morele leer die het christendom introduceerde was op bepaalde onderdelen misschien wel een vooruitgang ten opzichte van het Oude Testament, maar men moet die vooruitgang niet overdrijven. En het was al helemaal geen vooruitgang ten opzichte van de Griekse en Romeinse ethiek. Gelukkig vormde de Griekse en Romeinse ethiek vanaf het optreden van Jezus en ook in de vroege kerk een tegenmacht ten opzichte van de joodse en de christelijke ethiek. Zo werden zowel het jodendom als het christendom voortdurend bijgeschaafd en eigenlijk beschaafd.

5

Religieuze zelfmoordterroristen

Voor een godsdienst sterven,
is gemakkelijker dan ernaar te leven.

JORGE LOUIS BORGES

Je hebt veel aandacht besteed aan de drie monotheïstische godsdiensten in relatie tot geweld, en daarom aan Europa en de Verenigde Staten. Ook in andere delen van de wereld bestaat een relatie tussen religie en geweld. Kamikazes worden beschouwd als de eerste zelfmoordenaars voor een 'heilige' zaak. Het eerste eskader van de tokkōtai doopte men shinpū, een naam die niet toevallig gekozen is. Het is de vertaling van kamikaze of 'goddelijke wind'. Op 15 oktober 1944 ging Arima Masafumi de geschiedenis in als eerste kamikaze door met zijn vliegtuig op de USS Franklin in te vliegen.[194] Kamikazes geloofden dat na hun dood hun geesten opgenomen zouden worden in Yasukuni, de rustplaats voor alle gesneuvelden, waar hun een speciaal plekje werd beloofd, en waar ze als goden vereerd zouden worden.

Paul Cliteur: Dat is interessant, maar ze waren niet de eersten die zich voor hun geloof opofferden. Je vindt al iets soortgelijks bij de moord op Willem van Oranje door Balthasar Gerards.[195] Die Gerards zag zichzelf als een martelaar voor het geloof, in dit geval het katholieke geloof. Hij moest de protestantse opstandeling Willem van Oranje tot de orde roepen, daartoe aangespoord door Filips II. Vanaf 1555 werd Willem van Oranje steeds belangrijker in Nederland. Hij werd

lid van de regering. Hij werd baas van het leger en hij werd ook stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht. Dat was een doorn in het oog van Filips II. Een van de punten waarop zij van mening verschilden was in hun houding tegenover ketterij. Filips vond dat die streng moest worden afgestraft, Willem pleitte voor tolerantie. In 1580 loofde Filips II een beloning uit voor wie Willem van Oranje zou doden. Dat betekende dat Willem vogelvrij was verklaard en iedereen hem vrij mocht doden. De Franse hugenoot Philippe du Plessis-Mornay schreef de beruchte Apologie van Willem van Oranje tegen de ban van Filips II om het handelen van Willem te rechtvaardigen en bood die op 13 december 1580 aan de Staten-Generaal aan.[196]

Op 10 juli 1584 werd Willem van Oranje vermoord door de katholieke zeloot Balthasar Gerards. Gerards had zich voorgedaan als een protestant onder de naam François Guyan. Daardoor kon hij in de buurt van de stadhouder komen en de schoten lossen die Willem fataal werden. In de Delftse Prinsenhof, waar de aanslag plaatsvond, zijn de kogelgaten nog steeds in de muur te zien. De moordenaar werd na een achtervolging opgepakt en afschuwelijk gemarteld. Zijn rechterhand werd afgeknepen met een gloeiende tang en hij werd gevierendeeld. Ook werd zijn hoofd afgehakt en op een spies bij het voormalige huis van de prins geplaatst. Opvallend was dat Gerards al die folteringen dapper doorstond en de beulen nog tartte ook. Dat bracht sommigen ertoe te denken dat zij met de duivel te maken hadden. Met dat hoofd van Gerards gebeurde nog iets bijzonders. Een interessante rol speelde Sasbout Vosmeer, een katholiek die van 1602 tot 1614 zelfs aartsbisschop van Utrecht was.[197] Vosmeer was met het hoofd van Balthasar Gerards, dat hij op sterk water had gezet, naar Rome gereisd om te bewerkstelligen dat Gerards heilig zou worden verklaard. Maar dat mislukte. Dat laatste is interessant omdat het aangeeft dat Gerards in katholieke kringen op sympathie kon rekenen. Bovendien zou de moordenaar voor zijn daden beloond worden en zou zijn misdrijf hem worden vergeven. Daarover waren zelfs afspraken met de paus gemaakt. Opmerkelijk is trouwens dat die Gerards tot vandaag door sommige katholieken nog steeds als een held wordt beschouwd. Zijn geboortehuis in het dorpje Vuillafans wordt nog steeds door veel toeristen bezocht. De straat waarin hij geboren werd is nu naar hem genoemd: Rue Gérard (zijn Franse naam is niet Gerards maar Gérard). Stel je voor dat men ergens in Marokko een straat naar Mohammed Bouyeri noemt als een soort eerbetoon voor zijn moord op Theo van Gogh.

Een ander voorbeeld van een religieus geïnspireerde moord was die in 1981 van radicale moslims op de toenmalige Egyptische president Anwar Sadat.

Hij werd vermoord omdat men hem beschouwde als een ongelovige. Hij was immers vredesbesprekingen begonnen met de aartsvijand Israël (de Camp David-akkoorden) en had zelfs de Israëlische Knesset toegesproken. De andere Arabische landen veroordeelden Egypte hiervoor. Abd al-Salam Faraj was een van de moordenaars en heeft later een tekst opgesteld om zijn daad te verantwoorden.[198] De titel van de tekst luidde *De verwaarloosde plicht.* Daarin verwees hij naar moslims in de periode van de profeet in Mekka die niet strijdlustig genoeg waren. Sadat had volgens zijn moordenaars verdeeldheid gezaaid en te veel naar vrede gestreefd. De profeet had in de Koran nochtans gezegd dat hij kwam om het zwaard te brengen en tegen de ongelovigen te strijden. 'Aan hen die beoorloogd worden is (de strijd) toegestaan…', aldus vers 22:39. Faraj verweet diegenen die geen oorlog voor Allah wilden voeren dat zij de ongelovigen meer vreesden dan Allah. Er was dus maar één oplossing: Sadat uit de weg ruimen. Faraj proclameerde de jihad als de zesde pijler van de islam en daarmee als een verbindende islamitische verplichting.

Ook de moord van Yigal Amir op de Israëlische minister-president Rabin in 1995 lijkt me een duidelijk voorbeeld van een religieus gemotiveerde moord. Sterker, religieuze leiders hadden daartoe opgeroepen. Van religieus geweld gesproken.

Premier Rabin was eerst in een bizar religieus ritueel dat als de *din rodef* bekend staat 'vervloekt' door radicale rabbi's. De dader Amir is in radicale kringen nog steeds populair voor zijn moord op Rabin. Overigens was aan die moord, net als aan de moord op Willem van Oranje, ook een politiek aspect te onderscheiden. Rabin stond met Jasser Arafat aan de wieg van de Oslo-akkoorden.[199] Rabin was van mening dat de Israëlische bezetting van de Westelijke Jordaanoever en de Gazastrook Israël grote morele en strategische schade had opgeleverd. Dat maakte hem zeer impopulair in radicale kringen in Israël. Hij werd gedemoniseerd in afbeeldingen in naziuniform en toen hij werd vermoord werd dat gezien als een 'hemelse vergelding'. Die hemelse vergelding werd echter gestimuleerd door radicale rabbi's,

zoals rabbi Shmuel Dvir, een onderwijzer in de Har Etzion Yeshiva. Hij leerde zijn studenten enkele jaren voor de moord dat het moreel verantwoord was Rabin te vermoorden onder verwijzing naar de *din rodef*.[200] Dat is een religieuze verplichting een jood te doden wanneer deze de eigendommen of het leven van andere joden in gevaar brengt. Rabin werd ook officieel *rodef* verklaard door de International Rabbinical Coalition for Israël, een organisatie van orthodoxe rabbi's. Daar ging een kabbalistisch ritueel aan vooraf: de zogenaamde *pulsa de-nura*. Dat is een soort oproep tijdens een religieuze bijeenkomst om iemand te doden.

Op de avond van Yom Kippur in 1995 vergaderden rabbi's bij de oprijlaan van het huis van Rabin en reciteerden daar formules die bij de *pulsa de-nura* horen. De leider van de groep, Avigdor Eskin, reciteerde: 'Ik lever hem aan u uit, engel der wraak en woede, Jitzak, de zoon van Rosa Rabin, opdat u hem en zijn geest moge verstikken, en hem bedlegerig zult maken en zijn rijkdom op zult laten drogen en zijn gedachten zult bezoedelen en zijn geest zult vernietigen zodat hij snel achteruit gaat totdat hij zijn dood vindt.'[201] Het ging hier dus om het uitspreken van een soort vloek. Er wordt dan bij kaarslicht op een *shofar* (de hoorn van een ram) geblazen onder het uitspreken van bezweringsformules uit het boek Deuteronomium (11:26-29). De relevante passage uit Deuteronomium is: 'Besef goed, vandaag stel ik u voor de keuze tussen zegen en vloek. Zegen, als u gehoorzaam bent aan de geboden van de Heer, uw God, zoals ik ze u vandaag voorhoud. Vloek, als u zijn geboden niet gehoorzaamt en afwijkt van de weg die ik u vandaag wijs en achter andere goden aan loopt die u eerst niet kende.' Rabin is dus vermoord op basis van een Bijbelse tekst. Hoewel Amir opgesloten zit in de gevangenis, blijft hij de gemoederen bezighouden in Israël. Direct na zijn opsluiting bleek hij op steun van een aanzienlijke schare aanhangers te kunnen rekenen. Dat bleek onder andere toen in 1997 ongeregeldheden ontstonden voor de Beershabagevangenis waar Amir opgesloten zat. Extremisten wilden voor de gevangenis de 27ste verjaardag van hun held vieren. Daarvoor hadden zij champagne, chocolade en bloemen meegenomen die zij via de bewakers aan de martelaar voor hun zaak wilden laten overhandigen. 'Alle eer voor de rechtvaardige Yigal Amir, van alle trotse joden,' luidde een van de teksten die zij bij de cadeaus wilden voegen. Maar zij raakten slaags met andere demonstranten tegen Amir en de gevangenisautoriteiten wilden niet ingaan op het verzoek om de verjaardagscadeaus aan Amir door te geven.

Bestaat er ook religieus geweld bij andere dan de monotheïstische godsdiensten?

Ook in die godsdiensten komt religieus geweld voor. Martha Nussbaum en Edna Fernandes behandelen het hindoe-extremisme.[202] Bij de deling van India en Pakistan vielen zowat een miljoen doden onder moslims, hindoes en sikhs. Denk ook aan de moord op Mahatma Gandhi door een radicale hindoe en op Indira Gandhi door twee sikhs. Begin jaren 90 waren er in India grote gewelddadigheden tussen moslims en hindoes die aan meer dan tienduizend mensen het leven kostte, en later nogmaals in 2002 met duizenden doden. Maar ik weet hierover minder dan over de drie geopenbaarde godsdiensten die we tot nu toe bespraken. Ik zal later nog terugkomen op die moord op Mahatma Gandhi.[203]

De meest bekende zelfmoordterroristen zijn de piloten van de terreuraanslagen van 9/11. Vooral de islamitisch-Egyptisch-Saoedische student, Mohammed Atta, spreekt tot de verbeelding.[204] Het is vrij zeker dat hij het eerste vliegtuig bestuurde dat in New York in het World Trade Center vloog. Kan je uitleggen wat hem dreef?

In de literatuur over het zelfmoordterrorisme zijn twee scholen. De ene school minimaliseert de rol van religie bij de verklaring van het terrorisme. De andere school meent dat religie wel degelijk een verklarende factor is. Ik behoor tot die laatste groep. Mohammed Atta is inderdaad de meest bekende zelfmoordterrorist die naar zijn eigen overtuiging op basis van de islam handelde, maar er zijn nog meer voorbeelden. Ik denk dat je bijvoorbeeld Mohammad Sidique Khan – een van de vier zelfmoordterroristen die op 7 juli 2005 aanslagen pleegde in de Londonse metro waarbij 52 doden en meer dan 700 gewonden vielen – maar ook Yigal Amir en de anti-abortusactivist Scott Roeder niet goed kunt begrijpen wanneer je de religieuze factor probeert te elimineren.

Na een dodelijke aanslag worden soms videoboodschappen getoond van de terrorist die zijn toekomstige actie becommentarieert en vooral rechtvaardigt aan de hand van religieuze teksten.

Op een video die door Al-Qaida werd vrijgegeven in september 2005 is Mohammad Sidique Khan te zien die zegt: 'Jullie democratisch gekozen regeringen gaan over de gehele wereld door met gewelddaden tegen mijn volk. En jullie steun voor die regeringen maakt jullie direct verantwoordelijk, net zoals ik ook direct verantwoordelijk ben voor het beschermen en wreken van mijn moslimbroeders en -zusters. Jullie zullen onze doelen blijven totdat wij ons veilig voelen. En pas als jullie ophouden met het bombarderen, vergassen, gevangen zetten en martelen van mijn volk zullen wij stoppen met dit gevecht. Wij zijn in oorlog en ik ben een soldaat. Nu zullen jullie ook met de realiteit van deze situatie geconfronteerd worden.' Khan construeert hier een belangrijke dualiteit: die tussen zijn volk en de rest van de wereld. Het 'pinechastisch moment' is dat Khan in opstand komt tegen de regeringen en zich opwerpt als de ware gelovige die uitmaakt wat zijn volk en zijn religie voorschrijft. Wie daar anders over denkt, kan rekenen op gewelddadig verzet. De religieuze plicht heeft namelijk het primaat boven de morele plicht. De heilige wet van de sharia gaat boven de nationale wet. De ayatollah weet het beter dan de premier van het land. En in de moderne wereld zijn alle gelovigen ayatollahs geworden als ze maar de ambitie hebben om de uiterste consequenties te trekken uit hun geloof. Wat dit fragment ook goed duidelijk maakt, is dat er ruimte voor interpretatie is. Sommigen zeggen: deze aanslag is helemaal niet religieus maar politiek geïnspireerd. Kijk maar, Khan verwijst naar interventies in zijn land (of het land waarmee hij zich identificeert). Religie is hier slechts een aanleiding, maar het gaat over politiek. Ik ben het met een dergelijke interpretatie niet eens. Zonder het religieuze wereldbeeld is de aanslag door Khan niet goed te begrijpen. Dat merk je ook in de documentaire film *Suicide Killers* van Pierre Rehov.[205] Hij interviewde familieleden van zelfmoordterroristen en ook daders die in de gevangenis zitten omdat hun aanslag mislukte. Zij beweren dat de zelfmoordterroristen handelen overeenkomstig de wil van Allah. En ouders vertellen dat het voor hen de grootste eer is dat hun kind zich voor hun geloof heeft opgeofferd. Op het internet zijn ook videoboodschappen te zien van moslimmannen die zeggen dat ze klaar zijn om zichzelf op te blazen om zoveel mogelijk vreemdelingen te doden. 'Overeenkomstig Gods wil hebben onze leiders alles voor mij voorbereid, en ik wacht nu op hun bevelen,' zegt een man van 25 jaar in een videoboodschap.[206] Daarmee wil ik overigens niet zeggen dat mensen geen terroristische

aanslagen kunnen plegen die niet door religie zijn geïnspireerd. Het voorbeeld van Anders Breivik ligt hier voor de hand.[207]

Opvallend is dat men de voorbije jaren ook jonge kinderen inzet als levende bommen en naar een bepaald doel stuurt om zichzelf op te blazen.

Dat is bijzonder triest. Zo zijn er al verschillende tieners tussen 14 en 17 jaar in Palestina die zich opbliezen om zoveel mogelijk Israëlische slachtoffers te maken. In 2005 blies een tienjarige jongen zichzelf op in de Iraakse stad Kirkoek met als doel een politieman te doden. Nog erger was het geval van een achtjarig meisje dat door de Taliban in Afghanistan werd gebruikt als een levende bom. Maar helemaal nieuw is dit niet, hoor. Tijdens de oorlog tussen het overwegend soennitische Irak en het sjiitische Iran werden in de jaren 80 tienduizenden Iraanse Basij-kinderen als gedwongen martelaren ingezet om mijnenvelden te ontruimen en zo doorgang te verlenen aan de militaire voertuigen. In brede golven trokken ze door het gevaarlijke terrein. Ze werden opgeblazen waarna een nieuwe rij kinderen over de opengereten lichamen van hun voorgangers stapten om de volgende mijnen uit te schakelen. Eerst werden ze grondig geïndoctrineerd door de geestelijken. Ze droegen een hoofdband met het woord *Karbala* en om hun nek hing een soort sleutel waarmee ze de poort van het paradijs konden openen. Karbala is voor de sjiieten een heilige plaats in Irak waar in 680 een heroïsche veldslag heeft plaatsgevonden en waar Imam Hoessein, de kleinzoon van de profeet Mohammed, als martelaar gestorven zou zijn. Die veldslag wordt nog elk jaar gevierd, waarbij sjiieten zichzelf religieus kastijden en tot bloedens toe op het hoofd slaan om zich te vereenzelvigen met de martelaar Hoessein. In Karbala zijn er in de voorbije jaren trouwens nog tal van gewelddaden tussen soennieten en sjiieten geweest. Nog vreselijker is dat ook mentaal gehandicapten (mensen met het syndroom van Down) als 'zelfmoordterroristen' worden ingezet. Dat gebeurde in juli 2010 in de soennitische wijk Radwanija in Bagdad.[208]

Ook vrouwen blazen zich in naam van God op. Een vrouwelijke religieuze zelfmoordterroriste was trouwens de Belgische Muriel Degauque die in november 2005 om het leven kwam bij een zelfmoordaanslag in Irak.

Dat is een bijzonder geval. In de jaren 90 was ze getrouwd met Fouad, een Algerijnse man, en ze bekeerde zich tot de islam. Die Fouad was helemaal niet zo extreem, maar zij werd met de jaren steeds radicaler. Ze scheidde van hem en hertrouwde met de Marokkaan Issam Goris, een salafist. Het salafisme is een fundamentalistische stroming die hunkert naar de beginperiode van de islam. Ze erkent enkel de Koran en de Hadith als woord van God, en ze past de islamitische wetten uit die beginperiode toe. In 2003 verhuisden Muriel, die zich inmiddels Maryam liet noemen, en haar man naar Irak waar ze een gevechtstraining kregen. Uiteindelijk reed ze met een bomauto in op een Amerikaans konvooi. Maar niet alleen de Amerikaanse soldaten zijn in Irak het doelwit voor zelfmoordterroristen. In 2009 waren er verschillende soennitische vrouwen in Bagdad, Karbala en Khanaqin die zichzelf opbliezen om er zoveel mogelijk sjiitische pelgrims te doden.[209]

> Ook Mohammed Bouyeri zouden we een zelfmoordterrorist kunnen noemen. Eigenlijk hoopte hij gedood te worden na zijn geslaagde moordaanslag op Theo van Gogh.

Jazeker. Mohammed Bouyeri is ook door de rechter veroordeeld vanwege een terroristische moord. De meeste mensen weten dat niet, maar dat is wel zo. Om te begrijpen waarom dit een vorm van religieus terrorisme was, moet ik eerst iets vertellen over terrorisme en dan iets over het religieuze karakter van het hedendaagse terrorisme. Het religieuze fundamentalisme heeft tegenwoordig een grote betekenis gekregen, niet in de laatste plaats omdat het een basis vormt voor religieus geweld, in het bijzonder terroristisch geweld. De Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD) hanteert de volgende definitie van terrorisme: 'Terrorisme is het plegen van of (serieus) dreigen met op mensenlevens gericht geweld of het toebrengen van ernstige, maatschappijontwrichtende, zaakschade met als doel maatschappelijke veranderingen te bewerkstelligen of politieke besluitvorming te beïnvloeden.'[210]

Nederland kent net als andere landen een eigen terrorismewetgeving. Daaruit valt ook een omschrijving van terrorisme te distilleren. In art. 83 van het Wetboek van Strafrecht worden enkele misdrijven aangewezen die als terroristische misdrijven worden bestraft wanneer zij zijn begaan 'met een terroristisch oogmerk'. Maar wat is

een terroristisch oogmerk? In artikel 83a van het Wetboek van Strafrecht vinden we daarop het volgende antwoord: 'Onder terroristisch oogmerk wordt verstaan het oogmerk om de bevolking of een deel der bevolking van een land ernstige vrees aan te jagen, dan wel een overheid of internationale organisatie wederrechtelijk te dwingen iets te doen, niet te doen of te dulden, dan wel de fundamentele politieke, constitutionele of sociale structuren van een land of een internationale organisatie ernstig te ontwrichten of te vernietigen.' Impliciet ligt hierin een definitie van terrorisme besloten die luidt dat terrorisme bestaat uit het schenden van de strafwet op basis van een terroristisch oogmerk. Vaak zal dat schenden van de wet te maken hebben met het wettelijk verbod om geweld of het dreigen met geweld aan te wenden. Met wisselende accenten kunnen we die elementen bij zowel islamistische als ook joodse en christelijke geweldsplegers onderkennen. Terrorisme-expert Erwin Muller hanteert een omschrijving van terrorisme die ontleend is aan het Amerikaanse ministerie van Defensie en waarin dat geweld expliciet wordt gemaakt. Deze luidt: 'Het onrechtmatig gebruik – of het dreigen daarmee – van dwang of geweld tegen individuen of eigendommen met als doel regeringen of de maatschappij te intimideren en vaak ook om politieke, religieuze of ideologische doelstellingen te verwerkelijken.'[211]

Het gaat dus niet alleen over geweld tegen personen.

Klopt. Het terroristisch geweld kan dus niet enkel gericht zijn tegen een individu (denk aan de moord op Jitzak Rabin door Yigal Amir of het geweld jegens Theo van Gogh), maar ook tegen eigendommen, denk aan het opblazen van een gebouw. Op basis van de omschrijvingen hierboven zullen we nu de volgende vijf kenmerken als definiërend voor religieus terrorisme bepalen.

Allereerst: terroristen gebruiken geweld. Met geweld doelen we dan op fysiek geweld. Je kunt natuurlijk ook verbaal geweld een vorm van terrorisme noemen, maar dat lijkt mij niet erg vruchtbaar.

Ten tweede: het geweld van terroristen is tegen de staat of de samenleving gericht. Ook dat is van belang om hier te vermelden, want het betekent dat we staatsgeweld niet tot terrorisme zullen rekenen. Dat heeft te maken met een inperking van het onderwerp. Men kan elke vorm van onrechtvaardig of onrechtmatig geweld als terrorisme zien. Men kan zeggen dat de Amerikaanse regering terrorisme bedreef

in Vietnam of dat de Israëlische regering schuldig is aan terrorisme jegens de Palestijnen. Men heeft ook wel gezegd dat Frankrijk een land is waarvan de nationale identiteit gegrond is in een revolutie die met terreur werd afgedwongen. Zonder een oordeel te geven over deze zaken: het gaat mij om geweld tegen de staat en niet om geweld door de staat.

Ten derde: kenmerkend voor terrorisme is dat de terrorist iets wil. Hij heeft een doel met het terroriseren van de staat of de samenleving. Hij wil die staat of die samenleving dwingen iets te doen of niet te doen of te dulden, zoals het Nederlandse wetboek van Strafrecht het in het genoemde artikel 83a formuleert.

Ten vierde: de bedoeling van terroristen is ideëel. Door het gebruik van geweld (onrechtmatig gebruik van geweld, zegt Muller) lijkt een terreurbeweging op een gewone criminele organisatie. Het verschil ligt echter – het klinkt op het eerste gezicht vreemd, maar het is toch zo – in het ideële doel van een terreurbeweging. Terroristen willen geen geld verdienen, zoals don Corleone, maar iets ideëels: de afsplitsing van een groep mensen van het nationaal staatsverband, het veranderen van de politieke structuur van een land, de bevrijding van bondgenoten die in de gevangenis zitten of iets dergelijks. Vaak worden die doelen samengebracht onder de algemene noemer politiek, maar daaraan zou men tegenwoordig religieus moeten toevoegen. Door dat ideële karakter van terroristische dwang lijkt een terreurbeweging (of een terroristisch netwerk) ook op een gewone staat. Men kan het zelfs als volgt stellen: een terroristisch netwerk concurreert met de staat ten aanzien van de gehoorzaamheid van de staatsburgers. Een terrorist of een terroristische organisatie meent het beter te weten dan de staat, beter ook dan de meerderheid van de burgers in die staat.

Ten vijfde: dit gaat over religieus terrorisme. De bedoeling ligt bij het religieus terrorisme in een religieus ideaal. Vaak is dat de bescherming van een bepaalde visie op godsdienst in de hoop de zuivere godsdienst voor ontaarding te kunnen behoeden. Het maken van omstreden cartoons, het opvoeren van aanstootgevende toneelstukken of het schrijven van blasfemische romans wordt allemaal ervaren als een aanval op de zuivere godsdienst. En dat vraagt om een reactie met geweld. Dit vijfde element is in de definities van de AIVD, het Wetboek van Strafrecht en die van Muller niet te vinden, omdat het bij de voornoemde definities gaat om terrorisme in zijn algemeenheid

en er bestaan ook andere vormen van terrorisme dan religieus terrorisme. Maar religie is tegenwoordig wel een belangrijke gedragsbepalende factor bij terroristen.

Het lijkt me in bepaalde gevallen helemaal niet zo eenvoudig om aan te duiden of een terreurdaad gebeurde om politieke of religieuze redenen. Of misschien nog een andere reden. Hoe kunnen we dat weten?

Dat is natuurlijk altijd een kwestie van interpretatie. Je moet luisteren naar wat terroristen zelf vertellen en hun woorden proberen te duiden. En dan horen verschillende mensen verschillende dingen. Sommigen hoorden bij Bin Laden bijvoorbeeld alleen maar politieke motieven. Zij hoorden hem praten over het bezetten van het land van de islam en interpreteerden dat als een politieke boodschap. Als je die onderzoekers confronteert met de religieuze dimensie van Bin Ladens denken, zeggen zij: 'Dat is schijn.' Het ging volgens hen bij Bin Laden in werkelijkheid om een politieke boodschap. De religie haalt hij er bij maar dat was niet zijn werkelijke motief.

Jij denkt daar anders over.

Ja, als je de bronnen bestudeert, kan je naar mijn idee niet om de religieuze dimensie heen. Die komt ook heel duidelijk bij Mohammed Bouyeri naar voren.[212] En die overwegingen lijken op die van Khomeini bij de fatwa tegen Rushdie. In de uitspraak van het Hof van Den Haag van 23 januari 2008 vinden we een uiteenzetting van de wereldbeschouwing van Mohammed B., de moordenaar, die enige informatie toevoegt aan wat we al van hem wisten op basis van zijn geschriften en de laatste woorden bij zijn veroordeling in eerste aanleg. Tijdens de rechtszitting voor het Hof verklaarde Mohammed B. het volgende: 'Het motief van de moord op Van Gogh was gelegen in het feit dat hij de profeet had beledigd. Volgens de wet verdiende hij de doodstraf en die heb ik voltrokken (…) Theo van Gogh zag zichzelf als een soldaat. Hij streed tegen de islam. Op 2 november 2004 heeft Allah een soldaat gestuurd die hem de strot heeft doorgesneden. Allah heeft het woord van Kufr op die dag vernederd. Op die dag heeft Allah het woord van de waarheid gevestigd. De kafir is afgeslacht. Dit is jihad in de meest letterlijke zin (…) Van Gogh zag zichzelf als soldaat en hij moest afgemaakt worden. Van Gogh wist precies wat hij deed. Hij bevond zich in de arena.'

Een ander en misschien wel belangrijker doelwit van Mohammed B. was Ayaan Hirsi Ali.

Ja, ook Hirsi Ali bevond zich in de arena en marcheerde 'in de rangen van de soldaten van het kwaad'. Mohammed B. zei over haar letterlijk: 'Ze heeft de profeet beledigd, ze is afvallig en ze heeft zich aangesloten bij de vijand. Drie redenen, die ieder op zich voldoende zijn om haar voor de doodstraf in aanmerking te doen komen (…) Vanaf het moment dat zij de politiek inging en haar eed voor het parlement aflegde, is ze afvallig geworden (…) Ik heb de 'Open brief aan Hirshi Ali' op het lichaam van Theo van Gogh achtergelaten om een duidelijk statement te maken (…) Het statement is: het is oorlog en als je je in de arena bevindt, weet je wat er gebeurt.' Met name dat laatste punt is interessant: door haar eed in het parlement was zij naar het oordeel van Mohammed B. afvallig geworden. Zij had zich aangesloten bij de vijand. Dat komt omdat Mohammed B. een onverzoenbare tegenstelling construeert tussen een democratie zoals Nederland en een theocratie. Een theocratie wordt geregeerd door de wet van God. Hier staat de sharia centraal, niet het door het volk zelf gemaakte recht. Het woord theocratie komt weliswaar niet bij hem voor, maar de gedachten van een heerschappij door God en niets anders dan door God is prominent aanwezig in zijn gedachtegoed.

Dat een dergelijk gedachtegoed populair zou kunnen zijn, worden of blijven in landen als Iran, Saoedi-Arabië of Afghanistan zal menig Europeaan niet verbazen, maar dat het ook aanhang vindt bij tweede- en derdegeneratiemoslims wel. Het gevaar van de politieke islam of het radicaal islamisme heeft zich op een andere wijze gemanifesteerd dan men had verwacht. Weinigen dachten dat van het theocratisch model een zekere verleiding zou uitgaan naar van de westerse samenlevingen vervreemde tweede- en derdegeneratiemigranten. Maar dat blijkt dus wel het geval. Terecht schrijft Paul Berman over Mohammed B.: 'De moordenaar Bouyeri blijkt een betrekkelijk consistente ideoloog die vasthoudt aan doctrines die teruggaan op Qutb zelf.'[213] Sayyid Qutb is een Egyptische ideoloog die, net als Khomeini, veel invloed heeft gehad op het hedendaagse islamisme en geldt als de hedendaagse theoreticus van de theocratie.

Berman typeert de moordenaar van Theo van Gogh als een *'reasonably consistent ideologue'* (betrekkelijk consistente ideoloog). Meestal wordt hij beschreven als een gevaarlijke gek.

Ja, en in kranten wordt de nadruk gelegd op het feit dat die Theo van Gogh een onbeschaamde schrijver was die mensen tot in het diepst van hun ziel kon beledigen, zodat het niet onbegrijpelijk is dat er reactie kwam.

En dat is een verkeerde diagnose van het probleem van het religieus terrorisme en zelfmoordterrorisme?

Een volkomen verkeerde diagnose, zoals blijkt uit de passages uit het vonnis – passages die ik nergens geciteerd heb gevonden. Mensen willen kennelijk de mythe koesteren van de ernstige beledigingen die om een reactie schreeuwen. Ik zeg het nogmaals: bij zijn verdediging in juli 2005 verantwoordde Mohammed Bouyeri zijn daad niet als een wraakneming op de islamonvriendelijke uitspraken van de cineast of als reactie tegen discriminatie en uitsluiting die hem zou getroffen hebben, maar louter en alleen als een religieuze plicht. 'Ik heb me laten leiden door de wet die mij opdraagt om iedereen die Allah en de profeet beledigt zijn kop eraf te hakken.'[214] Ook verklaarde hij in de rechtszaal dat hij het opnieuw zou doen, ook wanneer het om zijn eigen broer of vader zou gaan. En tegenover de moeder van Theo van Gogh benadrukte hij nogmaals het feit dat hij uit overtuiging had gehandeld: 'Ik voel uw pijn niet. Dat kan ik niet. Ik weet niet hoe het is om een kind te verliezen dat met zo veel pijn en tranen op de wereld is gebracht. Wat ik wel wil dat u weet, is dat ik uit overtuiging heb gehandeld, niet omdat ik hem haat.'

6

De gevolgen van het cultuurrelativisme

Religie noch afkomst mag een beroep op overtreding van de wet rechtvaardigen.

FRITS BOLKESTEIN

Sinds een tiental jaar wordt er felle kritiek gegeven op het cultuurrelativisme. Wat houdt dat in?

Paul Cliteur: Het cultuurrelativisme is de opvatting dat alle culturen en culturele uitingen gelijk zijn. Je kan nooit de ene cultuur de voorkeur geven boven de ander. Althans een dergelijke voorkeur is dan nooit meer dan een smaakoordeel waarvoor geen redelijke argumenten zijn die anderen zouden kunnen overtuigen.

Wat is er mis met het cultuurrelativisme? Net zoals Protagoras zou men kunnen stellen dat we de regels waarnaar we leven, ontlenen aan de maatstaven van de samenleving waarin we leven.[215]

Er is niets mis met cultuurrelativisme in die zin dat we sommige van onze waarden en normen nu eenmaal van onze directe omgeving hebben gekregen. Het klassieke voorbeeld is links of rechts houden in het verkeer. Je kan niet zeggen dat de Britten aan de verkeerde kant van de weg rijden en wij aan de goede kant van de weg. Zij zijn gewend links te rijden, wij rechts. Dat geldt ook voor sommige morele

regels. Allerlei regels over groeten, het familieleven, de wijze waarop we omgaan met onze vrienden – het zijn allemaal cultureel bepaalde zaken en daarbij kan men verschillende standpunten innemen. Maar dat wil natuurlijk niet zeggen dat dit geldt ten aanzien van alle morele regels. We kunnen niet zeggen dat wij nu eenmaal gewend zijn alle mensen gelijk te behandelen en dat nazi's nu eenmaal gewoon waren homo's, zigeuners en joden te verbranden. 's Lands wijs, 's lands eer.

Dat zou absurd zijn. Het erkennen van het legitieme karakter van een zekere mate van culturele pluriformiteit wil niet zeggen dat alles relatief is. Je moet een minimale kern van universele waarden aanvaarden en die norm is gelijke behandeling. Zoals de ethicus Peter Singer duidelijk maakt, wil dat niet zeggen dat mensen feitelijk gelijk zijn.[216] Waar we het over hebben, is *equal concern* (gelijke zorg) of, meer uitgebreid, *the principle of equal consideration of interests* (het beginsel van de gelijke belangenbehartiging).

> Jarenlang hebben verlichte mensen, ook sociaaldemocraten en liberalen, het cultuurrelativisme ondersteund en toegepast. Zelfs vandaag vind je vooral in linkse kringen nog steeds kritiek op de manier waarop we praten over andere culturele gebruiken. Voor hen is het cultuurrelativisme een dogma.

Het is inderdaad hardnekkig. Ik denk dat de 'vreemde cultuur' de 'maatschappelijke klasse' heeft vervangen. Ik bedoel: in socialistische en sociaaldemocratische kringen was het gewoon op te komen voor de armere maatschappelijke klassen. Maar die maatschappelijke klasse is langzaam etnisch geworden, in de zin dat het in de westerse wereld vooral immigranten zijn die tot de armere sociale klassen behoren. Dan wordt het enigszins progressief om voor de belangen van die etnisch-religieuze minderheden op te komen. Vandaar is het maar een kleine stap naar het gaan beschermen van de cultuur van die etnische klasse – wat die cultuur ook moge zijn. Dat laatste is natuurlijk van belang. Ook al schendt die cultuur idealen van de van oudsher progressieve sociaaldemocratische cultuur, zoals de maatschappelijke gelijkheid van mannen en vrouwen bijvoorbeeld, dan nog blijft men die cultuur van die etnische en religieuze minderheden verdedigen.

Volgens mij is dit een fatale vergissing. Marx en Engels kwamen op voor de belangen van de arbeidende klasse.[217] Hedendaagse post-

modernisten en andere cultuurrelativisten komen op voor de cultuur van niet-westerse immigranten. De misvatting is dat het in het belang van die niet-westerse immigranten is dat men hun cultuur niet ter discussie stelt. Begrijpelijk allemaal, maar het is een misverstand dat veel ellende heeft veroorzaakt. Hetzelfde misverstand heb je met respect en tolerantie. Uit respect zou je iemands diep gekoesterde overtuigingen niet kritisch mogen bekijken. Dat is onjuist. Respect voor iemands persoonlijkheid betekent dat je hem tegenspreekt in zijn overtuigingen als die niet sporen met jouw eigen overtuiging. En tolerantie betekent dat je gedoogt dat iemand jou tegenspreekt in jouw overtuiging die voor een secularist, atheïst of agnost even diep kan zijn als voor een gelovige.

> We leefden lange tijd in de veronderstelling dat het multiculturalisme het ideaal was en dat we daarom geen kritiek mochten uiten op bepaalde praktijken in andere culturen. Vandaar het afkalven van waarden als kritiek en publieke discussie.

Zo zou je het inderdaad kunnen formuleren. Deze waarden, liberaalhumanistische waarden eigenlijk, zijn onder de vlag van een nieuwe ideologie die in de jaren zeventig en tachtig van de 20ste eeuw opkwam, onder druk komen te staan: de ideologie van het multiculturalisme. Dat multiculturalisme is ontwikkeld door politieke filosofen als Charles Taylor en Bhikhu Parekh en heeft een stevige greep gekregen op het denken over sociaal beleid.[218] Tegenwoordig wordt het gelukkig zwaar bekritiseerd door Brian Barry, Rumy Hasan, Melanie Phillips en Christopher Hitchens.[219] Maar hoewel het intellectueel op zijn retour is, is het multiculturalisme als een soort *gesunkenes Kulturgut* nog steeds invloedrijk. Susan Moller Okin formuleerde een kritiek op het multiculturalisme onder de titel *Is Multiculturalism Bad for Women*?[220]

> Hoe komt het toch dat die visie van het cultuurrelativisme zo sterk in de Europese samenlevingen is doorgedrongen? Kan dat te maken hebben met een soort schuldgevoel ten aanzien van het kolonialisme?

Dat standpunt is overtuigend uitgewerkt door Pascal Bruckner in *La tyrannie de la pénitence: essai sur le masochisme occidental.*[221] Bruckner behandelt hierin de westerse preoccupatie met de eigen

zonden. Natuurlijk, slavernij, de Holocaust, racisme en imperialisme – het is allemaal deel geweest van de westerse beschaving. Maar men kan ook doorschieten in schuldbelijdenis, zodanig dat het iets suïcidaals krijgt. Dat gebeurt op dit moment in het Westen, aldus Bruckner. Het westers schuldgevoel heeft pathologische trekken aangenomen en dat belemmert ons bepaalde misstanden aan de orde te stellen. We denken dat we niet meer het morele recht hebben om misstanden elders aan de kaak te stellen en daardoor gaan we het lijden gedogen. Daar is uiteindelijk niemand bij gebaat. Vanuit een individualistisch perspectief (de mens is verantwoordelijk voor zijn eigen daden, niet voor die van voorgaande generaties) kan je je dus niet gaan verontschuldigen voor wat voorgaande generaties hebben gedaan. Wat je wel kan doen en ook moet doen, denk ik, is altijd aangeven waar je staat bij een moreel dilemma. Ik heb een maand les gegeven aan een universiteit in Ghana. In Ghana is nog veel Nederlandse invloed aanwezig door de slavenhandel waarin de Nederlanders actief waren in vroeger eeuwen. In Cape Coast staat een voormalig Nederlands slavenfort van waaruit de slaven werden verscheept naar Europa. De gids die ons er rondleidde, nodigde ons uit even in het kleine kamertje te gaan zitten waarin de slaven in erbarmelijke omstandigheden werden opgesloten en hij deed even de deur op slot. Als grapje. Om heel even contact te krijgen met het gevoel dat die slaven moeten hebben gehad. Moet ik mij schuldig voelen over de slavenhandel? En jij over het Congobeleid van Leopold II? Dat geloof ik niet. Maar van ons kan wel worden gevraagd dat we ons duidelijk uitspreken over wat in het verleden is gebeurd.

> Als de westerse cultuur schuldig is aan de slavernij en de Holocaust, kan je dan nog wel zeggen dat de westerse cultuur beter of zelfs superieur is aan andere culturen? Zijn alle culturen dan niet gelijkwaardig? En als culturen niet gelijkwaardig zouden zijn, hoe kan je dan de stelling verdedigen dat mensen wél gelijkwaardig zijn?

Ik geloof dat mensen gelijkwaardig zijn, culturen niet. Je kunt ook niet verdedigen dat én mensen én culturen gelijkwaardig zijn. Want als mensen gelijkwaardig zijn en je treft een cultuur aan waarin die gelijkwaardigheid van mensen met de voeten wordt getreden, dan moet je die cultuur afwijzen als minder goed of minder waard dan een cultuur waarin mensen wel gelijk worden behandeld.

Cultuurrelativisten zullen die uitspraken een vorm van arrogantie en superioriteitsdenken noemen. Met welk recht, en ik bedoel dit in de strikt filosofische zin, mogen wij medemensen veroordelen omwille van praktijken die ze al honderden jaren toepassen in hun eigen cultuur?

Ja, die kritiek van arrogantie en superioriteitsdenken ligt mensen voor in de mond bestorven. Dat is tragisch. Het zit ook heel diep. Alan Blooms *The Closing of the American Mind* begint met de stelling dat alle studenten denken dat de westerse cultuur ook maar een cultuur is die niet meer waarde heeft dan andere culturen.[222] Wie dat dogma ter discussie stelt, is arrogant. Toen ik dat voor het eerst las in 1987, had ik nog niet zoveel ervaring met studenten en dacht ik dat Bloom overdreef. Inmiddels weet ik dat dat hij gelijk heeft. Studenten denken dat echt. En ze denken het ook bijna allemaal. Ik doceer aan rechtenstudenten aan de Leidse universiteit en geef elk jaar aan 1000 nieuwe studenten les. Zij denken bijna allemaal dat de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens een typisch westerse verklaring is, een codificatie van waarden die aan niet-westerse samenlevingen is opgelegd en die zij niet in vrijheid zouden kiezen. Ik ben dan geneigd te vragen: welke waarden onderschrijven mensen in niet-westerse samenlevingen dan? Willen die geen vrijheid van meningsuiting? Willen die niet zelf kunnen kiezen welke godsdienst zij aanhangen? Willen vrouwen daar niet naar school gaan? Zijn ze er tevreden mee dat zij alleen functioneren als broedmachines om (liefst) mannelijk nageslacht te produceren? Willen vrouwen daar voor overspel dood gestenigd worden? Vaak komt daar geen duidelijk antwoord op. Maar van één ding zijn ze overtuigd, namelijk dat die niet-westerlingen heel anders over deze zaken denken.

De vraag is dan natuurlijk: waar halen die studenten die opvattingen vandaan?

Dat is niet zo eenvoudig te beantwoorden. Men kan zeggen: dat is het publicitair succes van postmodernisme en cultuurrelativisme. Dat wordt eenvoudigweg heel gemakkelijk geslikt. Michel Foucault en andere postmoderne filosofen zijn gewoon enorm modieus geworden onder een brede groep van *Halbgebildeten*.[223]

Dat komt toch neer op een gevaarlijke vorm van relativisme. Wat is het gevaar van een dergelijke zienswijze?

Het cultuurrelativisme eindigt in nihilisme. De schrijver David Van Reybrouck merkt over verkiezingen in Congo op: 'Zou die opgelegde democratisering een laatste vorm van kolonialisme kunnen zijn, een vorm van electorale evangelisatie waarbij meer belang wordt gehecht aan de vorm van het ritueel dan aan de inhoud?' En verder: 'Wie zijn wij om anderen de les te lezen? Wie zijn wij om te beweren dat wij de waarheid in pacht hebben? Wie zijn wij nog als het op democratie aankomt? Wie zijn wij nog?'

Maar wat in de Congo gebeurd is, is ook vreselijk.

Zeker, ik zal het niet willen ontkennen. Maar dat betekent niet dat we nooit meer morele oordelen mogen vellen. Als we uit het koloniale verleden van het Westen de conclusie gaan trekken dat we nu niet meer voor de verbreiding van democratie in andere delen van de wereld zouden mogen pleiten, dan stapelen we op een eerste fout nog een tweede fout. En dat is nu precies wat cultuurrelativisten doen.

Toch heeft het beschaafde Europa de Holocaust voortgebracht en werden in de voormalige kolonies van westerse landen als België – denk aan Leopold II in Congo Vrijstaat –, Frankrijk en Groot-Brittannië, die er nochtans verlichte ideeën op nahielden, de rechten en vrijheden met de voeten getreden?

In de 20ste eeuw zijn vreselijke dingen gebeurd. Het gedrag van mensen in de 20ste eeuw is soms weerzinwekkend geweest. Je verwijst naar Leopold II in Congo. Maar je zou ook aan de Nederlanders kunnen denken in de Tweede Wereldoorlog. Nergens zijn verhoudingsgewijs zoveel joden afgevoerd als in Nederland. Abigail Esman geeft in haar boek *Radical State* voorbeelden waaruit blijkt dat Nederland nog steeds een land is waarin antisemitische vooroordelen een rol spelen.[224] Al die dingen hebben hier plaatsgevonden. Jonathan Glover heeft dat mooi beschreven in zijn boek *Humanity: A Moral History of the Twentieth Century.*[225] Maar onze instituties zijn intussen verbeterd: de rechtsstaat, de democratie, de mensenrechten, de tolerantie, de gelijkheid – die waarden krijgen meer kans dan de waarden uit

vroegere eeuwen en zeker dan in een groot deel van de niet-westerse wereld. En het is absurd iemand die dat constateert van arrogantie te betichten, want hij of zij heeft zelf geen enkele bijdrage geleverd aan die waarden. Hij of zij spreekt gewoon een voorkeur uit. Wat zou daar arrogant aan zijn? Volgens mij moet je het zo zien. De Europese of westerse cultuur biedt meer kansen op vrijheid en emancipatie voor individuen en voor minderheden dan bijvoorbeeld de cultuur die dominant is in Jemen of Afghanistan. Maakt dat westerse of Europese mensen beter dan mensen in Afghanistan of Jemen? Natuurlijk niet. De mens is min of meer overal ter wereld hetzelfde: tot het kwade geneigd maar ook met mogelijkheden tot het goede. Wel verschillen de culturele omstandigheden waarin mensen leven. Dat is ook de reden waarom er werk aan de winkel is voor hervormers. Als je beweert dat alle culturen volkomen gelijk zijn, dan is er niets meer te doen. En dat is duidelijk niet het geval. Ik vind bijvoorbeeld het bevorderen van democratie boven dictatuur een lovenswaardig ideaal. Dat wil niet zeggen dat je gewapenderhand moet ingrijpen in China. Dat stuit om het zacht te zeggen op een aantal praktische problemen. Maar je kan wel volhouden dat de Chinese cultuur niet erg democratisch is en dat de vrijheid van individuen daar behoorlijk wordt verstikt. Die laatste opmerking proberen te matigen met de stelling dat het wel erg arrogant is om zoiets te zeggen, is ronduit onzin.

Nogal wat vrijdenkers pleiten voor een minder verregaande houding en blijven zweren bij tolerantie. Is verdraagzaamheid voldoende?

Het woord verdraagzaamheid is in de loop der tijd geheel van betekenis veranderd. En niet ten goede. Zoals ik in *Moderne Papoea's* heb geprobeerd aannemelijk te maken, had het begrip verdraagzaamheid of tolerantie aanvankelijk betrekking op meningen. 'Het is de deugd om meningen te dulden. En alleen maar meningen dus. Misschien moet ik om bepaalde redenen de puber met zijn knetterende brommer dulden, maar niet omdat daarmee de deugd der tolerantie wordt gepraktiseerd.'[226] Tolerantie betekent dan dat je een ander verdraagt die dingen beweert waarmee je het fundamenteel oneens bent en die je het spreken wel kunt beletten, maar wat je om principiële redenen niet doet. Die principiële redenen worden geformuleerd in John Stuart Mills *On Liberty:* tolerantie brengt de wetenschap en religie vooruit, het is een elementair recht van mensen zich te uiten enzo-

voorts.[227] Maar tegenwoordig wordt tolerantie als ideaal vaak ingeroepen om mensen het zwijgen op te leggen. Er wordt dan gezegd 'dat mag je niet zeggen, want dat is intolerant'. Dat is een enorme omslag van betekenis. Tolerantie als ideaal wordt tegenwoordig gebruikt om een verstikkende politieke correctheid te onderbouwen. Dat werd door tal van schrijvers goed duidelijk gemaakt.[228]

Het klassieke tolerantiebegrip moet dus weer in ere worden hersteld. Het tolerantiebegrip van: 'Ik ben het in alle opzichten met u oneens, maar ik zal blijven strijden voor uw recht uw mening te uiten.' Het is een adagium dat aan Voltaire wordt toegeschreven maar in zijn werk niet precies in die formulering te vinden is. Het is wel in overeenstemming met de geest van zijn werk.

> Ik heb de indruk dat we in vrijzinnig humanistische en atheïstische kringen hierover verdeeld zijn. Steeds meer ontwaar ik drie groepen: de voorstanders van het actief pluralisme die een relativistische houding aannemen ten aanzien van het geloof, de nieuwe atheïsten die de weg willen inslaan van een universele seculiere moraal en vasthouden aan de grondslagen van onze liberale rechtsstaat, en een bijzonder felle groep denkers die de islam als het centrale gevaar zien voor onze beschaving. Waar situeer je jezelf?

Ik voel de meeste verwantschap met jouw tweede groep: de nieuwe atheïsten die een universele moraal hooghouden en de grondslagen van een liberale rechtsstaat verdedigen. Ik heb wat aarzelingen met de term atheïsme, zoals je weet, omdat dit te veel misverstanden oproept. Daar staat tegenover dat er ook geen enkele reden is om je voor atheïsme te verontschuldigen of je licht onder de korenmaat te steken. Daarin heeft Anne Provoost gelijk met haar verrassende *Atheïstisch sermoen*.[229] 'Ik leid een volkomen gezond en bevredigend leven zonder dat ik religieus ben. En ik denk dat meer mensen dat zouden moeten proberen,' merkt de ideeënhistoricus Peter Watson op.[230] Mooi gezegd. En ook Jean-Paul Sartre heeft gelijk dat wanneer men zijn religie verliest men iets nieuws kan winnen: humanisme. Het probleem is alleen dat wanneer je atheïsme als het centrale uithangbord neemt, het lijkt alsof je de afwijzing van het monotheïsme het allerbelangrijkste acht. Dat is voor mij niet het geval. Ik vind het belangrijker te zoeken naar een politiek-filosofisch arrangement waardoor gelovigen en ongelovigen met elkaar harmonisch kunnen sa-

menleven. En dan is secularisme belangrijker. Maar als je het zo presenteert zoals jij hier doet, met die drie groepen, dan zit ik het dichtste bij de tweede groep.

Gaat de derde groep die de islam als hét gevaar voor onze westerse samenleving ziet te ver?

De derde groep richt zich exclusief op de islam. Dat is het geval met verschillende auteurs uit het boek dat Hans Jansen en Bert Snel hebben geredigeerd onder de titel *Eindstrijd: de finale clash tussen het liberale Westen en een traditionele islam*. Ook het boek dat Sam en Wim Van Rooy hebben geredigeerd, *De islam: Kritische essays over een politieke religie*, en waarin meer dan dertig Nederlandse en Vlaamse schrijvers kritische bijdragen hebben geleverd, past in deze traditie.[231]

Ook wanneer ik het zelf iets anders zou zeggen dan zij, heb ik wel enorme waardering voor deze auteurs. Dit zijn unieke boeken wanneer je bedenkt dat niet alleen het publieke debat, maar ook de academische arabistiek en islamkunde vrijwel geheel in het teken staat van de Edward Saïd-aanbidding.[232] Het is een treurige zaak dat elke pluriformiteit uit het academische onderzoek verdwenen is en dat het mensen van buiten de eigenlijke vakkringen zijn die een iets ander licht op de zaak werpen. Pieter W. van der Horst heeft dit punt al aan de orde gesteld in zijn afscheidsrede *De mythe van het joodse kannibalisme.* Hij sprak die uit ter gelegenheid van zijn afscheid van de Universiteit van Utrecht op 16 juni 2006, en moest op last van de Universiteit Utrecht passages verwijderen.[233] De hoofdzaak van zijn toespraak ging over het eeuwenoude antisemitisme in het christendom. Maar drie passages waren blijkbaar te controversieel. 'Daarmee stuiten we op een groot en mondiaal probleem, nl. dat de islamitische wereld de fakkel van de redeloze jodenhaat van de nazi's heeft overgenomen en met vuur en verve verder draagt.' Wat verder wou hij zeggen: 'En het trieste is dat het niet gaat om kleine groepjes radicalen maar om grote massa's gewone islamitische gelovigen die gehersenspoeld zijn door hun leiders.' En hij wou ook het volgende zeggen: 'Maar geen Palestijnse wetenschapper verheft zijn stem tegen deze giftige laster, integendeel, men doet er vaak juist een schepje bovenop.'[234] Als je de sprekerslijsten ziet op academische islamconferenties, schiet je gewoon in de lach: het is één lange apologie van de is-

lam als godsdienst. Begrijp mij niet verkeerd, ik wil niet zeggen dat ik een heel donker beeld van de islam als godsdienst heb. Ik wil alleen zeggen dat ik het een ongezonde situatie vind dat sommige zaken niet vrij besproken kunnen worden. Hoe lang kan dat nog doorgaan? Ik vrees dat het een hele generatie kan duren. Misschien komt er pas over tien of twintig jaar een beetje verandering in.

Tegen die achtergrond zie ik het optreden van de derde groep dus als zeer positief. Ik heb ook bewondering voor veel van de religiekritiek die zij presenteren, omdat ik weet hoe slecht dat valt in bepaalde kringen. Ook heeft de derde groep gelijk dat op dit moment de islamistische extremisten een grotere bedreiging vormen dan joodse en christelijke radicalen. Salman Rushdie heeft wel eens gezegd: *'If Woody Allen were a Muslim, he'd be dead by now.'* Bijna niemand spreekt dat uit, maar tegelijkertijd weet iedereen dat het waar is. Het geeft aan dat christenen door een proces zijn gegaan waardoor ze kritiek accepteren. Hezelfde geldt voor joden.

En niet voor moslims?

Die generalisatie zou ik over moslims niet durven maken. Ik denk dat vele moslims onverschillig staan tegenover kritiek op godsdienst, ook op de islam. Althans, vele moslims die in het Westen wonen. Het probleem is alleen dat we niet enkel te maken hebben met meerderheden maar ook met hele kleine radicale minderheden. Wanneer van een wereldgodsdienst zoals de islam slechts één procent van de aanhangers bereid is om voor het geloof de martelaarsdood te sterven, heb je een veiligheidsprobleem van kolossale omvang. Wat we moeten doen, is de invloed van godsdienst op de maatschappij in zijn algemeenheid kritisch bezien. De overeenkomsten tussen jodendom, christendom en islam zijn vergaand.[235]

Het is dus niet helemaal vruchtbaar om de benadering te volgen: 'welke godsdienst veroorzaakt nu de meeste problemen? Ah, dan richten we ons alleen daarop!' De overeenkomsten tussen jodendom, christendom en islam zijn daarvoor te groot. De centrale leerstukken die problemen opleveren in het hedendaagse religieuze geweld, in het bijzonder het theoterrorisme, zijn ook in het jodendom en het christendom te vinden. Alleen de praktijk verschilt: er zijn veel meer islamistische terroristen dan joodse en christelijke terroristen.

Hoe kunnen we dat verklaren? Zit er in het Koranische denken iets fundamenteel verschillends met de andere twee geopenbaarde godsdiensten?

Dat is niet zo eenvoudig. Eén lijn van argumentatie kan zijn dat jodendom en christendom een bepaalde ontwikkeling hebben ondergaan die nog niet heeft plaatsgevonden in de islam. Sommige apologeten van jodendom en christendom beweren dat deze godsdiensten intrinsiek anders zijn dan de islam. Maar dat vind ik niet overtuigend. Sommige schrijvers beweren dat die ontwikkeling van jodendom en christendom spontaan heeft plaatsgevonden.[236] Dat 'het jodendom en het christendom in wezen goed zijn, maar dat dat even tijd nodig had om tot ontwikkeling te komen.' Maar zo zit het helemaal niet. Vrijheid is een product van strijd.[237] Hierin ben ik marxist. De kerk en kerkelijke hoogwaardigheidsbeklederszijn van buitenaf gedwongen hun machtspositie op te geven of concessies te doen ten aanzien van hun machtspositie. Dat geldt ook voor de monarchie. Het zou absurd en misleidend zijn te stellen dat in het instituut van het koningschap van nature een tendens besloten ligt om zich te ontwikkelen tot een constitutioneel (en dus beperkt) koningschap zoals we dat tegenwoordig kennen. Dat is een te lieve interpretatie van wat de geschiedenis voortstuwt. Koningen, zoals in Nederland Koning Willem I, II en III, werden door de parlementaire oppositie gedwongen om steeds iets meer van hun machtspositie af te staan aan vertegenwoordigende organen ('het volk').[238] In België is iets soortgelijks gebeurd. En zo is dat ook met de macht van God en zijn vertegenwoordigers op aarde, zoals S.T. Joshi duidelijk maakt in *The Unbelievers: The Evolution of Modern Atheism*.[239]

Het cultuurrelativisme is duidelijk mislukt en staat ethisch haaks op universele mensenrechten. Maar dat lijkt me ook het geval met het monoculturalisme waarbij men de mens terugbrengt tot één identiteit. Ook daarin wordt de vrijheid aangetast. Moeten we geen derde weg volgen, namelijk die van een soort kosmopolitisch humanisme?

Je hebt gelijk dat het cultuurrelativisme haaks staat op universele mensenrechten. Maar of het mislukt is, is nog de vraag. Mislukt in welke zin? Het is juist erg goed gelukt, want je kan de sporen van de cultuurrelativistische ziekte overal waarnemen. Ik heb al verwezen

naar auteurs als Buruma, maar het is bijna universeel. Wel neemt men in de politiek tegenwoordig meer en meer afstand van het cultuurrelativisme en hier loopt de politiek vooruit op het academisch establishment en ook op de zogenaamde kwaliteitskranten.

Ook het monoculturalisme is invloedrijker dan men misschien zou wensen. Ik heb de indruk – en dat lijkt mij een bedenkelijke ontwikkeling – dat sommigen zich steeds meer opwerpen als protagonisten van een specifiek christelijke cultuur die Europa eigen zou zijn. Men wil dat christelijk dan nog wel aanvullen met joods, zodat men een joods-christelijke cultuur als het gedeelde erfgoed van Europa en van het Westen presenteert. Dat sluit de islamistische cultuur uit én ook de seculiere cultuur. Die seculiere cultuur wordt dan vaak niet expliciet verworpen maar gezien als een uitvloeisel van de christelijke cultuur. Met een beroep op Jezus Christus' uitspraak over de keizer die krijgt wat des keizers is, proclameert men dat *regnum* (staat) en *sacerdotium* (kerk) in het christendom van oudsher gescheiden zijn, maar dat het in de islam anders ligt. Dat standpunt verdedigt Bernard Lewis in *The Crisis of Islam*, maar ik ben het niet met hem eens.[240] Het *regnum* heeft hard moeten vechten om zich aan het *sacerdotium* te ontworstelen. In 1570, dat wil zeggen zestien eeuwen na Jezus Christus' zogenaamde pleidooi voor een scheiding van kerk en staat moest Francis Walsingham, de meesterspion van Elisabeth I, nog vele katholieke complotten oprollen om te voorkomen dat de koningin van de troon werd gestoten of vermoord. De paus had daartoe zelf opgeroepen in zijn bul *Regnans in excelsis*.[241] Met andere woorden: van respect voor die scheiding van kerk en staat was in het Vaticaan maar weinig sprake. De scheiding van kerk en staat is dan ook niet voortgekomen uit het christendom, maar op het christendom veroverd – door strijd, een lange strijd tussen keizer en paus, een strijd die uiteindelijk door de wereldlijke macht, door de keizer, gewonnen is.

7

Naar een universele seculiere moraal

Een multi-etnische samenleving is geen probleem, een multiculturele wel, als men daaronder verstaat dat de spelregels niet voor iedereen gelden.

MIA DOORNAERT

Wat is dan de oplossing om mensen met uiteenlopende en zelfs tegenstrijdige visies en gedragingen op een harmonische manier te doen samenleven?

Paul Cliteur: Er zijn waarden en instituties die mensen moeten delen met elkaar en waarden en instituties die we niet allemaal behoeven te onderschrijven. Ik hou niet van voetbal. Ik kan mij vrij ergeren als in het journaal verwijzingen worden gemaakt naar voetbalwedstrijden die door een bepaalde club zijn gewonnen of verloren. Zo erger ik me wanneer de piloot tijdens een reis je op de hoogte houdt van de stand in een voetbalmatch die plaatsvindt tijdens de vlucht (en waarvan je dacht nu eens een moment verstoken te blijven). Maar ik hoef geen lid van een voetbalclub te worden. Een rechterlijke macht echter moeten we met z'n allen delen en respect voor het rechterlijk oordeel ook. Ook de wet moet voor iedereen gelden en de beginselen die in onze grondwet verankerd zijn. Of je van voetballen houdt, moet dus tot het rijk van het pluralisme behoren, maar ten aanzien van die grondwet geldt gewoon monoculturalisme. Daar moeten we een geheel van gedeelde waarden aantreffen.

Wat de godsdiensten nu proberen, althans sommige vertegenwoordigers ervan, is die gemeenschappelijkheid telkens te koppelen aan óf de eigen godsdienst óf verschillende godsdiensten. De eigen godsdienst: dat wil zeggen het doen voorkomen alsof we de scheiding van kerk en staat aan het christendom te danken hebben, daarmee suggererend dat we die scheiding van kerk en staat ook niet los van het christendom kunnen houden. Verschillende godsdiensten: het doen voorkomen alsof we godsdiensten, het maakt niet uit welke, nodig hebben om burgerlijke waarden en vrijheden hoog te houden. Dat laatste is het verhaal van het multiculturalisme.

Als ik je goed begrijp, zeg je dus: het monoculturalisme heeft een juiste kern, want elke culturele pluriformiteit moet worden gereguleerd door enkele universele waarden die op zichzelf niet ter discussie kunnen staan.

Ja, dat klopt. En dan bedoel ik met 'niet ter discussie staan' natuurlijk niet dat je ze niet mag bediscussiëren. Wat ik bedoel, is dat pluriformiteit nooit kan bestaan zonder vaste spelregels. Om een voorbeeld te geven: het gelijkheidsbeginsel, de vrijheid van meningsuiting, tolerantie (in de goede betekenis) – kortom de beginselen van democratie, rechtsstaat en mensenrechten (mits goed verstaan) moeten als universeel worden beschouwd. Op die basis kan dan vervolgens culturele pluriformiteit of multiculturaliteit ontstaan.

Die multiculturaliteit wordt begrensd door een aantal basisprincipes die niet onderhandelbaar zijn en regulerend moeten werken. Is dat dan niet kosmopolitisch?

Ik vind het moeilijk om precies vast te stellen wat met die term wordt bedoeld. Het is in de mode met de term kosmopolisme te schermen. Dat mag, maar ik zou graag eerst weten wat het precies betekent. In zijn boek *Cosmopolitanism: Ethics in a World of Strangers* voert de Ghanese filosoof Kwame Appiah de lezer terug naar de vierde eeuw voor Christus, toen Griekse denkers een sceptische houding aannamen ten aanzien van tradities en gebruiken en voor het eerst een ideaalbeeld van de wereldburger opstelden.[242] De essentie van het kosmopolitisme is volgens hem dat we als mens verplichtingen hebben ten aanzien van anderen, ook tegenover diegenen die niet beho-

ren tot onze naaste familie of vriendenkring. In de loop van de geschiedenis stond het kosmopolitisme vaak recht tegenover het nationalisme en patriottisme die voorhouden dat we als mens enkel een verplichting hebben tot onze historisch gevormde familie, gemeenschap, volk, natie of ras. In die zin kan je inderdaad opkomen voor een soort kosmopolitische houding, een erkenning dat we als mens verbonden zijn met alle andere mensen. Dat zie ik als een ethisch surplus. Maar sommigen hanteren dat begrip nogal vrijblijvend, zo van 'wij zijn kosmopolitisch' of 'wij zijn wereldburgers', maar daar blijft het dan bij. Een christen of moslim kan zeggen dat hij kosmopolitisch is omdat hij zijn geloof deelt met zijn geloofsgenoten overal in de wereld. Dat klopt natuurlijk niet met wat Appiah zegt, want die heeft het over alle medemensen. Daarom spreek ik toch liever van concrete universele normen die overal moeten worden gevolgd en afgedwongen.

> Even terug naar de religie. De gedachte dat God een essentiële rol speelt als basis van de moraal zit diep in de mens geworteld. Neem het Griekenland van de klassieke oudheid. In een gesprek tussen Socrates en Euthyphro blijkt dat men ook toen, in een periode van polytheïsme, terugviel op de goddelijke almacht om vroom te kunnen wezen.[243]

Euthyphro is een soort priester die door Socrates wordt ondervraagd over de verbindende kracht van de moraal. Waarom is iets moreel goed? Waarom is iets moreel kwaad? Volgens Euthyphro is iets goed omdat het door de goden wordt voorgeschreven en slecht omdat het door de goden wordt verboden. Socrates leidt Euthyphro dan geleidelijk naar het punt toe waarop voor de lezer en ook voor Euthyphro zelf duidelijk wordt dat dit een ongerijmd standpunt is. Immers welke god moet men gehoorzamen als de goden elkaar tegenspreken? Wat moet men doen als een god iets vraagt wat ondubbelzinnig moreel verkeerd is (denk aan het offeren van je zoon, zoals Abraham werd gevraagd)? Ik sta zelf natuurlijk aan de kant van Socrates en niet aan die van Euthyphro. Maar ik wil daar ook een cultuurhistorische generalisatie aan vast knopen. Het moderniseringsproces is een proces naar meer morele autonomie, in de zin dat de moraal zich steeds meer losmaakt van religie.

Ik wil daar nog een tweede opmerking over maken. In discussies met christenen die het standpunt van Euthyphro verdedigen, het

standpunt dus van morele heteronomie of de goddelijke bevelstheorie van de moraal, zeg ik wel eens: 'Jullie zijn ook cultuurrelativisten.' Sommigen schrikken daar hevig van. Want cultuurrelativisme, dat ervaren ze als iets verschrikkelijks. Toch zijn de aanhangers van de goddelijke bevelstheorie cultuurrelativisten, want op verschillende plaatsen in de wereld heb je verschillende goden met verschillende wensen. In Saoedi-Arabië moet je naar de god van Saoedi-Arabië luisteren en in Duitsland naar de god van Duitsland. Nog tot daar aan toe in een wereld die minder dynamisch is dan de onze, maar in een multiculturele wereld waarin mensen allemaal door elkaar lopen (ik bedoel: waarin we rekening moeten houden met multicultureel en multireligieus samengestelde bevolkingen in natiestaten), luisteren die mensen dus allemaal naar verschillende goden met verschillende morele dictaten. Dat is vragen om problemen.

In een column schreef je ooit: 'Niet Jezus Christus moet onze leidraad zijn, maar wel Epicurus.'[244] Kan je dat toelichten?

Ik heb Michel Houellebecqs *Platform* gelezen.[245] Een meesterwerk. Het gaat onder andere over de toeristenindustrie en hoe reisorganisaties inspelen op de wensen van mensen op reis. Toeristen worden zoveel mogelijk onvergetelijke ervaringen voorgespiegeld, piekmomenten waarin seks een belangrijke rol speelt. Je ziet het ook in de reclame op de televisie: jong zijn, onvergetelijke dingen meemaken, een drankje is niet gewoon een drankje maar een sensatie die je meegemaakt moet hebben. Het lijkt alsof het allemaal *pursuit of happiness* of nastreven van geluk (Jefferson) is, allemaal de *greatest happiness of the greatest number* of het grootste geluk voor het grootste aantal (Bentham). In die zin waren Jefferson en Bentham typisch modern, maar ook de Griekse filosoof Epicurus die geluk zo nadrukkelijk centraal stelde als doel van het menselijk leven.

Vergelijk het met het wereldbeeld van Jezus Christus uit de evangeliën: een sombere houding tegenover deze wereld die op het moment staat te vergaan om door een andere te worden vervangen. Albert Schweitzer heeft in zijn *Geschichte der Leben-Jesu-Forschung* er terecht op gewezen dat Jezus Christus geen ethiek heeft ontwikkeld omdat wanneer de wereld heel snel vergaat je geen ethiek (evenmin als recht) *behoeft* te ontwikkelen.[246] Hij stond daarom veel dichter bij die Amerikaanse televisie-evangelisten die je vertellen dat

morgen de wereld vergaat, (maar dat je wel nog even vandaag je geld moet overmaken en waarom ook niet, morgen vergaat de wereld toch), dan bij hedendaagse kerken of bij het hedendaags Vaticaan. Of was Jezus toch consistenter?

Maar zeg tegen een hedendaagse Amerikaan of Europeaan 'U bent eigenlijk een volgeling van Epicurus', dan zou zo iemand je bestraffend toespreken en zeggen dat hij christen is. Maar dat is natuurlijk helemaal niet zo. Hij is alleen maar christen voor de Bühne. Hij is christen omdat hij denkt dat het goed klinkt, omdat hij het vaag associeert met lieve dingen en aardig zijn voor elkaar. Epicurus associeert hij met iets plats, lol maken – en daarvoor voelt hij zich te goed. Terwijl die christen in de praktijk ook allerlei dingen doet, die leuk zijn: drinken, feesten, seks hebben en soms de belastingen ontduiken. Maar dat bazuint hij natuurlijk niet uit, hij doet alsof hij zonder zonden leeft en zich streng afzet tegen al die hedonisten. Het is overigens de Franse filosoof Michel Onfray die tegenwoordig het hedonisme als een serieus levensbeschouwelijk alternatief voor de monotheïstische godsdiensten probeert te presenteren in onder andere *Traité d'athéologie: Physique de la métaphysique* (2005).[247] Ik geloof niet dat Onfray daarvoor veel handen op elkaar krijgt, maar ik zou zeggen dat hij gewoon beschrijft wat vele mensen beweegt tegenwoordig.

> In religieuze milieus houdt men vol dat er geen moraal kan bestaan zonder God. Wie anders moet dan die morele regels bepalen, opleggen en afdwingen?

De stelling dat de moraal religie nodig heeft, komt voor in verschillende varianten. Allereerst het meest principiële niveau, namelijk dat moraal alleen maar verbindend is wanneer deze wordt geschraagd door God. Dus als God niet zou bestaan, bestaat ook geen verbindende moraal meer. Een minder principieel bezwaar tegen religieloze moraal is dat weliswaar principieel moraal zonder God wel verbindende kracht heeft, maar dat het toch veel gemakkelijker is een hemelse wreker en vergelder in ere te houden omdat dit geloof het werk van politie en justitie vergemakkelijkt. Het eerste argument voor een op religie gebaseerde moraal lijkt mij duidelijk onjuist. Het zou betekenen dat God boven de morele wetten staat. Ik acht dit standpunt ook problematisch omdat het desastreuze gevolgen kan hebben, namelijk een kadaverdiscipline ten aanzien van alles dat van boven lijkt

te komen. Het tweede argument tegen de religieloze moraal is meer vanuit een pragmatisch standpunt onwerkbaar. Wat moet je dan doen? Zeggen dat God bestaat – hoewel je daar niet in gelooft – alleen maar omdat het zo nuttig is?

Jeremy Bentham en John Stuart Mill zagen het utilisme als basis van de autonome ethiek. Immanuel Kant daarentegen baseerde zich op de goede wil van de mens gekoppeld aan de categorische imperatief.

Kant verzette zich alvast tegen een moraal die gebaseerd zou zijn op een onvoorwaardelijke acceptatie van de goddelijke bepalingen. Neem de absurde houding van Abraham die zijn zoon op bevel van God wou doden. Abraham had moeten antwoorden dat hij dit weigerde omdat dit moreel onaanvaardbaar was en dat hij derhalve twijfelde of dit wel een bevel van God kon zijn. Utilisten en kantianen hebben elk op hun manier de ethiek bevrijd van de religie en op die manier het moreel correcte handelen een universele basis gegeven. De visie dat mensen in moreel opzicht gelijkwaardig zijn, is immers een universele visie die lijnrecht staat tegenover het particularisme van deze of gene godsdienst. Laat me een concreet voorbeeld geven: het afwijzen van moord is hoogstaander als dat gebaseerd is op autonoom inzicht van de mens, dan op een goddelijk bevel. Goed doen moet voortvloeien uit ons menszijn zelf en niet omdat men er later voor beloond of gestraft wordt. Hiermee is duidelijk dat goed gedrag voortvloeit uit de rationele aanvaarding van grondrechten zoals de gelijkwaardigheid van elke mens, de onaantastbaarheid van de fysieke integriteit en het recht op zelfbeschikking en niet zozeer uit de letterlijke interpretatie van bepalingen die in naam van een hoger wezen door mannen werden opgesteld.

Kant wordt vaak omschreven als de belangrijkste filosoof van de Verlichting. Kan je hem omschrijven als een vrijdenker avant la lettre?

Het woord vrijdenker wordt doorgaans gehanteerd voor meer radicale en consistent godsdienstkritische denkers. Dat was Kant niet. Hij bekritiseerde het werk van Johann Heinrich Schulz.[248] Daarin gaat Kant uitvoerig in op de wilsvrijheid die Schulz ontkende en die Kant wilde handhaven. Maar waar Kant niet op ingaat, is op allerlei andere onderdelen van het werk van Schulz die veel consistenter en

gedurfder waren dan het werk van Kant zelf die toch in menig opzicht de kool en de geit wilde sparen. Schulz schreef een *Versuch einer Anleitung zur Sittenlehre für alle Menschen ohne Unterschied der Religion*.[249] Hij ging ervan uit dat de religie niet de grondslag kon zijn van de moraal. Hij ontkende weliswaar niet het bestaan van God, maar hij stelde dat wij niet konden weten wat God van ons verlangde. Ook ventileerde Schulz vergaande kritiek op de Hebreeuwse Bijbel, op de gewelddadige godsconceptie die daarin naar voren komt en op het gedrag van religieuze iconen als Mozes. In de Kant-biografie van Arsenij Gulyga, een communist, wordt Schulz uitvoerig geprezen.[250] Naar mijn idee terecht. Kant was niet een bijzonder radicaal denker.[251] Overigens kreeg hij wel een schrijfverbod opgelegd nadat hij in 1794 *Die Religion innerhalb der Grenzen der reinen Vernunft* had gepubliceerd – en daaraan conformeerde Kant zich ook.[252] Hij zou niet meer over religie schrijven.

Het is overigens een bekend patroon. Ook Voltaire werd in consistentie overtroffen door veel voortvarender denkers als Diderot en ook de minder bekende Holbach en de nog minder bekende Jean Meslier.[253] Voltaire polemiseerde zelfs tegen Holbach en Meslier, wat dubbelhartig was wanneer men bedenkt dat het in die tijd zeer gevaarlijk kon zijn om als godloochenaar te boek te staan. Voltaire deed dat om in een goed blaadje te komen bij de autoriteiten. Een enigszins systeemkritisch schrijver kan zichzelf bij de autoriteiten geliefd maken door erop te wijzen dat anderen pas echt gevaarlijk zijn en de burgerlijke orde ondermijnen. Voltaire haalde nog wel andere streken uit. Hij was niet altijd edelmoedig ten aanzien van medefilosofen die de Verlichtingswaarden verdedigden, maar die andere accenten legden.

> De gedachte van de autonomie en de universaliteit van de moraal wordt door velen beschouwd als een typisch westerse attitude. Zijn er ook niet-westerse denkers die de gedachte van een universele seculiere moraal genegen zijn?

Ik denk dat de scheiding van moraal en religie in alle culturen aanhangers vindt. Finngeir Hiorth geeft in *Introduction to Atheism* en *Introduction to Humanism* uitvoerige overzichten van seculiere tendensen in het Indiase denken.[254] Amartya Sen geeft in *Identity and Violence: The Illusion of Destiny* en *The Argumentative Indian:*

Writings on Indian History daar ook vele voorbeelden van.[255] Het seculiere denken in India is een reactie op de onderdrukkende religieuze gewoonten die met het Indiase kastenstelsel verbonden zijn. Zo kan men ook in India een stijging van eerwraak constateren. Op het moment van ons gesprek speelt in India een discussie over de dood van Nirupama Pathak die door haar moeder zou zijn vermoord omdat zij met een collega-journalist had willen trouwen die tot een andere kaste behoort. De familie van de vrouw beweert dat zij zelfmoord heeft gepleegd, maar lijkschouwing heeft uitgewezen dat zij is gestikt. De moeder van de vrouw is gearresteerd op verdenking van eerwraak. In India zijn daardoor nog andere gevallen van eerwraak opgedoken. Hieruit blijkt dat eerwraak niet alleen maar verbonden is met de islamitische cultuur, waarmee het vaak geassocieerd wordt.

Vaak associëren wij de Indiase cultuur met geweldloosheid, met de wereldbeschouwing van Mahatma Gandhi, maar laten we niet vergeten dat hij werd vermoord, door Nathuram Godse, een radicale hindoe die waarschijnlijk banden had met de rechtse organisatie Mahasabha. Op 30 januari 1948 onderweg naar een gebedsdienst in New Delhi werd Gandhi door Godse doodgeschoten. Hij en zijn medeverdachte Narayan Apte werden veroordeeld en op 15 november 1949 geëxecuteerd. Godse gaf als rechtvaardiging voor zijn moord dat hij groot respect had voor de hindoereligie en dat de belangen van de hindoes door Gandhi niet goed werden behartigd. Net als Yigal Amir van mening was dat de belangen van de Israëli's niet werden gediend door Jitzak Rabin, zo meende Godse dat Gandhi de belangen van 300 miljoen hindoes verkwanselde. Gandhi werd verweten dat hij in feite de vader van Pakistan was geworden. De geschiedenis zou Godse gelijk geven, dacht hij.

> Nu hebben we het uitvoerig gehad over religieuze motivatie. Maar is morele autonomie een voldoende waarborg voor een goede politieke en maatschappelijke ordening?

Laten we twee opties bespreken. De eerste optie is dat morele autonomie een noodzakelijke voorwaarde is voor een goede politieke en maatschappelijke ordening. De tweede is dat het een voldoende voorwaarde is voor een politieke en maatschappelijke ordening. Dat laatste lijkt mij onverantwoord. Je kunt niet zeggen dat als mensen hun moraal niet op basis van godsdienst organiseren, aan alle voorwaarden

voor een goede politieke en maatschappelijke ordening is voldaan. Maar het is wel een stap in de goede richting. Daarom is het standpunt dat morele autonomie een noodzakelijke voorwaarde is voor een goede ordening verantwoord.

Terug naar mijn vraag: hoe laat je mensen op een harmonische manier samenleven? In je boek *Tegen de decadentie* schrijf je dat we de grondslagen van onze democratische rechtstaat niet genoeg kennen en verdedigen, waardoor het lijkt alsof we decadent geworden zijn.

Ja, ik bepleit een heroriëntatie op het Grieks-Romeinse gedachtegoed als fundament van ons waardesysteem. De Europese cultuur is tot stand gekomen uit twee bronnen: enerzijds de joods-christelijke erfenis, anderzijds de Grieks-Romeinse erfenis. Die twee staan niet in een harmonische verhouding tot elkaar. De joods-christelijke traditie is theonoom. De Grieks-Romeinse is autonoom. Het joods-christelijke deel geeft tegenwoordig aanleiding tot problemen en we zouden er goed aan doen ons te heroriënteren op de bronnen van onze cultuur en daarbij meer aandacht te geven aan de Grieks-Romeinse erfenis. De gevaren die onze democratische rechtstaat bedreigen, komen immers niet van buiten, maar zijn we zelf. Onze samenleving is maar leefbaar als er een consensus bestaat over enkele fundamentele regels en die regels zitten, ondanks alle mogelijke opmerkingen van cultuurrelativisten, vervat in de westerse cultuur. Ik zie eigenlijk drie verplichtingen: de kennis van de taal, de aanvaarding van de liberale grondwaarden en de acceptatie dat die regels superieur zijn. Die verplichtingen houden wel in dat we afstand nemen van de absolute waarde van religies. Mensen die met een specifiek geloof naar hier komen, maar ook autochtone gelovigen, moeten zich onderwerpen aan wat ik noem een 'universele seculiere moraal'. Dat betekent dat iedereen de Grondwet moet gehoorzamen en een reeks fundamentele mensenrechten moet aanvaarden zoals de vrijheid van meningsuiting, de scheiding van kerk en staat (of geloof), de gelijkwaardigheid van man en vrouw en het recht op zelfbeschikking, om maar de belangrijkste op te sommen. Daar kan en mag geen enkele persoonlijke interpretatie of religie iets aan wijzigen.

Moeten we een dergelijke universele seculiere moraal dan opleggen? Met andere woorden, mogen we dwang uitoefenen om dit te bereiken?

We moeten proberen om consensus te bereiken door overtuiging. Dat is waar het hele beschavingsproces op gebaseerd is: consensus door overtuigen. Het is al te gek om, wanneer iemand iets betoogt, meteen te zeggen: 'Je wilt mij dit kennelijk opleggen.' Mijn dochter zit op school en moet daar bepaalde regels in acht nemen. Legt de school die regels op? Jij moet aan de rechterkant van de weg rijden. Legt de staat je die regel op? In zekere zin wel, maar er zit ook iets redelijks in. De dingen die we met elkaar moeten delen om de samenleving leefbaar te houden, moeten pas worden opgelegd, als overtuigen niet geholpen heeft. De regel dat je niet mag stelen wordt opgelegd. De regel dat je een ander niet mag vermoorden ook. Toch blijft er nog een grote hoeveelheid vrijheid over.

Een van de belangrijkste punten van kritiek is je aanname van de universaliteit van bepaalde waarden. De eerste vraag is dan of mensen allemaal dezelfde capaciteiten hebben.

Er is een zeker verschil. Jij en ik zijn niet zo begaafd als Albert Einstein wanneer het op theoretische natuurkunde aankomt. Althans, dat mogen we veronderstellen. Maar mensen hebben ook veel gemeenschappelijk, zoals het vermogen om te horen, zien, ruiken, voelen en smaken (tenzij men een bepaalde handicap heeft natuurlijk). Daarnaast zijn mensen in staat om gedachten te ontwikkelen en ze te uiten, door te praten en zelfs te zingen, sommigen heel mooi, anderen minder mooi. Heel specifiek voor mensen is dat ze zich bepaalde gebeurtenissen kunnen herinneren of zich iets kunnen inbeelden. De Amerikaanse antropoloog Donald Brown beschrijft in zijn boek *Human Universals* 400 gemeenschappelijke kenmerken van mensen.[256] Zo heeft hij het over de kunde om in min of meerdere mate samen te werken, vergelijkingen te maken, te ruziën, te koken, te lachen, pijn te voelen, te dansen, te plannen, te dromen, te beloven, de dood te vrezen, zich te schamen, een taal te spreken, te kopen, handel te drijven, enzovoort.

Daarmee is aangetoond dat mensen heel wat eigenschappen en bekwaamheden hebben die universeel zijn. Maar kan je daaruit afleiden dat bepaalde waarden ook universeel zijn?

Aantonen is in de sociale wetenschappen te hoog gegrepen. Je kan veel stellingen niet bewijzen op de manier waarop je in de natuurwetenschappen iets kan bewijzen. Niettemin kan je in de ethiek en politieke filosofie niet maar alles beweren. Bepaalde argumentaties zijn beter dan andere. In die zin kan je op het terrein van de praktische rede dus wel argumenteren. Ik vind dat met name in de praktische ethiek men laat zien hoe je goed kan argumenteren in morele aangelegenheden. Wat dat betreft zijn boeken als die van Peter Singer met *Practical Ethics* een model.[257]

Er zijn goede argumenten aan te dragen voor de stelling dat bepaalde waarden en normen universeel zijn in de zin dat zij van alle tijden en plaatsen zijn, zoals mijn leermeester Van Eikema Hommes dat altijd zo mooi zei. Het gebod om de waarheid te spreken is een universele norm in de zin dat in alle tijden en op alle plaatsen in de wereld (in zeer veel verschillende culturen) dat als een belangrijk gebod werd en wordt ervaren. Wil dat zeggen dat cultureel antropologen geen volk zullen vinden waar het liegen hoog in ere staat? Nee. Maar dat is dan uitzonderlijk. Grosso modo heeft mijn leermeester Van Eikema Hommes gelijk dat er waarden zijn die voor alle tijden en plaatsen gelden. De wet op de zwaartekracht is in Engeland uitgevonden, maar de dingen vallen overal op dezelfde manier naar beneden.

Ja, maar dat is een voorbeeld uit de natuurwetenschap. Graag een voorbeeld van universaliteit uit de moraalwetenschap.

Denk aan het gebod om de waarheid te spreken. Natuurlijk zijn er situaties waarin je mag en zelfs moet liegen. Denk aan de vraag van de nazi-officier aan de huiseigenaar: 'Heeft u onderduikers in huis?' Maar dat is een uitzondering op de algemene regel. Het is niet goed voorstelbaar dat er culturen zouden bestaan waarin het gebod om de waarheid te spreken op geen enkele manier wordt gehonoreerd. Dat is een cultuur waarin je nooit kunt vertrouwen op een mededeling die iemand je doet. Het is een cultuur zonder wetenschap, zonder politiek, zonder vriendschap. Alles wat we ervaren als onderdeel van het beschaafd samenleven, komt dan onder druk te staan.

De waarheid spreken lijkt me vooral van belang in een ethisch-economische zin. Zo kan ik me indenken dat handel drijven in de vroegste samenlevingen alleen maar mogelijk was als mensen elkaar konden vertrouwen en elkaar niet bedrogen.

Dat klopt. In die zin is de waarheid spreken steeds de motor geweest van economische ontwikkeling. Dat was zo in de vroegste beschavingen waar men zich akkoord verklaarde over de maten en gewichten, en dat is in de loop van de geschiedenis ook steeds belangrijker geworden. Vandaag is in onze geglobaliseerde wereld steeds meer nood aan internationale regels die door iedereen worden aanvaard. Laat me een voorbeeld geven. In de jaren 80 en 90 waren er al heel wat bedrijven die zaken deden met Chinese bedrijven, maar soms nare ervaringen hadden door corruptie, steekpenningen, het niet naleven van overeenkomsten en het breken van patenten. We kennen allemaal wel die berichten over de massale namaak van merkkledij en horloges. Dat is op de langere termijn onhoudbaar. Westerse bedrijven dreigden hun investeringen terug te schroeven of zich helemaal terug te trekken. De Chinese overheid werd steeds meer gedwongen om dergelijke praktijken aan banden te leggen zodat de rechtszekerheid voor buitenlandse bedrijven groter werd, want alleen op die manier konden ze verder handel drijven. De waarheid spreken wordt op mondiaal vlak dus steeds dwingender.

> Toch ben ik niet overtuigd. De waarheid spreken mag al een universele waarde zijn, toch blijft het een vrijwillige keuze. De waarheid spreken kan dan wel op grote schaal en op lange termijn bijzonder voordelig zijn voor de samenlevingen en elke burger, maar in de praktijk zijn er heel wat mensen die liegen en op beperkte schaal en op korte termijn op die manier heel wat voordeel hebben. Is er geen voorbeeld waaruit blijkt dat een bepaald gedrag echt als universeel beschouwd en gevolgd wordt?

Ik weet waar je op doelt want je hebt het zelf beschreven in een aantal van je boeken en teksten, namelijk het verzet van elk levend wezen tegen het onvrijwillig ondergaan van pijn.[258] Natuurlijk is pijn een persoonlijk gegeven. Elke mens ervaart pijn op een andere manier en de grens ervan verschilt naargelang het vermogen van de mens om het te voelen, te ervaren en te verdragen. Dat neemt niet weg dat bijna elke mens vatbaar is voor pijn.[259] Sommigen voelen al pijn bij de aanblik van een onaangename situatie bij andere mensen of dieren, anderen voelen pas pijn als bepaalde levensfuncties in acuut gevaar komen. Het voelen van die pijn is trouwens van groot nut. Mochten we geen pijn voelen dan zouden we niet gewaarschuwd worden

voor zaken die dodelijk kunnen zijn. Stel dat je je hand op een bloedhete kachel legt en dat je niets voelt. Dan zullen je huid en hand verschroeien en al snel vitale lichaamsdelen aantasten. Pijn is dus een levensnoodzakelijke waarschuwing wanneer het lichaam in gevaar is. Anders gezegd, ons lichaam signaleert de hersenen dat we iets moeten ondernemen.

In elk geval bestaat er een universeel verzet tegen onvrijwillig ondergane pijn en dit in elke cultuur, in elke religie, in elk land, bij elke mens, wat hij ook doet, gelooft of denkt. Ik heb het uitdrukkelijk niet over het vrijwillig ondergaan van pijn, zoals door sadomasochisten, flagellanten of leden van Opus Dei die een boetegordel dragen en hem speciaal aanspannen om het lijden van Christus te evenaren. Het gaat hier over de universele afwijzing van onvrijwillig ondergane pijn. Daar kan je over lezen in alle talen en culturen. De belangrijkste werken uit de wereldliteratuur hebben dit punt net als thema. Meer nog, er bestaat zelfs een empirisch bewijs dat mensen zich verzetten tegen het onvrijwillig ondergaan van pijn. Denk aan vrouwen bij de bevalling. Tijdens de ontsluitingsfase maakt het lichaam van de vrouw het hormoon endorfine aan. Endorfines zijn morfineachtige stoffen die door de hersenen worden afgescheiden en een pijnstillende werking hebben. Dit hormoon is een soort natuurlijke doping die een bewustzijnsvernauwend effect heeft waardoor de vrouw minder pijn voelt. Het is trouwens hetzelfde hormoon dat ook vrijkomt bij duursporten, zoals de triatlon.

> Uit de universele weerstand tegen het onvrijwillig ondergaan van pijn leid ik alle morele normen af die verbieden dat men iemand onderdrukt of als mens niet gelijkwaardig acht.

Ik begrijp je punt. Het verzet van elk levend wezen tegen het onvrijwillig ondergaan van pijn is voor jou de essentie van de ethiek. Interessant is inderdaad dat dit verzet niets te maken heeft met een religieus dogma, een mystiek verhaal of een cultureel verbonden traditie. Het gaat om een rationeel en empirisch gegeven dat onweerlegbaar is en universele geldigheid heeft. De hypothese van het 'natuurlijk' verzet tegen elke vorm van onvrijwillig ondergane pijn, kan je zo beschouwen als de basis van de universele mensenrechten, en van alle regels en wetten die de mens beschermen tegen de aantasting van zijn fysieke integriteit. Het sluit aan bij Kants categorische imperatief dat

elk mens een doel op zich is en geen middel. Het verzet tegen het onvrijwillig ondergaan van pijn leidde in alle democratische landen van de wereld tot grondwetten die dat verbieden. Dat verzet is nog steeds de belangrijkste motor van de Verlichting, van de wil van de mens om vrij te zijn van manipulatie, onderdrukking, geweld en terreur. De afwijzing van het onvrijwillig ondergaan van pijn kan je op die manier inderdaad beschouwen als de basis van onze moraliteit en sluit mooi aan bij mijn pleidooi voor een universele seculiere moraal. Samengevat: er bestaat een universeel verzet tegen het onvrijwillig ondergaan van pijn. Dat verzet stoelt niet op een religieuze of mythische bepaling, maar vloeit voort uit de rede en empirische waarnemingen, en is derhalve seculier. En het vormt de kern van onze moraal. Dat lijkt me een heel sterke hypothese om het met de woorden van Karl Popper te zeggen.

> Is een universalist niet een beetje naïef? Is het wel mogelijk dat mensen met al hun verstandelijke beperkingen en ook weerstand tegen het doorbreken van bepaalde gewoontes en tradities bereid zullen zijn om bepaalde waarden als overal geldig te beschouwen?

Ik vind de stelling dat universele waarden bestaan niet zo'n hoogdravende stelling. Zo wordt dat tegenwoordig wel vaak gezien, maar dat is niet terecht. Het is nu eenmaal zo dat het menselijk samenleven gebonden is aan bepaalde principes die je niet kan ontkennen zonder het samenleven onmogelijk te maken. De regel dat je een ander niet mag vermoorden is universeel, geen enkele samenleving is denkbaar zonder dat men die regel honoreert (tenzij in vroeger tijden toen men moord op leden van buiten de clan niet moreel verwierp).

> Betekent het bestaan van universele waarden dat er ook universele normen moeten bestaan?

Er bestaan universele waarden, waaruit universele normen voortvloeien. Een norm is niet meer dan een meer geconcretiseerde waarde. Uit de waarde dat andermans goed beschermd moet worden, volgt de norm dat je niet mag stelen. Maar nog belangrijker is de vraag in welke mate die universele waarden en normen absoluut zijn? Dat is een kwestie van taalafspraken, je kan het dus ook anders doen, maar voor mij is een absolute waarde of een absolute norm een waarde of

een norm waarop onder geen enkel beding een uitzondering kan worden gemaakt. Zo lijkt het doden van een mens een absoluut taboe, maar er kunnen toch omstandigheden zijn waarin het doden van een mens gerechtvaardigd is. De norm dat je een ander niet mag doden is dus niet absoluut. In oorlogssituaties kan het moreel verantwoord zijn iemand te doden. Wie in het verzet zat tijdens de Tweede Wereldoorlog moest soms Duitsers doden. Bin Laden is geliquideerd door de Amerikaanse strijdkrachten. Er worden mensen bewust gedood wanneer aan de voorwaarden voor euthanasie is voldaan. In bepaalde kritieke situaties kan het nodig en moreel verantwoord zijn iemand te doden om het leven van anderen te redden. Er zijn vele voorbeelden waaruit blijkt dat de norm dat je niet mag doden niet absoluut is. De meeste normen zijn trouwens niet absoluut.

> Toch heeft de Amerikaanse filosoof Louis Pojman een reeks universele en absolute regels opgesteld die een krachtig argument vormen tegenover het cultuurrelativisme.[260]

Inderdaad. Laat me enkele van zijn voorbeelden geven: 'Men moet geen onschuldige mensen doden.' 'Men moet geen onnodig leed veroorzaken.' 'Men moet niet bedriegen en stelen.' 'Men moet zijn beloften gestand doen.' En zo zijn er meer voorbeelden van waarden en normen die een hoge graad van universaliteit en absoluutheid hebben. Misschien is een echt absolute norm dat mensen niet voor het plezier van de folteraar gefolterd mogen worden. Dat is toch een absolute norm, niet? Je zegt toch niet: 'Och, het hangt er een beetje vanaf of Nero erg veel plezier heeft in de foltering?'

> Toch kan ik bij die voorbeelden van Pojman weer uitzonderingen bedenken. Mag men een onschuldig iemand doden om daarmee honderd anderen het leven te redden?

Grof gezegd: voor de kantiaan mag dat niet, voor de benthamiaan wel. De benthamiaan of utilist gaat voor het grootste geluk voor het grootste aantal. Als dat geluk gediend is bij het opofferen van één individu, dan moet dat maar. Maar volgens de kantiaan geeft die consequentie aan dat de ethiek van het utilisme niet deugt. Ik vermoed dat veel mensen geneigd zullen zijn om te zeggen dat we inderdaad een onschuldig iemand mogen opofferen om er honderd anderen mee te

redden. Dat blijkt uit tal van onderzoeken, onder meer van de Britse hoogleraar Philippa Foot en haar trolleydilemma.[261] Stel dat er een trolley op rails in de richting van vijf personen dendert en dat je met een ruk aan een hendel hem van spoor kan doen veranderen waardoor de trolley maar één persoon treft. Wat doe je dan? Vijf mensen redden door er één op te offeren? De meeste mensen zeggen dat ze dit inderdaad zullen doen. Daarmee volgen ze dus eerder Bentham dan Kant. Zelf zou ik beducht zijn om die hendel over te halen, maar ik geef toe dat door de aantallen te veranderen, bijvoorbeeld dat je duizend mensen kan redden, de situatie weer anders wordt. Maar neem nu dezelfde trolley die vijf personen gaat dood rijden en dat je op een brug staat waar die trolley onderdoor moet, en naast jou staat een zware onbekende man. Als je die van de brug duwt, zal de trolley stoppen en dus vijf personen redden. Wat ga je in dat geval doen? Opnieuw offer je dan één persoon op om er vijf andere te redden, maar je moet wel een duw geven. Uit onderzoek blijkt dat de meeste mensen dat niet zullen en willen doen. Daarmee volgen ze dan weer eerder Kant dan Bentham. Het hangt dus van allerlei omstandigheden af, zoals de verhouding tussen het aantal geredde en gedode personen, en of men een mechanische handeling moet doen (een hendel overtrekken) of persoonlijk een fysiek gebaar moet stellen (iemand een duw geven), enzovoort. Een sluitend antwoord bestaat hier dus niet, waarmee ik toegeef dat het lastig is om normen echt als absoluut te beschouwen. Het niet voor het plezier van de folteraar gefolterd mogen worden, lijkt me in dat verband een eenvoudiger casus.

> Dat begrijp ik, maar in de praktijk zal het vaak niet eenvoudig zijn om een keuze te maken. Ik denk aan de twee Franse journalisten, Christian Chesnot et Georges Malbrunot, die in 2004 in Irak werden vastgehouden door het Islamitische Leger van Irak. Die organisatie eiste de afschaffing van de Franse wet op de laïcité, zeg maar het verbod op het dragen van opvallende religieuze symbolen, zoals de hoofddoek, op scholen.

Ja dat zijn bijzonder moeilijke ethische kwesties, vooral omdat men mensenlevens in de balans plaatst tegenover nogal bizarre eisen. Ik herinner me dat er in Frankrijk toen heel wat solidariteit bestond met beide journalisten, maar dat er bijna geen stemmen opgingen om die wet dan ook in te trekken. Dat zou trouwens niet alleen een grove

inbreuk hebben betekend op de soevereiniteit van Frankrijk. Ook andere terreurbewegingen zou het hebben aangezet om soortgelijke acties te ondernemen. Voor zover ik weet werden beide gegijzelden vrijgelaten tegen een bepaald losgeld, alhoewel de Franse regering daar geen enkele commentaar over wilde geven, iets wat ik begrijp.

Een ander moeilijk probleem lijkt me kannibalisme. Iedereen is het erover eens dat dit een taboe is, maar wat als je levensbedreigende honger hebt en er ligt een menselijk lichaam ter beschikking om op te eten?

Dat is vaker voorgekomen in de loop van de geschiedenis. Denk aan de *Holomodor*, de enorme hongersnood in Oekraïne in 1932 en 1933 toen bijna 10 miljoen mensen omkwamen. Toen zijn er tal van gevallen van kannibalisme geweest. Wat sterk tot de verbeelding sprak, was de vliegramp in oktober 1972 toen een Fokker met 45 inzittenden neerstortte in de Andes. Er waren 16 overlevenden die 72 dagen moesten zien te overleven. Dat deden ze uiteindelijk door het vlees van de overledenen op te eten. Daarover was na hun redding heel wat te doen, maar ik geloof niet dat er mensen waren die hen dat kwalijk hebben genomen. Een hoogst bizar geval was de 'kannibaal van Rotenburg', de Duitser Armin Meiwes die in 2001 de man Bernd Brandes had gedood en gedeeltelijk had opgegeten. Bijzonder was dat Brandes zijn toestemming daarvoor had gegeven. Hier stond men voor een ethisch dilemma, maar de rechtbank veroordeelde uiteindelijk Meiwes wegens moord, mijns inziens terecht, want je mag niet alles doen waarvoor een ander je toestemming geeft. De norm dat men iemand niet mag doden – tenzij uit zelfverdediging of zoals we hiervoor theoretisch zagen om een groot aantal andere mensen te redden – werd hier duidelijk overtreden.

Tasten die concrete voorbeelden je pleidooi voor een universele seculiere moraal niet aan? Aangezien normen nooit helemaal absoluut kunnen zijn, kunnen we niet komen tot algemeen geldende morele normen.

Nu verwar je twee zaken. Het is juist dat men bij bijna alles een ethische afweging moet maken waarbij men rekening houdt met allerlei specifieke omstandigheden. Ik erken dus dat het moeilijk is om zoals Kant dacht, echt categorisch te zeggen: 'Dat mag nooit.' Maar dat

betekent niet dat er geen universele waarden en universele normen zouden zijn. Ook binnen een geloof, een volk, een natie of een andere afgebakende collectiviteit zal je die ethische afwegingen moeten maken. Waar het mij om gaat, is een reeks seculiere waarden en normen op te stellen die van toepassing zijn op alle mensen van de wereld, juist omdat ze inherent aan het menszijn zelf zijn. Zo mag je een ander geen onvrijwillige pijn aandoen, die regel lijkt me van toepassing op alle mensen. Je kan moeilijk zeggen dat je alleen Nederlanders of Vlamingen niet onvrijwillig pijn mag doen. Als we consequent willen zijn dan moeten we dat universeel toepassen, dus op alle mensen van de wereld. Zodra je zou zeggen dat een dergelijke regel enkel voor deze of gene groep geldt, maak je je schuldig aan relativisme en beschouw je mensen niet als gelijkwaardig. Of zoals de Franse filosoof Michel Serres zei: 'De pijn, die net zo universeel is als het geweld en de dood, maakt ons gelijk.'[262]

8

Vrijheid van meningsuiting

We niet bereid is voor de vrijheid te vechten,
wie niet bereid is om voor haar in de bres te springen,
loopt het risico haar definitief te verliezen.

MARIO VARGAS LLOSA

Wat houdt de vrijheid van meningsuiting in?

Paul Cliteur: Laat ik het houden op deze werkhypothese: de vrijheid om zonder dwang te kunnen spreken en schrijven. Het is natuurlijk een ingewikkeld begrip, zoals zoveel begrippen wanneer je erover na begint te denken. Stel ik heb een spraakgebrek. Heb ik dan vrijheid van meningsuiting? In zekere zin wel. Er is in ieder geval geen juridische belemmering om mijn mening te uiten. We zeggen doorgaans niet dat iemand die fysiek niet in staat is zijn mening te uiten geen vrijheid van meningsuiting heeft. De dwang die de vrijheid van meningsuiting beperkt, is dus een sociale dwang.

Tweede voorbeeld. Stel dat een dictator zegt: 'Je mag zeggen en schrijven wat je wilt, maar het komt je wel op gevangenisstraf te staan.' Dit is een situatie waarin geen vrijheid van meningsuiting bestaat, althans waarin deze zwaar beperkt is. Immers de dictator oefent een zodanige vorm van dwang uit dat die de meningsuiting beperkt of zelfs opheft. Soms is die dwang ook juridisch verankerd. Dat wil zeggen dat het dwangapparaat van de staat kan worden ingezet om te voorkomen (censuur) dan wel af te straffen (repressieve dwang) dat iemand iets zegt of schrijft wat de dictator onwelgevallig is.

> Het geval van een dictator die verordent wat je al dan niet mag schrijven en zeggen, is eenvoudig. Maar ik kan me indenken dat dergelijke dwang, ook in een meer vrije samenleving, heel wat subtieler wordt uitgeoefend.

Ja, maar om van een beperking of opheffing van de vrijheid van meningsuiting te spreken, moet het wel gaan om een substantiële dwang. Darwin publiceerde *On the Origin of Species* een tijdlang niet, omdat hij zijn vrome vrouw niet voor het hoofd wilde stoten met opvattingen die het Genesis-verhaal onderuit haalden. Zij oefende ook een zekere dwang uit, om hem van publicatie af te doen zien. Werd daarmee de vrijheid van meningsuiting van Darwin beperkt? Over het algemeen zullen we zeggen dat die vorm van dwang niet ernstig genoeg is om van een beperking van de vrijheid van meningsuiting spreken. De vrouw van Darwin was geen dictator. Kortom, vrijheid van meningsuiting bestaat wanneer geen ernstige sociale dwang wordt uitgeoefend om een meningsuiting te verhinderen. Een natuurlijke beperking op de vrijheid om een mening te uiten, zien we niet als een beperking van de vrijheid van meningsuiting.

Maar binnen de categorie van sociale beperkingen op de vrijheid van meningsuiting kunnen we verder onderscheiden. Zoals ik al zei, we hebben de juridische beperkingen. Daarvan spreken we wanneer de wet het verbiedt dat iets wordt gezegd. Er zijn allerlei wettelijke beperkingen op de vrijheid van meningsuiting. Laten we die straks nog bespreken. Ik wil eerst stilstaan bij de zaak van Salman Rushdie en die van Kurt Westergaard.[263] Hebben deze Britse schrijver en deze Deense cartoonist op dit ogenblik vrijheid van meningsuiting? Ik denk dat velen – en naar mijn smaak terecht – zullen aarzelen deze vraag met een volmondig ja te beantwoorden. We voelen allemaal aan dat zij op een bepaalde manier worden beperkt. Natuurlijk, zij hebben vrijheid van meningsuiting volgens de wetgeving van Engeland en ook volgens die van Denemarken. Ook leggen de premier van Engeland en die van Denemarken Rushdie en Westergaard niets in de weg. Formeel is het voor Rushdie mogelijk in 2014 *The Satanic Verses Part II* te publiceren. Westergaard kan het nog eens proberen met een nieuwe cartoon over Mohammed. Of toch niet? Het zal in ieder geval moeilijk zijn voor Rushdie om een uitgever te vinden, denk je niet? En Westergaard zal waarschijnlijk geen enkele krant bereid vinden zijn cartoon af te drukken. Wat belangrijker is: zij zul-

len er zich beiden van bewust zijn dat zij een formidabele kracht tegenover zich weten, een kracht die veel meer dwang over hen uitoefent dan de Britse en Deense wetgever of de Britse en Deense hoogste politicus. Moet men niet zeggen dat zij weliswaar formeel-wettelijk geen beperking van hun vrijheid van meningsuiting ondervinden, maar dat feitelijk of sociaal die vrijheid voor hen een farce is? De sociale dwang van de dreiging met buitenjuridische sancties is zo groot dat van vrijheid van meningsuiting weinig overblijft.

Men zou zelfs kunnen betogen dat ze even weinig ruimte om te schrijven en te tekenen hebben als in streng islamitische landen.

Daar komt het in de praktijk bijna op neer, vrees ik. Het lijkt mij niet overdreven alarmistisch te signaleren dat op het vlak van de vrijheid van meningsuiting we beginnen te lijken op Saoedi-Arabië en Soedan. Anders gezegd: de vrijheid van meningsuiting is onbestaande. Onder invloed van de terrorismedreiging is die in vele westerse landen de facto ernstig beperkt. Althans voor sommige mensen. Het verschil tussen Soedan en Europa is dat in Soedan velen worden geconfronteerd met de beperking van de vrijheid van meningsuiting. In Europa zijn dat maar enkele mensen, zoals Rushdie en Westergaard en daarvan zijn er niet zo veel. Daarom valt het veel mensen ook helemaal niet op. De verkoper van scheerapparaten, de slager en de groenteman moeten zich als het ware eerst verdiepen in de casus van Rushdie en Westergaard voordat zij zich realiseren dat er iets aan de hand is met onze vrijheid van meningsuiting. Ook de iure lijkt die de laatste jaren trouwens beperkter geworden in Europa.

Wat bedoel je daarmee? Alle landen van de Europese Unie hebben toch het Europees Verdrag van de Rechten van de Mens onderschreven waarin het recht op vrije meningsuiting een prominente plaats heeft?

Wel, in de praktijk valt dat tegen. Ook in westerse landen bestaat de tendens om wetten op godslastering en op groepsbelediging opnieuw toe te passen. In Nederland zijn er enkele kleine christelijke partijen (zoals de ChristenUnie en de Staatkundig Gereformeerde Partij die vertegenwoordigd zijn in het Nederlandse parlement) die dat in hun programma hebben staan, maar ook belangrijke vertegenwoordigers van het grote CDA hebben zich in die zin al uitgesproken. Enkele da-

gen na de moord op Theo van Gogh zei de toenmalige minister van Justitie, Piet Hein Donner, op een congres van het CDA dat hij ging bekijken of er meer gebruik kon worden gemaakt van het strafwetartikel voor 'smalende godslastering'.[264]

Waarom doet men dat?

Het is een beetje speculatief, maar ik denk omdat men hoopt op die manier terroristen wind uit de zeilen te nemen. Ik denk dat westerse landen mensen als Rushdie en Westergaard harder gaan aanpakken in de hoop te voorkomen dat geweldsplegers worden geprovoceerd. Dus: men gaat een criticus van de religie proberen te veroordelen wegens blasfemie om te voorkomen dat de godslasteraar een land tot target maakt van terroristische belangstelling.

Hoe zit het eigenlijk met de blasfemiewetgeving?

In Engeland was John William Gott de laatste die in de gevangenis vloog vanwege godslastering.[265] Gott was een kledingverkoper uit Bradford en leider van de *Freethought Socialist League*. In 1911 werd hij tot vier maanden celstraf veroordeeld vanwege zijn scherpe aanvallen op het christendom. Hij ging door en in 1921 werd hij in hoger beroep opnieuw veroordeeld tot negen maanden opsluiting met bovendien dwangarbeid. De National Secular Society voerde actie voor Gott maar de Lord Chief Justice (de rechter) zei: 'Men behoeft geen sterke religieuze gevoelens te hebben om verontwaardigd te zijn over een beschrijving van Jezus Christus die Jeruzalem binnenrijdt 'als een circusclown op de rug van twee ezels'. Er zijn andere passages in de pamfletten die even aanstootgevend zijn voor iedereen die een zekere sympathie voelt voor de christelijke religie – daarbij doet het er niet toe of men een strenggelovige christen is, een lauwe christen of slechts een persoon die alleen maar sympathiseert met christelijke idealen. Een dergelijk persoon zou geprovoceerd kunnen worden door het verbreken van de vrede. Toen Gott uiteindelijk vrijkwam, was zijn gezondheid zo aangetast dat hij niet lang daarna op 4 november 1922 overleed. Het is ongehoord dat zoiets nog plaats kon vinden in 1922, in Engeland, een land dat zich laat voorstaan op liberaal-democratische instituties, het land van John Stuart Mill, John Locke en John Milton?[266] Het gevaar bestaat dat westerse landen opnieuw in-

perkende wetgeving uit de mottenballen gaan halen om geen andere reden dan potentiële geweldsplegers tevreden te stellen.

Laten we ons even beperken tot die juridische vrijheid van meningsuiting: de speciale vrijheid dus om een mening te uiten. Is die vrijheid onbeperkt?

Nee, de wet legt beperkingen op aan meningsuitingen. De Nederlandse grondwet verbiedt het beperken van een meningsuiting vooraf. De Nederlandse grondwet verbiedt dus censuur. Maar achteraf kan iemand ter verantwoording worden geroepen voor wat hij heeft geschreven. Als hij iets heeft geschreven waarmee hij een wet heeft overtreden dan kan een sanctie worden opgelegd.

De wet kan dus de vrijheid van meningsuiting beperken.

Ja, dat klopt. Volgens artikel 137c van het Nederlandse wetboek van strafrecht mag je groepen mensen die worden afgebakend met bepaalde criteria (daar zullen we het nog over hebben) niet beledigen. Ook mag je niet aanzetten tot haat, discriminatie en geweld tegen bepaalde groepen mensen op basis van bepaalde criteria, zoals artikel 137d aangeeft. Die artikelen 137c en d zijn dus beperkingen op de vrijheid van meningsuiting. Zo is het te koop aanbieden van *Mein Kampf* van Adolf Hitler in Nederland verboden.

Is het een goede zaak dat de wet de vrijheid van meningsuiting beperkt? Of zou vrijheid van meningsuiting juridisch onbeperkt moeten zijn in de zin dat de wet geen enkele belemmering oplegt aan wat mensen willen zeggen en schrijven?

Ik vind zelf dat je wel bepaalde beperkingen mag opleggen aan de vrijheid van meningsuiting, maar de vraag is welke. Vind je het goed dat mensen worden beschermd tegen belediging? Tegen het aanzetten tot haat? Discriminatie? Tegen het aanzetten tot geweld? Over al die zaken kan je opvattingen hebben. Het publieke debat over vrijheid van meningsuiting is doorgaans heel grofmazig en onbevredigend en het verloopt vaak als volgt. Piet: 'Denk jij dat vrijheid van meningsuiting beperkt is of absoluut?' Jan: 'Nou, ik denk dat je niet te snel moet zijn in het beperken van de vrijheid van meningsuiting.' Piet:

'Jij ziet die uitingsvrijheid dus als absoluut? Nou ik niet, wat heeft het nu voor zin om mensen tot op het bot te beledigen?' Dergelijke discussies zijn onbevredigend omdat de meeste mensen wel vinden dat er grenzen zijn aan de vrijheid van meningsuiting, maar dat men van mening verschilt over de gronden waarop dat zou moeten geschieden.

Laat ik beginnen met aanzetten tot geweld. Een van de meest bekende voorstellen voor een beperking op de vrijheid van meningsuiting is gedaan door de filosoof die er tevens een belangrijk pleidooi voor heeft gehouden: John Stuart Mill in *On Liberty*. Mill meent dat een grens voor de vrijheid van meningsuiting bereikt is wanneer iemand oproept tot gewelddadig optreden, het laatste punt dus dat genoemd wordt in art. 137d. Ik ben dat met Mill eens. Ik vind dat groepen (en trouwens ook individuen) moeten worden beschermd tegen het aanzetten tot geweld. Dus de uitlating (hoe onwaar en schandelijk ook!) 'De boeken van Dirk Verhofstadt zijn waardeloos', moet wat mij betreft worden beschermd door de vrijheid van meningsuiting. Maar de uitspraak 'Dirk Verhofstadt zou moeten worden afgeranseld voor het schrijven van die verwerpelijke boeken' niet.

> Ik begrijp de achterliggende gedachte maar ik vrees dat het niet altijd eenvoudig is om vast te stellen of iemand nu echt heeft opgeroepen tot geweld of niet. Anders gezegd: vanaf wanneer kan een oproep om iets te doen beschouwd worden als een oproep tot geweld?

Dat is inderdaad niet eenvoudig. Mill zelf gaf het voorbeeld van boze mensen die honger leden en protesteerden tegen de eigenaars van de graanschuren omdat ze het voedsel niet op de markt brachten (misschien speculeerden ze zo op een hogere prijs). Een dergelijk protest via persartikelen of een betoging op straat leek Mill wel aanvaardbaar. Maar als een menigte betogers voor het huis van de eigenaar van zo'n graanschuur staat, dan is het volgens Mill onaanvaardbaar om op te roepen tot een bestorming van die schuur en de belaging van die eigenaar. Meer voorbeelden geeft Mill niet, en soms denk ik dat hij dat doelbewust deed. Want het is heel moeilijk om alle mogelijke omstandigheden te beschrijven waarin iets beschouwd kan worden als geweld of als een gewone uitlating. Misschien dacht Mill dat het zelfs onmogelijk was om alle toekomstige vormen van aanzetten tot geweld te omschrijven. Dat lijkt me niet zo dom. Laat onafhankelijke

politiemensen en rechters maar beslissen of iemand over de schreef gaat of niet, in functie van de omstandigheden waarin men snel moet oordelen over wat kan en wat niet kan.

Nu klinken de voorbeelden van Mill wat oubollig, maar er is niet veel fantasie voor nodig om je te realiseren hoe actueel deze kwestie is. De bekende Britse historicus Hugh Trevor-Roper schreef het volgende na de publicatie van *The Satanic Verses* van Rushdie: 'Ik zou er geen traan om laten als Britse moslims die zijn manier van doen afkeuren hem in een donker steegje zouden belagen om zijn gedrag te corrigeren. Als dat ertoe zou kunnen leiden dat hij daarna zijn pen wat beter onder controle heeft, dan zou de samenleving daarvan voordeel ondervinden en de literatuur zou er niet onder te lijden hebben.'[267] Trevor-Roper schrijft niet dat Rushdie moet worden afgetuigd. Maar hij geeft aan dat wanneer dat zou gebeuren het wat hem betreft op groot begrip kan rekenen. Deze uitspraak van Trevor-Roper moet niet worden beschermd door de vrijheid van meningsuiting. Wat mij betreft had Trevor-Roper moeten worden vervolgd en veroordeeld door een Britse rechter. Hij maakt zich – zeker gezien de context waarin de uitspraak werd gedaan, namelijk een context waarin een religieus leider had opgeroepen om de schrijver te vermoorden – schuldig aan aanzetten tot geweld en dat is terecht een strafbaar feit.

Ayatollah Khomeini, die opriep om Rushdie te doden, ging natuurlijk nog veel verder.

De oproep van Khomeini om Rushdie te vermoorden valt al helemaal niet meer onder de vrijheid van meningsuiting. Gemeten aan het schadeprincipe van Mill kan de uitspraak van Khomeini er helemaal niet mee door. Ik ben het met die beperkingen die Mill voorstelt eens. Een echte *free speech-junkie* zal daar niet mee akkoord gaan. Die zegt: er is er maar één die kan worden gestraft en dat is de moordenaar, de geweldpleger, maar niet degene die aanspoort tot geweld. Maar mij gaat een dergelijke bescherming van de vrijheid van meningsuiting te ver. Het zou betekenen dat Khomeini zijn oproep tot het vermoorden van Salman Rushdie kan doen onder de bescherming van de vrijheid van meningsuiting en dat is onaanvaardbaar.

Enkele maanden geleden hebben een honderdtal actievoerders een aardappelveld in Vlaanderen bestormd omdat er proeven werden gedaan met genetisch gemanipuleerde maïs. Ze bestormden het veld, rukten tal van planten uit en riepen op om dergelijke proeven te staken.

Dat is natuurlijk onaanvaardbaar. De wetenschap moet de mogelijkheid krijgen om te experimenteren, onderzoek te doen en daar besluiten uit te trekken. Al wie wetenschappelijk onderzoek verhindert, verhindert een toename van kennis. Laat die proefvelden dus bestaan en voer nadien een discussie over de resultaten en toepassingsmogelijkheden. Dat neemt niet weg dat men er vreedzaam tegen mag protesteren. Maar zelf sta ik heel tolerant tegenover nieuwe meningen, zelfs als ik er in een eerste reflex tegen ben. Juist tegengestelde meningen helpen ons vooruit. Wie een mening op voorhand onderdrukt, is dus niet goed bezig.

Welke andere criteria zijn nog aanvaardbaar ter beperking van de vrijheid van meningsuiting?

Er is nog een zeer belangrijk criterium dat historisch gezien vaak is gebruikt om de vrijheid van meningsuiting te beperken: leugens. Zo mag je geen valse getuigenis afleggen. Er zijn talloze formuleringen van. Natuurlijk is het een belangrijke morele norm dat als je weet dat iets onwaar is dat je het dan niet als waar mag verkopen. Maar het is een norm die in zijn concrete toepassing allerlei vragen oproept. Denk aan reclame. Dat zijn strikt genomen leugens of op zijn minst halve waarheden. Denk aan al die middeltjes die ervoor zouden zorgen dat je met een minimale inspanning heel slank wordt. Maar ook in onze dagelijkse omgang liegen mensen vaak. Denk aan de verhalen die mensen ophangen over hun eigen vrouw, hun kinderen, hun eigen leven – vaak leugens of halve waarheden. Maar belangrijker is misschien dat je ook niet altijd weet wat de waarheid *is* en dat dit nog moet worden vastgesteld in een maatschappelijk debat of in een wetenschappelijk onderzoek. Daarvoor heb je vrije discussie nodig. Dus de uitspraak dat het moet worden verboden om onwaarheden te spreken, is praktisch onuitvoerbaar. Het vooronderstelt eigenlijk dat je al weet wat de waarheid is.

Ook kan je vraagtekens plaatsen bij de wettelijke regeling die in Nederland geldt en die het aanzetten tot haat strafbaar stelt. En het

aanzetten tot discriminatie? Dat lijken mij beperkingen die te ver gaan. Dat vind ik niet te hanteren beperkingen van de vrijheid van meningsuiting.

Waarom zijn die moeilijk hanteerbaar?

Haat is een gevoel. Haat overkomt je. Moet zoiets strafbaar zijn? In het Nederlandse recht is haten niet strafbaar. Maar als je aanzet tot haat weer wel. Maar hoe moet je dat voor je zien? Stel ik zeg: 'Ik haat Bach.' Zet ik dan aan tot haat? Het haten van Bach? En zou dat betekenen dat ik wel in stilte mag haten, maar dat ik mijn haat niet met jou of met anderen mag delen? En hoe zit het met discriminatie? Dat is wettelijk verboden. Maar moet je ook het aanzetten tot discriminatie verbieden? Stel ik zeg: 'Ik zou geen blonde vrouwen als secretaresse aannemen.' Dan is dat aanzetten tot discriminatie. Moet zoiets strafbaar zijn? Of moet je alleen het feitelijk discrimineren van blonde vrouwen in een sollicitatieprocedure strafbaar stellen?

Wanneer je deze bedenkingen formuleert ten aanzien van een Nederlandse officier van justitie (en dat heb ik natuurlijk wel eens gedaan) dan zegt men vaak: 'Je hebt gelijk, dat aanzetten tot haat en discriminatie is op zich ook niet hanteerbaar, en daarom vervolgen we hier ook alleen wanneer het resulteert in aanzetten tot gewelddadig optreden.' Maar dan is de vraag weer: waarom dan niet alleen aanzetten tot gewelddadig optreden strafbaar stellen? Is niet het hele idee van die opiniedelicten iets problematisch?

Vrijheid van meningsuiting is volgens jou hét middel tot vooruitgang?

Ik denk dat we alleen verder komen in wetenschap, religie, politiek en cultuur wanneer we opvattingen vrij kunnen kritiseren. Stel dat Copernicus en later Galilei hun visie dat de aarde niet het centrum van het heelal is, niet hadden kunnen verkondigen – iets wat ze tegen de zin van de kerkelijke autoriteiten toch deden – en dat ook de wetenschappers na hen zoals Kepler en Newton geen enkele kritiek hadden mogen uiten op de visie van Ptolemaeus, dan hadden we vandaag veel minder kennis gehad op het vlak van de natuurwetenschappen, met alle gevolgen van dien.[268] Nog een beter voorbeeld is dat van de geneeskunde. De kerk volgde eeuwenlang de ideeën van Galenus.[269] Het is pas dankzij wetenschappers zoals Vesalius die lijken opensne-

den en anatomische onderzoeken deden – iets wat door de kerk verboden was – dat er nieuwe, correctere inzichten kwamen die tot middelen hebben geleid die mensen konden genezen van allerlei ziektes en daardoor langer konden leven.[270] De verbetering van de gezondheid en het feit dat we langer leven, is dus een rechtstreeks gevolg van de vrijheid van onderzoek en meningsuiting.

Hoe heeft men die vrijheid van meningsuiting uiteindelijk veroverd?

Veroverd is het juiste woord. Er zijn mensen geweest die daarvoor bepaalde offers hebben gebracht. Geleidelijk aan zijn er mensen gekomen die de vrijheid van meningsuiting verdedigden: Milton, Locke, Paine en in de moderne tijd Salman Rushdie en Christopher Hitchens. Die laatste twee zijn helden, volgens mij. Rushdie door de rustige en genuanceerde wijze waarop hij is blijven uitleggen waarom hij het recht had om een boek te schrijven. Hij heeft dat gedaan in 'In Good Faith' en 'One Thousand Days in a Balloon', opgenomen in de bundel *Imaginary Homelands: Essays and Criticism 1981-1991*.[271] Hitchens is van belang omdat hij als geen ander de confrontatie met een zaal toehoorders kon aangaan en hen erop wees dat zij hun vrijheden aan het verkwanselen waren door toe te geven aan die vreemde mengelmoes van politieke correctheid en angst voor terreur. Christopher Hitchens gaf op 15 november 2006 een lezing aan de Universiteit van Toronto over onder andere de vrijheid van meningsuiting. Er is in onze recente geschiedenis geen schrijver die met zoveel kracht gesproken heeft over de noodzaak van de verdediging van de vrijheid van meningsuiting in confrontatie met een politiek correct en gezapig publiek als Christopher Hitchens. In Toronto, een belangrijke stad in een land dat het multiculturalisme tot officieel staatsbeleid heeft gemaakt, kritiseerde Hitchens een zaal met luisteraars door de Deense cartoons te verdedigen. Hij becommentarieerde de teksten die werden meegedragen door demonstranten tegen die cartoons zoals *Behead those who insult Islam.* Maar wat hij vooral op de korrel nam, was de muisstille houding van de westerse intellectuelen die de vrijheid van meningsuiting niet verdedigden. Niemand zei: 'Wat? Iemand onthoofden die satire bedrijft over een godsdienst? Zijn ze gek geworden?' Zij die hun stem hadden moeten verheffen, politici, burgemeesters en intellectuelen schoten weg in het portiek of haalden hun schouders op. *Shame on you,* zei Hitchens tegen het publiek. Hij maakte

zijn luisteraars direct verantwoordelijk voor het verval van een belangrijk principe. Hij zei niet: 'Ik denk dat we de vrijheid van meningsuiting moeten verdedigen.' Ook niet: 'U zou dat eigenlijk moeten doen.' Hij zei: *Shame on you, ladies and gentlemen. You let this happen.* Hij vroeg: *Where are your priorities, ladies and gentlemen?*

Is het volgens u dan toegestaan om de Holocaust te ontkennen?

Wanneer je ervan uitgaat dat alleen die meningen niet beschermd worden door de vrijheid van meningsuiting die aanzetten tot geweld, dan zou de Holocaustontkenning niet per se strafbaar hoeven te zijn. Ik zou althans niet weten hoe je dat zou moeten doen. Een probleem met het strafbaar stellen van de Holocaustontkenning is ook dat je daarmee een deur openzet voor het strafbaar maken van allerlei andere ontkenningen van een historische werkelijkheid. Hoe zit het met de Armeense genocide? Mag je daar over spreken? Moet je daarover spreken? Op een Russisch televisiestation zag ik laatst dat overwogen werd om de ontkenning van het Russisch aandeel in de strijd tegen de nazi's strafbaar te stellen. Wat die zaken gemeenschappelijk hebben, is dat men een opvatting over de historische werkelijkheid strafbaar maakt. Men wil eigenlijk historische onwaarheden criminaliseren. Maar dat vooronderstelt dat we allemaal kunnen vaststellen wat de historische werkelijkheid is. Kan dat? Ik weet dat de Holocaust heeft plaatsgegrepen, maar er zijn nu eenmaal mensen die dat in twijfel trekken. Wat doen we dan het best? Hen verbieden te denken en te zeggen dat de *Endlösung der Judenfrage* niet heeft plaatsgevonden? Of hen met overtuigend historisch bewijsmateriaal counteren en hen op die manier ontmaskeren als al dan niet moedwillige leugenaars?

Stel, iemand wil het historische bestaan van Jezus of van Mohammed ter discussie stellen. Islamisten zullen ongetwijfeld willen dat zoiets strafbaar wordt ten aanzien van Mohammed. Het zal ook in grote delen van de wereld strafbaar zijn. Maar is dat werkbaar? En stel dat radicale christenen dan hetzelfde doen over het bestaan van Jezus. Dan mag Etienne Vermeersch geen boek meer schrijven waarin hij onderzoekt of Jezus werkelijk bestaan heeft. En zo ken ik nog wel enkele tientallen schrijvers die dan moeten zwijgen op straffe van vervolging.

Er bestaat een duidelijk verschil tussen de manier waarop de vrijheid van meningsuiting in de Verenigde Staten wordt beoordeeld en in Europa. Kan je dat verschil verklaren?

De Amerikaanse staat is in het leven geroepen met een daad van kritiek, een daad van protest. Men heeft zich met de *Declaration of Independence* onafhankelijk verklaard van Engeland omdat de Engelse koning de onvervreemdbare rechten van de mens had geschonden. De Amerikaanse staat had dus vanaf het begin duidelijk voor ogen dat het soms nodig kan zijn scherpe kritiek te hebben op de gevestigde machten. Voor de Amerikaanse revolutionairen waren dat de machten van het Britse establishment. Zo keerden ze zich tegen het systeem van de erfopvolging dat kon leiden tot het aan de macht komen van imbecielen – iets wat ze ook letterlijk meenden over de toenmalige Britse koning George III die in de herfst van 1788 trouwens mentaal ziek verklaard werd – die geen enkele notie hadden van het algemeen belang en van de rechten van de burger.[272]

Hebben we het recht om medemensen te beledigen of te kwetsen?

Laat ik eerst een kort antwoord geven en het daarna uitwerken. Je hebt moreel niet het recht om iemand te kwetsen of te beledigen zonder reden. Maar er kunnen hele goede redenen zijn om dingen te zeggen die anderen naar alle waarschijnlijkheid zullen beledigen maar die toch gezegd moeten worden omdat hogere belangen in het geding zijn dan het gebod om een ander niet te beledigen. Dan moeten we verder ook een onderscheid maken tussen recht en moraal. Laat ik op die juridische kant iets dieper ingaan. Juridisch heb je niet het recht om groepen mensen te beledigen, althans niet bepaalde groepen mensen. Die kwestie is geregeld in artikel 137c van het Wetboek van Strafrecht. Moreel ligt de zaak iets anders. Heb je moreel het recht om iemand te beledigen zonder reden? Ik zou zeggen van niet. Maar de werkelijkheid is natuurlijk veel ingewikkelder. In het publieke debat herhalen sommige mensen voortdurend dat je niet het recht hebt om mensen zinloos te kwetsen of om mensen tot op het bot te beledigen. Dat is allemaal retoriek. De werkelijke morele dilemma's komen zo niet voor het voetlicht. Wat moet je doen wanneer een bepaalde afschuwelijke misstand plaatsvindt en de mensen die deze misstand niet ter discussie gesteld willen zien, zich verbergen achter

hun religie? En zij wenden voor beledigd te zijn op het moment dat je hun vraagt verantwoording af te leggen?

Stel je voor dat er een absoluut verbod op het beledigen of kwetsen van medemensen zou bestaan hebben. Hoeveel mensen zou Galilei niet gekwetst hebben met zijn stelling dat de aarde niet het middelpunt van het heelal is? En hoeveel mensen heeft Darwin niet beledigd toen hij zijn evolutietheorie bekend maakte, waaruit bleek dat mensen geëvolueerd zijn uit dieren? Hadden Galilei en Darwin dan moeten zwijgen? Hadden ze hun wetenschappelijke vaststellingen voor zich moeten houden? En hadden al die schrijvers die met hun romans de 'goede zeden' van hun tijd beschreven en bekritiseerden, en daarmee talloze medemensen in meer of mindere mate beledigd of gekwetst hebben, moeten zwijgen? Dus geen Rabelais, de Sade, Stendhal, Flaubert, Baudelaire, Apollinaire, Nin, Millet of Houellebecq om alleen nog maar enkele Franse auteurs te noemen.[273] En geen enkel boek dat voorkwam op de *Index van de Verboden Boeken* omdat het volgens de katholieke kerk de gelovigen zou kunnen schokken, zoals de werken van Montesquieu, Descartes, Voltaire, Diderot, Homerus, Dante Alighieri, Boccaccio, Niccolo Machiavelli, Erasmus, Cervantes, Francis Bacon, John Locke, Immanuel Kant, David Hume, Jonathan Swift, Goethe, Heinrich Heine, Tolstoj, Emile Zola, Karl Marx, Ernest Renan, Sigmund Freud, Maurice Maeterlinck, Gerard Walschap, Jean-Paul Sartre en vele anderen.[274] En zo gaat het ook met andere kunstvormen. Elke nieuwe stijl in de muziek, het theater, de opera, de beeldende kunsten en later zelfs de film schokte ongetwijfeld heel wat bezoekers en kijkers, of op zijn minst hun zelfverklaarde geestelijke leiders gaven aan diep gekwetst te zijn. Maar moesten ze daarom verboden worden? Ons hele culturele en wetenschappelijke erfgoed is gebouwd op nieuwe inzichten die er alleen konden komen door bestaande denkbeelden te doorbreken, hoe pijnlijk dat voor sommigen ook was.

> Ik herinner me een uitspraak van de gewezen minister van Justitie Piet Hein Donner die na de moord op Van Gogh stelde dat 'onnodig kwetsen geen meningsvrijheid is'. Heeft hij gelijk?

De hele zaak draait om de vraag wat 'onnodig' betekent? Wanneer religie in het geding is, zullen sommige mensen elke kritiek als onnodig kwetsend ervaren. Dat komt omdat sommigen de religie liefst

weer de status willen verlenen die ze in de 16de en 17de eeuw had: geheel beschermd door de wet, met wettelijke maatregelen om critici af te schrikken of af te straffen.

> Eigenlijk was er na de Tweede Wereldoorlog nog weinig tegenkanting tegen de vrijheid van meningsuiting. Zelfs de rooms-katholieke kerk kon er zich met het tweede Vaticaans Concilie mee verzoenen.

Dat leek inderdaad zo. De *Index van de Verboden Boeken* van de katholieke kerk werd in 1966 afgeschaft door paus Paulus VI – alhoewel ze nadien nog een belangrijke richtlijn bleef voor onderwijzers in katholieke scholen om hun leerlingen af te raden die boeken te lezen. Het klopt ook dat in tal van landen meer vrijheid is gekomen. Denk aan vroegere dictaturen zoals Spanje, Portugal, Griekenland en de gewezen Oostbloklanden. Zeker na de val van de Berlijnse Muur leken de principes van vrijheid en democratie overal door te dringen. Maar onderhuids bestaat er meer weerstand dan we toen voor mogelijk hielden. Eigenlijk begon de kentering in 1979 met de Iraanse revolutie waar de mensenrechten ondergeschikt werden gemaakt aan de 'heilige' tekst van de Koran.

> De fatwa van Khomeini tegen Salman Rushdie was het cruciale en wereldwijde keerpunt. 'Ik deel de trotse moslimgemeenschap in de wereld mee dat de schrijver van het boek *The Satanic Verses*, dat zich keert tegen de islam, de profeet en de Koran en iedereen die, kennis dragend van de inhoud ervan, betrokken is geweest bij de publicatie van het boek, ter dood zijn veroordeeld. Ik vraag alle moslims, waar dan ook, hen te executeren,' zo verkondigde de ayatollah.

Ja, en de moordenaar kreeg een premie van drie miljoen dollar. De veroordeling had het effect van een mentale kernbom waarvan de giftige neerslag alle continenten bereikte. Het zorgde voor een opstoot van radicalisme onder de talloze orthodoxe moslimleiders, mannen die perfect aanvoelden dat hun eeuwenlange dominantie aan het wankelen was. In die zin zagen ze de satire van Salman Rushdie als een enorm gevaar dat alleen gestopt kon worden door een gruwelijk gebaar: hem de keel oversnijden.

In eerste instantie was er heel wat verontwaardiging over die fatwa, maar al snel begon de toon te veranderen. Had Rushdie niet beter

moeten weten? Moest hij zich ervan bewust geweest zijn dat zijn boek zou leiden tot massaal protest? Ik denk niet dat Rushdie had kunnen voorspellen of mogen verwachten dat zijn kritiek zou leiden tot een situatie waarin hij decennia lang zou moeten onderduiken en zwaar bewaakt door het leven zou gaan. Ik denk ook dat Theo van Gogh niet echt had verwacht dat hij vermoord zou worden. Ook Kurt Westergaard had niet verwacht dat op 1 januari 2010 een Somalische man met een bijl zou proberen hem te vermoorden vanwege een cartoon in een Deense krant. Sommige dingen overstijgen gewoon ons voorstellingsvermogen. Maar even afgezien van de vraag of Rushdie had kunnen voorzien wat zou gebeuren, de grote morele vraag is: had hij daarvoor moeten capituleren? Mijn antwoord is: ik zou hem (als ik een vriend van hem was geweest) niet aanraden deze confrontatie aan te gaan. Aan de andere kant denk ik dat als liberaal-democratische staten en samenlevingen die confrontatie collectief niet willen aangaan dat zij van het toneel zullen verdwijnen.

> Maar hoever kan je gaan? Neem het geval van de Deense illustrator Hans Bendix die in de jaren 30 antinazicartoons tekende.[275] De overheid vroeg hem dit niet te doen om de veiligheid van het land te verzekeren.

De toenmalige Deense regering vroeg hem om daarmee te stoppen omdat nazi-Duitsland zich geprovoceerd zou kunnen voelen. Bendix is daar toen mee gestopt, maar dat belette de Duitsers niet om Denemarken binnen te vallen. Dat soort verzoeken wordt tegenwoordig opnieuw gedaan.

> Nogal wat mensen vonden dat Ayaan Hirsi Ali en Theo van Gogh te ver gingen door de film *Submission* te maken, net als Geert Wilders met zijn film *Fitna*? [276]

Submission is niet een film die in zijn kritiek heel ver ging. Dat soort van kritiek op de islam wordt in de westerse wereld dagelijks uitgeoefend op het liberalisme, communisme, socialisme, christendom, kapitalisme, enzovoort. De kritiek van bijvoorbeeld Noam Chomsky op de Amerikaanse politiek is vele malen scherper en kwetsender dan wat Van Gogh en Hirsi Ali over de islam beweren.[277] Wat filmmaker Michael Moore over George W. Bush durft te ventileren, is

veel harder dan wat Hirsi Ali en Van Gogh beweren over de profeet Mohammed.[278] Mutatis mutandis kan men hetzelfde zeggen van de film *Fitna* van Wilders.

> Hoe beoordeel je de publicatie van de Deense cartoons? Nogal wat westerse intellectuelen stelden dat dit een ongepaste manier van kritiek op de islam was en dat daardoor de hele moslimgemeenschap werd gestigmatiseerd als potentiële geweldplegers.

In die cartoons ging het helemaal niet over de moslimgemeenschap, om nog maar te zwijgen over de hele moslimgemeenschap. Waarover ging het wel? Dat is goed uitgelegd door Kurt Westergaard in een interview met *de Volkskrant* dat op 9 januari 2010 gepubliceerd is. Flemming Rose, de redacteur Cultuur van de *Jyllands Posten* waarin de cartoons werden gepubliceerd, was onder de indruk van het feit dat op het Internationaal Film Festival in Rotterdam de film *Submission* van Theo van Gogh en Ayaan Hirsi Ali om veiligheidsredenen niet werd vertoond.[279] Rose vond dat vreemd. Was men aan het capituleren voor bedreigingen? Werd de vrijheid van meningsuiting niet opgeofferd aan veiligheidsoverwegingen en kregen de terroristen dan niet gewoon hun zin? Dat was de vraag van Rose. Een andere zaak die te denken gaf was dat kinderboekauteur, Kåre Bluitgen geen illustrator vond omdat de tekenaars die werden benaderd geen tekeningen over de profeet te durfden te maken.[280]

> Je bedoelt: belediging was helemaal niet het opzet van de cartoonisten en van de krant?

Precies. Men was bezorgd over de toenemende geweldsdreiging tegenover schrijvers en kunstenaars. Dat is de context waarin je de cartoonkwestie moet zien. Het bleek Rose al snel dat wanneer hij daar met anderen over sprak men zijn zorg helemaal niet deelde. Men had niet de indruk dat die vrijheden onder druk stonden. Er was helemaal niets aan de hand, zeiden velen. Bovendien moet je religieuze en etnische minderheden niet zo hard aanvallen. Toen bedacht hij iets bijzonders. Om te testen of die vrijheid om te publiceren in het geding was, nodigde de *Jyllands Posten* tweeënveertig cartoonisten uit hun visie op de profeet te geven. Twaalf daarvan leverden een tekening in. Daarbij stond niet van tevoren vast dat zij kritiek moesten leveren

op de profeet, de islam, de moslims of religie. Men wilde eenvoudigweg weten of tekenaars een tekening durfden maken. Zo kwamen de twaalf cartoons tot stand waarvan die van Westergaard de bekendste werd.

Wat heeft de cartoonaffaire volgens jou bewezen?

Zoals gezegd, de opzet van de cartoonaffaire was dat de *Jyllands Posten* wilde onderzoeken in hoeverre tekenaars inderdaad een vorm van zelfcensuur toepasten. Dat experiment heeft dat niet overtuigend bewezen. Zoals Jytte Klausen schrijft in haar boek *The Cartoons that shook the World* hebben maar vijftien van de tweeënveertig gevraagde cartoonisten gereageerd op het verzoek van de *Jyllands Posten*.[281] Van die vijftien gaven drie aan dat zij de opdracht niet wilden aanvaarden. Een zei: 'De opdracht was te vaag.' Een tweede: 'De financiële verdiensten zijn te laag.' Van die cartoonisten die niet meededen en daarvoor ook een reden opgaven, zei maar één dat hij uit veiligheidsoverwegingen geen cartoon durfde te tekenen. Van de overgrote meerderheid (zevenentwintig van de tweeënveertig) die niet reageerde, kan men alleen maar naar hun bedoelingen gissen. Achteraf kan men ook zeggen dat het nogal naïef was van de *Jyllands Posten* te denken dat de tekenaars openheid van zaken zouden geven over hun motieven om wel of niet aan het experiment mee te doen. Gesteld dat men niet durft mee te doen, dan zullen de meeste mensen het gênant vinden om dat openlijk toe te geven. De ene persoon die aangaf inderdaad niet mee te doen om veiligheidsredenen, was waarschijnlijk een uitzondering. Over de motieven van de meerderheid die niets van zich liet horen, kan men dus alleen maar speculeren, precies wat het geval was vóórdat men aan het experiment begon.

Toch kan die affaire ons veel leren over de huidige manier van denken binnen de islam en zelfs binnen de westerse democratieën.

Precies. Als een graadmeter om de zelfcensuur te meten, was het cartoonexperiment niet geslaagd en men had ook van tevoren kunnen voorspellen dat de uitkomst niet bevredigend zou zijn. Toch bracht de publicatie iets heel anders aan het licht: de ene tekenaar die uit veiligheidsredenen niet meedeed, had meer dan gelijk. Het bleek inderdaad letterlijk levensgevaarlijk. Het cartoonexperiment

leek wat dat betreft op echte wetenschap. Je zoekt iets, maar vindt iets anders. Het bewees niet dat de tekenaars zelfcensuur toepasten, wel dat zij alle redenen hadden om dat te doen. Dat verklaart volgens mij ook een deel van de agressie tegenover de cartoonisten en de *Jyllands Posten*. Het ergert de politiek correcte commentatoren dat Westergaard en zijn collega's gelijk hadden met hun waarschuwingen voor het groeiend radicalisme en het godsdienstig gemotiveerde geweld. Wat vervolgens gebeurde, was dat men ging schieten op de boodschappers van het slechte nieuws.

> Is het toch niet beter om terughoudend te zijn? Ik kan me indenken dat veel gelovige moslims de cartoons echt als kwetsend hebben ervaren.

Had een dergelijk experiment überhaupt mogen plaatsvinden? Is dat wel moreel geoorloofd? De *Neue Zürcher Zeitung* sprak in 2010, terugblikkend op de controverse uit 2005, van een stuk 'performatieve journalistiek dat de gebeurtenissen waarover men bericht zelf oproept'. Samengevat kan men in deze hele affaire alleen maar vaststellen dat de vrijheid van meningsuiting, die we in het Westen zo hoog in het vaandel voeren, in de praktijk grondig is uitgehold. Ook hier hebben de fundamentalisten hun slag thuisgehaald. Een cartoon over Mohammed of de islam publiceren, is vandaag heel moeilijk geworden. En eigenaardig genoeg zijn het vaak de politiek correcte denkers die in de jaren 60 zo hard en terecht tekeergingen tegen elke vorm van censuur, in het bijzonder van de kerk en de staat, die nu elke vorm van kritiek op de islam verwerpen.

> Een kwestie die met de cartoonaffaire verband houdt, is de Koranverbranding door een Amerikaanse predikant. Hij deed het uiteindelijk niet. En toen toch weer wel.

Terry Jones is de leider van een kleine gemeente van niet meer dan enkele tientallen leden en inmiddels wereldberoemd (of berucht) omdat hij tijdens een soort juridisch showproces in maart 2011 de Koran veroordeeld had.[282] Op dinsdag 26 april 2011 zond de Evangelische Omroep op Nederland 2 een bijzonder programma uit op de televisie. Op de website van *Uitgesproken EO* kan men achtergrondinformatie vinden over deze gebeurtenis, waaronder een filmpje waarin ons een

deel van dat proces wordt getoond. We zien in het fragment dat Terry Jones achter een katheder staat en voor rechter speelt. We kunnen verder zien en horen hoe hij vervolgens de Koran aanklaagt en veroordeelt. De Koran roept op tot haat en geweld en de Koran moet daarom worden gestraft, meent rechter Jones. De straf is verbranding. We zien dan een boek liggen op een soort schaal dat vervolgens door een bediende (waarschijnlijk een misdienaar) in brand wordt gestoken. Rechts onder in het beeld zien we YouTube staan. De EO heeft het filmpje kennelijk van YouTube gehaald en opnieuw uitgezonden.

Het is niet wat je kan noemen een bijzonder sympathieke actie.

Nee, precies. Maar in de wereld waarin we leven doen mensen niet altijd sympathieke dingen. De vraag is volgens mij niet of het sympathiek is maar hoe we hiermee om moeten gaan. Ik bedoel: hoe moeten staat en samenleving reageren op acties die op zichzelf legaal zijn, maar die wel met zich meebrengen dat de terrorismedreiging stijgt? Dat is een enorm probleem waarvoor we nog geen oplossing hebben bedacht. Dat blijkt ondubbelzinnig uit dat programma. Het geeft een beeld van Jones als leider van het *World Outreach Center* in Gainesville (Florida), inclusief een exclusief interview met Jones, afgenomen door EO-verslaggever Hans van der Steeg.[283]

Van der Steeg ondervraagt Jones, hij laat zijn 'kerk' zien (van buiten, binnen mocht niet gefilmd worden) en hij interviewt tegenstanders van Jones (inwoners van Gainesville, maar ook een collega-geestelijke die het niet met de benadering van Jones eens is). Verder zien we beelden van wat de actie van Jones in het buitenland heeft teweeggebracht. Zo zien we hoe gewelddadige demonstranten in Afghanistan een post van de Verenigde Naties aanvallen als vergelding voor de Koran-verbranding. Bij die aanvallen werden zeven medewerkers gedood, twee daarvan zelfs onthoofd. In totaal werden in de dagen na de verbranding meer dan twintig mensen omgebracht. Het doet een beetje denken aan de cartoonaffaire dus. In de studio wordt dan doorgepraat over de reportage door presentator Tijs van den Brink met twee deskundigen: de Leidse hoogleraar rechtswetenschap Afshin Ellian en de historicus James Kennedy.[284] Ellian is afkomstig uit Iran en een kenner van het Midden-Oosten, Kennedy is Amerikaan en uitgenodigd om de Amerikaanse context toe te lichten. Het was een bevreemdende uitzending.

Wat bedoel je daarmee?

Bevreemdend omdat vele kijkers nu voor het eerst de omstreden dominee Jones zélf aan het woord hoorden, een dominee waarvan velen misschien wel eens gehoord hebben, maar dan altijd door de filter van wat anderen van zijn plannen vonden. Ik bedoel: men hoorde doorgaans niet wat Jones zelf zei, maar wat anderen over hem zeiden. De wereldgemeenschap wist voornamelijk dit: (1) dat hij de Koran wilde verbranden en dat later ook daadwerkelijk deed (2) dat de hele wereld daartegen was. Tony Blair, David Cameron, Hillary Clinton, Ban Ki-Moon, Anders Fogh Rasmussen, Angela Merkel, Angelina Jolie en de paus – allemaal hadden ze zich uitgesproken over de voorgenomen Koranverbranding van Jones en allemaal waren zij *unisono* tegen. Maar wat het interessante is: zelden hoorde men Jones zelf spreken in de media. De man was als het ware helemaal verdwenen achter zijn doldrieste daad.

Nu zagen we hem en hoorden hem praten, dankzij de EO. De man bleek niet te beantwoorden aan het beeld dat we onwillekeurig van hem hadden. Wat verraste, was dat Jones betrekkelijk rustig tekst en uitleg gaf over een plan dat al ongeveer drie kwart jaar bekend was en voor een hausse aan verhitte reacties zorgde over de gehele wereld. Inderdaad, vooral de rust waarmee hij uitleg geeft over zijn plan was bevreemdend, een plan waarover bijna de gehele wereld gevallen was. Het voornemen van Jones dateerde namelijk al vanaf de zomer van 2010. Hij ventileerde toen het plan om op 11 september 2010 Korans te gaan verbanden vlak bij Ground Zero, het terrein waarop de Twin Towers stonden die op 11 september 2001 door de terroristische aanslagen waren vernietigd. Jones houdt de islam verantwoordelijk voor die aanslagen en omdat de Koran het 'heilige' boek is van de islam was hij van plan het 'heilige' boek demonstratief te verbranden. Dat leidde tot een discussie die in een stroomversnelling kwam toen de opperbevelhebber van het Amerikaanse leger in Afghanistan, generaal David Petraeus, zich in de discussie mengde met de uitspraak dat als Jones zijn voornemen zou uitvoeren, de veiligheid van de Amerikaanse troepen in Afghanistan niet meer gewaarborgd was. Nadat in Kaboel protesten waren uitgebroken, zei Petraeus dat het verbranden van de Korans 'de troepen in gevaar zou kunnen brengen en de hele operatie ook. Niet alleen hier, maar overal in de wereld waar we te maken hebben met de islamitische gemeenschap.'[285]

Na de veroordeling door Petraeus volgde de ene reactie na de andere. Bijna alle wereldleiders namen afstand van Jones. Ook Obama veroordeelde het plan. Op 9 september 2010 zei hij: 'Kijk, dit is een buitenkansje voor Al Qaida om te rekruteren. Er zou ernstig geweld kunnen ontstaan in plaatsen als Pakistan en Afghanistan. Als hij luistert dan hoop ik dat hij begrijpt dat zijn geplande actie volledig in strijd is met de waarden van Amerikanen. Dit land is gebouwd op de noties van vrijheid en religieuze tolerantie.'[286] Sommige leiders verwezen, net als Petraeus, naar het veiligheidsaspect, maar de meeste wezen op respect voor andermans religie en op de dialoog die gevoerd zou moeten worden. President Obama beriep zich erop dat wat Jones deed in strijd zou zijn met de waarden waarvoor Amerika stond.

Had Obama dat niet moeten doen volgens jou? Had hij de dominee gewoon zijn gang moeten laten gaan?

Die vraag is moeilijk met een 'ja' of 'nee' te beantwoorden. Laat ik eerst dit zeggen: het is uiterst merkwaardig dat de president van de Verenigde Staten van Amerika zich richt tot een Amerikaans staatsburger om hem te vragen iets niet te doen wat de Amerikaanse wetgeving die burger niet verbiedt en de Amerikaanse grondwet zelfs als een grondrecht beschermt.

Grondrecht? Het recht om boeken te verbranden?

Ja, dat is een grondrecht. In de Verenigde Staten en trouwens ook in vele andere landen waar de vrijheid van meningsuiting gerespecteerd wordt, heb je niet alleen het recht om dingen te zeggen die schokkend zijn, maar ook om daarvoor middelen te kiezen die als schokkend kunnen worden ervaren. Een boekverbranding is, net als het verbranden van een vlag als nationaal symbool, schokkend. Maar dat recht wordt beschermd door de grondwet. Natuurlijk zullen niet veel mensen nu nog sympathie hebben voor zo'n boekverbranding. Wie zal na de boekverbrandingen door de nazi's in de jaren dertig van de 20ste eeuw dit middel nog aangrijpen om zijn ongenoegen met de inhoud van een bepaald boek tot uitdrukking te brengen? Het demonstratief aanklagen van het boek in een soort van showproces zou nog tot op zekere hoogte als aanvaardbaar en wellicht als ludiek kunnen worden ervaren. Het doet een beetje denken aan de processen in de middel-

eeuwen waarbij dieren werden aangeklaagd. Maar hier stond een man die het boek niet aanklaagde, maar het verbrandde (of liever: liet verbranden). Daarmee bracht hij associaties met de nazi's tot stand waarvan waarschijnlijk weinigen zich konden bevrijden. Was die Jones zelf niet eigenlijk een nazi? Of op zijn minst een gevaarlijke extremist? Wat kan vóór een boekverbranding pleiten? Had Heine niet gelijk dat wie met het verbranden van boeken begint ooit over zal gaan tot het verbranden van mensen? De meest vriendelijke kwalificatie voor Jones was die van een idioot of psychopaat, van iemand die totaal niet toerekeningsvatbaar was. Maar in het programma van de EO maakte hij niet de indruk idioot te zijn. Hij sprak rustig, weloverwogen en hij leek zelfs de interviewer tot een zekere wanhoop te brengen omdat hij maar geen vat kreeg op de excentrieke dominee.

Nochtans vonden de media wereldwijd dat de man zich bezondigde aan een vorm van extreme provocatie.

Dat klopt niet. De interviewer stelde de gebruikelijke irrelevante en clichématige vragen die bij een half geïnformeerd en half geïnteresseerd publiek opkomen over deze kwestie, zoals de vraag of Jones het boek verbrandde 'om te provoceren'? Daarop antwoordde Jones in alle rust dat hij zich goed kon voorstellen dat het verbranden van het 'heilige' boek zou worden opgevat als een provocatie. Maar, zo voegde hij er fijntjes aan toe, het was een verantwoorde provocatie, gezien het doel: hij wilde aandacht voor het feit dat de Koran een verwerpelijk boek was. De aantijging van provocatie was dus terecht, maar het was verantwoorde provocatie, meende de dominee. Of, zoals hij het expliciet verklaarde in het EO-programma, 'de boodschap was belangrijker dan de aanstoot die het zou kunnen geven'. Geleidelijk aan verloor de ondervrager zijn greep op de conversatie met de omstreden dominee. Hij dacht een sterk argument te hebben met de stelling dat Jones geprovoceerd had. De vooronderstelling was dat provocatie nooit goed is. Maar een provocerende actie is niet noodzakelijk moreel verwerpelijk en al helemaal niet illegaal.

Hoe waren de reacties in Europa bij mensen die net als Jones tegenstander zijn van het islamisme en ook beweren dat de Koran een gevaarlijk boek is? Ik denk aan Geert Wilders en Kurt Westergaard.

Geert Wilders heeft zich van Jones gedistantieerd. Een boek verbranden ging hem te ver. We hebben hier dus een paradoxale situatie. Jones wil een boek verbranden dat hij niet wil verbieden; Wilders wil een boek verbieden dat hij niet wil verbranden. Westergaard wees de actie van Jones ook af, maar om een intrigerende reden. Hij verklaarde voor provocatie te zijn, maar hij maakte een onderscheid tussen goede provocatie en slechte provocatie. Het maken van een cartoon vond hij goede provocatie. Het verbranden van een boek vond hij slechte provocatie.

> Het lijkt erop alsof jij je met een zeker genoegen in al die argumentaties van die iconoclasten verdiept: Rushdie, Westergaard, Hirsi Ali, Terry Jones, Geert Wilders – jij analyseert uitvoerig wat die mensen allemaal precies zeggen en bedoelen. Klopt dat?

Ik ben gefascineerd door hun acties omdat die met mijn vak te maken hebben: de praktische ethiek. Wat mij boeit, is dat zij anderen voor zware morele keuzes plaatsen, keuzes die mensen liefst wegduwen. Mensen zeggen graag dat ze iets overdreven vinden. Of dat zij niet zo extreem zijn. Ze sluiten zich graag aan bij een maatschappelijke consensus waarvan zij het morele gehalte niet willen en misschien ook niet kunnen verklaren of rechtvaardigen. Maar de praktische ethiek gooit dat overhoop. Socrates of Peter Singer confronteren mensen met hun impliciete morele keuzes waarvoor zij geen verantwoording willen afleggen. Socrates dwong mensen hun morele standpunten te rechtvaardigen. Eigenlijk doen die genoemde provocateurs dat ook. Ik denk dat Terry Jones, hoewel hij zich daarvan natuurlijk helemaal niet bewust is en het ook helemaal zijn bedoeling niet is, ons plaatst voor vele moreelpolitieke vragen.

> Toch lijkt me hier een ander probleem in het geding. Het gaat in veel discussies niet langer over de objectieve feiten, maar over de subjectieve eigenschappen die men aan de vermeende provocateurs toeschrijft en waarbij men in feite oproept om geen discussies meer aan te gaan omwille van de goede vrede.

Frits Bolkestein heeft een stelregel die hij vaak herhaalt: 'Geen rel, geen debat.' Maar de ondervrager Van der Steeg bleek helemaal in de ban van een opvatting die de Amerikaanse filosoof John Searle eens

bekritiseerde in een belangrijk opstel over waarheid en objectiviteit. Searle schreef in 1993 *Rationality and Realism, What is at stake?* Het is een briljante kritiek op het postmodernisme. Hij laat zien dat wie waarden als het zoeken naar de waarheid en objectiviteit verlaat alleen nog maar over de subjectieve bedoelingen van mensen kan spreken. En dat gebeurt vaak in het hedendaagse debat. Het gaat om de bedoelingen van mensen. Zijn die bedoelingen zuiver?

Veel onzuivere argumentatie behelst het diskwalificeren van de persoon die de uitlating doet. Als de persoon onbetrouwbaar is, deugt ook zijn standpunt niet. Maar dat is, zoals Searle laat zien, een drogreden. Een uitermate onsympathieke figuur kan met volstrekt oneerbare overwegingen een standpunt verkondigen dat op zichzelf waar is. Als Hitler zegt dat het heliocentrisch wereldbeeld juist is, moet men niet van de weeromstuit het geocentrisme aanhangen. Dit lijkt voor de hand liggend, maar het is een veel gemaakte fout. In de discussie over de voornemens van Jones proberen mensen geregeld de integriteit van de dominee in twijfel te trekken. Zo noemde Van der Steeg het proces van Jones geen *real trial* maar een *mock trial*. Daarop antwoordde de dominee met een wedervraag. Of zijn proces werkelijk was, hangt af van wat men onder *real* en onder *proces* verstaat. Zijn proces was geen echt proces in de zin dat het niet was georganiseerd door de Amerikaanse regering. Het was ook niet gesanctioneerd door de staat Florida, noch door welke andere officiële autoriteit ook. In die zin was het geen echt proces. Maar daardoor was het niet minder significant voor het punt dat hij wilde maken.

We horen Van der Steeg ook herhalen dat Jones wist dat hij met het verbranden van de Koran de moslims zou beledigen. Op een bepaald moment wijst de journalist zelfs beschuldigend met de vinger naar Jones: wie wil provoceren, bewandelt altijd de verkeerde weg. Maar Jones legt weer geduldig uit dat gezien het grotere doel dat hij voor ogen heeft provocatie niet onverantwoord is. Niet alleen Van der Steeg blundert, bijna alle commentaren op de kwestie Jones gaan mank. Door de motieven van de man te diskwalificeren heeft men zelf nog geen gelijk.

Je zei zelf al dat tal van wereldleiders tussenbeide kwamen om Jones tegen te houden, in het bijzonder president Obama.

President Obama verklaarde dat Jones' actie *contrary to our values as Americans* was, woorden waarover de adviseurs van Obama waarschijnlijk lang hadden nagedacht, maar ze waren irrelevant. Waarom zou Jones zich moeten conformeren aan *our values as Americans*? Misschien kloppen die Amerikaanse waarden wel niet. Misschien is Amerika wel in de ban van een grote misvatting of moet een *real American* af en toe zeggen dat wat de meeste Amerikanen denken onjuist is. Wat Obama hoogstens duidelijk maakt, is dat Jones' acties niet sporen met wat de overgrote meerderheid van de Amerikanen over deze kwestie denkt, maar dat was sowieso duidelijk. Jones ziet zichzelf ook niet als spreekbuis van een meerderheidsopvatting, maar als een eenzame roepende in de woestijn. Als Amerika de weg van God is kwijtgeraakt, zal Jones hebben gedacht, dan is het zijn taak om Amerika weer op het rechte spoor te krijgen.

We moeten niet vergeten: Jones spreekt volgens zijn eigen overtuiging met de kracht en de autoriteit van iemand die denkt te weten wat Gods wensen zijn met deze wereld. Hij spreekt met de overtuiging van een Mozes of een Elia. Intrigerend is ook dat hij voortdurend blijft discussiëren. Na de veroordeling van zijn actie door Petraeus, antwoordde Jones: 'We nemen de woorden van de generaal heel serieus.' Hij zei nooit: 'Ik luister niet naar jullie.' Hij zoog als het ware de hele wereldgemeenschap in een discussie en gaf aan dat hij te rade zou gaan bij God zelf. 'We gaan door met bidden over de actie op 11 september,' zei hij, verwijzend naar het plan om op 11 september 2010 Korans te verbranden. Met andere woorden, hij bleef in contact met God over zijn voorgenomen daden, bad God om raad en telkens kwam dan weer het bericht: 'Ga zo door Terry, je bent op de goede weg.' En als God aangeeft dat je op de goede weg bent, waarom zou je dan luisteren naar Barack Obama, David Petraeus, Hillary Clinton, Ban-Ki-Moon, Tony Blair, Angela Merkel of Kurt Westergaard? Dat zou Abraham ook niet gedaan hebben. En Jefta en Pinechas evenmin. Was het niet Jezus zelf die uiteindelijk alleen maar naar God luisterde en niet naar de machten van deze wereld? Met Terry Jones hebben we duidelijk te maken met een nieuwe Luther die zegt: 'Hier sta ik, ik kan niet anders.'

Wat me opvalt, is dat Jones zo overtuigd is van zijn gelijk. Hij beschouwt zichzelf als de vertegenwoordiger van God op aarde.

Bij nadere overweging is het misschien niet zo vreemd dat Jones rustig en overwogen antwoorden gaf. Immers, de vragen van de interviewer moet hij de afgelopen maanden honderden keren hebben gekregen. Hij zal waarschijnlijk al tot in den treure hebben uitgelegd waarom hij van mening was dat hij de Koran moest verbranden.

In het EO-programma komen ook bewoners van Gainesville aan het woord die niets op hebben met de plannen van Jones. Ook worden kerkgangers geïnterviewd van een concurrerende kerk die niets moeten hebben van het World Outreach Center. Maar op het moment dat Jones door Van der Steeg wordt geconfronteerd met zijn vele critici draait hij de zaak om. Niet hij dwaalt, maar zijn critici. Op de vraag of Jones zich verlaten voelt door gebrek aan bijval van zijn geloofsgenoten antwoordt Jones: 'Zij verraden niet ons, maar zij verraden God.' Daaruit blijkt dat Jones zichzelf een goddelijke missie toedicht. Hij moet de eer van God, van zijn eigen God, verdedigen tegenover de valse God die voor hem de God van de islam is. Precies hetzelfde denken ook de demonstranten tegen Jones wanneer zij de zeven VN-medewerkers om het leven brengen. Er staan dus twee onwrikbare posities tegenover elkaar: beide gebaseerd op en geïnspireerd door hun God. Juist die vermeend goddelijke basis geeft niet veel perspectief op een vergelijk. Beide partijen menen te handelen op basis van een goddelijke opdracht. De een om het woord van Jezus Christus te verspreiden, een opdracht die met voortvarendheid moet worden uitgevoerd en niet op de ruggengraatloze manier waarop hedendaagse christenen dat naar het oordeel van Jones doen. De ander op basis van de vermeende opdracht van Allah om alle aanvallen op de Koran af te straffen met alle middelen.

Op de vraag van Van der Steeg of Jones van mening is dat ook andere christenen de Koran zouden moeten verbranden, antwoordt hij dat het verbranden van de Koran niet per se hoeft. Zijn medechristenen hadden ook op andere manieren voor de christelijke God op kunnen komen. Maar zij hadden de actie van Jones wel moeten steunen. 'Zij moeten God niet verzaken,' verklaart hij tegenover de verblufte EO-journalist.

> Zo zijn we weer terug bij de goddelijke bevelstheorie: mensen die handelen in opdracht van God zijn in principe onbereikbaar voor onze morele overwegingen, onbereikbaar voor morele argumentaties.

Ze vormen een goede illustratie van wat ik heb aangeduid als het monotheïstisch dilemma. Mijn boek over dit onderwerp is gewijd aan radicale, extremistische en gewelddadige interpretaties van de drie monotheïstische godsdiensten.[287] Jones is een voorbeeld van een radicale en extremistische interpretatie van het christelijk geloof. Hij trekt uit de tekst dat Jezus Christus de weg, de waarheid en het leven is, de conclusie dat het 'heilige' boek van een andere godsdienst moet worden verbrand. Jones is overigens niet gewelddadig, zoals hij zelf ook aangeeft in de EO-reportage. Hij roept misschien gewelddadigheid over zich af, zijn plan is provocatief, maar niet agressief in de gebruikelijke betekenis van het woord. Hij verwondt en vermoordt niemand. De demonstranten die in Afghanistan de VN-medewerkers onthoofden zijn naast radicaal en extremistisch ook nog eens gewelddadig. En dat op basis van een extreme interpretatie van hun geloof.

Die botsing van gewelddadige interpretaties van religies is het onderwerp van *Het monotheïstisch dilemma.* De titel van het boek is overigens meerduidig, je zou zelfs kunnen spreken van 'monotheïstische dilemma's'. Zo is het een dilemma voor het monotheïsme dat extremistische interpretaties aan betekenis winnen. Die woorden 'aan betekenis winnen' zijn met opzet zo gekozen. Ik zeg nadrukkelijk niet dat de hoeveelheid extremisten noodzakelijk veel groter wordt. Nee, de hoeveelheid extremisten wordt invloedrijker.

Heb je daar een verklaring voor?

De media bepalen veel meer onze agenda dan voorheen. Terry Jones is een goed voorbeeld. Hoe kunnen de opvattingen en acties van een dominee van een gemeente van niet meer dan dertig tot veertig mensen aan wereldleiders als Obama, Ban-Ki-Moon en de paus een reactie ontlokken? De wereld is radicaal veranderd door de moderne communicatiemiddelen en met name de sociale media als Twitter, Facebook, Wikipedia en YouTube. Doordat het filmpje van de Koranverbranding op YouTube werd geplaatst, konden de mensen in Afghanistan daar kennis van nemen, in woede ontsteken en de VN-medewerkers vermoorden. Zoiets zou je tot de verzuchting kunnen brengen: 'Als we die Jones doodzwijgen, zou er niets aan de hand zijn.' Vroeger was dat nog mogelijk zoals je in je inleiding aangaf, maar in onze hedendaagse wereld met al zijn moderne en snelle communicatiemiddelen en sociale netwerksites niet meer.

Op YouTube staat ook een filmpje van Hillary Clinton waarbij zij tegenover een publiek van enkele tientallen journalisten commentaar geeft op de – toen nog – voorgenomen boekverbranding van Terry Jones. Het zou helpen, zegt ze, wanneer *you guys* (sprekend tot de journalisten), wanneer het boek in de fik gaat, niet direct met een camera klaar zouden staan. Op dat moment breekt gelach uit in de zaal en ook Hillary Clinton schiet in de lach: de gedachte dat een van de meest omstreden daden van de afgelopen jaren niet onmiddellijk zou worden vastgelegd op film en verspreid, is zo absurd dat zij daar zelf ook niet in gelooft. Daarmee hebben we een eerste verklaring: we leven in een wereld waarin de massacommunicatiemiddelen een grote invloed op de gebeurtenissen hebben. Een invloed ten goede: het goede nieuws *travels fast*. Maar ook een kwade: platte, vulgaire, nodeloze dingen, datgene wat beter niet gezegd, geschreven of gefilmd zou worden, vliegt even snel de wereld rond.

> Niet alleen beelden gaan veel sneller de wereld rond. Er komen steeds meer mensen die zich als toeristen, zakenlui, hulpverleners, soldaten, verslaggevers verplaatsen naar andere landen. Met uitzondering van Noord-Korea kom je overal mensen tegen uit alle delen van de wereld.

Dat is een tweede kenmerk van deze wereld. Met name in dichtbevolkte landen lopen mensen elkaar voortdurend voor de voeten. Dat vergt een enorm incasseringsvermogen. In Afghanistan zijn bijvoorbeeld Amerikanen aanwezig. Christenen dus.

Onder die omstandigheden kan religieus extremisme een enorme impact krijgen. Het vergt ook een hele andere aanpak van de staat om daarmee om te gaan. We hebben cultureel contraterrorisme nodig. Cultureel contraterrorisme heeft te maken met het verhogen van de weerbaarheid van de staat tegenover terrorismedreiging. Dat hangt echter af van de mentaliteit van de overheid zelf. Het klinkt vreemd, maar overheidsstukken gaan doorgaans over de verandering van de weerbaarheid van de samenleving. In eerdere rapporten blijkt telkens: de samenleving moet haar houding veranderen. Die samenleving valt dan weer uiteen in: potentiële geweldsplegers en mensen die geacht worden die geweldsplegers te corrigeren. Maar nooit spreekt de staat zichzelf toe. Nooit lees je dat de staat zich realiseert dat hij het zelf in het verleden verkeerd heeft gedaan en beterschap belooft voor de toekomst.

9

De zaak Salman Rushdie

De mens heeft God van het begin af gebruikt
om het onrechtvaardige te rechtvaardigen.

SALMAN RUSHDIE

Het terrorisme dat de vrijheid van meningsuiting wil onderdrukken, is begonnen in 1989 met de fatwa over Rushdie, als ik je goed begrijp?

Paul Cliteur: Het is natuurlijk van alle tijden en plaatsen, zoals mijn leermeester H.J. van Eikema Hommes dat altijd zo plechtstatig uitdrukte wanneer hij universele waarheden ging formuleren. Maar de Rushdie-kwestie is wel een heel belangrijk kantelmoment geweest in deze geschiedenis. Misschien moeten we daarom iets dieper ingaan op Rushdie en zijn opvattingen. Ik ben niet goed op de hoogte van zijn literaire werk in strikte zin. Ik ben een bewonderaar van Ian McEwan die met Rushdie vaak in een adem wordt genoemd omdat ze levensbeschouwelijk verwant zijn.[288] Zij worden allebei gepresenteerd als typisch seculiere schrijvers. Hoe het ook zij, Rushdie heeft ook hele mooie literaire kritieken geschreven en opstellen waarin hij verantwoording aflegt over zijn boek *The Satanic Verses*.

Het lijkt me voor de lezers noodzakelijk dat we eerst de beweegredenen van Salman Rushdie zelf bespreken. Waarom schreef hij *The Satanic Verses* en wat was zijn achterliggende boodschap?

Zijn opvattingen daarover heeft hij uiteengezet in twee essaybundels. De eerste is *Imaginary Homelands*, de tweede is *Step Across the Line*.[289] In de inleiding tot *Imaginary Homelands* gaat Rushdie in op de situatie in zijn geboorteland India en waarschuwt hij dat het secularisme er in verval is geraakt. Daarvoor acht hij *communalist forces* (gemeenschapsdenken) verantwoordelijk. Hij schrijft: 'Ik heb gedurende mijn gehele volwassen leven gevochten tegen het gemeenschapsdenken.' Als het secularistisch principe in India wordt verlaten, zou India wel eens uiteen kunnen vallen, volgens Rushdie. Hij zegt het zo: 'Het is een paradoxaal feit dat het secularisme, dat de laatste tijd onder vuur ligt, zowel binnen India als ook daarbuiten, de enige manier is om constitutionele rechten, burgerlijke rechten, mensenrechten en religieuze rechten van minderheidsgroepen te waarborgen.' Rushdie is geen constitutioneel theoreticus of een analytisch filosoof. Hij geeft ook geen uitvoerige definities van wat hij precies verstaat onder dat *communalism* en *secularism*. Toch maakt hij in zijn essaybundel duidelijk waarom dat *communalism* een probleem vormt en waarom *secularism* de remedie is.

Rushdie claimt geen originaliteit voor zijn politiek-filosofische opvattingen. Ze waren min of meer gemeengoed in zijn tijd. Hij behoort tot een generatie van Indiërs voor wie het seculiere ideaal volkomen vanzelfsprekend was. 'Een Indiër van mijn generatie was ook altijd overtuigd van de vitale betekenis van Jawharlal Nehru's visie op een seculier India,' schrijft Rushdie in het essay *In Good Faith*. Een van de dingen die hem bevalt aan India is dat het gebaseerd is op een niet-sektarische filosofie. Dat slaat op de constitutie van het land: India werd opgericht als een religieus neutrale staat, een staat met een grondwet waarin de scheiding van politiek en godsdienst juridisch is geregeld. Maar ook de privéomstandigheden waaronder Rushdie werd grootgebracht, stemmen hem achteraf tevreden. Hij werd niet grootgebracht in een *narrowly Muslim environment*. Zo acht hij de hindoecultuur niet helemaal vreemd aan zijn identiteit. Hij is, wat we zouden kunnen noemen, een eclecticus: hij selecteert uit verschillende culturen en credo's wat hem van waarde lijkt en dat alles is alleen mogelijk binnen het politieke kader van een seculiere (of, zoals ik het hiervoor aanduidde, religieus-neutrale) staat. Dat wil zeggen: een staat die niet kiest voor een religieuze identiteit, bijvoorbeeld door één godsdienst tot staatsgodsdienst te verklaren, maar voor een niet-religieuze grondslag.

Hij is dus een voorstander van wat jij de seculiere staat noemt of de religieus neutrale staat.

Precies. Men kan het ook als volgt formuleren: wat het model is voor India, zou ook het model moeten zijn voor andere staten met een multicultureel en multireligieus samengestelde bevolking. En welke staat is dat niet tegenwoordig? Waar vinden we nog een homogene bevolking met één en hetzelfde geloof? Als die staten al bestaan, dan zijn dat staten zonder godsdienstvrijheid of staten waarin de overheid één godsdienst bindend voorschrijft aan de bevolking. En dat zijn geen democratieën of rechtsstaten.

Het is relevant te benadrukken dat Rushdie, hoewel enorm geïnteresseerd in multiculturaliteit, nadrukkelijk geen aanhanger is van het multiculturalisme. Hij noemt dat *communalism*. De Fransen spreken van communautarisme.[290] In het *communalism* gaat men ervan uit dat de bevolking gesegmenteerd is in verschillende gemeenschappen die zich door etnische en religieuze kenmerken van elkaar onderscheiden. Het menselijk individu bestaat niet los van de banden die dat individu heeft met de etnische en religieuze gemeenschap. Theoretici als Charles Taylor en vele anderen hebben dat *multiculturalism* verdedigd als het beste politiek-constitutionele model om een multiculturele samenleving in goede banen te leiden. Maar volgens critici heeft dat multiculturalisme desastreuze gevolgen gehad. Rushdie is een van die critici. Hij stelt dat het *communalism* onder andere heeft geleid tot *politics of religious hatred* (politiek van religieuze haat) in India.

Samengevat stelt Rushdie dus dat de gemeenschap niet boven het individu mag staan. Is dat de reden waarom hij een tijdje met de dood bedreigd is?

Een tijdje? Dat is te optimistisch. Het lezen van *Imaginary Homelands* – wat ik pas gedaan heb in 2010 – is zo spannend omdat de lezer zich voortdurend bewust is van de fatwa die over Rushdie in 1989 werd uitgeroepen en die zijn leven uiteraard ingrijpend veranderde. De Nederlandstalige Wikipediapagina over Rushdie begint als volgt: 'Sir Salman Rushdie (Bombay, India, 19 juni 1947) is een essayist en schrijver van fictie en voorvechter van de vrijheid van meningsuiting. Het toneel van zijn werk is veelal het Indiase subcontinent. Hij werd

beroemd door zijn romans *Midnight's Children* en *The Satanic Verses*. Om het laatste boek werd hij getroffen door een fatwa van de Iraanse geestelijke Khomeini waardoor hij vogelvrij werd verklaard en kon worden vervolgd door islamisten. De Britse staat bood hem bescherming, maar Rushdie moest tien jaar onderduiken. Ten minste één bomaanslag tegen zijn leven mislukte voortijdig.'

Ik had eigenlijk verwacht dat Rushdie in *Imaginary Homelands* veel over die fatwa en alles wat daarmee samenhangt zou schrijven. Maar dat doet hij niet, althans hij doet dat overwegend niet. Het grootste deel van *Imaginary Homelands* is gewijd aan beschouwingen over India, Groot-Brittannië, collega-schrijvers als Graham Greene, John le Carré, Bruce Chatwin, Julian Barnes, Michel Tournier, Italo Calvino en vele anderen.[291] Alleen het laatste deel van het boek bevat een paar opstellen waarin Rushdie ingaat op de fatwa en wie dat leest kan moeilijk tot een andere conclusie komen dan dat Wikipedia zich vergist wanneer men schrijft: 'Rushdie moest tien jaar onderduiken.' Dat suggereert namelijk dat de fatwa gold van 1989 tot 1999 en dat Rushdie zich daarna weer vrij kon bewegen en vooral vrij kon schrijven. Daar is geen sprake van. Het doodsvonnis van Khomeini die kort daarna overleed, kan eigenlijk door elke trouwe volgeling van die geestelijke worden voltrokken. Immers, wat de Iraanse regering ook doet of zegt, men kan altijd vast blijven houden aan het woord van de opperayatollah. Zolang de staat het terrorismeprobleem niet onder controle heeft, kan men niet anders dan concluderen dat de artistieke vrijheid op basis waarvan een boek als *The Satanic Verses* kon verschijnen, aan banden is gelegd. Dat betekent dat sinds 1989 de wereld ingrijpend is veranderd.[292]

> Sommigen zullen zeggen dat dit allemaal Rushdies eigen schuld is. Hij heeft het over zichzelf afgeroepen.

In het essay *In Good Faith* probeert Rushdie zich te verdedigen tegen aantijgingen dat hij niet te goeder trouw was bij het schrijven van *The Satanic Verses.* Hij zou, zo is een veelgehoord verwijt, eropuit zijn geweest gelovigen te beledigen in hun religieuze overtuiging. Rushdie ontkent dat. Wat hij heeft willen doen, zo zegt hij, is het schrijven van een roman waarin heikele religieuze vraagstukken worden behandeld. Rushdie legt zelf helder uit wat hij tot uitdrukking heeft willen brengen. Heeft hij daarbij misschien mensen in hun

overtuiging gekwetst? Heeft hij aanstoot gegeven? Hij ontkent het niet en zegt daarover het volgende: 'Wat is vrijheid van meningsuiting? Zonder de vrijheid om aanstoot te geven, houdt die vrijheid op te bestaan. Zonder de vrijheid om uit te dagen, zelfs orthodoxieën satirisch te bekritiseren, religieuze orthodoxieën niet uitgezonderd, houdt deze op te bestaan. Taal en verbeelding kan je niet opsluiten. Doe je dat wel, dan zal de kunst sterven en daarmee alles wat ons menselijk maakt.'

Het is interessant nog even stil te staan bij die *freedom to offend* (de vrijheid om aanstoot te geven). Dat is dus niet de vrijheid om door volledig zinloze schimpscheuten een ander te beledigen, maar de vrijheid om op zinvolle wijze zaken aan de orde stellen, ook al weet je dat anderen dat onwelgevallig kan zijn. Rushdies boek bepleit het recht om in overeenstemming met je eigen overtuiging een wereldbeeld te ontwikkelen, in het besef dat anderen dat wereldbeeld antipathiek zullen vinden. Is hij daarmee een voorvechter van de vrijheid van meningsuiting, zoals zijn Nederlandse Wikipediapagina vermeldt? Ik heb enige moeite met de term 'voorvechter'. Het suggereert een soort van militante houding die ik in het werk van Rushdie niet terugvind. Integendeel, Rushdie legt heel rustig uit waarom hij trouw is gebleven aan beginselen zoals die in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw gewoon waren in de westerse wereld. Rushdie is die beginselen blijven verdedigen. Wat men nu ziet, is dat diegenen die dat tegenwoordig doen vaak bestempeld worden als extreem, radicaal, fel of anderszins uitzonderlijk.

> In democratische rechtsstaten kan (of kon) men sinds ongeveer de tweede helft van de negentiende eeuw vrijelijk godsdiensten en politieke ideologieën aan een kritische analyse onderwerpen, alhoewel er in Nederland, Polen en Ierland nog een wet tegen godslastering bestaat. Tegenwoordig wordt dit steeds meer – en merkwaardig genoeg ook of vooral door de intellectuele elite – als een op zijn minst verdachte opstelling beschouwd.

Dat klopt. Laat ik dat illustreren aan de hand van een berichtje dat verscheen in het *Leidsch Dagblad* van 23 april 2010. Daarin wordt aangekondigd dat Rushdie naar Leiden zou komen voor de eerste Leidse vrijheidslezing. Dat is een initiatief, zo meldt het krantenbericht, waarmee de universiteit haar motto van 'bolwerk van vrij-

heid' *(presidium libertatis)* wil onderstrepen. Het idee om Rushdie naar Leiden te halen stamt van de rector magnificus Prof. mr. Paul van der Heijden die in een toelichting aangeeft, getroffen te zijn door het feit dat Rushdie weliswaar van de Britse overheid mag schrijven wat hij wil, maar dat hij toch wordt bedreigd door een machtige vijand die geweld niet schuwt om hem het zwijgen op te leggen.[293] De vrijheidslezing wordt georganiseerd door de universiteit, het Leids Universitair Medisch Centrum en de gemeente 'om het belang van vrijheid voor wetenschap en democratie te benadrukken en de discussie over vrijheid levend te houden'.

Nu gaat het mij om een zinnetje dat het *Leidsch Dagblad* toevoegde aan deze weergave van de aankondiging van Rushdies lezing. De krant schreef: 'Rushdie geldt als fel voorvechter van de vrijheid van meningsuiting.' Een fel voorvechter dus. Maar waarom fel? Het Leidse alumniblad *Leidraad* zegt het iets positiever. Daar wordt Rushdie aangeduid als een fervent voorvechter van de vrijheid van meningsuiting. Fervent dus in plaats van fel. Dat is iets beter, maar ook hier weer wordt Rushdie neergezet als buitenissig, als iemand die iets gedaan heeft dat buiten de orde is, als extreem. Maar als Rushdie fel is, dan is de ontwikkeling van de Europees-rechtelijke jurisprudentie rond artikel 10 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens en Fundamentele Vrijheden (het artikel waarin vrijheid van meningsuiting is gewaarborgd) ook fel. Dan zou een uitspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens, zoals de *Handyside*-zaak (1976), waarin wordt bepaald dat vrijheid van meningsuiting niet alleen geldt voor informatie of ideeën die populair zijn, maar ook voor informatie en ideeën *that offend, shock or disturb the State or any sector of the population* (die aanstoot geven, choqueren of verontrustend zijn voor de staat of een bepaalde sector van de samenleving) moeten worden aangemerkt als een felle uitspraak. Dat laatste heb ik nog niet aangetroffen in een handboek van het Europese recht, maar wie weet, misschien verandert dat nog.

De vraag is dan: hoe valt die ontwikkeling te verklaren?

Naar mijn idee heeft dat te maken met wat men het 'publicitair succes van het terrorisme' zou kunnen noemen. 'Terrorisme werkt,' zegt Alan Dershowitz in *Why Terrorism Works: Understanding the Threat, responding to the Challenge*.[294] Immers wie vindt de opvat-

ting van Rushdie over vrijheid van meningsuiting nu eigenlijk fel? Dat zijn de fundamentalisten. Mensen als ayatollah Khomeini die de fatwa over Rushdies roman *De Duivelsverzen* uitsprak, zal de opvattingen van Rushdie over het recht om in romans religie te kritiseren en heilige figuren te parodiëren ongetwijfeld als extreem en onwenselijk ervaren. Wat vreemd is, is dat de wijze waarop mensen als ayatollah Khomeini de wereld inkijken, spoort met hoe een deel van de Europese intelligentsia daarover denkt. Omdat Khomeini vrijheid van meningsuiting een uitzonderlijk en verderfelijk principe acht, zijn, merkwaardig genoeg, ook politiek correcte intellectuelen dat als zodanig gaan ervaren. Die intellectuelen klagen dan over provocaties en extremisme in het werk van mensen als Rushdie, of zij komen met vreemde klachten dat het toch niet de plicht is om anderen te beledigen. Alsof er iemand is die zoiets absurds zou verdedigen. Het lijkt wel alsof de Europese en westerse intelligentsia in een soort krampachtige poging om de ander te begrijpen het wereldbeeld van de minst vrijheidsminnenden tot het hunne wil maken. Deze *tour de force* die vaak als tolerantie wordt verkocht, zou op de lange duur wel eens hele schadelijke consequenties kunnen hebben.

Ik vond het lezen van *Imaginary Homelands* een enorme ervaring. Ik heb het boek min of meer gelijktijdig gelezen met Terry Eagletons *Reason, Faith, and Revolution: Reflections on the God Debate*, een kritiek op het nieuwe atheïsme dat niet veel verder komt dan geschimp.[295] Eagletons manier van schrijven contrasteert scherp met de eerlijke en open manier waarop Rushdie in het reine probeert te komen met het ingewikkelde multicultureel samenleven in een globaliserende wereld. Want dat is het: een uiterst ingewikkelde problematiek. Een oplossing voor deze problemen is nog niet in zicht.

De indruk bestaat dat Salman Rushdie de eerste schrijver was die te maken kreeg met een dergelijke fatwa. Klopt die indruk?

Rushdie vergelijkt zijn eigen positie met die van de grote filosoof Ibn Rushd (Averroës), die leefde van 1126 tot 1198. En Rushdie – Ibn Rushdie, ben je bijna geneigd te denken – zegt: 'Ibn Rushds ideeën werden onderdrukt in zijn tijd.' Ik denk dat dit een realistische constatering is, maar het is ook realistisch en voor ons boek belangrijk vast te stellen dat Rushdie het zwijgen is opgelegd in onze tijd. En dat is gebeurd recht onder onze neus, zonder dat velen onder ons realiseerden wat er gebeurde.

Integendeel, ik herinner me zelfs dat heel wat intellectuelen in het Westen de val van de sjah bejubelden en de komst van ayatollah Khomeini met zijn Iraanse revolutie als een stap in de goede richting zagen. Blijkbaar maakten die intellectuelen dezelfde fout als de vroegere fellowtravellers van het communisme die hun ogen sloten voor de manifeste gruwelijkheden in de Sovjet-Unie.

De sjah was natuurlijk geen voorbeeld van een verlichte leider. Hij regeerde als een dictator en maakte zich steeds impopulairder onder meer door het wrede optreden van zijn geheime politiedienst, de Savak, die terreur zaaide en heel wat politieke tegenstanders vermoorde. Daarbij kwam dat de sjah jarenlang steunde op de Verenigde Staten die sinds de oorlog in Korea en vooral sinds het debacle in Vietnam zowat alle krediet verloren hadden in Europese links-intellectuele kringen. Het Iraanse volk snakte naar verandering en kreeg die ook. Alleen niet op de manier waarop veel verdedigers van de mensenrechten zich dat hadden voorgesteld. Afshin Ellian die als scholier de omwenteling van dichtbij meemaakte, vertelde me dat in de dagen voor de vlucht van de sjah mensen van uiteenlopende strekkingen, van communisten over nationalisten tot liberalen, massaal op straat demonstreerden voor meer vrijheid, vrijheid van spreken en vrijheid van vereniging. Maar na de machtsovername door Khomeini raakte de opstand steeds meer in de greep van de geestelijken. De vrijheid van meningsuiting werd opnieuw aan banden gelegd, vrouwen moesten zich in donkere sluiers hullen. Betogen tegen het vorige regime mocht nog, maar wel met mannen en vrouwen gescheiden van elkaar. Uiteindelijk kreeg de Islamitische Revolutionaire Raad de touwtjes in handen.

Had men vooraf kunnen weten dat Khomeini en zijn medestanders het land in een streng religieuze richting zouden duwen?

Eigenlijk wel. Khomeini had al lang voordien opgeroepen tot verzet tegen het regime omdat het de islamitische wet negeerde. ‘Een regering moet zich houden aan de religieuze wetten, publicaties die tegen de islam of de islamitische regels ingaan verbieden en degenen ophangen die dergelijke onzin durven op te schrijven,’ schreef hij al in de jaren 40. Later verzette hij zich tegen het stemrecht voor vrouwen en beschuldigde hij de sjah ervan de fundamenten van de islam aan

te tasten. Hij werd gevangengezet en in 1978 verbannen naar Frankrijk. Van daaruit strooide hij wel zand in de ogen van de bevolking. Hij bleef de sjah voortdurend verketteren maar beloofde allerlei zaken zoals vrijheid van meningsuiting en een echte parlementaire democratie. Juist voor de machtsovername verklaarde hij nog dat de 'geestelijken nooit het land zouden leiden'. Deze visie werd door de westerse media gretig opgepikt en werd, onder meer via de uitzendingen van de BBC in het Farsi (het Perzisch), ook druk beluisterd door de Iraanse bevolking. Khomeini hield geen enkele belofte en begon stilaan maar zeker de oppositie letterlijk monddood te maken. De illusie dat het onder Khomeini allemaal beter werd, hield opmerkelijk genoeg nog jaren stand. Vanaf het einde van de jaren 80 begon de werkelijkheid in het Westen door te dringen met berichten over onderdrukking van de vrouwen, moordpartijen op tegenstanders en vooral over de toepassing van de sharia met het afhakken van handen en het stenigen van vrouwen. Pas met de fatwa tegen Rushdie gingen de ogen in het Westen echt open.

> Het is opmerkelijk dat dit inzicht zo laat gekomen is. Zelfs na de fatwa tegen Rushdie bleef men in het Westen zo goed als blind voor het opkomende religieus fanatisme. Hoe verklaar je dat?

Hoe dat precies heeft kunnen gebeuren, zal ik hier niet proberen te verklaren, maar het is een feit dat we op dit ogenblik worden geconfronteerd met religieuze radicalisering. Dat hadden we niet verwacht in de jaren zestig en zeventig van de 20ste eeuw. Toen leek het erop dat vrijzinnige, liberale, tolerante vormen van godsdienstigheid het zouden winnen. Misschien is dat ten dele ook wel het geval, maar ook is duidelijk dat radicale, gewelddadige en intolerante vormen van religiositeit in de voorbije decennia grote aanhang hebben weten te verwerven.

Er zijn mensen die dat proces proberen te keren. Dat zijn mensen als Rushdie, die het secularisme verdedigen. Er zijn ook schrijvers die religie bekritiseren, zoals Dawkins, Harris, Dennett en Hitchens. In hun boek *The New Atheist Novel* betogen de literatuurwetenschappers Arthur Bradley en Andrew Tate dat Rushdie, samen met Ian McEwan, Martin Amis en Philip Pullman, een nieuw literair genre hebben ontwikkeld, namelijk de atheïstische roman.[296] Bij die kwalificatie kan men vraagtekens zetten omdat het suggereert dat die groep

schrijvers als belangrijkste doelstelling het propageren van goddeloosheid heeft. Dat is onjuist. Wel is het zo dat sommige karakters in de romans van Rushdie en McEwan religieus geloof op een kritische manier benaderen. Rushdie heeft daarvoor een enorm hoge prijs betaald. Het wonderlijke is dat deze auteurs, die zich niet schikken in de nieuwe regels die fundamentalisten en terroristen ons voorschrijven, zélf van intolerantie en fundamentalisme worden beschuldigd. De enige houding die als waarlijk tolerant en constructief wordt beschouwd, is kritiek op diegenen die aanstoot geven aan de Khomeini's van deze wereld. Wat Rushdie, Dawkins, Amis, Hitchens en anderen te horen krijgen, is dat hun werk contraproductief is, dat zij niet respectvol reageren op het nieuwe religieus fundamentalisme, dat hun taal of hun toon niet goed is, of allebei, enzovoorts. En zo glijden we weg in steeds grotere toegeeflijkheid ten aanzien van op zichzelf onredelijke eisen. Dit is een van de grote problemen van de rechtsstaat in de 21ste eeuw. Wij teren op een cultureel kapitaal dat nog maar weinigen bereid zijn intellectueel te verdedigen. Diegenen die dat wel doen, betalen daarvoor zo'n hoge prijs, van gewelddadige intimidatie tot de dood, dat velen de beginselen van de rechtsstaat niet meer willen verdedigen. Ergerlijk is de vraag van sommige journalisten aan mensen als Rushdie: 'Als u het over zou kunnen doen, zou u dan weer *The Satanic Verses* schrijven?'

De politieke en culturele elite vindt het helemaal niet nodig dat de beginselen van de rechtsstaat worden verdedigd. De behandeling van mensen als Rushdie en Westergaard door verschillende van hun collega's en door de politieke en culturele elite spreekt boekdelen. Er is momenteel een mechanisme in liberaal-democratische samenlevingen werkzaam dat als het ware vanzelf tot de uitsluiting van de criticus van religieuze terreur leidt.

Je was zelf jarenlang gastcolumnist in het programma *Buitenhof* waarin je regelmatig rake en scherpe uitspraken deed, ook ten aanzien van de islam. Daarbij keerde je je tegen de al te verdraagzame houding tegenover de onverdraagzamen in de Nederlandse samenleving. Op 28 maart 2004 trok je je onverwacht terug uit het publieke debat en stopte je met die columns. Was je bang? Was het een vorm van zelfcensuur?

Het is niet juist dat ik regelmatig scherpe uitspraken over de islam deed in *Buitenhof*. Mijn columns zijn gebundeld in mijn boek *God houdt niet van vrijzinnigheid*. Het is dus controleerbaar. Ik zei bijna nooit scherpe dingen over de islam, trouwens ook niet over het christendom of het jodendom. Wat ik wel altijd heb verdedigd, is het recht en ook de noodzaak om godsdiensten te kritiseren. Noem het maar 'het recht van Rushdie' of 'het recht van Westergaard'. Daar is ook mijn boek *The Secular Outlook* aan gewijd. Het is de proclamatie van het recht en de noodzaak om religies te kritiseren omdat zij zich alleen via kritiek kunnen ontwikkelen. Ik heb daarbij altijd verdedigd dat er geen uitzondering voor bepaalde godsdiensten moet worden gecreëerd omdat terroristen vinden dat je bepaalde dingen niet mag zeggen. En wat die zelfcensuur betreft: ik had in maart 2004 sterk het gevoel dat de Nederlandse samenleving en de Nederlandse staat totaal niet waren voorbereid op de uitdaging waarvoor het internationaal terrorisme ons plaatste. De staat was zwak. De intelligentsia was de weg kwijt. Politici grossierden in politiek correcte verhalen en totaal illusoire interpretaties van de werkelijkheid. Toen een half jaar daarna Theo van Gogh werd vermoord, besefte ik dat mijn gevoelens niet helemaal onterecht waren geweest.

Ik ben sterk gefascineerd geraakt door mensen als Taslima Nasreen, Ayaan Hirsi Ali, Kurt Westergaard, Lars Vilks, Salman Rushdie, Gurpreet Kaur Bhatti en anderen die met hun religiekritiek de religieus fundamentalisten de boom in jagen.[297] Laat me het voorbeeld van Bhatti even toelichten. In Engeland werden eind 2004 alle voorstellingen van Behzti, een omstreden Brits toneelstuk over moord en verkrachting in een sikhtempel, afgelast. De schrijfster, Gurpreet Kaur Bhatti, is zelf een sikh. Zij wilde met haar komedie de hypocrisie over homoseksualiteit, verkrachting en zelfmoord in de sikhgemeenschap aan de orde stellen. Bhatti is met de dood bedreigd en ondergedoken, nadat honderden sikhs het theater in Birmingham hadden bestormd.[298] De sikhs vonden dat hun geloof werd bespot. Het gaat niet om provocateurs die op een rel uit zijn, maar om mensen die volkomen integer klemmende maatschappelijke problemen aan de orde stellen. Ik ben behoorlijk gedesillusioneerd door de kritiek die dit soort mensen op hun pad vinden. Moreel gezien steken deze mensen mijlenver uit boven diegenen die zich verschuilen achter clichés over dialoog en respect, maar die in feite de vrijheden willen inleveren die hier eeuwenlang zijn gegroeid.

Toch zijn het de intellectuelen die maar palaveren over respect en dialoog die merkwaardig genoeg in de publieke perceptie het morele gelijk aan hun kant hebben. Mijn fascinatie voor religiecritici dateert al van ver voor de terrorismedreiging door islamisten. In *God houdt niet van vrijzinnigheid* hoef je maar in het register bij Galileo Galilei of Thomas More te zoeken, om te zien dat die problematiek mij al jarenlang bezighoudt.[299] Eigenlijk al vanaf mijn zeventiende of achttiende. Ik ben gefascineerd door de geschiedenis van de Vrije Gedachte, het *libre examen.* Wat zou jij doen als je Galilei was? Sterven voor de geloofsvrijheid, zoals Etienne Dolet en Giordano Bruno?[300] Toegeven aan het Vaticaan, zoals Galilei deed? Was het goed dat Thomas More stierf omdat hij niet wilde buigen voor Hendrik VIII? Of is het verstandiger te buigen, in de wetenschap dat de vrijheid tijdens je eigen leven nu eenmaal onvoldoende collectief gedragen wordt om te kunnen zegevieren?

> Is die visie niet door de geschiedenis achterhaald? Mensen zijn toch intelligenter dan vroeger en zullen zich niet zo eenvoudig meer laten inpakken door een geloof.

De tragiek is dat George Santayana meer gelijk heeft dan mij lief is. In 1917 schreef hij aan Bertrand Russell: 'Mensen zijn niet intelligent. Het is heel onredelijk om dat van hen te verwachten. En het is iets waarmee mijn filosofie mij verzoend heeft, al lang geleden. Hoe had ik anders veertig jaar in Amerika kunnen wonen?'[301] Het gaat mij nu even niet om die sneer naar Amerika, maar om wat daarvoor staat: mensen zijn niet intelligent. Ik dacht vroeger altijd: als je mensen met het bewijsmateriaal confronteert waardoor zij hun stellingen moeten bijstellen, dan doen zij dat. Maar dat is veel minder het geval dan je zou denken. Mensen hebben hun intellectuele beperkingen. Zij begrijpen soms gewoon niet wat je zegt. Ze hebben ook een emotionele weerstand tegen bepaalde standpunten. Verder hebben zij te weinig moed om iets te denken of een standpunt in te nemen dat impopulair is. Vaak zijn afscheidscolleges van hoogleraren interessanter dan hun inaugurele rede omdat ze pas vlak voor hun pensioen iets durven te zeggen dat hen wellicht bij hun collega's impopulair zal maken.

Je hebt nog niet geantwoord op mijn vraag waarom je dan gestopt bent met televisieoptredens. Was dat zelfcensuur?

Ja, ik hou rekening met wat ik schrijf. Zeker voor een publieksmedium als de televisie. Maar hoe dacht je dat het met anderen zat? Hoeveel cartoonisten denk jij bereid te vinden een tekeningetje over de profeet Mohammed te maken op dit moment? Hoeveel hoofdredacteuren van kranten zouden die willen publiceren? Je weet dat Yale University Press zelfs weigerde om de cartoons opnieuw te publiceren in een droog wetenschappelijk boek.[302] Zou Oxford University Press daar heel anders mee omgaan? Of Stanford University Press? Nadat *The Jewel of Medina* van Sherry Jones verscheen werd brand gesticht bij de uitgeverij.[303] Dat beïnvloedt het beleid van uitgeverijen om bepaalde boeken wel en andere niet uit te geven. Zou Penguin weer op de bres gaan staan voor *The Satanic Verses II* als Salman Rushdie zo'n boek zou schrijven (quod non)? Je kunt er gevoeglijk vanuit gaan dat elke hoofdredacteur, uitgever, schrijver, cartoonist die verklaart dat hij terroristen tegen de haren in durft te strijken maar dat niet doet uit respect of omdat hij het niet nodig vindt of niet de behoefte voelt, een vrome leugenaar is.

Overigens pas ik anno 2012 geen zelfcensuur toe ten aanzien van de kern van mijn werk: het schrijven van boeken en artikelen. Want dat ben en zal ik blijven doen. Ik heb sinds 2004 niet stilgezeten. In 2007 heb ik *Moreel Esperanto* gepubliceerd, een boek van 400 pagina's. In 2010 *Het monotheïstisch dilemma,* een boek van wederom 400 pagina's. En in 2010 heb ik ook *The Secular Outlook* uitgebracht, een boek van 300 pagina's. Mensen die zich willen laven aan mijn gedachtegoed kunnen dus meer dan duizend pagina's lezen en dat is misschien meer dan ik geschreven zou hebben als ik columns was blijven presenteren.

Een boek lezen is moeilijker. Het vraagt meer van de lezer dan het aanhoren van een column op televisie van een paar minuten.

Precies, en daarom raad ik ook iedere schrijver aan om niet zijn hele leven door te gaan met het schrijven van columns in kranten of het presenteren van columns op de televisie. Je bereikt er een enorm publiek mee, maar het is ook een oppervlakkig geïnteresseerd publiek dat maar half luistert naar wat je te vertellen hebt. Wat men onthoudt,

is of men het leuk gepresenteerd vond, of men het met je eens was, maar vaak weet men korte tijd daarna al niet meer waarover je hebt gesproken.

Je valt dan in de rol van een soort variétéartiest.

Een beetje wel, ja. En dat is niet erg, voor een tijdje, maar je moet het niet tien jaar doen. Gelukkig hoeft dat in mijn geval ook niet, want ik heb een ander beroep: ik ben hoogleraar aan een universiteit en daar voel ik mij prima bij. Voor een cartoonist ligt dat anders. Voor Kurt Westergaard zit er niets anders op dan inderdaad één omvangrijk onderwerp helemaal van zijn onderwerpenpalet te schrappen. Voor Rushdie is het niet anders, hij is nu eenmaal schrijver. De consequenties zijn te ingrijpend voor een enkeling om te dragen. In mei 2011 veroordeelde een Deense rechtbank de 25-jarige Lors Doekajev, een Belg van Tjetsjeense afkomst, tot twaalf jaar gevangenisstraf voor een poging tot een terroristische aanslag op de Deense krant *Jyllands-Posten* waar de cartoons in 2005 voor het eerst werden gepubliceerd.[304] Om moedeloos van te worden. Zes jaar na publicatie worden nog steeds aanslagen beraamd. Je moet wel erg van je werk houden om bij die krant nog medewerker te blijven, in een gebouw dat inmiddels in een soort bunker is veranderd.

Samenvattend: er is een tendens van risicomijdend gedrag bij overheden. En dat betekent dat het individuen zijn, en niet de staten of de samenleving als geheel, die de weerstand tegen gewelddadige extremisten gestalte geven. Die individuen doen dat om meer of minder principiële redenen, maar ik denk dat zij daar niet heel lang mee door zullen gaan wanneer zij zien hoe hoog de prijs is die daarvoor betaald moet worden.

10

Vrijheid van godsdienst

Dat de godsdienst een slecht geweten heeft,
blijkt uit het feit dat er zware straffen
worden gegeven aan wie ermee spot.

ARTHUR SCHOPENHAUER

Vanuit liberaal standpunt zitten we in een bijzonder moeilijke situatie. Aan de ene kant is er de vrijheid van meningsuiting, aan de andere kant de vrijheid van godsdienst. Nogal wat moslims, maar ook orthodoxe christenen en joden, beroepen zich op die vrijheid van godsdienst om een specifieke bescherming op te eisen voor hun geloof.

Paul Cliteur: Vanuit het liberale standpunt zijn de zaken volkomen helder. Diegenen die de vrijheid van godsdienst willen gebruiken of misbruiken (laat ik die retorische verwijzing naar het misbruik ook maar eens gebruiken) om te bewerkstelligen dat men niet wordt geconfronteerd met informatie die het eigen wereldbeeld tegenspreekt, hebben het helemaal bij het verkeerde eind. Jazeker, we hebben vrijheid van godsdienst. Maar we kunnen op basis van die vrijheid van godsdienst geen speciale privileges eisen. De godsdienstvrijheid brengt niet met zich mee dat men niet mag worden tegengesproken in zijn godsdienstige overtuiging. Gelovigen willen dat wel graag. Zij willen een interpretatie geven aan de godsdienstvrijheid, zodanig dat hun godsdienst kan worden beschermd tegen kritiek. Maar dat zou een geheel geperverteerde interpretatie zijn van de vrijheid van godsdienst.

Ik heb in 1997 een boekje geschreven onder de titel *De filosofie van mensenrechten*.[305] Daarin probeer ik allerlei verkeerd beroep op mensenrechten te analyseren. Eén misverstand over het mensenrecht 'vrijheid van godsdienst' is dat je daarmee het recht krijgt een ander het zwijgen op te leggen als hij jouw religie kritiseert. Niet dus. Het recht op vrijheid van godsdienst wil zeggen dat je zelf je godsdienst mag verdedigen, maar ook dat een ander die godsdienst mag bekritiseren. Dat laatste, het recht op godsdienstkritiek dus, is niet alleen een onderdeel van de vrijheid van meningsuiting, maar ook een onderdeel van de vrijheid van godsdienst. Apostasie, geloofsafval, wordt beschermd door de vrijheid van godsdienst. In de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens staat in artikel 18 het volgende: 'Eenieder heeft recht op vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst; dit recht omvat tevens de vrijheid om van godsdienst of overtuiging te veranderen, alsmede de vrijheid hetzij alleen, hetzij met anderen zowel in het openbaar als in zijn particulier leven zijn godsdienst of overtuiging te belijden door het onderwijzen ervan, door praktische toepassing, door eredienst en de inachtneming van de geboden en voorschriften.' Aan dat recht om van godsdienst te veranderen gaat vaak een proces vooraf. Een proces van discussie, van overweging – die discussie en die overweging mogen publiekelijk plaatsvinden. In 1922 werd, zoals we eerder hebben besproken, J.W. Gott veroordeeld wegens godslastering, zesentwintig jaar voor de publicatie van de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens. Maar met de criteria van 1948 had Gott nooit veroordeeld mogen worden. Het belang dat een vrijdenker of atheïst heeft bij het afwijzen van godsdienst is even groot als het belang dat een godsdienstig mens heeft bij het proclameren van zijn geloof in God. Beide, godsdienst en godsdienstkritiek, moet de wetgeving erkennen.

> Godsdienstkritiek als een soort religie? Ik moet denken aan wat over Dawkins wordt gezegd: *religiously anti-religious!* (op religieuze manier antireligieus).

Precies, mensen denken doorgaans dat zij daarmee een heel sterk argument tegen Dawkins hebben geformuleerd. Integendeel, het betekent dat zij zouden moeten verdedigen dat vrijdenkers, atheïsten en andere godsdienstcritici niet mogen worden beperkt in hun religiekritiek. Maar dat doen zij niet. In hun mateloze arrogantie denken

zij dat wanneer zij godsdienstcritici hebben neergezet als in hun diepste wezen ook religieus dat zij een zwaarwegend argument hebben geformuleerd tégen die godsdienstcritici.

> Is het aanvaarden van godsdienstkritiek als uitvloeisel van de godsdienstvrijheid een algemeen geaccepteerde interpretatie van de godsdienstvrijheid?

Over die apostasie wil ik twee dingen zeggen. Allereerst dat ook in de christelijke wereld het van oudsher een groot probleem was. Thomas van Aquino zag afgoderij als de grootste zonde. Ten tweede hadden en hebben voornamelijk Arabische landen grote bezwaren tegen de vrijheid om van godsdienst te veranderen. Op apostasie staan allerlei formeel-wettelijke en informele sancties als lynch-justitie.[306]

Sommigen zeggen: de gewelddadige reacties op apostasie zijn specifiek voor de islam. Maar dat is niet juist. Ook in het Oude en het Nieuwe Testament zijn talloze passages aan te wijzen waarin apostasie, ketterij, ongeloof, het aanbidden van vreemde goden op draconische wijze wordt afgestraft. En dat alles met volle instemming van de Heer of regelrecht door de Heer zelf. Pinechas bestraft een Israëlitische man en Moabitische vrouw door hen te vermoorden en wordt vervolgens geprezen door de Heer. Het gehele Oude Testament staat vol met voorschriften die in strijd zijn met wat wij nu vrijheid van godsdienst noemen. In het Nieuwe Testament is dat niet anders. Paulus is op zijn rondreizen geen vrijheid van godsdienst aan het prediken, maar de noodzaak van het geloof in God en in Jezus. Christelijke missionarissen werden daar al vroeg mee geconfronteerd.[307] Wanneer in de hedendaagse grofweg als joods-christelijke cultuur aangeduide beschaving vrijheid van godsdienst en vrijheid van meningsuiting bestaat, dan is dat ondanks de joods-christelijke erfenis en niet dankzij.[308]

> De grote meerderheid van de bevolking hangt een of ander geloof aan, en leeft volgens de tradities en gewoontes die hun werden aangeleerd. En dat blijft voortduren want kinderen worden van bij de geboorte opgevoed in hetzelfde geloof. Ook het onderwijs speelt hierin een cruciale rol. De meeste scholen hebben een religieuze achtergrond. Vormt dat geen probleem?

Ik keer weer terug naar het begin van ons gesprek: de verhouding tussen consensus en diversiteit. Wij worstelen tegenwoordig niet met een gebrek aan diversiteit, maar met een gebrek aan consensus. Uit het apart zetten van bepaalde groepen mensen op basis van hun godsdienst en ze onderwijzen vanuit hun eigen godsdienst vloeien allerlei consequenties voort voor een eigen moraal. Dat is vanuit maatschappelijk oogpunt onwenselijk.

Maar het is wel een recht?

Ja, het is juridisch gezien een recht, zoals het een recht is om een sigaret op te steken. Niet gezond, wel een recht. De vraag is of dat zo moet blijven. Het probleem is dat het recht op vrijheid van godsdienst zich van een klassiek grondrecht (het recht om een godsdienst te belijden) heeft ontwikkeld tot een sociaal grondrecht (het recht om door de overheid gesubsidieerd te worden). Je kunt je afvragen of dat een gelukkige ontwikkeling is geweest. Ik denk het niet. Vrijheid van godsdienst had beter een klassiek grondrecht kunnen blijven en we moeten weer terug naar die situatie. Daarover zal het laatste woord nog niet gezegd zijn, maar het is wel noodzakelijk.

Geloven staat vrij en is dus een recht, maar elk recht brengt ook verantwoordelijkheid met zich mee. Hebben gelovigen een bepaalde verantwoordelijkheid, juist omdat ze in iets of iemand geloven?

Dat is een interessante kwestie. William Clifford, een wiskundige en filosoof, schreef *The Ethics of Belief*.[309] Clifford hield een pleidooi voor de houding die elke wetenschapper, maar ook elke mens zich eigen zou moeten maken als men verder wil komen bij het verwerven van betrouwbare kennis. Ik denk dat je zijn werk kan samenvatten met de stelling dat we niet alleen het recht hebben om alles ter discussie te stellen, maar dat we ook de morele plicht hebben om dat te doen. De argumentatie van *The Ethics of Belief* begint met een voorbeeld waarbij hij het gevaar van onkritisch geloof aan de orde stelt.

Een reder besluit zijn schip de vaart in te sturen, ook al weet hij dat het schip oud is. Hij twijfelt eraan of het nog zeewaardig is. Die twijfels knaagden wel aan de reder, maar hij verdringt ze. Hij zegt tegen zichzelf dat zijn schip al zoveel stormen heeft doorstaan, deze

keer zal het ook nog wel gaan. Hij zou zijn vertrouwen in God stellen. De voorzienigheid zou vast niet al die gezinnen die op zoek gaan naar een beter leven elders in de wereld laten verdrinken. Hij is er dus oprecht van overtuigd dat het schip zeewaardig is.

Een oprechte gelovige. Waarom die nadruk op dat 'oprecht'?

De reder is oprecht van mening dat het schip zeewaardig is. Een oprechte overtuiging. Daar kan toch niets tegen zijn, denken veel mensen? Nou ja, wel als hij aan het ontstaan van die gemoedstoestand zelf debet is doordat hij zijn twijfels heeft laten overstemmen door zijn geloof. Uiteindelijk vergaat het schip en alle opvarenden vinden de dood. Is de reder schuldig aan hun dood? Treft hem blaam, ook wanneer hij oprecht geloofde in de goede afloop? Het antwoord ligt voor de hand: de reder is schuldig aan de dood van deze mensen. Het is dus mogelijk dat we moreel een *faux pas* maken, louter door iets te geloven, door ons vertrouwen te stellen in de voorzienigheid terwijl dat niet verantwoord is. Wat was het probleem met het geloof of het vertrouwen van de reder? Clifford antwoordt dat hij niet het morele recht had om te geloven op basis van het bewijsmateriaal dat voorlag. Hij had zijn geloof of zijn vertrouwen niet gekregen door zorgvuldig onderzoek, maar door zijn twijfels te onderdrukken. En omdat hij zichzelf dus in die situatie van het geloof of het dogmatisme gemanoeuvreerd had, is hij verantwoordelijk voor het resultaat.

Cliffords argumentatie staat dus haaks op hoe men tegenwoordig vaak geloof verdedigt, namelijk dat iemand wie integer gelooft, alles mag geloven wat hij wil.

Ja, geloof wordt gezien als iets waarover men geen enkele verantwoording hoeft af te leggen. Geloof, hoop en liefde – geloof wordt in zichzelf als iets moois gezien. Een andere manier waarop het perspectief van Clifford radicaal verschilt van het dominante perspectief is dat Clifford meent dat geloof geen kwestie is van blind vertrouwen, maar dat het argumentatie, kritiek en analyse behoeft. Je mag alleen iets geloven wanneer je daarvoor bewijsmateriaal hebt. De rest van het essay van Clifford is een zorgvuldig opgebouwde en briljant beargumenteerde uitwerking van de stelling dat wat voor deze reder geldt, ook geldt voor een gewone religieuze gelovige en eigenlijk voor elke verantwoordelijke burger.

Waarom zouden we ons geloof moeten rechtvaardigen?

Allereerst: geloof heeft nooit alleen betrekking op jezelf. 'Niemands geloof is een privézaak die alleen betrekking heeft op zichzelf,' schrijft Clifford. Onze levens zijn intiem met elkaar verbonden. Wat de een gelooft, in het bijzonder wanneer het gaat om een diep geloof, heeft grote relevantie voor de ander. Het geheel van onze opvattingen, het geheel van ideeën waarin we geloven is een soort erfstuk dat van generatie op generatie wordt overgedragen. In dat geheel van opvattingen zitten ook onze eigen visies. Het is dus een collectief bezit. Clifford zegt ook: 'Het is bezit van de gehele mensheid.' Een tweede punt dat Clifford uitvoerig uitwerkt, is dat we niet alleen het collectieve bezit van religies en overtuigingen moeten hooghouden, maar dat we die vooral ook verder moeten ontwikkelen. Dat wil zeggen: onderwerpen aan kritiek. Dat geheel waarvan onze eigen opvattingen deel uitmaken is het gemeenschappelijke erfgoed dat we niet alleen allemaal mogen testen op consistentie en waarheid, maar ook moeten testen. Het is zelfs onze morele plicht. Het is een *awful privilege* (verschrikkelijk privilege) en een *awful responsibility* (verschrikkelijke verantwoordelijkheid) dat we allemaal meewerken aan een wereld voor ons nageslacht. Dat erfstuk zomaar overnemen en geloven dat het juist of waar is of niet meer verbeterd kan worden, is in strijd met die verantwoordelijkheid of die plicht. En dan komt Clifford op een formulering die hij in het essay in licht gewijzigde vorm verschillende keren zal herhalen. 'Het is verkeerd, altijd, overal, en voor iedereen, om te geloven op basis van onvoldoende bewijsmateriaal.'

Wat Clifford als opdracht voorhoudt, wordt door slechts weinigen gepraktiseerd.

Ik weet het. Caroline Fourest heeft het in haar gesprek met Taslima Nasreen, *Libres de le dire*, over de '*esprit sectaire et suiviste*' (sektarische en volgzame geest). Volgens haar gebruikt slechts een minderheid de kritische vermogens die we allemaal hebben. De meeste mensen zijn als schapen, zegt zij. En dat klopt. Schopenhauer had het over de 'fabriekswaren van de natuur', de mensen die niet nadenken en altijd de kudde volgen. Wat Clifford ons dus voorhoudt, is een hoog ideaal. Maar er moeten altijd mensen blijven die dat ideaal hooghouden.

Ik begrijp je punt, niet alleen godsdiensten vormen dan een bedreiging voor de kritische geest.

Natuurlijk niet. Ook totalitaire ideologieën bedreigen de kritische geest. Isaiah Berlin gaf in 1949 een lezing aan Mount Holyoke College onder de titel *Democracy, Communism and the Individual*, waarin hij probeerde uit te leggen hoe het stalinisme zich verhoudt tot kritisch en onafhankelijk denken.[310] 'De taak van een communistische opvoeder,' schrijft Berlin in *The Soviet Mind: Russian Culture under Communism*, 'is het vormen van een individu dat alleen de vragen stelt waarop de antwoorden al algemeen bekend zijn.' Het is de bedoeling dat mensen zo worden gevormd dat ze met een minimum aan wrijving in de samenleving kunnen worden ingevoegd. De geest van onafhankelijk onderzoek, de wens om mooie dingen omwille van zichzelf tot stand te brengen – dat alles is taboe.[311] Ik vind dat een prachtige weergave van een totalitaire samenleving. Alleen die vragen mogen stellen waarop je het antwoord al weet. Mooi toch? Dat is inderdaad hoe het communisme de kritische geest doodde. Christopher Hitchens bekritiseert in zijn boek *God is not Great* voornamelijk de monotheïstische godsdiensten, maar het stalinisme, zoals hier beschreven door Isaiah Berlin, beantwoordt precies aan wat Hitchens kritiseert in religie.

Ik kan mij voorstellen dat de lezer zich afvraagt: wat is zo bijzonder aan wat Berlin afwijst in het stalinisme? Waarom is het pleidooi van Clifford voor kritisch denken, zo speciaal? Je moet alleen iets geloven op basis van bewijsmateriaal.

Je onderschat de enorme betekenis van de norm van Clifford. Als we allemaal doen wat Clifford ons aanraadt, zou de wereld er geheel anders uitzien. Een concreet voorbeeld. Het eerste punt van Cliffords *Ethics of Belief* is: geloof heb je nooit alleen, je geloof heeft een sociale betekenis. En juist omdat het een sociale betekenis heeft, heeft ook iedereen het recht, ja zelfs de plicht, om je op dat geloof aan te spreken. Laten we de betekenis daarvan illustreren aan de hand van een actueel feit. Zoals we hiervoor hebben besproken werd begin 2006 eerst Denemarken en later de rest van de wereld geconfronteerd met de cartooncrisis. Sommige moslims waren zeer verbolgen over die tekeningen. Dat leidde tot geweldpleging op vele plaatsen in de we-

reld en zelfs tot verschillende oproepen tot het vermoorden van de tekenaars die vervolgens moesten onderduiken of onder politiebewaking kwamen.

Het gaat mij hier om de reactie van burgers in Europa, maar vooral ook van publieke ambtsdragers op het publiceren van die cartoons. Er waren natuurlijk mensen die stelden dat iedereen vrij is kritiek te ventileren, ook satirische kritiek, op de godsdienst van een ander. Ze deden vaak een beroep op de vrijheid van meningsuiting die men niet ondergeschikt mag maken aan de verontwaardigde reacties van gelovigen. Veel groter was echter de groep mensen die stelde: waarom was die kritiek nodig? Goed, kritiek is een grondrecht, maar wat heeft het voor zin mensen tot in het diepst van hun overtuiging te kwetsen? Waarom zou je mensen nodeloos provoceren? Die vragen zijn suggestief en tendentieus. Immers, nodeloos provoceren kan nooit gerechtvaardigd worden, maar noodzakelijk provoceren misschien wel. Door de wat hoogdravende woordkeuze 'tot in het diepst van hun ziel kwetsen', wordt geïnsinueerd dat zoiets nooit gerechtvaardigd kan zijn. De vraag is: is dat wel zo? Er zijn uitingen geweest, boeken gepubliceerd, toneelstukken opgevoerd, wetenschappelijke theorieën gelanceerd die mensen tot in het diepst van hun ziel hebben gekwetst. Denk maar aan het werk van Galileo Galilei, Charles Darwin, Sigmund Freud en vele, vele anderen.[312]

> Akkoord, maar bij Darwin en Galilei ging het om wetenschap, in de Deense cartooncrisis alleen maar om een paar tekeningetjes. De vrije ontwikkeling van de wetenschap moet beschermd worden, de vrije ontwikkeling van spotprenten lijkt me niet zo cruciaal.

Jouw opmerking doet tekort aan de politieke betekenis die satire, spot, cartoons, toneel en zelfs cabaret hebben gehad in de Europese politieke geschiedenis. Een tirannieke koning vreesde spotprenten soms meer dan de kritiek van het parlement. Satire, spot, ironie – denk aan Socrates – het zijn allemaal stijlmiddelen waarmee de heersende politieke ambtsdragers en de heersende religieuze autoriteiten bekritiseerd werden.

> Sommigen zullen denken: religie is hooguit een privézaak. Waarom zou men een ander op zo iets particuliers de maat nemen?

Clifford antwoordt op die vraag dat religie bekritiseerd moet kunnen worden omdat ze een sociale dimensie heeft die aan het leven raakt van niet alleen de individuele gelovige, maar ook aan het leven van mensen die een andere religie omarmen of zelfs helemaal geen religie willen. *Our modes of thought are common property* (Onze manieren van denken zijn een gemeenschappelijk eigendom) zei Clifford. Toegepast op het voorbeeld van de Deense cartoons: omdat mensen hun gedrag stileren naar het voorbeeld van de profeet Mohammed, zowel in goede als in kwade zin, moet het morele handelen van de profeet aan een kritische toets worden onderworpen. En hetzelfde geldt voor Jezus Christus, Mozes, Confucius, Boeddha of welke andere heilige ook. Je kan het ook zo zeggen: wat heilig is, kan nooit a priori vaststaan, het kan alleen worden vastgesteld met een procedure waarin kritiek kan worden uitgeoefend.

Auteurs als Christopher Hitchens, Sam Harris en anderen staan geheel in de traditie van Clifford. Met name Harris laat in *The End of Faith: Religion, Terror, and the Future of Reason* zeer goed zien dat geloof nooit vrijblijvend is – het heeft consequenties, soms dramatische consequenties. Wie denkt dat de apocalyps een nieuwe wereld inluidt, staat heel anders in het leven dan iemand die denkt dat dit ons enige leven is en dat we daar heel zuinig mee moeten omspringen. Daarom kan men ook niet accepteren dat gelovigen zeggen 'het is onze Jezus' of 'het is onze Mohammed' of 'het is onze God' – en jij mag daar geen opmerkingen over maken. Immers, al die leerstukken hebben zware gevolgen voor hoe mensen in het leven staan. De grote fout van Tony Blair en Karen Armstrong is dat zij denken dat al die religieuze ideeën geen gevolgen hebben, en dat als ze die al hebben, het alleen maar goede zijn. Gelovigen zouden een volstrekt onredelijke eis stellen wanneer zij hun heiligen en hun heilige tradities zouden willen onttrekken aan het oordeel en het commentaar van niet-gelovigen of anders-gelovigen.

Dit is iets anders dan een beroep op de vrijheid van meningsuiting.

Dit ligt dieper. Clifford verschaft ons de *ratio* voor de vrijheid van meningsuiting. Volgens Clifford hebben wij allemaal de verplichting om kritiek te leveren. Die norm heeft niet alleen betekenis voor onze leiders. Het zijn niet alleen de staatslieden, de filosofen en de dichters die in dit opzicht een verplichting hebben tegenover de mensheid.

Iedereen, ook de gepensioneerde die in zijn tuintje wat zit te genieten van zijn oude dag, 'kan ertoe bijdragen dat de fatale vormen van bijgeloof die het menselijke ras gijzelen, levend worden gehouden of juist uitsterven'.[313] Elke huisvrouw kan op haar kinderen opvattingen en geloof overdragen die óf de samenleving bijeen houden óf de samenleving in stukken uiteen zal scheuren. Niemand mag zich dan ook onttrekken aan de universele verantwoordelijkheid om het erfgoed aan opvattingen, zowel geloofsovertuigingen als andere, voortdurend te bevragen. We hebben een verplichting, aldus Clifford, om ons te beschermen tegen onkritische vormen van geloof. Hij vergelijkt nietgetoetste opvattingen zelfs met een ziekte die eerst één lichaam kan aantasten, en, als deze niet bestreden wordt, later de rest van de groep, de stad en van het land. Telkens wanneer we op grond van onvoldoende argumentatie en bewijsmateriaal iets aannemen, verzwakken we onze zelfcontrole.

Dat moet dan gelden voor iedereen. In die zin is geen enkele uitspraak echt vrijblijvend.

Stel: iemand heeft in zijn jeugd een bepaalde overtuiging meegekregen en blijft er zijn verdere leven aan vasthouden zonder dat hij daarover diep heeft nagedacht. Hij las geen boeken over het onderwerp waarop zijn overtuiging betrekking heeft. Materiaal dat op die overtuiging ingaat, heeft hij niet bestudeerd. Met mensen die er andere overtuigingen op nahouden, heeft hij geen contact. Hoe moeten we over zo iemand denken? Clifford zegt: *The life of that man is one long sin against mankind* (Het bestaan van die man is één lange zonde tegen de mensheid). Het woord 'zonde' is hier veelzeggend. De plicht om je opvattingen en geloof regelmatig kritisch te bezien, is in het geval van Clifford – ik zou zeggen – een 'religieus seculiere plicht'. Immers, *it is never lawful to stifle a doubt* (het is nooit toegestaan een twijfel te onderdrukken).

Die cliffordiaanse houding legt wel een zware verplichting op ons allen. Wat doen we eigenlijk aan het kritisch onderzoeken van onze geloofsopvattingen? Hoevelen van ons hebben werkelijk overwogen zich te bekeren tot de islam? Hoevelen hebben overwogen om als atheïst, zoals C.S. Lewis deed, het christendom te omarmen? Hoeveel moslims overwegen serieus christen te worden? Staat het je helder voor de geest

> waarom je geen boeddhist wilt zijn? Volgens de beginselen van Clifford zou de hele wereld moeten gonzen van debat over de aard van God en goden.

Het cliffordianisme vooronderstelt dat de institutionele voorwaarden bestaan waaronder het mogelijk is. De staat, de samenleving, de universiteit, het ethos van de mensen – zij moeten allemaal die kritische houding hooghouden, koesteren en beschermen. De Fransen spreken van *libre examen*, de Britten en Amerikanen van *free inquiry*, zeg maar vrij onderzoek. Een maatschappij waarin dat mogelijk is, kan men met recht een vrije samenleving noemen. Een samenleving waarin dat niet kan, is een geestelijke dictatuur. Of een samenleving een vrije samenleving is of een geestelijke dictatuur, hangt niet alleen af van de mate waarin de overheid vrijheid van onderzoek aanmoedigt en verdedigt. Ook het publiek ethos is belangrijk. Als een samenleving meer gepreoccupeerd is door de vraag of bepaalde uitingen iemand zullen kwetsen, beledigen of niet polariserend zijn, leidt dat paradoxaal genoeg niet tot een fatsoenlijke samenleving, maar tot een geestelijke dictatuur. Vrijheid moet door de gehele samenleving worden gedragen om te kunnen overleven.

Wat gebeurt wanneer dat niet het geval is, illustreren de tragische voorbeelden van mensen die voor hun ideeën zijn gestorven. Dat wil zeggen: omgebracht door de heersers of de massa omdat die niet geconfronteerd wilde worden met kritiek. Ik denk aan Socrates, Giordano Bruno en Miguel Servet.[314] We moeten de socratici koesteren: de mensen die prikkelen, provoceren en soms ook wel beledigen, want dat is het risico van het leven in een vrije samenleving. We riskeren nu eenmaal geconfronteerd te worden met ideeën die ons schokken, waaraan we aanstoot nemen en die ons verontrusten. De vrijheid van meningsuiting is er niet alleen voor ideeën die ons bevallen, maar ook, en ik zou zeggen juist voor ideeën die – in de woorden van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens in Straatsburg in 1976 – *offend, shock or disturb the State or any sector of the population.* Het is van belang die woorden nog eens te herhalen. Op basis van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens, zoals in 1976 geïnterpreteerd door het Europees Hof voor de Rechten van de Mens, heeft een Europese burger het grondwettelijk recht publieke standpunten in te nemen die: aanstoot geven *(offend),* choqueren *(shock)* en verontrusten *(disturb).* En dat recht hebben we niet alleen tegenover de

staat *(the state),* maar ook tegenover elk segment van de samenleving *(any sector of the population).*

> Die traditie treffen we niet meer aan in onze samenleving. In naam van de vrijheid van godsdienst worden aanstoot geven, choqueren en verontrusten vaak fel afgekeurd.

Ja. De Nederlandse overheid gaf in 2007 een plan uit ter bestrijding van radicalisering: *Actieplan polarisatie en radicalisering 2007-2011.*[315] Wanneer je dat leest, wordt snel duidelijk dat de Nederlandse overheid onder radicalisering niet alleen mensen verstaat die echt kwalijke dingen doen, maar ook mensen die kritiek hebben op religieus radicalisme maar dat onvoldoende omfloerst formuleren. Dat is een zeer zorgelijke tendens.

> Bestaan er in religies ook tendensen die kritisch staan tegenover blind geloof?

In het Evangelie van Johannes wordt melding gemaakt van een zekere Thomas die weigerde te geloven dat Jezus uit de dood was opgestaan. De andere leerlingen van Jezus hadden hem na de wederopstanding gezien, maar Thomas niet. En Thomas weigerde in die wederopstanding te geloven, omdat hij Jezus niet zelf had gezien. Hij zei: 'Alleen als ik de wonden van de spijkers in zijn handen zie en met mijn vingers kan voelen, als ik mijn hand in zijn zij kan leggen, zal ik het geloven' (Joh. 20:25). De mogelijkheid tot het kritisch toetsen van het geloof ontstond later. Immers, een week nadat hij dit had gezegd waren de leerlingen weer met Jezus bij elkaar en Thomas was met hen. Jezus kwam toen in hun midden staan, richtte zich tot Thomas en zei: 'Leg je vingers hier en kijk naar mijn handen, en leg je hand in mijn zij. Wees niet langer ongelovig, maar geloof.' Kennelijk wist dat Thomas te overtuigen want hij zei tegen Jezus: 'Mijn Heer, mijn God!' Jezus zei toen tegen hem: 'Omdat je me gezien hebt, geloof je. Gelukkig zijn zij die niet zien en toch geloven' (Joh. 20:29).

Niet zien en toch geloven. Dat is kennelijk een belangrijke waarde. We vinden het ook in het Abrahamverhaal. Vanuit het perspectief van Clifford is dat totaal verkeerd. Dat is de houding van de reder. Dat is geloven op bevel. Of geloven uit luiheid. In de uitdrukking 'eerst zien dan geloven' leeft de ongelovige Thomas gelukkig voort.

Abraham en Jefta schoten tekort in de kritische houding waarvoor de ongelovige Thomas ons het voorbeeld geeft. Zij hadden toen zij een stem uit de hemel hoorden en die aan God toeschreven, moeten denken: 'Is dit wel de stem van God?' Zij hadden, net als de ongelovige Thomas, naar bewijsmateriaal op zoek moeten gaan. De ongelovige Thomas zou ik tot mijn patroonheilige willen maken.[316] Het schilderij van Caravaggio waarop hij wordt afgebeeld, dat we samen zagen in het Uffizi in Florence, heb ik ook als voorkant gekozen voor de verzameling van mijn columns en krantenartikelen: *God houdt niet van vrijzinnigheid*. Net als Johan Braeckman en Maarten Boudry hebben gedaan in *De ongelovige Thomas heeft een punt.* Terecht constateren Braeckman en Boudry het contrast met Jezus Christus: 'Jezus pleit er in het evangelie van Johannes niet alleen voor om beweringen te aanvaarden zonder enige vorm van controle of argumentatie, hij vindt blind geloof zelfs deugdelijk,' schrijven zij. Braeckman en Boudry hebben gelijk: de ongelovige Thomas neemt hier het moreel juiste standpunt in en Jezus Christus het verkeerde.

In een van je columns schreef je het volgende: 'Respect voor opvattingen van mensen zou de beschaving helemaal stopzetten. Respecteer uw naaste, maar onderwerp al zijn opvattingen aan een gruwelijke en nietsontziende kritiek.' Is daarom de ongelovige Thomas je favoriete figuur in de Bijbel?

Nou en of, wat de ongelovige Thomas doet, is vragen om bewijzen. Dat zou elke kritische staatsburger moeten doen. Geloof nooit iets op gezag. Staatsburgers moeten jongetjes en meisjes worden uit het sprookje van Andersen over de keizer die geen kleren aan heeft. Democratisch staatburgerschap betekent ook dat mensen de bereidheid moeten hebben niet alleen de plannen van de regering kritisch te beoordelen, maar ook de eigen opvattingen en die van anderen. Je kunt op de lange duur geen democratie handhaven zonder een kritische burgerij. Wat dat betreft, staan de principes zoals Immanuel Kant die schetste in *Wat is Verlichting?* nog volledig overeind.

Jouw ongelovige Thomas heeft in ieder geval zijn naam gemeen met iemand met wie ik mij verwant voel: Thomas Paine.

Thomas Paine is ook een prachtig voorbeeld van de cliffordiaanse geest. Ik vind hem interessant, omdat hij in het bestaan van God gelooft en toch een kritische houding aanneemt tegen iedereen die zegt in zijn naam te spreken. In 1794, tijdens het hoogtepunt van de terreur in Frankrijk, publiceerde Thomas Paine in de VS zijn boek *The Age of Reason.*[317] Hij richtte zich in het voorwoord tot zijn 'medeburgers van de Verenigde Staten van Amerika' met een verhandeling die de ondertitel draagt: *An investigation of True and Fabulous Theology* (Een onderzoek naar ware en naar fabelachtige theologie). Die ondertitel is van belang. Paine zegt dus niet dat hij alle theologie verwerpt. Wat hij doet, is goede theologie *(true theology)* onderscheiden van verkeerde theologie *(fabulous theology).* De traditionele theologie, de traditionele leer over God, is verkeerd. Hij wil daar nu een ware theologie tegenover stellen. Dat is een heikele onderneming, zoals Paine door schade en schande heeft ervaren. En alsof hij voorvoelde op welke problemen zijn onderneming zou stuiten, vinden we in de eerste zinnen van zijn boek een prachtig geformuleerd argument voor de vrijheid van meningsuiting. Men kan ook zeggen: de eerste zinnen van zijn boek zijn meteen een kort pleidooi voor de vrijheid van geweten en gedachte en meningsuiting, een pleidooi dat John Stuart Mill met zijn geschrift *On Liberty* in 1859 uitvoeriger zou uitwerken. Niettemin is één centraal element van het betoog van Mill al in 1794 bij Paine aanwezig wanneer hij schrijft: 'U zult mij wel recht willen doen wedervaren en erkennen dat ik altijd ijverig het recht van ieder mens op zijn eigen mening heb verdedigd, hoezeer die mening ook van mijn eigen mening mocht verschillen. Wie een ander dat recht ontzegt, maakt zichzelf tot slaaf van zijn huidige opinies omdat men uitsluit dat men van mening kan veranderen.'

> Paine appelleert hier aan het eigenbelang, want iedereen heeft er belang bij dat hij zijn opvattingen kan herzien. En om die opvattingen te herzien heeft men een aanleiding nodig: de confrontatie met betere meningen dan die we hebben. Maak het verschijnen van die betere meningen onmogelijk en we handelen in strijd met ons eigenbelang.

Dat is het. 'We moeten het debat voeren,' zegt Paine, 'en dat betekent redenen aandragen voor onze opvattingen. Elke opvatting zou zich moeten kunnen verantwoorden voor het tribunaal van de rede. De rede is het enige middel dat we hebben om ons te wapenen tegen

misvattingen.' Paine is een adept van de Verlichting, zijn boek is daar zelfs naar genoemd. De 18de eeuw wordt wel de eeuw van de Verlichting genoemd, maar ook de eeuw van de rede *(The Age of Reason)*. De Verlichting wordt doorgaans opgevat als een periode die niet heilzaam was voor godsdienst en voor God. Maar – en hier komt het specifieke van de theologie van Paine – dat zou hij ontkennen. Paine gelooft in het bestaan van God. Hij zegt: 'Ik geloof in één God en niet in meer; en ik hoop op geluk aan gene zijde van dit leven.' Paine is dus een monotheïst. En hij gelooft in een leven na dit leven, althans hij hoopt daarop. *Spes altera vitae*. Daarnaast heeft hij politieke opvattingen die we associëren met de Verlichting. Hij gaat uit van de gelijkheid van de mensen en hij gelooft in het bestaan van wat hij noemt 'religieuze verplichtingen'. Interessant is wat die religieuze verplichtingen volgens hem inhouden. Hij spreekt van 'rechtvaardigheid betrachten, liefdevolle barmhartigheid, en proberen om onze medemensen gelukkig te maken'.

Paine was een groot voorstander van de vrijheid van godsdienst, maar stond bijzonder kritisch tegenover de zogenaamde openbaringen. Wat dat betreft nam hij de houding aan van de ongelovige Thomas.

Het is van belang dat we de houding van de ongelovige Thomas goed onderscheiden van de dogmatisch ongelovige. De dogmatisch ongelovige zou zeggen: opstaan uit de dood kan niet. Wat ik ook zie of ervaar, het kan niet waar zijn. Maar dat doet de ongelovige Thomas uit het Bijbelverhaal niet en Thomas Paine evenmin. De ongelovige Thomas keert zich niet af van Jezus, maar hij is geïntrigeerd. Hij gaat op onderzoek uit. Op het schilderij van Caravaggio zien we hem onderzoekend kijken, met de vinger aan de wonden: hoe is dit mogelijk? Misschien dacht hij: 'Was Jezus wel dood?' Als we de houding van de ongelovige Thomas vergelijken met wat Paine aanprijst, dan kan het niet verbazen dat Paine expliciet en bewonderend naar Thomas verwijst. Thomas *would not believe, without having occular and manual demonstration himself* (wilde niet geloven zonder dat hij met zijn ogen en zijn handen het bewijs had kunnen vaststellen). Paine voegt eraan toe: *So neither will I* (en dat zal ik evenmin doen).

Moeten we aan dit soort ondogmatisch ongeloof de voorkeur geven boven het meer militante atheïsme van Dawkins en Hitchens?

Ik wil daar twee dingen over zeggen. Allereerst: ik kan niets met de term 'militant atheïsme'. Ik heb nog nooit iemand goed horen uitleggen wat hij daarmee bedoelt. Is het iemand die de religieuze gevoeligheden onvoldoende respecteert? Is het iemand die bot is? Is het iemand die dogmatisch gelooft in het niet-bestaan van God? Eigenlijk beantwoorden noch Hitchens noch Dawkins aan die beschrijvingen. Dawkins is veel genuanceerder dan velen denken en die *The God Delusion* nooit hebben gelezen. En Hitchens was zo ongemeen grappig in discussies dat ik bij hem niets dogmatisch kan onderkennen. Ik ben dus geneigd Dawkins en Hitchens bij de vrijdenkers in te delen. We kunnen tegenwoordig veel leren van mensen als Clifford, Paine, Russell en van de ongelovige Thomas. Het heeft mij tot non-theïsme gebracht, maar als het anderen brengt tot het aanvaarden van morele autonomie terwijl men toch trouw wil blijven aan een vorm van godsgeloof, dan zou dat al een grote stap voorwaarts zijn.

Niettemin zal het nog veel beleid en aandacht vergen om hun traditie vandaag levend te houden. De klepel gaat de andere kant uit. De tendens is niet gunstig tegenover religiekritiek en het soort van kritische houding die zij hebben aanbevolen. De houding van een aanzienlijk deel van de Europese bevolking en in het bijzonder van de bestuurlijke politieke en intellectuele elite is dezelfde als die van het Atheense bewind dat Socrates veroordeelde tot het drinken van de gifbeker. Men wil niet geconfronteerd worden met lastige vragen. Men stuurt graag het schip de vaart in op goed geloof. Als het aan Tony Blair of Karen Armstrong ligt, worden nog heel wat niet-zeewaardige scheepjes de oceaan opgestuurd.

> Toch bestaat er ook een tegenbeweging. Steeds meer vrijdenkers pleiten voor de afschaffing van de grondwettelijke bepaling inzake de vrijheid van godsdienst, omdat er volgens hen al voldoende bescherming is door de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van vergadering. Ben je het met hen eens?

Het probleem met al die grondrechten is dat het erop aankomt hoe je ze interpreteert. Ik heb met vrijheid van godsdienst op zichzelf en mits goed geïnterpreteerd geen moeite, als klassiek grondrecht dus. Het probleem ontstaat pas wanneer mensen wonderlijke interpretaties geven aan die vrijheid van godsdienst, wat helaas vaak gebeurt. Wettechnisch kan je het soort bescherming dat de vrijheid van gods-

dienst aan mensen biedt overigens wel laten overvloeien in de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van vereniging en vergadering. Laten we het zo zeggen: als gelovigen, multiculturalisten en religieus extremisten doorgaan met het misbruiken van de vrijheid van godsdienst om speciale privileges voor de eigen groep te claimen die aan niet-gelovigen onthouden worden, komt er een moment waarop je moet zeggen: 'Nu is de maat vol.' En dan zou je die vrijheid van godsdienst kunnen afschaffen om alles wat religieus beschermwaardig is, te laten beschermen door grondrechten die zich minder goed lenen voor verkeerde interpretaties. Voor alle duidelijkheid: een dergelijke afschaffing van de vrijheid van godsdienst zou niet betekenen dat men niet meer zou mogen geloven wat men wil. Dat recht wordt dan immers nog steeds voldoende beschermd door het principe van de vrijheid van meningsuiting. Laat het mij bij wijze van boutade als volgt uitdrukken: elke mens is vrij om te geloven wat hij of zij wil, maar laat in godsnaam de anderen met rust.

In de Nederlandse grondwet wordt de vrijheid van godsdienst verzekerd door artikel 6 en 23. Zijn die twee artikelen wel nodig?

In feite niet, want de vrijheid van godsdienst wordt op zich al beschermd door het artikel 7 dat voorziet in de vrijheid van meningsuiting. Ik heb overigens geen bezwaar dat het artikel 6 behouden blijft, maar misschien is het wel nuttig om er uitdrukkelijk aan toe te voegen dat die vrijheid van godsdienst ook inhoudt dat men van geloof mag veranderen of ongelovig worden. Dat zou beter aansluiten bij het Europees Verdrag van de Rechten van de Mens dat in artikel 9 bepaalt dat dit recht tevens de vrijheid omvat om van godsdienst of overtuiging te veranderen. Met artikel 23 in de Nederlandse grondwet heb ik wel een probleem. Dit artikel geeft aan religieuze groeperingen de mogelijkheid om op kosten van ons allen voor de eigen religieuze groep onderwijs te verzorgen. Voor de komst van de islam had niemand bezwaren tegen het artikel want de identiteit van het christelijk onderwijs was volkomen geërodeerd. Maar islamitische scholen leggen een heel sterke nadruk op het geloof en dat druist in tegen het integratiebeleid. Enerzijds getroost de overheid zich grote financiële moeite om nieuwkomers universele en specifiek Nederlandse waarden en normen bij te brengen (vooral universele wat mij betreft!), maar die worden de nieuwkomers even hard en even zwaar

gesubsidieerd weer uit het hoofd gepraat in de moskee en op hun bijzondere scholen. Sommigen bepleiten daarom een stop op islamitische scholen, maar dat is in strijd met het gelijkheidsbeginsel. Daarom lijkt het me best, niet alleen omwille van de praktische gevolgen maar ook principieel, om te stoppen met het subsidiëren van onderwijs voor specifieke religieuze groepen, of ze nu christelijk, islamitisch of joods zijn. Op die manier beletten we segregatie en dat is in het licht van ons onderwerp, onze zoektocht naar harmonie in de samenleving, heel belangrijk.

Om ouders gerust te stellen: op openbare scholen kan men nog steeds een vak filosofie geven waarin niet alleen de grote wijsgerige strekkingen aan bod komen, maar ook de diverse levensbeschouwingen en godsdiensten. En als dat nog niet voldoende is, kunnen ouders nog steeds privaat enkele uren godsdienst organiseren, al ben ik er geen voorstander van en lijkt het me nuttig om na te gaan wat de godsdienstleraars allemaal vertellen. Laat kinderen kennis maken met een brede waaier aan overtuigingen zodat ze later, als ze volwassen zijn, zelf hun keuzes kunnen maken. Het zou ook goed zijn als de functie van de godsdienstlessen zou worden overgenomen door filosofie. Filosofie heeft met religie gemeen dat het ook over zingeving gaat, over de moraal, over nadenken over grote kwesties. Het verschil is dat filosofie open is, in de zin dat ze zich niet beperkt tot één specifieke levensbeschouwelijke optie. Ik was het dan ook helemaal eens met een recent artikel in *The Guardian* (13 september 2011) dat werd ondertekend door een hele serie beroemde Britse intellectuelen en filosofen (onder anderen Anthony Grayling en Simon Blackburn). Het was een pleidooi voor meer filosofie in de scholen *(Teach philosophy in our schools).* De filosofie kan ertoe bijdragen dat onze geest opener wordt voor nieuwe perspectieven en voor de ideeën van anderen (*opening our minds*). Dat is intussen gelukkig ook gebeurd in Vlaanderen. Zie de tekst *Lef voor de burgers van morgen* dat op 1 december 2011 werd voorgesteld in het Vlaams parlement.[318] LEF staat voor een onafhankelijk, verplicht en algemeen vormend vlak Levensbeschouwing, Ethiek & Filosofie in alle jaren en netten van het Vlaamse leerplichtonderwijs, en is een initiatief van professor Patrick Loobuyck.[319] Bij de ondertekenaars zitten Etienne Vermeersch en jijzelf. Prachtig. Dat moeten we in Nederland ook gaan doen.

II

Scheiding van kerk en staat

De geschiedenis toont ons in niet mis te verstane tekenen aan dat er geen vrijheid kan bestaan zonder die scheiding van kerk en staat.

BENJAMIN UNDERWOOD

De scheiding van kerk en staat of van geloof en staat, lijkt me een van de belangrijkste verworvenheden van onze geschiedenis. Het heeft altijd hoog op de agenda gestaan van vrijdenkers, atheïsten, agnosten en andere seculiere denkers.

Paul Cliteur: De Amerikaanse schrijver en vrijdenker Benjamin Underwood schreef: 'Er is geen valide argument dat de verbinding van de christelijke religie met de staat kan rechtvaardigen. Elke bezinning op rechtvaardigheid en gelijkheid verbiedt ons dat. Elk argument ten gunste van vrije republikeinse instituties is ook een argument ten gunste van een volledige scheiding van staat en kerk. De geschiedenis toont ons in niet mis te verstane tekenen aan dat er geen vrijheid kan bestaan zonder die scheiding van kerk en staat. De publieke veiligheid brengt dat met zich mee. Wie daartegen is – of hij zich dat nu realiseert of niet – is een vijand van de vrijheid.'[320] Ik denk dat hiermee uitstekend het belang van het principe van de scheiding van kerk en staat is uitgedrukt.

Hoe zijn we in het Westen tot die scheiding gekomen?

De beantwoording van die vraag zou eigenlijk een heel overzicht van de geschiedenis van de westerse politieke theorie met zich meebrengen. Immers, de westerse staatkundige instellingen zijn tot stand gekomen tegen de achtergrond van die scheiding van kerk en staat. Maar als we ons tot de moderne geschiedenis beperken, moet ik wijzen op de centrale betekenis van James Madisons *Memorial and Remonstrance Against Religious Assessments*.[321] Madisons *Memorial* is een vlammend betoog voor de vrijheid van godsdienst. Het *Memorial* is ook een krachtig betoog voor de seculiere staat of de religieus neutrale staat. In dat *Memorial* typeert Madison de godsdienstvrijheid als 'het gelijke recht voor elke burger om zijn religie vrij te belijden overeenkomstig wat zijn geweten hem voorschrijft.' Hij noemt die godsdienstvrijheid *the gift of nature* (een gift van de natuur).

Van belang voor de theorie van de democratische rechtsstaat is dat hij dit grondrecht expliciet contrasteert met democratie. Met andere woorden: Madison geeft duidelijk aan dat democratie alleen niet voldoende is voor een goed functionerend politiek systeem. Er moeten bepaalde beperkingen worden aangebracht op de wil van de meerderheid, zoals die in de wetgevende macht tot uitdrukking komt. Hij formuleert de tegenstelling tussen rechtsstaat en democratie in de vorm van een retorisch dilemma. Ofwel de wil van de wetgever alleen is richtinggevend en kan in de volheid van zijn macht al onze fundamentele rechten aan de kant zetten; ofwel deze rechten zijn onaantastbaar en heilig. Hij zegt dat de religie van ieder mens moet worden overgelaten aan diens overtuiging en geweten. Later, in 1791, zou dat pleidooi van Madison resulteren in het eerste amendement bij de Amerikaanse constitutie. Het luidt als volgt: 'Het congres zal geen wet maken die een bepaalde religie een bevoorrechte positie verschaft, of de vrije beoefening daarvan verbiedt; of de vrijheid van meningsuiting beperkt, of die van de pers; of het recht van mensen om vreedzaam te demonstreren, en een petitie aan te bieden aan de overheid om grieven op te lossen.'

Voor zover hier relevant bestaat het eerste amendement uit twee onderdelen. Het eerste is de *free exercise-clause*. Het staat de burger vrij om zijn religie te belijden. Dit onderdeel is voor ons niet moeilijk te begrijpen. We vinden het in de meeste constituties tegenwoordig terug. Maar het eerste amendement bevat nog een tweede dimensie.

De wetgevende macht mag ook geen wetten maken waarbij een bepaalde godsdienst wordt 'gevestigd' *(no law respecting an establishment of religion)*. Dat laatste zouden we gerelateerd aan de Europese belevingswereld het best kunnen aanduiden als de scheiding van kerk en staat. Het is verwant met de Franse notie van de laïcité: geen staatssteun voor godsdienst.

Ook latere Amerikaanse presidenten hebben het principe van de scheiding van kerk en staat steeds verdedigd.

Ja, Thomas Jefferson sprak van een *wall of separation between Church and State* (een scheidingsmuur tussen de kerk en de staat). Hij deed dat in een brief aan de doopsgezinden in Danbury in de staat Connecticut op 1 januari 1802.[322] Hij wilde in deze brief hun vrees over deze zaak wegnemen en dus vertelde hij hun dat deze spreekwoordelijke muur was opgericht om hen te beschermen. De metafoor werd alleen gebruikt om de staat uit de aangelegenheden van de kerk te houden en niet om de kerk uit de aangelegenheden van de staat te houden. Jefferson schrijft ook dat 'religie iets is tussen de mens en zijn God'. De doopsgezinden, die een minderheid vormden in Danbury, waren overigens bezorgd dat zij zouden worden onderdrukt door de congregationalisten die wilden dat hun religie de staatsreligie zou worden. Jefferson stelde hen gerust met de stelling dat in de Verenigde Staten geen staatsreligie zou ontstaan. Hij steunt het principe van het secularisme dat hij als het enige geschikt acht om mensen met verschillende religieuze achtergrond harmonieus te laten samenleven, precies het principe dus dat Salman Rushdie ook in India aanbeval. Religieuze verscheidenheid is alleen in goede banen te leiden wanneer men boven de geloofsverscheidenheid een seculier principe aanvaardt (het beginsel van de scheiding van kerk en staat) dat de geloofsvrijheid van iedereen waarborgt.

Zoals we voordien hebben besproken, staat die scheiding van kerk en staat tegenwoordig weer onder druk. Wat zou het meest geschikte model zijn voor de scheiding van kerk en staat? Ik bedoel, op welke manier kunnen we ervoor zorgen dat die scheiding ook reëel wordt en blijft?

Misschien verhelderen een paar modellen hoe de staat zich tot religie kan verhouden. Het eerste model is wat men 'politiek atheïsme' zou kunnen noemen. Sommigen spreken ook wel van 'totalitair atheïsme'. Het is het model waar het atheïsme de staatsdoctrine is. Atheïsme wordt dus niet gezien als een privépositie van iemand die meent goede redenen te hebben om niet in God te geloven, maar als een politieke doctrine met staatkundige betekenis. De aanhangers ervan bepleiten een atheïstische staat, in die zin dat de staat het atheïsme bij zijn burgers moet bevorderen en elke vorm van religieus geloof moet proberen te onderdrukken. Dat vooronderstelt een enorme staatsmacht en de ambitie bij de overheid om tot in de kleinste details het leven van de burgers te beheersen. Vandaar ook dat men dit model terecht als totalitair kan aanduiden. Dit model is net zo totalitair als het streven van de katholieke kerk in een bepaalde fase van haar geschiedenis door onderdrukking en geweld het ene ware geloof te handhaven. Denk aan de beruchte Index, de lijst van verboden boeken die van 1559 tot 1966 heeft bestaan, en de inquisitie die pas in 1820 is afgeschaft.

Dit model kan men uiteraard niet als seculier typeren. Het secularisme behelst een opvatting over de verhouding tussen kerk en staat, niet over het innerlijk van de mens. En precies dat pretendeert het eerste model: men wil het innerlijk van de mens hervormen. Of: men wil door middel van staatsmacht godsdienst elimineren. De meest adequate aanduiding vind ik daarom politiek atheïsme. Het is atheistisch omdat het betrekking heeft op de innerlijke geloofsbeleving. Het is politiek, omdat het van dat atheïsme een politieke doctrine wil maken.

> Dat bestond in de Sovjet-Unie en de communistische satellietstaten van 1917 tot 1989, neem ik aan, en nu nog in China en Noord-Korea.

Zeker, en dat model is in een groot deel van de 20ste eeuw dé uitdaging geweest voor liberaal-democratische rechtsstaten. De houding van de atheïstische staat ten opzichte van religie is sterk bepaald door de overtuiging, gebaseerd op het werk van Karl Marx, dat religie een verkeerd bewustzijn inhoudt en bestendigt. Kritiek op religie is de vooronderstelling van alle kritiek, schrijft Marx in de bekende inleiding van *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*.[323] De mens maakt zijn eigen religie, de religie maakt niet de mens. De religie is

volgens Marx de uitdrukking van de miserabele toestand waarin de mens zich bevindt, maar tevens een protest daartegen. 'Godsdienst is de verzuchting van schepsels in nood, behaaglijkheid in een harteloze wereld, geest in toestanden van afstomping. Zij is de opium van het volk.'[324] Tot zover zouden ook niet-marxisten deze religiekritiek kunnen delen. In feite was Karl Marx niet de eerste die dit beweerde, maar Ludwig Feuerbach in *Das Wesen des Christentums*.[325] Waar de marxistische religiekritiek zich van die van Feuerbach onderscheidt, is dat Lenin en Stalin die tot staatstaak hebben gemaakt. De staat stelt zich tot taak mensen van religie te bevrijden en dus religie te bestrijden.

Gewoon atheïsme of privaat atheïsme hoeft dus niet tot staatsatheïsme te leiden?

Inderdaad, het is zelfs erg schadelijk geweest voor de reputatie van het atheïsme dat het staatsatheïsme zo'n zware stempel heeft gezet op de 20ste eeuw. Keer op keer komt dat verwijt ook terug aan het adres van atheïsten. Christelijke apologeten als Alistair McGrath of Tony Blair komen voortdurend aan met het staatsatheïsme om het gewone atheïsme in diskrediet te brengen.

Is dat niet terecht?

Dat vind ik niet. Christopher Marsh heeft met *Religion and the State in Russia and China: Suppression, Survival, and Revival* een overzicht gegeven van de gedwongen secularisatie die onder communistische regimes plaatsvond.[326] Maar die gedwongen secularisatie kan men het atheïsme zelf niet verwijten. Vergelijk het met roken. Roken is ongezond. Stel, een dictator is daar zo van overtuigd dat hij roken wil onderdrukken. Hij doet dat *rücksichtslos*. Hij verbiedt eerst het roken, maar dat blijkt onvoldoende om die kwalijke praktijk uit te roeien. Hij gaat dus razzia's organiseren om stiekeme rokers op te pakken. Hij plaatst geheime rookmelders op plaatsen waar men dat niet verwacht. De straffen op roken worden draconisch hoog, er komen showprocessen, gedwongen bekentenissen, folteringen, allemaal heel onverkwikkelijk. Slaagt hij erin om het roken uit te roeien? Nee. Het koninkrijk van de antirookdictator valt en een nieuw liberaal-democratisch regime komt ervoor in de plaats. Mensen gaan weer

onbekommerd roken. De sigarenhandelaren doen weer goede zaken. De rookindustrie herrijst als een feniks uit zijn as. Roken wordt zelfs weer een beetje trendy. Cabaretiers steken, net als Hans Teeuwen doet in Nederland, weer een sigaret op wanneer zij op het toneel staan.[327] *So far, so good*. Allemaal heel begrijpelijk. Maar nu zijn er ook mensen die gaan zeggen: 'Eigenlijk was roken helemaal niet zo erg.' Of zij zeggen: 'Het is nog nooit bewezen dat roken slecht is voor de gezondheid.' Of: 'Eigenlijk leidt de opvatting dat roken slecht is vanzelf tot een soort van antirookdictatuur, zoals we hebben ervaren onder het vorige regime.'

Dat laatste is natuurlijk onzin, wil jij zeggen.

Roken wordt niet gezond omdat een dictator antiliberale maatregelen heeft genomen om mensen van het roken af te brengen. En ook is het niet zo dat wie meent dat roken slecht is, noodzakelijk tot het standpunt moet komen dat alle middelen geoorloofd zijn om mensen van het roken af te helpen. Het hedendaags atheïsme van denkers als Richard Dawkins, Sam Harris, Christopher Hitchens, Daniel Dennett, Victor Stenger, Anthony Grayling en anderen heeft niet de ambitie de staat tot instrument te maken van atheïstische propaganda.[328] Het staat individuele denkers vrij religie te kritiseren, maar dit is niet de taak van de overheid. Deze schrijvers zien geloof maar ook de afwijzing van geloof als een private opvatting, die in het publieke domein mag worden geuit, net als een godsdienstige opvatting. Ze beschouwen ze niet als officieel staatsbeleid. Dat is een honorabel standpunt. Het is unfair te proberen dat standpunt te diskwalificeren omdat Stalin geprobeerd heeft met gewelddadige middelen het atheïsme aan zijn bevolking op te dringen.

Tot zover het eerste model, wat is de tweede manier waarop de staat zich kan verhouden tot religie?

Het tweede model is dat van de religieus neutrale staat of in het Frans de laïcité. Hierbij kiest de staat niet voor of tegen godsdienst, hij stelt zich afzijdig of neutraal op. Alle godsdiensten worden maatschappelijk toegelaten, maar zij zijn geen staatstaak, in de zin dat de staat geen van die godsdiensten helpt, betaalt, promoot of op andere wijze een geprivilegieerde positie geeft ten opzichte van ongeloof. De Ne-

derlandse staatsrechtsgeleerde Ben Vermeulen zegt daarover het volgende: 'Vrijheid van godsdienst is in dit stelsel weliswaar gegarandeerd, maar enkel als een negatief geformuleerd privacyrecht: het recht van eenieder om binnen de afgebakende kringen van gezin, kerk en charitatieve instellingen zijn godsdienst zonder overheidsinmenging te mogen belijden.'[329] Men kan in de term 'privacyrecht' een licht verwijt horen doorklinken en zo zal het ook bedoeld zijn door Vermeulen, maar dat acht ik niet juist.

Wat men tegenwoordig veel aantreft, is een soort algemene sympathie voor religie die niet denominatief gebonden is. Zouden we dat kunnen beschouwen als een soort derde model?

Volgens mij ligt dat inderdaad aan de basis van een derde model, namelijk de multiculturele of multireligieuze staat. Daarbij probeert de overheid alle godsdiensten op voet van gelijkheid te behandelen door alle godsdiensten op gelijke wijze op een bepaalde manier te faciliteren. Vermeulen spreekt van 'pluralistische coöperatie'. Kenmerkend is dat de overheid geen voorkeur dient uit te spreken voor een specifieke religieuze of levensbeschouwelijke stroming. Alle stromingen moeten als gelijkwaardig en als onpartijdig worden behandeld. Ook financiële facilitering is hier niet verboden, mits gelijk verdeeld over alle stromingen.

Dat is dus niet het model van een staatskerk?

Nee, het model van de staatskerk privilegieert één specifieke denominatie. Men spreekt van het 'gevestigde of geprivilegieerde kerkmodel'. Dit is het vierde model. In deze visie vormen de staat en de staatskerk of bevoorrechte kerken een partnerschap waarin gezamenlijke doelen van staat en religie nagestreefd worden. De overige religies en levensovertuigingen worden getolereerd, maar nemen een zwakkere positie in. Denk aan de anglicaanse kerk in het Verenigd Koninkrijk.

Waar moeten we vele Arabische landen plaatsen?

Er zijn in de Arabische wereld vele soorten staten, maar de meest gevreesde zijn theocratieën zoals Iran. Dat is het vijfde model. Daarbij verlaat de staat zich op een enkele religie, terwijl andere religies nau-

welijks of geen ruimte krijgen. In zijn meest radicale vorm worden ongelovigen en aanhangers van andere godsdiensten weggepest, verdreven, vervolgd of zelfs om het leven gebracht. De voorbije jaren waren er heel wat brandstichtingen in kerken en moorden op christenen in diverse islamitische landen, zoals Saoedi-Arabië, Iran, Irak, Jemen, Afghanistan, Somalië, Nigeria, Egypte en Pakistan.

> Kan men al deze modellen min of meer verdedigen? En welk model is volgens jou het beste om tot meer harmonie te komen?

Men kan ze natuurlijk allemaal verdedigen, maar de twee uitersten aan beide zijden zijn onverenigbaar met de beginselen van de democratische rechtsstaat. In beide gevallen gaat het om dictaturen: een atheïstische dictatuur in de Sovjet-Unie, een religieuze dictatuur in Iran. Men kan die twee uitersten dus buiten beschouwing laten. Het debat gaat om de drie middelste modellen, alle drie hebben ze aanhangers. De religieus neutrale staat wordt verdedigd door de secularisten. Het model van de staatskerk wordt verdedigd door diegenen die een soort christelijke of joods-christelijke *Leitkultur* voor Europa een lonkend perspectief achten. Multiculturalisten verdedigen de multiculturele staat.

Bij de beoordeling van die vijf modellen wil ik twee opmerkingen maken. Ten eerste, ik wil ze beoordelen op hun vermogen om de samenleving van de toekomst in goede banen te leiden. Zo'n toekomstgerichte benadering is geheel anders dan die van wie ons wil laten zien hoe de Nederlandse kerk/staat-verhoudingen zich historisch hebben ontwikkeld. Misschien zal je zeggen dat spreekt vanzelf, maar het is toch belangrijk om dit te beklemtonen, want in deze discussie praten mensen vaak langs elkaar heen omdat zij een verschillende vraagstelling hebben en op verschillende wijze gemotiveerd worden om zich met deze problematiek in te laten. Ik kom voortdurend mensen tegen die mij willen uitleggen dat de Europese cultuur diepgaand beïnvloed is door het christendom. En dat is juist, natuurlijk. Het is best mogelijk dat de staatskerk een grote en positieve betekenis heeft gehad bij de opkomst van de nationale staten. In de periode na de reformatie was de staatskerk inderdaad belangrijk als integrerende factor. Maar wie op grond daarvan een staatskerk als het perspectief voor de toekomst bepleit, maakt naar mijn mening een fout.

Deze fout is overigens in de discussie over de preambule van de

Europese constitutie geslopen. Sommigen, onder anderen vertegenwoordigers van het Vaticaan, wilden daarin een verwijzing opnemen naar de christelijke godsdienst. Dat heeft de discussie negatief beïnvloed. Ze wilden erkenning voor de grote betekenis die hun eigen specifieke stroming in het verleden heeft gehad. Je kan ook zeggen: zij eisten respect voor hun traditie. Maar die erkenning en dat respect kan men ze ook geven zonder de veel verdergaande claim te honoreren dat die religie ook voor de toekomst het beste model zou zijn van de verhouding tussen kerk en staat.

> Dat perspectief op de toekomst is inderdaad het belangrijkste. In de toekomst zal er nog een grotere mix van gelovigen zijn, met vooral een groei van het aantal moslims.

Dat is de tweede preliminaire opmerking: hoe en in welke mate zal de toekomst verschillen van het verleden? Wat zal het voor ons onderwerp relevante verschil zijn tussen de Nederlandse en Belgische samenleving anno 2012 en die over een halve eeuw bestaat, dat wil zeggen anno 2062? Ik kan op die vraag twee antwoorden geven die naar mijn idee hetzelfde zijn, maar door een licht verschil in woordkeus in het eerste geval een lezer zal bevallen, ja, zelfs zal treffen als een oorverdovende vanzelfsprekendheid en in het tweede geval zal verontrusten.

Eerst het leuke antwoord. De Nederlandse en Belgische samenlevingen van de toekomst zullen vergaand pluriform zijn. We zullen leven in een brede multiculturele of multireligieuze samenleving, nog meer dan nu al het geval is. Ik denk dat velen dat een realistische opmerking zullen vinden. We realiseren ons allemaal dat door de demografische veranderingen in de Europese samenlevingen, door globalisering en migratie veel meer godsdiensten en culturen vertegenwoordigd zullen zijn op Europese bodem dan ooit het geval was. Ik beschouw dat als een hard gegeven waarmee we rekening zullen moeten houden in onze constitutionele arrangementen.

Men kan ook zeggen, en dat is mijn tweede opmerking: de samenleving van de toekomst zal een samenleving zijn waarin het christendom een geheel andere positie heeft dan in voorgaande eeuwen het geval was. Het zal misschien zijn meerderheidspositie verliezen. Datzelfde geldt *mutatis mutandis* voor atheïsten. Mijn boodschap is dus: 'Hou er rekening mee dat de toekomst ons een samenleving

brengt waarin atheïsten, agnosten, godsdienstig onverschilligen, niet praktiserende gelovigen en andere seculiere posities een minderheid vormen. Hou er rekening mee dat de secularisatie weleens op de terugtocht kan zijn.'

Het klinkt als een waarschuwing. Moeten ongelovigen ongerust zijn?

Dit punt wordt soms tegen de nieuwe atheïsten in stelling gebracht. Men zegt dan: 'Er is geen lineaire weg naar secularisatie. Religie komt terug. God neemt revanche.' Vooral multiculturalisten en aanhangers van de staatskerk brengen dit punt naar voren. Politiek gezien is dit het confessionele geluid. Het wordt vaak ingebracht tegen vermeende aanhangers van de laïcité. Nu is over die stagnerende secularisatie of zelfs ontsecularisering veel te zeggen, maar wat er ook van zij: het is een slecht argument tegen de laïcité. Immers, ook laïcisten kunnen ervan overtuigd zijn dat de secularisatie niet doorzet, ja, het kan hen zelfs sterken in het belang van hun perspectief. Zij formuleren hun standpunten juist in reactie op de terugtocht van de secularisatie. Als de modernisering een rechte weg richting secularisering zou zijn geweest, dan hadden zij geen reden gehad hun stellingen onder de aandacht te brengen of daarvoor te ijveren. In die zin kan men de hedendaagse populariteit van individueel atheïsme (in tegenstelling tot staatsatheïsme) en laïcité zien als reactie op de ontsecularisering van de samenleving. Het is ook tegen de achtergrond van ontsecularisering dat men de vraag naar de geschiktheid van de vijf modellen moet beantwoorden.

Mensen die de staat religieus pluriform willen maken, hebben het bij het verkeerde eind?

Inderdaad. Juist als die secularisatietendens terugloopt, is het van des te groter belang om een religieus neutrale staat te hebben. Het probleem is dat mensen in deze niet graag naar de toekomst kijken en gepreoccupeerd lijken met het verleden. Er hangt een enorme nostalgische stemming in Nederland en België. Ik bedoel: mensen bekennen zich niet zozeer tot een religieuze positie op inhoudelijke gronden, maar ontwikkelen ineens belangstelling voor waar ze vandaan komen. Ministers die veertig jaar lang niets gedaan hebben aan hun godsdienst, blijken – eenmaal verheven tot het ministerambt – inspi-

ratie te ontlenen aan hun religie om hun beleid te legitimeren. En dat beleid moeten wij, burgers, dan ook maar krachtens die inspiratie als beter gefundeerd beschouwen dan beleid dat met harde argumenten onderbouwd is.

Wij leven in zulke onzekere tijden dat mensen weer houvast zoeken in het religieuze en bovennatuurlijke. Die identiteitscrisis tref je niet alleen aan bij de tweede en derde generatie Marokkanen uit het Riffgebergte in Nederland, maar ook bij de volgelingen van Calvijn. Het is een beetje zoals in sommige huwelijken: men kan niet met, maar ook niet zonder elkaar. Men kan niet helemaal meer met religie leven, maar ook niet zonder. Deze situatie die zich misschien zal versterken in de periode die voor ons ligt, moeten we ons voortdurend voor ogen proberen te houden wanneer we de vijf modellen beoordelen. Het kan alle kanten uitgaan, maar pluriform wordt het vrijwel zeker.

> Misschien moet je die vijf modellen dan maar beoordelen op hun geschiktheid om die pluriformiteit in goede banen te leiden en op de kans dat zij maatschappelijke harmonie kunnen realiseren.

We weten al dat de beide uitersten ongeschikt zijn. Saoedi-Arabië is even erg als Albanië onder Hoxha. Beide regimes zijn in strijd met de vrijheid van godsdienst, de vrijheid van levensbeschouwing, ja, eigenlijk met alle beginselen die in naoorlogse mensenrechtenverklaringen en in de constituties zijn neergelegd. Toch wordt het maatschappelijk debat naar mijn idee altijd wat vervuild door een overmatige preoccupatie met het eerste model, Albanië. Sterker nog: het blijkt heel moeilijk om de theocratie te bespreken zonder dat bepaalde gesprekspartners de aandacht verleggen naar de atheïstische staat. Wie voor een theocratie waarschuwt, krijgt steevast te horen: 'Ja, maar de atheistische staat, dat is ook erg, hoor.' Dat is zo. In Albanië onder Enver Hoxha moesten de moslims tijdens de ramadan gedwongen eten.[330] Wie werd betrapt met een Koran of met een Bijbel kon rekenen op een paar jaar heropvoedingskamp. In de Sovjet-Unie werd het marxisme-leninisme met geweld afgedwongen en werden dissidenten op niet minder gruwelijke wijze vervolgd dan de ketters in de tijd van de Spaanse inquisitie. Toch is er een belangrijk verschil. Gruweldaden van en in atheïstische staten werden niet begaan in naam van het atheïsme, terwijl die van en in theocratieën wel gebeurden (en

gebeuren) in naam van een godsdienst. Daarbij is de aandacht voor misstanden in atheïstische staten niet erg productief. Waarom niet? Omwille van de verschillende actuele politieke betekenis tussen het eerste model en het vijfde model. De hedendaagse theocratie houdt voor een deel van de wereldbevolking een belofte in, terwijl dat niet geldt voor de atheïstische staat. Anders gezegd: het islamisme of de politieke islam en ook het politieke christendom zijn veel levendiger dan het politiek atheïsme.

Je spreekt over islamisme en politieke islam. Niet over islam zonder meer. Die twee zijn dus volgens jou niet identiek?

Inderdaad. Ik sluit mij hier aan bij Bassam Tibi en de feministen Alice Schwarzer en Caroline Fourest die een heldere typering van het islamisme geven.[331] Het gaat hierbij om de *politische Instrumentalisierung des Glaubens* (de politieke instrumentalisering van het geloof), aldus Schwarzer. Caroline Fourest heeft het in haar gesprek met Taslima Nasreen over het 'totalitair gevaar' *(danger totalitaire)* van het islamisme.

Er zullen natuurlijk theoretici zijn die stellen dat de islam per definitie een politieke religie is. Het woord 'politieke islam' is dan een pleonasme?

Dat kan zijn. Hoe de islam zich in het verleden heeft gemanifesteerd, is een voorwerp van discussie voor de moslimgeleerden. Dat ben ik niet. Ik wil mij daar ook graag verre van houden. Maar ik ben wel een politiek filosoof en een staatsrechtgeleerde. Ik kan aangeven onder welke condities een religie aanvaardbaar is binnen een democratische rechtsorde. En dat is het geval, denk ik, wanneer een religie haar politieke pretenties opgeeft. En of dat in het geval van de islam mogelijk is, zal de toekomst moeten uitwijzen. Er zit in ieder geval niets anders op dan het te eisen door mensen van buiten de religie en het te praktiseren voor mensen van binnen de religie.

Je hebt het ook over de actualiteit van de politieke islam.

De actualiteit van de theocratie of de politieke religie kan men met verschillende verschijnselen illustreren. Men zou dat kunnen doen aan de hand van een analyse van de opleving van het 'politiek chris-

tendom' in de Verenigde Staten tijdens de regeerperiode van G.W. Bush. Er is veel aandacht geweest voor de neoconservatieve invloed op het Amerikaanse buitenlandse beleid. Veel minder belicht is de invloed van een groep intellectuelen die worden aangeduid als de theoconservatieven of theocons. Een van de belangrijkste is John Neuhaus. Hij had een aanzienlijke invloed op het binnenlandse beleid van Bush, met name diens impliciete en expliciete afbreken van wat de *'wall of separation'* wordt genoemd.[332] De Amerikaanse regering heeft in de periode Bush nauwe betrekkingen aangeknoopt met evangelisch-christelijke groeperingen en de Amerikaanse president heeft volgens vele critici een verbinding tussen religie en politiek tot stand gebracht die in strijd is met de sterk secularistische traditie van het land waarvan de scheiding van kerk en staat het uitgangspunt vormde.

Maar men kan de populariteit van een sterkere betrekking van politiek en religie ook illustreren aan de hand van de opkomst van de politieke islam in de jaren zeventig van de 20ste eeuw. Daarvoor zijn enkele markeringspunten: 1969, 1979, 1989. In 1969 publiceerde de Iraanse geestelijke en politicus ayatollah Khomeini een verhandeling die over het algemeen wordt beschouwd als een van de kernteksten van de politieke islam, de *Velayate Faqih.*[333] Daarin geeft Khomeini aan dat de joden en andere stammen 'die op een bepaalde manier satanischer waren dan de joden' een verkeerd beeld van de islam probeerden te geven, zodat de revolutionaire strekking en de levendige kwaliteiten van de islam werden miskend; ik volg hier de vertaling van Afshin Ellian.

> Khomeini en zijn medestanders propageerden dat de islam geen maatschappelijke religie is, geen levensreligie is en zich alleen met het menselijke innerlijk en gebed bezighoudt.

Dit zijn op het eerste gezicht niet eens zulke verontrustende zinnen. Waarom zou men van zijn eigen religie niet mogen zeggen dat het een levensreligie is? En natuurlijk beperkt religie zich niet alleen tot het menselijke innerlijk en gebed, dus waarom zou Khomeini dat niet mogen zeggen? Zo beschouwd zou men zijn bewoordingen zelfs kunnen opvatten als alleszins legitieme kritiek op het staatsatheïsme dat dominant was in de Sovjet-Unie en waarbij de vrijheid van godsdienst, meer in het bijzonder de vrijheid om een godsdienst te belijden, op

onaanvaardbare wijze werd onderdrukt. Maar dat zou een iets te optimistische lezing van Khomeini zijn, zoals het vervolg van zijn betoog uitwijst. Khomeini gaat namelijk verder met de vaststelling dat de geestelijke leider van de islam, Mohammed zelf, hierover duidelijke uitspraken heeft gedaan. Hij zegt: 'Onze profeet was ook een politicus.' De profeet benoemde gouverneurs, hij functioneerde als rechter, hij stuurde ambassadeurs naar stammen en landen, hij sloot verdragen en hij leidde de oorlog. 'Hij liet de staatswetten voortbewegen,' schrijft Khomeini.

De gedachte dat geestelijk en politiek leiderschap moeten samenvallen is natuurlijk ook in de Europese geschiedenis bekend, maar daarmee heeft Europa en de westerse wereld in het algemeen geen goede ervaringen opgedaan. We kennen daarvan twee varianten. Het eerste is het model van de theocratie: *Le pouvoir temporel est simplement mis au service du projet religieux*, schrijft Tzvetan Todorov in *L'esprit des lumières* ter typering van de theocratie.[334] Met andere woorden: de geestelijke leider is de baas over de politieke leider. In Europa betekende dat: de paus is de baas over de keizer. Het spiegelbeeld hiervan is *cesaropapisme.* Hierbij heeft niet de geestelijke macht het primaat, maar de politieke. Het is de keizer die de godsdienst kan bepalen en religie gebruikt voor het realiseren van zijn politieke doelstellingen. De strijd tussen paus en keizer om het primaat van de macht is uiteindelijk beslist door een scheiding aan te brengen tussen geestelijke en politieke macht. Het ongedaan maken van die scheiding zou de strijd weer doen oplaaien tussen theocraten en cesaropapisten die in Europa zo lang de gemoederen heeft verdeeld.

> Maar die strijd hebben we in Europa al lang achter de rug. Als ik het goed begrijp, kondigde Khomeini al in 1969 aan dat de wereldse macht ondergeschikt moest zijn aan de geestelijke macht.

Heel juist, want een tweede probleem met Khomeini's vermenging van politieke en geestelijke macht is dat hij impliciet de inperking van politiek-religieuze macht afwijst die in Europa sinds Montesquieus *De l'esprit des lois* bekend staat als de *trias politica*: namelijk de scheiding van wetgevende, bestuurlijke en rechtsprekende bevoegdheid.[335] Deze scheiding van machten heeft tot doel te voorkomen dat politieke macht dictatoriale vormen kan aannemen. Verdeelde macht is immers beperkte macht. De manier van denken die Kho-

meini hier dus aanbeveelt, staat op gespannen voet met de verworvenheden van de Europese constitutionele en politieke theorie van de afgelopen eeuwen. Het is dan ook bepaald verontrustend dat Khomeini zijn leer niet alleen voor Iran aanbeveelt, maar ook voor andere landen.[336] Khomeini schrijft in de *Velayate Faqih:* 'De wetten van de islam zijn niet afhankelijk van plaats en tijd, ze zijn tot in de eeuwigheid geldig en moeten worden uitgevoerd.'

Onder de mantel van schijnbaar onschuldige stellingen dat de islam een maatschappelijke religie is of een levensreligie, worden in feite de grondlijnen ontwikkeld van de politieke islam: een totalitaire politiek-religieuze ideologie die voor alle terreinen van het leven relevantie heeft. Men zou het ook als volgt kunnen typeren. Khomeini probeert de theocratie in ere te herstellen. Immers, de geestelijke macht dient bij hem, net als bij alle theocraten, te heersen over de politieke macht. Opnieuw is een vergelijking met de Sovjet-Unie illustratief. Daar probeerde men, zij het niet in naam natuurlijk, maar wel *de facto,* het *cesaropapisme* als leidraad te nemen. De politieke machthebbers moesten immers in overeenstemming met de leer van Marx en Lenin heersen over de religieuze leiders. Het was bovendien een radicaal cesaropapisme want het ontnam de religie bijna alle ruimte.

> Dat betekent dat beide perspectieven, theocratie en cesaropapisme, in de moderne Europese traditie van constitutionele en politieke theorie afgewezen moeten worden.

Zeker, maar de theocratie verdient wel wat meer aandacht, denk ik, want die is tegenwoordiger succesvoller. Zoals gezegd, in 1969 verscheen Khomeini's belangrijke politieke verhandeling. Tien jaar later, in 1979, kwam deze ideologie aan de macht in Iran en weer tien jaar later, in 1989, viel de Berlijnse Muur en was het Oost-Westconflict ten einde. Maar waren daarmee ook alle ideologische tegenstellingen uit de wereld verdwenen, zoals Fukuyama haastig meende te mogen concluderen?[337] Of dienden zich nieuwe uitdagers aan voor wat Fukuyama *liberal democracy* noemde? Het had Fukuyama toch moeten opvallen dat in 1989 het Iraanse bewind zijn tienjarig bestaan vierde en dat de nieuwe ideologie van het islamisme en de theocratie vitaler waren dan velen aanvankelijk dachten. In 1979 slaagde Khomeini erin om zowel politiek als geestelijk leider te worden, precies zoals

Mohammed. De vraag is wat daarvan de relevantie is voor de Europese verhoudingen. Om die vraag te beantwoorden, moeten we ons serieus verstaan met de politieke islam. We kunnen dus niet, zoals Fukuyama deed in 1989, beweren dat het niet onze zaak is wat een enkele *crackpot messiah* (mesjogge messias) denkt.

> Het is inderdaad verwonderlijk dat een scherpzinnig waarnemer als Fukuyama dit niet heeft opgemerkt. Hoe komt het dat regimes zoals dat van Iran niet zijn omgeschakeld naar de liberale democratieën die Fukuyama als het einde van de geschiedenis beschouwde? Wat is er fout gelopen?

Op die vraag zijn twee antwoorden te geven. Het eerste is: omdat radicale groeperingen in reëel bestaande staten als Saoedi-Arabië, Afghanistan en Soedan het model van de theocratie als een voorbeeld zien. Bovendien: ook in andere landen kan men vaststellen dat een theocratie een minder slecht imago heeft dan twintig jaar geleden. Notoire voorbeelden zijn Egypte, maar ook Turkije. Men kan het als volgt zeggen: Albanië of de Sovjet-Unie zijn voor vele nieuwe politieke bewegingen geen modelstaat meer, zij hebben gefaald. Iran is voor veel radicale moslims wel een haalbaar voorbeeld. Daarom kunnen we de geschriften van Stalin en Lenin laten verstoffen op de planken van instituten die zich met de bestudering van Oost-Europa bezighouden, maar moeten we de geschriften van Sayyid Qutb, ayatollah Khomeini, Hassan al Banna, Ibn Taymiyya en andere ideologen van het islamisme ijverig bestuderen.[338]

De theocratische revolutie was lange tijd schijnbaar ook geen groot succes. Weinig landen in het Midden-Oosten hebben een revolutie meegemaakt waarbij een islamitische theocratie in het zadel is gehesen. In die zin heeft het islamisme gefaald, al weten we nog niet zo goed wat de Arabische omwenteling met zich zal meebrengen. Dat bracht de Franse islamoloog Gilles Kepel in 2000 in zijn *Jihad: Expansion et déclin de l'islamisme* tot het volgende: *'Les mouvements islamistes sont entrés, comme nous le verrons, dans une phase de déclin qui s'accélère depuis le milieu des années 1990.'*[339] (Islamistische bewegingen zijn zoals we nog zullen zien in een staat van neergang die zich sneller doorzet sinds het midden van de jaren 1990). Maar één jaar daarna vond 11 september plaats en in de Engelse vertaling van zijn boek uit 2002, *Jihad: The Trial of Political Islam*, heeft

Kepel de term *'déclin'* (neergang) laten vallen. Wanneer de politieke islam in zijn terroristische variant in staat is de machtigste natie van de wereld zo te treffen, dan kan men wèl van een succes spreken. De analyses van Bassam Tibi zijn veel realistischer gebleken.[340]

Maar misschien moeten we niet te veel ophangen aan 11 september 2001. Dat is een symbolisch kroonjaar voor het terrorisme geworden. 1989 is misschien wel veel belangrijker. In 1989 viel de Berlijnse Muur waarmee als het ware de macht van het marxisme-leninisme verdampte. Het was ook het jaar waarin Khomeini het doodsvonnis uitsprak over Rushdie, op basis van een boek waarin naar zijn oordeel de profeet werd beledigd. De fatwa leek aanvankelijk een geïsoleerde gebeurtenis zonder navolging, maar na de cartooncrisis van 2005 en begin 2006 bleek dat die diagnose te optimistisch was. Niet alleen de Britten en de Denen, maar ook regeringen van andere landen zullen zich nu moeten bezinnen over de vraag hoe om te gaan met de eisen van radicalen die geweld niet schuwen om hun doelstellingen te verwerkelijken.

> Nederland is met het gewelddadige islamisme al geconfronteerd op 2 november 2004.

Ja, met de moord op Theo van Gogh waarover we het reeds uitvoerig hadden. Mohammed B. is een duidelijk voorbeeld van een religieuze terrorist die tot alles bereid was om de democratische rechtsstaat om te vormen tot een islamitische theocratie waarin geen plaats meer zal zijn voor een aantal van onze fundamentele rechten en vrijheden. Dat is trouwens het doel van allerlei radicaal islamitische organisaties die in Europa de kop opsteken. Zo bestaan er Islam4UK, London School of Sharia en Muslims Against Crusades in Groot-Brittannië (die laatste organisatie werd op 11 november 2011 verboden door de Britse regering). In Frankrijk is er de Fédération Nationale des Musulmans de France en de Maghrebi Muslims. In Duitsland bestaat de Islamische Gemeinschaft in Deutschland die nauwe banden heeft met de islamitische Moslimbroederschap. Op Europees vlak is er Muslimrise (Moslimopstand) die zich verzet tegen het hoofddoekenverbod op scholen. Zij maakt op haar website de vergelijking met Hitler en Stalin en verzet zich fel tegen het boerkaverbod in Frankrijk. Ook in onze contreien bestaan dergelijke organisaties zoals Sharia4Holland en Sharia4Belgium. Die laatste groepering kwam reeds

in het nieuws door het onderbreken van lezingen van de dichter Benno Barnard aan de Universiteit van Antwerpen op 31 maart 2010 en van Irshad Manji in de Balie in Amsterdam op 7 december 2011. Ze keerden zich toen tegen de vrijheid van meningsuiting en maakten het de sprekers onmogelijk om hun standpunt toe te lichten. Op 31 december 2011 voerden ze actie in Antwerpen en riepen ze de omstaanders op om zich te bekeren tot de islam: 'Daarom zeg ik: aanpassen of opkrassen. Leg er u bij neer. De islam komt, zal domineren en zal blijven domineren. De hele wereld zal gedomineerd worden door de islam en de sharia.'[341] Hun woordvoerder Abu Imran droomt dan ook van een islamitisch Europa en dat zal er volgens hem van komen door de demografische ontwikkeling, omdat moslims meer kinderen hebben dan de autochtonen.

> Ik blijf me verbazen over de lauwe reacties van tal van westerse intellectuelen op dit vlak. Helaas was dat vroeger ook al zo ten aanzien van het communisme.

De opkomst van de theocratie en de groei van het radicalisme zouden in westerse landen niet zo'n probleem zijn als westerse regeringen en de burgerij een grote weerbaarheid zouden hebben ontwikkeld tegenover hun radicaliserende islamitische jeugd. Dat proces gaat echter bijzonder langzaam. Onverwacht is de blinde vlek die vele westerse intellectuelen ontwikkelden voor de gevaarlijke kanten van het islamisme. Uit vrees voor de stigmatisering van etnische en religieuze minderheden, op zich natuurlijk sympathiek, slagen intellectuelen als Ian Buruma, Timothy Garton Ash en anderen er niet in adequaat te reageren op het islamisme.[342] Hun houding lijkt op de opstelling van Jean-Paul Sartre en andere fellowtravellers die in de jaren zestig en zeventig van de 20ste eeuw het communisme en de Goelagarchipel niet durfden te veroordelen, uit vrees daarmee reactionaire krachten in het Westen in de kaart te spelen. Zoals China, Cuba en de Sovjet-Unie destijds 'verre paradijzen' vormden voor westerse intellectuelen, zo bagatelliseren de fellowtravellers van het islamisme de problematische kern van het werk van Qutb en Khomeini. Zoals Mia Doornaert ooit zei: 'Dezelfde salonlinkse elite die destijds de communistische regimes vergoelijkte, is nu weer aan het verkondigen dat er geen probleem is met de islam.'[343]

Ik spreek zelf liever van islamisme dan van islam, maar in de kern

heeft zij gelijk. Veel verstandiger dan de houding van Buruma en Garton Ash is het om de rapporten van veiligheidsdiensten serieus te nemen, en het werk van kritische auteurs als Michael Gove, Bassam Tibi en anderen.[344] Zij tonen aan dat westerse samenlevingen tegenwoordig worden geconfronteerd met geradicaliseerde groepen die het vijfde model willen omarmen en daarvoor de weg kiezen van de prediking *(dawa),* maar ook die van gewelddadige confrontatie (jihad en terrorisme). Daarom is het een verstorende factor dat telkens het gesprek over het vijfde model wordt gefrustreerd door mensen die het over het eerste model willen hebben. Dat ontaardt dan vaak in een discussie over Verlichtingsfundamentalisme, wat dat ook mag zijn, en dat dit identiek zou zijn aan het radicalisme à la Mohammed B.

> Wat beweegt intellectuelen die zo graag over het eerste model, de atheïstische staat, willen spreken? Er gaan toch geen stemmen op voor een terugkeer naar Stalin? Waarom blijven mensen dan maar doorpraten over het dogmatisch atheïsme en het militant atheïsme?

Ik weet het niet. Tony Blair sprak er ook weer over in een interview met John Geiger. Hij zei: 'Mijn vader was een militante atheïst of is een militante atheïst.'[345] Zijn moeder was protestant, maar toch niet *especially religious*. Zou het? En wat deed die militant atheïstische vader dan wel om het voorvoegsel militant te verdienen? Liep hij de hele dag rond in een uniform met atheïstische versierselen? Mocht de kleine Tony de kinderbijbel niet lezen? Volgens mij gebruikt hij de term militant om de indruk te geven dat een niet-gelovige vader in de buurt van Mao of Stalin komt, zodat hij zijn zweverig New Agegepraat dat hij met katholicisme verwart een soort legitimatie kan geven. Waarom achten mensen het belangrijk om omstandig uit te leggen dat ongeloof ook maar een vorm van geloof is? Waarom willen zij ons voorhouden dat Richard Dawkins en Michel Onfray net zo dogmatisch zijn als Bin Laden en Sayyid Qutb?

Vreest men dat het derde model (het multiculturalisme) terrein verliest op het tweede (laïcité)? Vanuit die onrust ontstaat dan een weinig vruchtbaar debat waarbij multiculturalisten doen voorkomen alsof er geen verschil bestaat tussen het eerste (politiek atheïsme) en het tweede (seculiere) model. Hoe begrijpelijk ook vanuit retorisch oogpunt, dit is intellectueel onbevredigend en wetenschappelijk onhoudbaar. We moeten over de tegenstelling tussen het tweede en der-

de (multiculturalistische) model eerlijk discussiëren. Het debat van de komende decennia zal over de tegenstelling tussen laïcisten en multiculturalisten moeten gaan.

> En het vierde model dan? De staatskerk? Daar heb je het nog niet echt over gehad. Soms heb ik de indruk dat monoculturalisten, nationalisten en extreemrechtse bewegingen in Europa daarnaar terug willen keren.

Dat houdt geen stand. Het vierde model is een overblijfsel uit een tijd dat de bevolking nog homogeen was. Het is in die zin een premodern model. Het heeft grote historische betekenis, ook voor de Nederlandse en Belgische geschiedenis. In de Unie van Utrecht van 1579 werd een zekere mate van godsdienstvrijheid gerealiseerd.[346] Men had geleerd uit de vele godsdienstoorlogen. In de Unie van Utrecht kende men dus aan iedereen de vrijheid toe om een eigen godsdienstige overtuiging te kiezen. Althans op papier. Want deze vrijheid hield weliswaar in dat men in de privésfeer een godsdienst kon kiezen, maar de Gereformeerde Kerk bleef de enige openbaar toegestane kerk. Het gaat uit van *cuius regio, eius religio* (vrij vertaald: wiens gebied, diens gebed), waarbij de regio één dominante religie heeft. Die religie kan via de staatskerk functioneren als een bezielend verband en derhalve de sociale cohesie in de samenleving bevorderen.

Vanuit de situatie waarin we tegenwoordig verkeren, is dat een bij uitstek nostalgisch perspectief. Het is iets voor de Duitse dichter Novalis die met zijn *Die Christenheid oder Europa* een nostalgische hang verwoordt naar de tijd dat Europa nog verenigd was onder één geloof: het christendom.[347] Dat is niet meer van deze tijd. Ik weet wel dat er mensen zijn die daarmee flirten. Ze zeggen dat we nu eenmaal leven in een joods-christelijke cultuur en dat we dat niet kunnen miskennen. Vervolgens wordt uiteengezet hoe deze joods-christelijke cultuur onze identiteit heeft bepaald. Je vindt dat bijvoorbeeld bij de Amerikaanse rechtsgeleerde Joseph Weiler in zijn essay *Een christelijk Europa* waarin hij een pleidooi houdt voor een verwijzing naar het christendom in de preambule voor de Europese constitutie.[348] Eenzelfde pleidooi werd gehouden door de Vlaamse columnist Gerard Bodifée in zijn boek *Weg uit de leegte. De spirituele nood van Europa*.[349] Het probleem met deze pleidooien is dat men een betoog houdt dat langs de eigenlijke vraag heengaat. Men probeert ons ervan te overtuigingen dat het christendom grote invloed heeft gehad op de

Europese cultuur. Maar dat ontkent niemand. Dat is een onmiskenbaar historisch feit. De vraag is alleen of het voor de toekomst verstandig en opportuun is dit aan te prijzen als het beste perspectief om de integratie en het vreedzaam samenleven van mensen van een verschillende herkomst en religieuze oriëntatie te bewerkstelligen.

In *Moreel Esperanto* maak je de vergelijking met iemand die een taal blijft spreken die zijn gesprekspartners niet machtig zijn.

Ja, en dat mag, maar hoe zinvol is het? Wij waren in de zomer van 2007, net als nu, in Italië. Wat mij opviel, was het volgende. In toeristenwinkels prijzen de verkopers bepaalde artikelen aan in het Italiaans. Als je aangeeft die taal niet te spreken, dan gaat de winkelier heel langzaam en goed articulerend spreken, in het Italiaans wel te verstaan! Die winkeliers denken dat als je maar langzaam en duidelijk spreekt iedereen het Italiaans wel zal begrijpen. Mensen die de joods-christelijke identiteit van Europa voor de toekomst aanprijzen, doen mij een beetje denken aan die verkopers in Italiaanse toeristenwinkeltjes. Eigenlijk weten zij wel dat zij hun waar niet op die manier aan niet-christenen kunnen slijten, maar zij proberen het toch.

Sam Harris schrijft: 'Net als er geen christelijke fysica bestaat of moslim-algebra, zo zullen we zien dat er ook geen christelijke of moslimmoraal is.'[350] Dat moet jou uit het hart gegrepen zijn.

Precies. We moeten het post-1989 perspectief omarmen. Dat houdt in dat we leven in een wereld van diepgaand verschillende religieuze levensbeschouwingen, een wereld ook waarin godsdiensten – of liever bepaalde stromingen binnen die godsdiensten – zich met theocratische ambities manifesteren. Dáárvoor moeten we een verstandig constitutioneel arrangement presenteren. Daarbij zouden alle opties open moeten blijven en zouden we ons niet bij voorbaat moeten opwerpen als pleitbezorgers van onze eigen geestelijke tradities. We moeten ons niet vastbijten in wat eens gewerkt heeft, in de verwachting dat dit in een totaal veranderde wereld ook het geval zal zijn. Omdat het idee van één religie en één staatskerk geen realistisch perspectief meer is, houden pleidooien voor religie als bron van sociale cohesie een misleidende belofte in. Bewindslieden, ook seculiere bewindslieden, die een dergelijk perspectief in het vooruitzicht

stellen, kunnen dat ook niet waarmaken, omdat zij niet die ene religie kunnen leveren die de sociale cohesie tussen alle leden van de samenleving stimuleert. Men kan het ook zo zeggen: het ideaal van religie als bron van sociale cohesie ontleent zijn overtuigingskracht aan zijn vaagheid. Men specificeert niet welke die religie is en zo denkt iedereen in eerste instantie aan zijn eigen religie.

Hoe gaat dat psychologisch in zijn werk? De katholiek denkt: 'Inderdaad, het katholicisme draagt bij aan sociale cohesie.' En de moslim denkt: 'Klopt, de islam draagt bij aan de sociale cohesie.' En zo geldt dat voor alle religieuze gezindten. De vraag is natuurlijk of de katholiek denkt dat de islam bijdraagt aan de sociale cohesie, en of de moslim denkt dat het protestantisme of het katholicisme zou kunnen (en moeten) worden gebruikt om de sociale cohesie te bevorderen. Ik vrees dat het antwoord op die vragen ontkennend is. Dat wil zeggen, iedereen denkt: 'Als nu maar iedereen mijn religie zou overnemen, zou de maatschappelijke sociale cohesie perfect gewaarborgd zijn.' Het paradoxale is: dat is ook zo! Als iedereen moslim zou worden dan hadden we met de islam een ideale bron van sociale cohesie. Idem voor het katholicisme. Dus in een zekere zin hebben Khomeini en de paus gelijk, of welke andere geestelijke leider ook die dit onder de aandacht brengt. Het probleem is alleen dat dit een onwaarschijnlijk toekomstscenario is en dat constitutionele theoretici dan ook rekening moeten houden met de realistische veronderstelling dat pluralisme een blijvende zaak is.

> Geen eenheidsreligie dus. In zekere zin is dat jammer, want we hebben behoefte aan een religie die alle Nederlandse of Belgische staatsburgers met elkaar kan verenigen.

Maar die religie bestaat niet. We hebben verschillende religies die verschillende groepen mensen binnen de eigen groep met elkaar verbinden. En precies die groepsidentiteiten ondermijnen de sociale cohesie van het geheel. Het is voor de nationale sociale cohesie nooit goed wanneer een groep zich terugtrekt op het eigen religieuze terrein. En dat is nu precies wat gebeurd is (en nog steeds gebeurt) onder de bannier van het multiculturalisme – al noemt men dat tegenwoordig niet meer multiculturalisme maar pluralisme of diversiteit.

12

De voordelen van de laïcité

De laïcité is geen toevallige bijzonderheid van de geschiedenis van Frankrijk, het is een overwinning die we op universele schaal moeten behouden en bevorderen.

HENRI PENA-RUIZ

Laten we even samenvatten. Tot nu toe hebben we vijf modellen besproken. Het eerste model is dat van het politiek atheïsme waarin atheisme de staatsgodsdienst is. Het tweede model is dat van de laïcité waarin de staat zich neutraal opstelt tegenover religies. Het derde model is dat van de multireligieuze staat waarin alle godsdiensten op gelijke wijze door de staat gefaciliteerd worden. Het vierde model is dat van de staatskerk waarin één religie een geprivilegeerde positie inneemt en de andere godsdiensten hooguit getolereerd worden. En het vijfde model is dat van de theocratie waarin letterlijk maar één godsdienst wordt toegelaten. In welke richting zouden we nu het best evolueren?

Paul Cliteur: Het politiek atheïsme vindt geen aanhang meer. De staatskerk is ongeschikt voor een multireligieuze samenleving. De theocratie vindt een zekere aanhang, maar het is volkomen antidemocratisch en dat moeten we zoveel mogelijk buiten de deur houden. Alleen het secularisme en het multiculturalisme blijven over. De strijd voor de komende vijftig jaar zal gaan over een religieus neutrale staat of een multiculturele staat. Dat zal afhangen van hoe

de verhoudingen liggen. Zoals in de 16de en 17de eeuw in Nederland het model van de staatskerk dominant was, zo werden in de 20ste eeuw de religieus neutrale staat en de multiculturele staat de twee grote perspectieven. Als je die zou willen koppelen aan twee landen, dan is Frankrijk met zijn laïcistische traditie het voorbeeld van de religieus neutrale staat, terwijl Groot-Brittannië met een traditie van staatskerk, zich ontwikkelt in de richting van een multiculturele staat.

Nederland houdt enigszins het midden tussen deze twee modellen. Men kan ook zeggen: het heeft de trekken van beide modellen. Dat klinkt misschien verbazingwekkend, want Nederland heeft met zijn verzuilde traditie niets gemeen met de Franse laïcité, wordt over het algemeen gezegd. Maar dat is niet helemaal waar. Bij de rechterlijke macht worden geen religieuze tekenen gedragen. De politie heeft nog steeds een uniform aan en de kledij voor gevangenispersoneel is ook niet multicultureel. Ik zeg 'nog niet', want er gaan stemmen op om dit te realiseren. Maar evenzeer gaan er stemmen op om dit beslist niet te doen. De laïcistische wind vanuit het zuiden waait ook onze kant op.

> Gezien de dynamiek van de discussie zou je kunnen zeggen dat de multiculturele staat in de verdediging is en de laïcisten in de aanval zijn.

Institutioneel zitten de multiculturalisten sterk verankerd. In de traditionele instituties zijn zij goed vertegenwoordigd. Onder wetenschappers en intellectuelen zijn multiculturalistische auteurs nog steeds erg populair en laïcisten schaars. Niettemin is de situatie niet hopeloos voor de voorstanders van het Franse model, want de wereld is op dit moment enorm in beweging. Hannibal staat voor de poorten van Rome en de verdedigers van de status quo realiseren zich dat maar al te goed. Dat uit zich in de kritische ontvangst van het sharia-rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid in Nederland, maar ook in de kritiek op de rede die prinses Maxima hield bij de aanbieding van het WRR-rapport over identificatie met Nederland.[351] De prinses merkte daarbij op dat 'de Nederlander' niet bestaat. De arme prinses kreeg een storm van kritiek over zich heen. De Nederlanders voelden zich beledigd. De prinses was waarschijnlijk voorgelicht door de voorstanders van het multiculturalisme in de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid die de prinses

de woorden hadden ingefluisterd die zij moest uitspreken bij het in ontvangst nemen van dat rapport.

Maar goed, zoals zo vaak met dit soort opmerkingen komt het erop aan hoe je het leest. Letterlijk is het juist dat dé Nederlander niet bestaat, evenmin als dé liberaal, dé Fransman of dé Argentijn. Elke Argentijn verschilt wat van een andere Argentijn. En ook het liberalisme kent een veelheid van verschijningsvormen, denk aan Robert Nozick, Friedrich Hayek, John Stuart Mill, Leonard Trelawny Hobhouse en John Rawls met allemaal verschillende soorten liberalisme.[352] Maar het probleem met de uitspraak van de prinses zat in de suggestie dat het niet nodig is om je in het land waar je woont te oriënteren op de gewoonten en de wetten van het land. De suggestie ook dat je mentaal gezien kunt blijven leven in het land waar je zelf of je voorouders vandaan komen en toch lijfelijk aanwezig zijn in Nederland. Dat was precies de suggestie die de voorstanders van multiculturalisme in de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid wilden laten doorklinken en de arme prinses deed een uitspraak waarmee zij zich vervreemdde van de Nederlanders. Onze koningin maakte onlangs dezelfde fout door gehoofddoekt in Oman een moskee te gaan bezoeken. Waarom moet een koningin naar een moskee? Waarom niet naar een museum? En waarom moet een koningin daar met een omstreden symbool (een hoofddoek) gaan rondlopen?

Wat zijn de meest belangrijke argumenten van laïcisten tegen het multiculturalisme?

Het eerste bezwaar geldt een principieel punt, namelijk het discriminerend karakter van de multiculturele staat. De multiculti's menen dat ze voldoen aan de eis van gelijke behandeling omdat men alle religies op gelijke voet behandelt. 'Ja,' antwoordt de laïcist dan, 'dat is omdat men alle religies op gelijke voet bevoordeelt ten opzichte van niet-religieuze posities.' Dus boeddhisme, hindoeïsme, islam, christendom, jodendom – zij krijgen allemaal een gelijke voorsprong op de niet-religieuze positie. En daarmee, zo denkt de multiculturalist, is de gelijkheid gewaarborgd. De multiculturele positie is weliswaar niet discriminatoir tussen de religies onderling, maar wel ten opzichte van de ongelovigen. In de multiculturele staat kiest de overheid voor het bevoordelen van religie als zodanig ten opzichte van niet-religie.

Nederland laat overigens geen zuiver multicultureel model zien. Daarin zou religie gewoon direct worden gefinancieerd. En dat doet de Nederlandse staat niet. In Nederland worden alleen sociale activiteiten van religieuze groeperingen gesubsidieerd, zoals geestelijke verzorging in het leger en in gevangenissen. Ook niet-religieuze groeperingen zoals humanisten kunnen overigens aanspraak maken op een dergelijke financiële steun, voorzover zij zich tenminste hebben georganiseerd. Dat laatste biedt tegenwicht aan de begunstiging van religieuze groeperingen. Maar ondanks dat tegenwicht kan je je afvragen waarom de overheid zich überhaupt moet inlaten met het indirect betalen van religies.

Waarom zou de overheid kunstmatig, door middel van subsidies, religieuze levensbeschouwingen op de been houden? Waarom doen gelovigen dat niet zelf? De overheid subsidieert toch ook niet astrologie, waarom dan wel religie?

Ja, waarom?

Eén van de mogelijke antwoorden zou kunnen zijn dat religie nodig is voor het overeind houden van het staatsverband en voor de maatschappelijke orde. Dat religie dus een nuttige, zo niet onontbeerlijke betekenis heeft voor moraal en politiek. Zoals de theocraat denkt dat zijn eigen religie nodig is voor het voortbestaan van het staatsverband, zo denkt de multiculturalist dat religie in het algemeen daarvoor nodig is. Maar de multiculturalist is, vrees ik, in de ban van dezelfde misvattingen als de theocraat. En die elementaire vergissing is dat je voor de moraal, en dus ook voor publieke moraal, een religie nodig hebt. Veel mensen denken dat. Niet alleen gelovigen, ook vele ongelovigen. Zelfs liberalen.

Ik heb mijn boek *Moreel Esperanto* waarin ik aantoon dat voor moraal geen religie nodig is, indertijd aangeboden aan Frits Bolkestein. Maar Bolkestein is ten aanzien van die stelling even ambivalent als veel andere seculiere intellectuelen. Zij zijn wat Daniel Dennett heeft genoemd *believers in belief* (gelovigen in geloof). Zij geloven *zelf* niet, maar zij denken dat religieus geloof een onontbeerlijke sociale functie heeft. Voltaire dacht dat ook. Hij was tegen de atheïstische opvattingen van Jean Meslier en Baron d'Holbach. Godsdienst was voor Voltaire iets nuttigs: 'Als God niet bestaat, dan zouden we hem moeten uitvinden.'

Bolkestein noemde je in het tijdschrift *Opinio* een religiebasher.

Hij zei het iets voorzichtiger. Hij zei: 'Cliteur valt religie aan.'[353] Ik vind die titel niet erg precies, want ik val religie in zijn algemeenheid niet aan. Ik plaats kritische kanttekeningen bij enkele onderdelen van de monotheïstische erfenis. Maar dat terzijde. Belangrijker is misschien het vervolg van Bolkesteins betoog. Hij stelt dat men een onderscheid moet maken tussen 'dogmatische vormen van godsdienst en andere vormen van religiositeit'. Dat is op zichzelf juist. Hij stelt dat dogma's grote ellende hebben veroorzaakt, maar andere vormen van religiositeit kunnen nuttig zijn voor de sociale cohesie. Nadat hij de dogma's heeft afgewezen, zegt hij: 'Anders ligt het met de behoefte aan zingeving, die zich uit in ongeorganiseerde en vage maar gezamenlijke vormen van introspectie en inspiratie. Hoeveel stabiliteit die vormen zullen hebben, is niet te voorzien.' Hier wordt zijn betoog naar mijn idee wat zweverig, en dat is opvallend voor een doorgaans zo voortvarend redenerende intellectueel. Merk op: Bolkestein zegt 'hoeveel stabiliteit die vormen zullen hebben'. Hij vooronderstelt kennelijk dat niet-dogmatische en ongeorganiseerde vormen van religiositeit stabiliteit kunnen brengen in een samenleving.

In het licht van de jongste geschiedenis is dit hoogst onwaarschijnlijk. De vooronderstelling aan de redenering van Bolkestein, is dezelfde als die van de aanhangers van religie als bron van sociale cohesie. Zij denken dat religie een cohesiebevorderende rol kan vervullen. Waar komt die wonderlijke gedachte toch vandaan? Schuilt hier niet een uiterst romantisch idee van religie achter? Is religie onder de huidige condities (pluriformiteit) niet eerder een bron van sociale spanningen dan van sociale cohesie? Niet eerder een bron van dissensus dan van consensus? Bolkestein doet voorkomen dat niet te voorzien is of en in hoeverre die niet-dogmatische vormen van religiositeit stabiliteit geven, maar kunnen we op grond van onze huidige ervaringen niet zeggen dat we alleen maar instabiliteit zien (om het heel voorzichtig uit te drukken). En dat het van veel utopisme getuigt te veronderstellen dat de toekomst een ander beeld gaat vertonen dan het recente verleden? Er zit in die niet-dogmatische vormen van religiositeit ook geen gezamenlijkheid, zoals Bolkestein ten onrechte veronderstelt. Het is misschien erger: zij brengen bij uitstek anarchie en soms zelfs gevaarlijke anarchie.

Het is interessant om dit verschil van inzicht tussen jouw opvattingen en die van Bolkestein expliciet te maken, omdat Bolkestein op verschillende punten dicht staat bij wat je 'moreel Esperanto' heb genoemd.

Dat is ook zo. Hij zegt zelfs: 'Paul Cliteur wil een autonome ethiek, dat wil zeggen: een niet-religieus gefundeerde ethiek. Die wil ik ook, want een dergelijke ethiek is de enige mogelijke in een samenleving waarin verschillende godsdiensten naast elkaar voortbestaan.' Bolkestein onderkent dus de noodzaak van autonome ethiek. Het probleem is alleen dat hij niet in de verwerkelijking daarvan gelooft, althans nogal wat obstakels ziet in de verwerkelijking ervan. Hij schrijft namelijk: 'Maar laat hij (ik dus; Paul Cliteur) niet de illusie koesteren dat die openbare en autonome ethiek geen concurrentie zal krijgen van de verschillende dogmatische vormen van op godsdienst gebaseerde ethiek. Dat is in feite het centrale dilemma van de multiculturele samenleving.'

Ik verkeer natuurlijk niet in de illusie dat een autonome ethiek geen concurrentie zal krijgen van de religieuze ethiek. Die concurrentie is overal voelbaar en zichtbaar. De Nederlandse Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid brengt het ene na het andere rapport uit waarin ons de voordelen van een religieus georiënteerde staat worden voorgehouden. Die stelling krijgt gelukkig ook steeds meer tegenkanting.[354] Maar de macht van de gevestigde instituties is groot. De Tony Blair-visie op religie (onschuldig, spiritueel, dialogisch, respectvol, zin aan het leven gevend en vooral: nodig voor politiek en moraal) wordt voortdurend gereproduceerd in de gevestigde instituties. Maar waarom zou de autonome ethiek niet kunnen zegevieren over die weerstand? Dat is eigenlijk de cruciale vraag.

Bolkestein zit in een gespleten positie. Enerzijds gelooft hij in een autonome moraal, iets wat je ook verwacht van een liberaal, maar hij twijfelt of die zich kan doorzetten tegenover de religieuze moraal.

Daar lijkt het op. Twijfel ten aanzien van de mogelijkheid van een niet op religie gefundeerde moraal brengt sommige seculiere intellectuelen ertoe te bepleiten dat bestuurders en politici religie kunnen gebruiken om sociaal gewenst gedrag te stimuleren, zelfs als die politici en bestuurders zelf niet geloven. Men zou dat een soort van verlicht *cesaropapisme* kunnen noemen. Ik noem het *cesaropapisme*,

omdat men probeert het politieke primaat over de religie te bevestigen, en verlicht, omdat de bestuurder zelf niet gelooft in die religie. De politieke leider moet respect voor religie voorwenden en zo religie proberen dienstbaar te maken aan politieke doelstellingen. De vooronderstelling hierbij is dat voor het gewone volk autonome ethiek nooit een optie kan zijn. Met alle waardering voor een zeker realisme, deze benadering is paternalistisch en elitair, en zowel te optimistisch als te pessimistisch.

Te optimistisch omdat het vooronderstelt dat men in een hedendaagse open samenleving burgers om de tuin kan leiden met het instrumentele gebruik van religie. Laten we de pleidooien daarvoor nog eens wat nader bezien. Bolkestein is zelf een ongelovig politicus, maar hij denkt dat vrijzinnige vormen van geloof de sociale cohesie in de samenleving kunnen bevorderen. Daarbij hanteer ik het woord 'vrijzinnigheid' in de zin waarin het in Nederland wordt gehanteerd. In Nederland staat 'vrijzinnigheid' voor een soort van vrije religiositeit. De vrijzinnige wil binnen de religieuze positie blijven, maar de harde kanten daarvan verwerpen. De Nederlandse vrijzinnige is dus ook niet kritisch antiklericaal. Hij doet niet of nauwelijks aan religiekritiek. In België betekent vrijzinnigheid iets anders. Daar staat het juist voor antiklericalisme, humanisme, secularisme. Ik ben zelf een vrijzinnige in de Belgische betekenis. De positie die met het Nederlandse woord 'vrijzinnigheid' wordt aangeduid, vind ik nogal slap. Maar terug naar Bolkestein. Welke praktische consequentie moeten we aan een dergelijk standpunt verbinden? Zou Bolkestein als ongelovige tegen de burgerij kunnen zeggen: 'Geloof, want dat is goed voor de sociale cohesie?' Onmiddellijk zal het antwoord luiden: 'Maar u gelooft zelf niet.' Om dat te verhoeden, moet de politicus dus geloof voorwenden. Plato, Machiavelli en Voltaire waren daartoe misschien bereid en in hun tijd was dat ook normaal.[355] Maar in een open samenleving met een goed opgeleide burgerij en wakkere media is het niet erg waarschijnlijk dat een dergelijke politieke strategie zal werken.

Een andere belangrijke politicus die religie beschouwt als een middel om tot harmonie te komen, is de vroegere burgemeester van Amsterdam Job Cohen, een socialist.

Ook hij denkt dat geloof kan helpen bij integratie en sociale cohesie. Terwijl Bolkestein hoge verwachtingen lijkt te hebben van een soort van vrijzinnig christendom, denkt Cohen vooral aan de islam om integratie en sociale cohesie te bevorderen. Helemaal helder is dit overigens niet, want zowel Cohen als Bolkestein spreken zich op dit punt niet duidelijk uit. Tegen de visie van Cohen zijn dezelfde bezwaren aan te voeren als tegen Bolkestein: wie zelf niet gelooft, zoals Cohen, is niet geloofwaardig als advocaat van een religie. Dat Bolkestein en Cohen denken dat de burgerij dit niet doorziet, is naar mijn idee te optimistisch.

> Hun standpunt is blijkbaar gebaseerd op het vermoeden dat de moraal niet op zichzelf kan staan. Eigenlijk is dat een pessimistisch standpunt. De humanistische positie is veel optimistischer. Een humanist denkt dat moraal zonder God heel goed mogelijk is, sterker, het is de beste positie. Maar mensen als Bolkestein zijn pessimistisch of sceptisch ten aanzien van het humanistisch uitgangspunt van een autonome moraal.

In de Griekse oudheid waren moraal en politiek niet gebaseerd op religie. Het was ook niet zo dat de Grieken dit probeerden voor te wenden om de mensen in het gareel te houden. In China ten tijde van Confucius ook niet. Is religie dan wel zo essentieel als sociaal cement? De morele chaos is sinds de jaren zestig van de 20ste eeuw in Nederland niet groter dan in het vrome Spanje ten tijde van de legendarische Spaanse inquisitie. Toch waren de Spanjaarden godvruchtiger. Christopher Hitchens gaat in *God is not Great* in op het geval van Evelyn Waugh, zoals bekend een missionaire katholiek.[356] Waugh was bepaald geen moreel icoon en op de vraag hoe hij zijn levenswandel wist te verenigen met zijn geloof antwoordde hij: 'Denk je in hoe slecht ik geweest zou zijn als ik geen katholiek was.' Hitchens vindt dat best humoristisch, maar niet erg steekhoudend want: 'Het leven van Waugh toont aan dat de meest verwerpelijke elementen daarin juist te maken hadden met zijn geloof.' Hitchens geeft een lijstje van private en minder private immorele acties van Waugh, zoals zijn steun aan fascistische bewegingen, omdat die nu eenmaal door het Vaticaan werden gesteund, en besluit dat dit politiek engagement 'niet ondanks zijn geloof plaats had, maar vanwege zijn geloof'.

Men kan ook niet zeggen dat de grote morele revoluties altijd godsdienstig geïnspireerd of gelegitimeerd waren. Een bekend voor-

beeld is de afschaffing van de slavernij. Ongetwijfeld waren sommige abolitionisten godsdienstig geïnspireerd, maar dat gold niet voor de grootste abolitionist van de 19de eeuw, de man die bereid was een burgeroorlog te voeren om de slavernij af te schaffen: Abraham Lincoln.[357] 'De mensen uit zijn directe omgeving waren het erover eens dat hij geen religieus geloof had in de gebruikelijke betekenis van het woord,' schrijft Paul Johnson over de legendarische president.[358] De vrouw van Lincoln zei: 'De heer Lincoln had geen religieus geloof en geen hoop in conventionele zin. Hij is nooit lid geworden van een kerk. Maar toch, denk ik, was hij wel een religieus mens van nature (…) het was een soort poëzie in zijn natuur.' Volgens Johnson was Lincoln vooral gekant tegen de slavernij op humanitaire gronden – als een affront voor de natuurlijke waardigheid van de mens.'

De geopenbaarde en ook andere godsdiensten waren er niet tegen!

Slavernij werd in alle antieke culturen gedoogd. Het is dus moeilijk om in 'heilige' geschriften van duizenden jaren geleden teksten te vinden die de slavernij afwijzen. Integendeel, die geschriften legitimeren slavernij. Het wordt aanvaard en zelfs gepropageerd in de Bijbel en de Koran. Men moet dus over die immorele teksten heen lezen en een aanknopingspunt zoeken bij algemene morele beginselen in andere teksten uit het 'heilige' boek en vervolgens op basis van die algemene beginselen dan weer een veroordeling van de slavernij uitspreken. Dat is een hele toer, maar de moderne hermeneutiek is voor geen kleintje vervaard.

Op wie doel je dan? Op Karen Amstrong? Tariq Ramadan? Tony Blair?

Het is een standpunt dat ook vele aanhangers heeft in kringen van beleidsmakers en van politici. Toen John Geiger aan Tony Blair vroeg welke boeken indruk op hem hadden gemaakt, antwoordde hij: 'Karen Armstrong heeft een paar prachtige boeken over religie geschreven.' Wat Blair over religie denkt, komt inderdaad haarfijn overeen met wat Armstrong daarover denkt. Wonderlijke opvattingen. Kinderlijke opvattingen ook. Maar ook invloedrijke opvattingen en daarom gevaarlijk.

Overdrijf je nu niet? Waarom zouden die opvattingen gevaarlijk zijn? Zijn ze niet hoogstens een beetje naïef maar verder onschuldig?

Dat denk ik niet, want als een belangrijk politicus als Tony Blair over religie denkt zoals hij erover spreekt, dan zoekt hij de oplossingen ook systematisch en consistent in de verkeerde richting. Hij heeft een stichting opgericht, de *Faith Foundation,* met als doel 'een groter respect en begrip tussen de verschillende religies tot stand te brengen'.

Wat kan daar tegen zijn?

Daar is op zich niets tegen, het probleem is dat beleidsmakers een gezonde argwaan tegenover religie zouden moeten ontwikkelen om effectief religieuze uitwassen te kunnen aanpakken, zoals het religieus terrorisme. Het probleem met Blair is dat religie voor hem nooit *part of the problem* kan zijn. Het is – denkt hij ten onrechte – *part of the solution*. Nogmaals: dat lijkt allemaal onschuldig en zo wordt het over het algemeen ook voorgesteld, maar als beleidsmakers of politici een verkeerde diagnose stellen van een belangrijk maatschappelijk probleem, dan kan dat even schadelijk zijn als de verkeerde diagnose van een dodelijke ziekte door een dokter. Je zou hopen dat Blair zich afvraagt waarom een Stichting voor Religieus Geloof nodig is? Zou dat ermee te maken hebben dat die religies elkaar ten onrechte verketteren? Beschouwen al die religies zichzelf als de enige ware religie en de anderen allemaal als vals? En wat zegt dat over religie? Maar dat soort vragen komen nooit op bij Blair, vrees ik.

Er is iets in de mens dat voortdurend een soort rozige visie op de werkelijkheid produceert. Misschien is het eigen aan onze psychologie. Politieke correctheid is daarvan ook een hardnekkige manifestatie. Laatst hoorde ik weer een markant voorbeeld. Darwins opvattingen over de dierlijke oorsprong van de menselijke soort werden bepaald niet met gejuich ontvangen. Toen de bisschop van Worcester zijn vrouw vertelde dat professor Thomas Henry Huxley verkondigde dat de mens van de aap afstamde, antwoordde zij: 'Afkomstig van de apen! Hemeltje, laten we hopen dat het niet waar is, maar als het wel waar is, laten we dan bidden dat het niet algemeen bekend zal worden.'[359] Daarin ligt het principe van de politieke correctheid besloten. Je hoopt eerst dat iets niet waar is. Blijkt het dan wel waar te

zijn, dan hoop je dat anderen het niet te weten komen. Vandaar is het maar een kleine stap om waarheden te verdoezelen. Dan ga je bijvoorbeeld resultaten van wetenschappelijk onderzoek verhullen of alleen maar communiceren tegenover mensen die daar verantwoord mee om kunnen springen. Op een gegeven moment was het echter niet meer mogelijk om het darwinisme te onderdrukken. Het was waar en het werd ook algemeen bekend. In de ethologie werden allerlei inzichten van de evolutietheorie verder ontwikkeld en het werd gewoon om menselijk en dierlijk gedrag met elkaar te vergelijken. Tegen de tijd dat Jane Goodall haar onderzoek naar chimpansees deed, was het inmiddels gebruikelijk mensen met apen te vergelijken.[360] Mooi zo, zou je zeggen. Maar dan gebeurde iets bijzonders. In haar latere onderzoek kwam Goodall tot de bevinding dat die apen niet alleen maar lieve beesten zijn maar ook agressie kennen. Dat deel van haar onderzoek was niet welkom. Het was niet de bedoeling dat apen agressief waren, dat zou immers betekenen dat agressie iets natuurlijks was. En zo moest de aap weer worden aangekleed tot een *bon sauvage* (een goede wilde, met de nadruk op goed). Ik heb de indruk dat wat Blair en Armstrong over religie schrijven, geleid wordt door soortgelijke overwegingen. Zij zijn niet op zoek naar wat religie empirisch is, zij jagen een droombeeld na.

Religie lijkt inderdaad onschuldig, tenzij voor cruciale mensenrechten.

Laat me een voorbeeld geven. Aan het hoofd van de mensenrechtenorganisatie Amnesty International stond jarenlang Irene Khan.[361] Ze is afkomstig uit Bangladesh en moslim. In een kranteninterview had ze het over de verhouding tussen de sharia en mensenrechten, met name: het recht om niet de doodstraf opgelegd te krijgen. Amnesty ijvert al jarenlang voor een wereldwijde afschaffing van de doodstraf. Maar hoe verhoudt zich dat tot de sharia? 'Veel moslims zijn op basis van de sharia voorstander van de doodstraf,' stelden de journalisten. Mevrouw Khan antwoordde daarop het volgende: 'Ik heb in de loop der jaren met heel veel moslimrechtsgeleerden gesproken. De Koran biedt wel degelijk de mogelijkheid onder de doodstraf uit te komen. Er kan namelijk een beroep op de staat worden gedaan om genade te tonen en de doodstraf af te schaffen,' zei ze in een interview met *De Pers*.[362]

Dit antwoord is geheel in overeenstemming met de dingen die

Blair en Karen Armstrong over religie schrijven. Men denkt dat religie kan helpen om het probleem op te lossen. In dit geval het probleem van verkeerde opvattingen over de doodstraf. Het eerste dat opvalt is dat mevrouw Khan een vraag krijgt over de sharia, maar dat zij antwoordt met een verwijzing naar de Koran. Is dat slordigheid of heeft dat een diepere betekenis? Misschien wil zij niet expliciet afstand nemen van de sharia, maar realiseert zij zich dat het ook onmogelijk is te ontkennen dat de sharia de doodstraf kent. Het is speculeren. Maar laten we ons richten op wat zij over de Koran zegt. Zij wil de Koran gebruiken om de doodstraf afgeschaft te krijgen. Dat plan lijkt mij weinig kansrijk. De doodstraf was, net als de slavernij, bekend in alle oude culturen. Het was een veel voorkomende straf. In het Oude Testament wemelt het van de delicten waarop de doodstraf stond. Datzelfde geldt voor het Nieuwe Testament. Jezus zélf kreeg de doodstraf. Of hij die nu kreeg onder Romeins recht of joods recht doet niet terzake. De doodstraf was tot ver in de 19de eeuw een courante praktijk in Europa en is dat nog in vele landen. Het zou dus wel zeer wonderlijk (letterlijk: een wonder) zijn wanneer de doodstraf in de 'heilige' geschriften van de drie grote wereldgodsdiensten jodendom, christendom en islam werd afgewezen. En dat is ook niet zo. Waarom zegt mevrouw Khan dat niet gewoon? Zij probeert nu het abolitionisme van Amnesty International en andere bewegingen van na de Tweede Wereldoorlog van de 20ste eeuw te legitimeren door ernaar te verwijzen dat dit geoorloofd zou zijn op basis van een 'genade' die een koranische basis zou hebben, terwijl we weten dat in de Koran, net als in de Bijbel, voor vele delicten de doodstraf geldt.

> In feite had mevrouw Khan als hoofd van Amnesty International moeten zeggen dat de doodstraf in elk geval onaanvaardbaar is. Ze zou in haar functie moslims en andere gelovigen, die daar wél voor zijn omdat het in een 'heilige' tekst staat, moeten bekampen.

Precies. Mijn punt is dus dat zelfs over de meest erge zaken die in naam van een religie gebeuren, steeds naar verontschuldigingen wordt gezocht in plaats van met naam en toenaam de oorzaak van het probleem aan te duiden. Die verontschuldigingen gebeuren dan nog op basis van teksten die duizenden jaren geleden geschreven zijn, die door fanatici in naam van de vrijheid van godsdienst aan anderen worden opgelegd en waartegen zogenaamd verlichte westerlingen zich niet duidelijk en consequent durven uit te spreken.

Een mogelijke verklaring voor haar omtrekkende beweging is dat zij beseft hoe machtig de invloed van 'heilige' teksten is. En net als Bolkestein en Cohen heeft zij hoge verwachtingen van een instrumenteel gebruik van religie. Zij denkt dat zij haar abolitionistische streven kracht kan bijzetten door er op de een of andere manier een rechtvaardiging in de 'heilige' tekst voor te zoeken.

Inderdaad, ze suggereert dat men over de teksten waarin de doodstraf wordt voorgeschreven gemakkelijk heen kan lezen of dat je altijd een beroep kan doen op genade door de staat. Maar is die strategie wel zo effectief? Is die wel zo pragmatisch? Een nadeel hiervan is dat mevrouw Khan bestendigt dat aan het 'heilige' boek het morele primaat wordt gegeven boven mensenrechtenverdragen. Daarmee draait mevrouw Khan, ongetwijfeld met de beste bedoelingen, de emancipatoire morele ontwikkeling terug die geleid heeft tot de opstelling van de grote mensenrechtenverdragen, zoals de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Hoe paradoxaal ook, maar een organisatie als Amnesty International brengt hiermee de doodsstreek toe aan de mensenrechten. Amnesty helpt niet bij het verwerkelijken daarvan, maar bij het torpederen ervan. Men kan dus niet alleen vragen stellen bij de integriteit van dit soort redeneringen, maar ook bij de effectiviteit.

Kan je ook voorbeelden geven in de Nederlandse wetgeving waaruit blijkt dat een religieuze positie wordt bevoordeeld boven een niet-religieuze?

Daar zijn vele voorbeelden van. August Hans den Boef bespreekt ze in zijn boeken.[363] Laat ik één voorbeeld noemen dat nogal actueel is: artikel 137c van het wetboek van strafrecht. Het is een artikel dat elke Nederlander tegenwoordig kent door het Wilders-proces, de zogenaamde groepsbelediging. In dat artikel staat dat men groepen mensen niet mag beledigen. Je kan allereerst de vraag stellen of het verstandig is om mensen juridisch te beschermen tegen belediging. Ik zal dat hier verder niet uitwerken. Een tweede vraag is of het verstandig is een groep mensen tegen belediging te beschermen. Waarom het niet houden bij individuen? Ook die vraag wil ik hier niet uitwerken. Het gaat mij om een derde punt en dat is dat in het artikel bepaalde met name genoemde groepen speciaal worden genoemd en

daartegen heb ik bezwaren. Er wordt in het artikel aangegeven dat je je niet beledigend mag uitlaten jegens mensen wegens hun: (1) ras, (2) godsdienst of levensovertuiging, (3) hetero- of homoseksuele gerichtheid, (4) lichamelijke, psychische of geestelijke handicap. Mijn vraag is: hoort religie en ook levensbeschouwing daar wel thuis?

Laten we de consequenties eens doordenken. Het betekent dat je liberalen mag beledigen in hun liberale overtuiging. Socialisten in hun socialistische overtuiging. Schopenhauerianen in hun liefde voor de grote filosoof Schopenhauer. Wagnerianen vanwege hun muzikale voorkeur. Je mag bijvoorbeeld zeggen: 'Liberalen zijn voorstanders van de weerzinwekkende ondernemingsgewijze productie die een hoop ellende over de wereld heeft gebracht.' Je mag zeggen: 'Karl Marx is de grondlegger van een verstikkend totalitair systeem dat in de Goelag Archipel tot een logische verwerkelijking kwam.' Je mag zeggen: 'Arthur Schopenhauer is een racistische misantroop met misogyne neigingen.' Je mag met Wagner en wagnerianen spotten en zeggen: 'Wagner's muziek is beter dan zij klinkt.'[364] Maar je mag een groep katholieken niet beledigen in hun katholieke overtuiging, evenmin als een groep humanisten in hun humanistische overtuiging. En omdat humanisten doorgaans geen procedures aanspannen wanneer zij zich beledigd achten, zijn het vooral gelovigen die profiteren van dit artikel. Zij kunnen hun religieuze symbolen en iconen van een soort wettelijke bescherming voorzien die gewone overtuigingen onthouden blijven. Schopenhauer, Marx en Wagner kunnen vrij worden bekritiseerd, maar Jezus, Mohammed of Boeddha niet, want dat zijn religieuze iconen en dan kan je een proces aan je broek krijgen.

Is dat zo erg, want waarom zou je groepen mensen beledigen?

Ja, wat heeft het voor zin om te gaan schelden op Jezus, Mohammed en Boeddha? Als je van de Tony Blair- en Karen Armstrongvisie op religie uitgaat, dan heeft dat ook niet veel zin. Wat zij namelijk doen is niet wezenlijk luisteren naar wat Jezus, Mohammed en Boeddha hebben gezegd. Zij projecteren voortdurend hun eigen lieve dialogische, respectvolle opvattingen op deze religieuze iconen. Maar als je ervan uitgaat dat Jezus, Mohammed en Boeddha figuren zijn van vlees en bloed van wie bepaalde uitspraken zijn overgeleverd die we kritisch tegen het licht moeten houden, dan komt de vlag er heel anders bij te hangen. Het probleem is dat we nu worden geteisterd door een

opkomend fundamentalisme. Er is een fundamentalistisch jodendom, een fundamentalistisch christendom en een fundamentalistische islam. En dan moeten we de morele iconen waarop deze fundamentalisten zich beroepen, kritisch kunnen beoordelen. De enige manier om daarvan af te komen, is deze vormen van fundamentalisme vrij te kunnen bekritiseren. Helaas maakt artikel 137c dat erg moeilijk, althans een criticus moet zo op zijn woorden passen dat de lust tot kritiseren hem al snel vergaat. Het gevolg is, ongetwijfeld onbedoeld door de wetgever, maar toch, dat fundamentalistisch geloof zich gemakkelijker over de wereld kan verspreiden, omdat het niet behoorlijk kan worden tegengesproken.

De gedachte is misschien: kritiseren mag, beledigen niet.

Ongetwijfeld. Men denkt: de rechter let er heus wel op dat serieuze godsdienstkritiek niet wordt uitgesloten en dat alleen het gewelddadig getier van populistische demagogen wordt gecriminaliseerd. Maar is dat wel zo? Die tegenwerping gaat uit van een wel groot vertrouwen in de rechterlijke macht.

Kunnen we de rechterlijke macht dan niet vertrouwen?

Je weet dat in Nederland de politicus Geert Wilders is vervolgd vanwege zijn opvattingen over de islam. Dat gebeurde omdat het Hof van Amsterdam een beschikking had afgegeven waarin het openbaar ministerie werd opgedragen Wilders te vervolgen, terwijl dat openbaar ministerie zelf had aangegeven geen zaak te willen maken van Wilders' uitspraken. Een belangrijke kracht achter die beslissing van het Hof was de jurist prof. Tom Schalken, oud-hoogleraar aan de Vrije Universiteit van Amsterdam en ook oud-columnist van *de Volkskrant*.[365] Prof. Schalken had en heeft uitgesproken opvattingen over politiek. En die opvattingen sporen bepaald niet met de opvattingen van de heer Wilders. Hoe kan zo iemand als rechter functioneren in een zaak als die van Wilders? Wie de columns van de heer Schalken had gelezen, kon ongeveer zijn vonnissen voorspellen.

Schalken is tijdens de procedure bovendien ernstig in de problemen gekomen omdat hij tijdens een privé-etentje had geprobeerd een belangrijk getuige-deskundige in deze zaak, de arabist professor Hans Jansen, te overtuigen van de juistheid van zijn beschikking waarin

werd bevolen dat Wilders moest worden vervolgd.[366] Schalken heeft daardoor niet alleen zelf enorme reputatieschade opgelopen, maar de rechtelijke macht in het algemeen. Dan is de vraag: hoe kan dat? Hoe heeft dit zo mis kunnen gaan? Mijn antwoord is: onder andere omdat de rechter opgezadeld zit met een wetgeving die principieel verkeerd is. Een onderdeel van de problemen is art. 147 van het Wetboek van Strafrecht dat godslastering strafbaar stelt. Stel je voor: in bijna alle beschaafde landen is dat relict uit het verleden afgeschaft. In Nederland niet. Ook beschermt art. 137c een godsdienstige groep tegen belediging terwijl een niet-godsdienstige groep diezelfde bescherming niet krijgt. Dat is een vorm van rechtsongelijkheid.

Vaak wordt op die rechtsongelijkheid gereageerd met: de rechter let wel op. Godslastering wordt wel gecriminaliseerd door de wet, maar op basis van die wet wordt niet vervolgd. Met andere woorden: laat die niet zo gelukkige bepalingen nu maar staan, want het openbaar ministerie en de rechterlijke macht tellen verstandige mensen die niet overijverig te werk gaan.

Het geval van professor Schalken leert dat dit een naïeve veronderstelling is. Er is geen enkele reden om een religieuze overtuiging een soort speciale wettelijke bescherming te verlenen boven een niet-religieuze overtuiging. Artikel 137c en ook artikel 137d van het Wetboek van Strafrecht (aanzetten tot haat, discriminatie en geweld) moeten in hun huidige redactie op de schop. Net als artikel 147 waarin godslastering strafbaar is gesteld. Nogmaals: niet omdat beledigen niet erg zou zijn of omdat aanzetten tot discriminatie en haat niet verwerpelijk is, maar omdat het verkeerd is dat de wetgever speciale categorieën mensen daartegen gaat beschermen waardoor een vorm van ongelijke behandeling ontstaat.

Als het over godslastering gaat, moet ik altijd denken aan het beruchte ezelproces tegen de schrijver Gerard van het Reve.

Misschien mag ik ter illustratie iets dieper ingaan op een boekje dat in 2011 verscheen: *The Wit and Blasphemy of Atheists: 500 Greatest Quips and Quotes from Freethinkers, Non-Believers and the Happily Damned*, samengesteld door Jonathan C. Criswell.[367] Het boekje bevat een verzameling van pittige, soms grappige, soms minder

leuke uitspraken over geloof die men als blasfemisch zou kunnen aanmerken. Hier is een uitspraak van de componist George Bizet: 'Religie is een instrument dat door de sterkeren wordt ingezet tegen de zwakkeren; religie is een verhullend kleed voor ambitie, onrechtvaardigheid en zonde.'[368] En hier een van Ambrose Bierce waarvan ik weet dat het jou aanspreekt: 'Ongelovige, zelfstandig naamwoord: in New York iemand die niet gelooft in de christelijke religie, in Constantinopel iemand die daar wel in gelooft.'[369] Of Orson Welles: 'Ik bid niet. Ik wil God niet vervelen.'[370] Richard Dawkins citeert Ibn Warraq in *The God Delusion* met de stelling dat het monotheïsme ten opzichte van het polytheïsme nog maar één god meer hoeft weg te strepen om volledig atheïsme te worden.[371]

Wat moeten we denken van dit soort uitspraken? Zijn zij blasfemisch? Zo ja, zijn zij strikt genomen strafbaar volgens de Nederlandse strafwet. Je zou ze kunnen aanmerken als in strijd met art. 147 (godslastering), maar ook in strijd met het verbod op groepsbelediging van de religieuze mens (art. 137c). Als je dat zou mededelen aan een vertegenwoordiger van de ruimdenkende grootstedelijke elite dan zal hij antwoorden: 'Och, maak je geen zorgen. Onze verstandige rechterlijke ambtenaren zullen echt niet vervolgen en veroordelen op basis van dat artikel.' Mijn antwoord is: kijk naar de Wilders-casus. De relativerende houding deugt niet. Ik ben, zoals gezegd, voor het handhaven van een bescherming van groepen op basis van hun huidskleur, hun sekse of hun lichamelijke of geestelijke handicap, maar ik vind dat het beschermen van mensen op basis van hun geloof echt niet kan. Hier wordt de gelijkheid voor de wet geschonden.

De Nederlandse wetgever beschermt ook humanisten.

Dat is waar. En ook dat is verkeerd. De achtergrond daarvan is dat humanisten de speciale privileges van de religieuze groepen hebben aangeklaagd en dat zij als compensatie daarvoor ook een speciale behandeling in de wet hebben gekregen. Een soort zwijggeld dus. Als jullie onze religieuze privileges niet ter discussie stellen, dan krijgen jullie zelf het privilege dat jullie levensbeschouwelijke visies moeilijk bekritiseerd kunnen worden. Maar dat is natuurlijk onwenselijk. Gelovige mensen zouden die privileges niet moeten willen, en ook de levensbeschouwelijken zouden daarvan afstand moeten doen. Alsof gelovigen en levensbeschouwelijken worden gezien als zielige

mensen met een soort van geestelijke handicap die door de wetgever en rechter moeten worden beschermd. Niet dus. Maar het belangrijkste argument voor het verwijderen van die artikelen is dat we de mogelijkheid tot godsdienstkritiek moeten herstellen. Met name in een tijd van opkomend religieus fundamentalisme is dat van belang.

Als ik je goed begrijp, is dit dus een ander argument dan afschaffing van de godsdienstvrijheid?

Inderdaad. Het gaat er mij om dat een wet over groepsbelediging consistent moet zijn. Dat is nu niet het geval, omdat er speciale categorieën mensen worden benoemd die in het bijzonder niet beledigd mogen worden. Religie mag niet het criterium zijn om zo'n groep af te bakenen. Ten aanzien van de speciale bescherming van ras, valt dat wel te begrijpen. Ik heb er geen moeite mee dat je mensen niet mag beledigen vanwege de tint van hun huid (om 'ras' maar even daartoe te beperken). En waarom? Omdat huidskleur compleet irrelevant is. Je huidskleur zegt niets over je persoonlijkheid, je opvattingen, je gedrag, je ethiek. Niemand kan er iets aan doen dat hij niet blank is. Vandaar het absurde van racisme. Het is werkelijk nodeloos grievend daar een punt van te maken. Je kan iemand niet verwijten dat hij in een bepaald deel van de wereld is geboren.

Wat dan met seksuele geaardheid?

Dat is natuurlijk meer omstreden. Onder meer omdat religies homoseksualiteit verbieden. Natuurlijk, je kunt ervoor kiezen om je seksuele voorkeur niet kenbaar te maken. Dat is wat de katholieke kerk verwacht van homoseksuelen. In de *Catechismus van de katholieke Kerk* vinden we in artikel 2357 het officiële standpunt over homoseksualiteit. Eerst wordt geformuleerd wat men onder homoseksualiteit verstaat. 'Onder homoseksualiteit verstaat men de betrekkingen tussen mannen of tussen vrouwen die zich seksueel exclusief of overwegend aangetrokken voelen tot personen van hetzelfde geslacht.' Vervolgens wordt aangegeven hoe men daarover denkt. 'Steunend op de heilige Schrift, die deze betrekkingen voorstelt als een ernstige ontaarding, heeft de Overlevering steeds verklaard dat homoseksuele daden intrinsiek ongeordend zijn.' Op basis van schriftgezag wordt homoseksualiteit dus afgewezen. Maar de kerk heeft nog een aanvul-

lend argument. 'Ze zijn in strijd met de natuurwet. Homoseksuele handelingen sluiten de seksualiteit af voor de gave van het leven. Ze komen niet voort uit een ware affectieve en seksuele complementariteit. Daarom kunnen ze in geen geval goedgekeurd worden.' Op een andere plaats (2396) worden homoseksuele praktijken als zware zonden tegen de kuisheid aangemerkt, in één adem genoemd met masturbatie, overspel en pornografie. De kerk realiseert zich overigens dat veel mensen homoseksuele verlangens koesteren (2358). Dat betekent voor die mensen een zware beproeving (2358). Er mag ook niet gediscrimineerd worden en homoseksuelen moeten met respect worden behandeld. Maar, zo wordt ook aangegeven, de norm van de kuisheid blijft.

De kerk beseft dus dat homoseksualiteit bestaat, maar dat diegenen die dergelijke aanvechtingen hebben daar niet aan toe mogen geven. Zij mogen met andere woorden hun homoseksualiteit niet praktiseren. Maar mag je dat van iemand verwachten? De Britse historicus Alfred Leslie Rowse schetst een hele parade van gevallen waarin die geaardheid moest worden verborgen, onderdrukt of behandeld.[372] Zou voor seksuele geaardheid niet hetzelfde moeten gelden als voor een religie: als je een religieuze voorkeur hebt, dan mag je die ook kenbaar maken. Dat wordt door de vrijheid van godsdienst terecht beschermd. De paus denkt daar anders over. Op 2 december 2008 richtte paus Benedictus XVI zich tot de Romeinse curie met de suggestie dat het beschermen van heteroseksualiteit net zo belangrijk is als het beschermen van de regenwouden. Volgens de paus zou het geen 'verouderde metafysica' zijn te spreken van een mannelijke natuur en een vrouwelijke natuur. We hebben een 'menselijke ecologie' nodig volgens de paus.

Maar om terug te komen op je vraag, ook seksuele geaardheid maakt op zich niets uit. Juist zoals huidskleur is het compleet irrelevant. In feite komen we steeds terug op eenzelfde cruciaal punt: het recht op zelfbeschikking van mensen. Laat mensen zelf bepalen met wie ze liefdes, vriendschappen en andere relaties aangaan. Niemand anders moet dat in hun plaats beslissen. Zolang men de vrijheid van anderen niet schendt, staat het eenieder vrij om te leven zoals hij of zij wil. En daar heeft geen enkele religieuze vertegenwoordiger iets over te zeggen. Sterker nog, iedere religieuze vertegenwoordiger moet zich net zoals iedere andere burger onthouden van kritiek op de huidskleur of seksuele geaardheid van een ander.

De derde groep die speciaal wordt beschermd tegen belediging zijn lichamelijk en geestelijk handicapten.

Hiervoor geldt hetzelfde als voor de eerste twee categorieën. Je hebt die eigenschap nu eenmaal. Liever zou je die niet hebben. Maar het ligt niet in je vermogen ze te veranderen. Getreiter daarmee (en beledigen is een vorm van treiteren) heeft geen zin. Het is grievend. Het vergroot nodeloos de hoeveelheid lijden in deze wereld. Ras en handicap kan je niet kiezen. En je seksuele geaardheid kan je ook niet bepalen. Geloof daarentegen is een vrije keuze of zou dat moeten zijn. Als iemand vanuit zijn religieuze overtuiging meent te moeten zeggen dat homo's viezeriken zijn, dan moet je dat standpunt kunnen tegenspreken.

Oké, dat is dus het eerste punt van kritiek van de laïcisten op de multiculturalistische benadering van de verhouding van staat en religie. In het multiculturalistische staatsmodel wordt religie speciaal beschermd. Maar je had ons nog een tweede punt van kritiek op het secularisme (of de laïcité) in het vooruitzicht gesteld.

In de huidige omstandigheden van een dreigende desintegratie van de samenleving is de multiculturele staat niet het meest opportune antwoord op onze hedendaagse problemen. Men kan ook zeggen: wij kunnen ons dat multiculturalisme niet meer veroorloven. De mensen zonderen zich sowieso al af op grond van hun etniciteit en hun religie. Om dan de nationale cohesie overeind te houden, moeten we juist investeren in het maatschappelijk verband, niet in de regionalisering en particularisering. Hier ligt een groot voordeel van de laïcité: het stimuleert een oriëntatie op het nationale staatsverband. De pretentie van de laïcist is natuurlijk ook dat Frankrijk het *grosso modo* beter doet dan Engeland. Ja, we hebben rellen gezien in de voorsteden van Parijs. Maar er is geen Parijsistan, wel een Londonistan. Lees Melanie Phillips *Londonistan: How Britain is Creating a Terror State Within* en Dominique Thomas *Le Londonistan: Le djihad au coeur de l'Europe*.[373] Het is dan ook terecht dat het verzet tegen het multiculturalisme als ideologie steeds sterker wordt de laatste jaren. Het is een gevoelige discussie waarmee soms sterke emoties gepaard gaan. 'Londonistan' is enerzijds de aanduiding voor een geografische realiteit: sommige steden zijn vergaand geïnfiltreerd door terroristi-

sche netwerken. Maar het is ook de aanduiding voor een geestesgesteldheid, een complex van factoren waardoor de terroristische ideologie zich kon verspreiden zonder dat de autoriteiten en de Britse samenleving daarop een passende reactie wisten te ontwikkelen.

De problemen in Londen laten zich samenvatten als volgt. Als eerste: naïviteit. De Central Mosque in Finsbury Park, in het noorden van Londen, dankt zelfs zijn bestaan aan het optreden van prins Charles. De kroonprins had King Fahd van Saoedi-Arabië overgehaald om 1,3 miljoen pond te doneren voor de Bengaalse gemeenschap in Noord-Londen.[374] In de jaren negentig werd de kerk gekaapt door extremisten. In die moskee kon de extremistische imam Abu Hamza prediken tot hij in 2003 door de politie werd opgepakt en een einde kwam aan het project.[375] Een tweede probleem is een verzwakte intellectuele elite die, lezend in de boeken van Antonio Gramsci en Edward Said, en met een schuldgevoel over kolonialisme en racisme, geen enkel tegenwicht kon (of wilde) bieden aan Abu Hamza, Abu Qatada, Omar Bakri Mohammed, Mohammed al-Massari en anderen die de jihad preekten jegens de vermeende vijanden van de islam.[376]

Een derde punt is de overdreven Britse tolerantie ten aanzien van zelfs de meest radicale oproepen tot moord en doodslag. In februari 2006 werd tijdens de cartoonaffaire door radicale demonstranten voor de Deense ambassade in Londen gedemonstreerd met leuzen als *Bomb bomb Denmark*, *Nuke, nuke Denmark*, *Exterminate those who slander Islam*, *Behead those who insult Islam*, *As Muslims unite we are prepared to fight* en *Europe you will pay*, *fantastic four are on their way* – dat laatste is waarschijnlijk een verwijzing naar de zelfmoordterroristen die zich een jaar daarvoor hadden opgeblazen in de Londense metro. Maar de meest frappante foto was die van een volkomen gesluierde vrouwelijke demonstrante die een bord droeg met daarop de leuze: *Be prepared for the real Holocaust*. Daarin zijn twee duidelijke boodschappen te onderkennen, namelijk dat er geen echte Holocaust had plaatsgegrepen én dat als de moslims nog verder gekwetst zouden worden, de Europeanen een echte Holocaust zouden ondergaan. Niemand die iets deed of zei. De boeken van Thomas en vooral Phillips geven een onthutsend beeld van de traagheid en het halfslachtig optreden van de Britse autoriteiten.

Ik zou de toestand in de buitenwijken van Parijs ook niet onderschatten. Maar je hebt gelijk dat we, zeker in België, minder kennis hebben

van de situatie in Engeland. Kan je daar nog andere voorbeelden van geven?

De voorzitter van de Britse Commission for Racial Equality (CRE), Trevor Phillips, zei naar aanleiding van de Deense cartoonkwestie dat we mensen zouden moeten toestaan *to offend each other*. Dat mensen dus dingen mogen zeggen waaraan anderen aanstoot kunnen nemen.'[377] Ook zei hij dat moslims die in Groot-Brittannië de sharia willen invoeren, beter het land zouden verlaten. *'We have one set of laws. They are decided on by one group of people, members of Parliament, and that's the end of the story.'* (Wij hebben onze eigen wetten. Die wetten zijn gemaakt door een groep van mensen die we aanduiden als de leden van de wetgevende macht. Punt uit).

De burgemeester van Londen, Ken Livingstone, een notoire multiculturalist, reageerde scherp en stelde dat deze een *absolutely disgraceful record* ('absoluut schandalige staat van dienst') had bij de Commission for Racial Equality.[378] Hij beschuldigde Phillips ervan *to move the race agenda away from a celebration of multiculturalism* (de antiracisme agenda weg te drijven van een viering van het multiculturalisme). Wat opvalt, zijn de gezwollen woorden *celebration of multiculturalism*. Het multiculturalisme is kennelijk iets dat 'gevierd' moet worden. Het is voor de burgemeester van Londen een soort van officiële staatsfilosofie waarvan niet afgeweken mag worden. Livingstone ziet met lede ogen aan dat het multiculturalisme steeds vaker bekritiseerd wordt en dan niet alleen door vertegenwoordigers van rechtse politieke partijen, maar door mensen die afkomstig zijn uit etnische minderheden zelf, zoals Trevor Phillips.[379]

Het multiculturalisme ligt dus onder vuur. Geldt niet hetzelfde voor het secularisme of voor de religieus neutrale staat? De laïcité of het secularisme wordt regelmatig verweten dat dit model de grondrechten schendt. Wat enorm tot de verbeelding spreekt, is de hoofddoek. Op Franse scholen moeten de meisjes hun hoofddoek afdoen. Dit wordt door sommigen ervaren als een inbreuk op de godsdienstvrijheid van de meisjes.

Voor ik die vraag beantwoord, moet ik eerst zeggen vanuit welke invalshoek ik deze kwestie analyseer. Ik doe dat niet op grond van de jurisprudentie van het Europees Hof van de Rechten van de Mens in

Straatsburg, want de laïcité is perfect verenigbaar met de jurisprudentie van het EHRM. Als dat niet zo was, zou Turkije tot de orde zijn geroepen in de uitspraak over de Refah-partij en zou de wet uit 1905 die de laïcité uitriep tot centraal uitgangspunt van de Franse constitutie zijn gesneuveld, omdat ze in strijd was met het EVRM. De Refah-partij is een islamistische partij die in Turkije de sharia wilde invoeren. De partij werd verboden door de regering en dat verbod werd ook door de Turkse rechter gesteund. De sharia zou immers een ondermijning betekenen van de Turkse seculiere rechts- en staatsorde. Dat verbod van de regering en de steun voor dat verbod door de Turkse rechterlijke macht werden vervolgens door de Refah-partij aangevochten voor het Europees Hof voor de Rechten van de Mens in Straatsburg. Dat Hof verklaarde in 2003 dat de Turkse staat het recht had om de Refah-partij te verbieden. De sharia werd door het Hof in Straatsburg dus gezien als in strijd met de democratische staatsorde. Stel dat islamistische groeperingen de Franse wet uit 1905 zouden aanvechten voor het Europese Hof. Die Franse wet heeft de Franse staat een seculier karakter gegeven. Op basis daarvan is het uitgesloten dat op Franse scholen religieuze symbolen worden gedragen. Als het Europese Hof vasthoudt aan de lijn in de Refah-zaak, dan is ook die Franse wet niet in strijd met het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens.

Wat mij interesseert, is in welke richting we de Europese rechtsordes het best kunnen ontwikkelen met het oog op een goede integratie van minderheden die in overeenstemming is met de uitgangspunten van de democratische rechtsstaat. Ten aanzien van de laïcité en de vraag of deze in strijd is met de grondrechten, moeten we twee soorten situaties onderscheiden. Allereerst zijn er de mensen in overheidsdienst. Ik denk aan rechters, griffiers, politiemensen of militairen. Willen zij op hun uniformen of toga's religieuze tekenen dragen zich beroepend op de vrijheid van godsdienst of de vrijheid van meningsuiting? Er is alle reden om daar tegen te zijn. Dat wil zeggen: om het bestaande en laïcistische systeem dat zoiets verbiedt te handhaven. Een beroep op grondrechten in deze context is misleidend, omdat grondrechten in de relatie ambtenaar en overheid niet onverkort kunnen worden gehandhaafd.

Dat zal niet iedereen met je eens zijn. Men zal zeggen: grondrechten gelden ook voor ambtenaren. Men zal zelfs aanvoeren dat het wettelijk zo geregeld is dat grondrechten ook gelden voor ambtenaren.

Zeker, maar dat spreek ik tegen. Grondrechten gelden primair voor de verhouding tussen de burger en de overheid, niet voor die tussen de ambtenaar en de overheid. Ik zie de discussie over de religieus neutrale staat of laïcité dus als een nadere specificatie van de meer algemene vraag of ambtenaren in een democratie het recht hebben om in hun publieke functie hun private religieuze opvattingen te belijden. Ik denk het niet. Wie die weg inslaat, komt uit bij een totale ontregeling van het constitutionele systeem waarvoor wij hebben gekozen: een parlementaire democratie. Die gaat uit van de volledige verantwoordelijkheid van politieke ambtsdragers voor het ondersteunende apparaat (de ambtenarij), inclusief de uitgedragen standpunten. In het bestuurlijke of juridische jargon uitgedrukt, betekent dat: ministeriële verantwoordelijkheid is onmogelijk zonder ambtelijke loyaliteit. En die loyaliteit heeft niet alleen betrekking op handelingen, maar ook op spreken (en religieuze tekenen dragen is een vorm van spreken of belijden). Wie vanuit een dogmatische preoccupatie met individuele rechten meent dat de grondbeginselen van de democratie daaraan moeten worden opgeofferd, maakt een onverantwoorde keuze. Dat is zoiets als *Fiat justitia pereat mundus* (Rechtvaardigheid moet geschieden, ook al vergaat de wereld).

Die laïcité zie jij als iets dat voortvloeit uit de algemene beginselen voor de politiek-ambtelijke verhoudingen.

Inderdaad. De laïcité is een uitwerking van de beginselen die een politisering van het openbaar bestuur moeten voorkomen. Het Europese Hof voor de Rechten van de Mens heeft dan ook in 1998 in de zaak *Ahmed vs. Verenigd Koninkrijk* terecht bepaald dat het de Britse regering vrijstaat een wet te maken die het ambtenaren verbiedt mee te doen aan politieke campagnes.[380] Een dergelijke wet is niet in strijd met het EVRM. Dit is overigens niet alleen een specifieke Britse eigenaardigheid die men zou moeten accepteren binnen een *margin of appreciation,* dat wil zeggen een vrije beleidsruimte. Dat criterium zou moeten worden herbevestigd omdat het tot de kern van de democratische rechtsorde behoort: het beginsel van de neu-

traliteit van de ambtelijke dienst. Die norm is even belangrijk voor de democratische rechtsstaat als de goddelijke openbaring voor de theocratie.

Dat is voor ambtenaren. Iets heel anders is het dragen van religieuze tekenen door leerlingen in het openbaar onderwijs. Van de docenten zou men nog kunnen zeggen dat zij deel uitmaken van het staatsapparaat, maar dat geldt natuurlijk niet voor de leerlingen.

Hier geldt een andere redenering. De kern van die argumentatie is de bescherming van de zwakkere partij tegenover de sterkere. Tot de sterkere partij worden de vaders, de broers, de priesters en de imams gerekend – kortom, allerlei gezagsdragers over het kind. Je kan het ook zo zeggen: de *laïcité à la française* kiest voor de bescherming van de belangen van het kind en niet voor de belangen van de ouders. De Fransen willen dat de school een soort vrijplaats binnen de maatschappij is waarin het kind eigen keuzes kan maken.

Dat is het systeem dat de commissie-Stasi met haar rapport *Laïcité et République,* opnieuw heeft geijkt?[381]

Ja, daarmee werd de betekenis van het laïcistisch systeem herbevestigd en de weg vrijgemaakt voor het verbod om op openbare scholen religieuze tekens te dragen. Dat verbod werd ingevoerd, mede omdat men gemerkt had dat het dragen van een hoofddoek geen vrije keuze van de meisjes was. Vele meisjes werden direct of indirect gedwongen door hun omgeving, soms door islamistische indoctrinatie, bleek uit de hoorzittingen van de commissie. Men kan het dragen van religieuze tekenen verbieden waar dwang kan worden aangetoond, of aannemelijk gemaakt. Dat er veel dwang bestond en waarschijnlijk nog steeds bestaat, in tegenstelling tot wat vooral moslimmannen en imams verkondigen, bleek in 2003 toen de organisatie Ni Putes, Ni Soumises (Geen Hoeren, Geen Slaven) een demonstratie hield in de straten van Parijs. 30.000 betogers, vooral moslimvrouwen, protesteerden voor vrouwenrechten en tegen de dwang om de sluier te dragen. De oprichtster en voorzitster van die beweging is Fadela Amara, een jonge Franse vrouw van Algerijnse afkomst maar ook een praktiserende moslima, die al sinds 1980 militeert tegen het racisme en voor de erkenning van vrouwenrechten.[382] De Franse regering had

alvast het signaal begrepen. Daags voor de mars in Parijs werden Fadela Amara en haar medestanders ontvangen door de toenmalige eerste minister.

> Naarmate kinderen ouder worden, ligt het minder voor de hand die dwang te veronderstellen, zullen tegenstanders van het verbod op het dragen van religieuze tekenen aanvoeren.

Natuurlijk, vandaar dat men – ook in Frankrijk – een hoofddoek mag dragen op de universiteit.

> Blijft de vraag of meisjes gedwongen zijn om een hoofddoek te dragen dan wel er uit vrije wil voor kiezen?

Daar kom je nooit helemaal uit. De meisjes die onder de bescherming van de anonimiteit aan de commissie Stasi hebben aangegeven dat zij onvrijwillig een hoofddoek dragen, legden natuurlijk gewicht in de schaal. Maar je zal altijd een paar vrouwen vinden die verklaren volkomen uit vrije wil een hoofddoek te dragen. Zoals je ook altijd wel boerkadragers zult vinden die vrijwillig een boerka dragen. Maar meestal zitten achter die vrijwilligheid psychische onderdrukking en angst. Je merkt trouwens ook dat meisjes zich op steeds jongere leeftijd moeten bedekken en er zijn heel wat gevallen bekend van sociale druk op meisjes die zich sluieren om niet voor 'hoer' uitgescholden te worden.

> Wat vind je van het argument dat het dragen van een hoofddoek de pluriformiteit van de samenleving alleen maar vergroot?

Laatst keek ik naar een documentaire over gewelddadige skinheads in de Verenigde Staten die in rasvermenging een van de grootste gevaren voor het blanke ras zien. Zij denken dat geweld de enige taal is die de overheid verstaat en timmeren met enige regelmaat zwarten, drugsverslaafden en anderen die hun ongenoegen opwekken in elkaar. Vier van hen hadden met honkbalknuppels een drugsverslaafde zo zwaar mishandeld dat hij aan de gevolgen ervan overleed. De daders kregen respectievelijk 15 jaar tot levenslang. Deze gewelddadige racisten dragen ook symbolen op hun kleding. Zo dragen zij hoge schoenen met veters in verschillende kleuren. De kleuren van de veters

geven aan hoe belangrijk men is in de hiërarchie. Rode veters in de schoenen vormen een onderscheiding voor grof geweld bij een lichamelijke confrontatie. Die rode veters draagt men met trots. Mijn dochter van 12 jaar oud draagt ook sportschoenen met sinds kort daarin rode veters. Die veters betekenen natuurlijk niets, althans iets heel anders dan bij de skinheads. Haar gekleurde veters zijn gewoon 'cool'. Zo kunnen symbolen verschillend worden gehanteerd.

Onlangs zapte ik op de Belgische televisie langs een programma waarin een heer met stropdas aan het discussiëren was met drie pittige Nederlandse meiden met hoofddoeken in gezellige kleuren. De heer met stropdas vond de hoofddoek niet leuk. De meiden met de hoofddoeken waren goed van de tongriem gesneden en vielen hem fel aan. Of hij dacht dat zij die hoofddoeken droegen omdat hun vader, broer of de imam dat wil? Mooi niet! Uit eigen vrije wil. De gehoofddoekte meiden wezen erop dat België zwaar achterliep op Nederland. Immers, in Nederland was de hoofddoek helemaal geaccepteerd. De supermarktketen Dirk van den Broek had zelfs een prijs gekregen voor het meest hoofddoekvriendelijke beleid van een hoofddoekbrigade die als belangrijkste doel heeft het dragen van de hoofddoek acceptabeler te maken in Nederland.[383]

> De maatschappelijke druk om de hoofddoek als evident te beschouwen, neemt toe.

Ja, en wat erg is, is dat ook de hoogste gezagsdragers dit aanmoedigen. In de krant stond laatst een foto van prins Willem Alexander met Maxima tijdens een bezoek aan een Arabisch land.[384] Maxima droeg een hoofddoek. Voor zover mij bekend is daar geen commotie over ontstaan in Nederland. Misschien reikt de hoofddoekbrigade volgend jaar ook wel een prijs uit aan Maxima. Was dit immers niet een prachtig en respectvol gebaar aan het adres van het gastland? Bovendien: Maxima droeg die hoofddoek geheel vrijwillig, toch? Net als de meisjes achter de kassa bij Dirk van den Broek. Net als iedereen, toch? Of niet?

De Iraanse journalist Amir Taheri laakt in zijn boek *The Persian Night: Iran under the Khomeinist Revolution* dat de voormalige Ierse president Mary Robinson en Danielle Mitterrand, vrouw van de voormalige Franse president, uit respect een hoofddoek droegen wanneer zij op staatsbezoek waren in Teheran.[385] De vrouwen in Iran

dragen immers een hoofddoek of andere bedekkende kleding helemaal niet vrijwillig. Zij gaan gesluierd de straat op omdat zij eigendom zijn van hun mannen, broers en religieuze leiders. De Basji, de beruchte religieuze politie in Iran, pakt regelmatig vrouwen en meisjes van straat omdat ze onvoldoende gesluierd zijn of te nauw sluitende kleding dragen, en worden daarvoor gestraft. Die hoofddoek staat daar dus voor iets heel anders dan bij die gezellige hoofddoekdragers uit het Belgische televisieprogramma. Maxima, Robinson en Danielle Mitterrand die een hoofddoek dragen, denken misschien aan de caissières bij Dirk van den Broek, maar hun gastheren zijn zeer vereerd dat westerse dames de onderworpenheid van de oosterse vrouw afzegenen.

De pittige hoofddoekdragers uit het Belgische televisieprogramma vinden natuurlijk dat zij hier leven. Zij hebben niets te maken met Afghanistan of Iran. Dáár kan de hoofddoek een heel andere betekenis hebben, net als de rode veters bij de skinheads. Is dat overtuigend? Kunnen we zo gemakkelijk symbolen van betekenis laten verschieten al naar gelang de landsgrenzen? Zouden we bijvoorbeeld een swastika van kleur kunnen laten verschieten? Relevante vragen, want de hoofddoekbrigade die bij Dirk van den Broek een voet tussen de deur heeft gekregen, zal zich ongetwijfeld ook melden bij de politie en aandringen op het aanpassen van het uniform. Alweer uit respect, omdat de caissières allemaal hoofddoekjes dragen zoals mijn dochter rode veters. Maar misschien moet de minister van Binnenlandse Zaken en het overleg van hoofdcommissarissen toch even nakijken wat Amir Taheri schrijft en eens denken aan de meisjes in Iran, Afghanistan, Soedan, Saoedi-Arabië, Marokko en vele andere landen. Ook uit respect.

13

Naar een neutrale overheid

Er kan in een samenleving geen echte vrijheid,
noch rechtvaardigheid bestaan,
als er geen echte gelijkheid is.

CONDORCET

Een tweede punt waarop de religieus neutrale staat wordt bekritiseerd, is de onhaalbaarheid van het uitgangspunt: neutraliteit. De laïcité wil religieus neutraal zijn. Maar is neutraliteit wel een te realiseren ideaal? En is neutraliteit wel een neutraal begrip? Is niet alles in het leven gekleurd door onze eigen uitgangspunten en politieke stellingnamen?

Paul Cliteur: Dat is geen sterk argument, omdat ik mij niet goed een wereld kan voorstellen waarin we het neutraliteitsideaal zouden laten varen. Stel, een postmoderne relativistische intellectueel die de mogelijkheid van neutraliteit ontkent, heeft kinderen. 's Avonds komen die thuis met de klacht dat de leraar op school hun proefwerk heeft becijferd met een 3, terwijl een ander kind dat exact dezelfde antwoorden heeft gegeven een 8 heeft gekregen. Die postmoderne ouders zullen geen genoegen nemen met het verweer van de leraar dat neutraliteit onmogelijk is bij het nakijken van de ingeleverde werkstukken. Wij weten natuurlijk allemaal dat neutraliteit betrachten moeilijk is. Maar in het leven zitten talloze situaties waarin we terecht verwachten dat we neutraal, onpartijdig en rechtvaardig worden beoordeeld. Door loketbeambten, door politieagenten, door rech-

ters in de rechtszaal, door de scheidsrechter op het voetbalveld – we verlangen neutraliteit en objectiviteit bij de behandeling van onze zaken en het behartigen van onze belangen.

Neutraliteit en objectiviteit als idealen laten varen, is onzinnig. De Amerikaanse filosoof John Searle heeft daar een paar glasheldere dingen over geschreven.[386] Aan wie die neutraliteit ter discussie stelt, kan men het best aan het begin van een discussie de volgende posities voorleggen. (1) Neutraliteit is volkomen onmogelijk en elk streven daarnaar is bij voorbaat tot mislukken gedoemd. (2) Neutraliteit is moeilijk, maar niet onmogelijk en we moeten ernaar streven die te realiseren in functies waarin mensen aan een beoordeling door anderen worden onderworpen.

Wie dat laatste onderschrijft, heeft een punt, maar het is geen argument tegen de laïcité, want dat neutraliteit en onpartijdigheid moeilijk te verwerkelijken idealen zijn, daarvan zijn ook laïcisten doordrongen. Het probleem is dat in discussies over de religieus neutrale staat beide posities nogal willekeurig worden ingezet. Een multiculturalist begint vaak met het in stelling brengen van positie 1 tegenover de laïcist. Maar als men hem dan nader ondervraagt over zijn stelling dat neutraliteit niet mogelijk is, trekt de multiculturalist zich terug op positie 2. Dat is prima, maar dan zou hij moeten erkennen dat hij dit punt niet tegen de laïcité in het geding kan brengen.

Het parool zou moeten zijn dat neutraliteit weliswaar moeilijk is maar dat we het als ideaal niet kunnen laten varen. Daarvan geeft de multiculturalist zelf overigens ook blijk. Hij voert immers als een van de voordelen van het multiculturele model op dat alle godsdiensten daarin gelijk worden behandeld. En dat wordt gepresenteerd als een vorm van neutraliteit. Kennelijk ziet dus ook de multiculturalist neutraliteit als een ideaal. Wanneer de multiculturalist tegen de laïcist in het geding brengt dat neutraliteit niet bestaat, handelt hij in strijd met zijn eigen uitgangspunten.

> Veel mensen denken vaak dat een niet-religieuze opstelling onmogelijk is. Altijd is wel een of ander uitgangspunt in het geding. En dat uitgangspunt is religieus.

Dat zouden we een derde manier kunnen noemen waarop het ideaal van de religieus neutrale staat wordt bekritiseerd. Het heeft dan geen betrekking op de neutraliteit van de religieus neutrale staat, maar op

het niet-religieuze karakter dat men onmogelijk acht. De laïcité heeft echter de pretentie een areligieuze opvatting te zijn. Dat kan volgens multiculturalisten niet. We kunnen ons niet vrij van religie opstellen, is het commentaar. Laat ik twee invalshoeken presenteren waaronder het areligieuze karakter van de staat, van een instituut of van een wereldbeschouwing kritiek krijgt. De eerste invalshoek is een filosofische. De tweede een godsdienstsociologische. Ik begin met de filosofische invalshoek.

Mijn academische loopbaan begon aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Dat is van oorsprong een protestants-christelijke universiteit. Toen ik daar studeerde, was de identiteit van de universiteit inmiddels omstreden. De secularisatie en de jaren zestig hadden een zware bres geslagen in de pretentie van specifiek christelijke wetenschapsbeoefening. Wel hadden wij les van prof. H.J. van Eikema Hommes die de identiteit van de universiteit niet wilde laten verwateren. Ik heb al eerder naar hem verwezen. Hij was de hoogleraar encyclopedie van de rechtswetenschap, het vak waarin ik zelf later hoogleraar zou worden. Van Eikema Hommes was zelf weer een volgeling van de grote protestants-gereformeerde filosoof Herman Dooyeweerd. Van Eikema Hommes werkte het systeem van Dooyeweerd voor de rechtswetenschap uit.[387] Dooyeweerd is volgens mij de belangrijkste Nederlandse filosoof van de 20ste eeuw en misschien wel de belangrijkste Nederlandse filosoof sinds Spinoza. Hij ontwikkelde een origineel en indrukwekkend filosofisch bouwwerk waarin neokantiaanse, fenomenologische maar ook christelijke motieven te onderkennen zijn.[388]

Wat was de kern van zijn gedachtegoed?

Dooyeweerd leerde dat het hart van elke denker wordt beheerst door een religieus grondmotief. In de oudheid was dat het Griekse grondmotief van vorm en materie. In het radicale christendom was dat het motief van schepping, zondeval en verlossing door Jezus Christus. In de scholastiek was dat het grondmotief van natuur en genade. In de moderne humanistische periode was dat het motief van natuur en vrijheid. Essentieel is: dat waren religieuze grondmotieven. De humanist was evenzeer in de greep van een religieuze manier van denken als de christen. De inhoud van dat geloof was alleen anders. Ik kan mij nog goed herinneren dat, toen ik als student van deze opvat-

tingen kennis nam, ik dacht: goed, ik zit in het humanistisch grondmotief van natuur en vrijheid. Maar is dat een religieus grondmotief?

Soortelijke geluiden maar dan vanuit een heel andere achtergrond treft men ook aan in de godsdienstsociologie. Men maakt een onderscheid tussen het functionalistische begrip van religie en het substantialistische of essentialistische. In de functionalistische benadering van religie gaat men ervan uit dat je niet inhoudelijk kunt vaststellen wat religie is, zoals de substantialisten en essentialisten menen, maar dat je als religie moet beschouwen wat de functie heeft van religie. Een voorbeeld. Tot voor kort zaten de kerken op zondag vol. Men hield zich bezig met het aanbidden van een transcendent wezen dat hemel en aarde heeft geschapen: God. Sinds de secularisatie van de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw zijn die kerken op sommige plaatsen bijna leeg. Waar zijn die mensen die 's zondags in de kerken zaten? Stel: ze hebben zich niet aangesloten bij een ander religieus genootschap en zij voelen zich ook niet ongeorganiseerd christelijk, maar zij zitten op het voetbalveld. Zouden we die nieuwe situatie adequaat kunnen typeren als dat mensen minder religieus zijn geworden?

Op dat moment manifesteert zich het verschil tussen het essentialistisch begrip van religie en het functionalistisch begrip. Vanuit het substantialistisch begrip zou de vraag of de mensen minder religieus geworden zijn, ongetwijfeld met 'ja' worden beantwoord. Immers, het aanbidden van God is niet identiek aan voetbal. Maar met het functionalistisch begrip van religie ligt de zaak heel anders. De functionalist vraagt: 'Door wie of wat worden de behoeften van de mensen bevredigd die eerst op zondag in de kerk zaten?' Het antwoord is duidelijk: door de voetbalclub. Vanuit functionalistisch perspectief betekent dit dat voetballen de functie heeft overgenomen die vroeger door de kerk werd vervuld. En daarmee is voetbal religie geworden; de voetbalclub een religieus genootschap en Johan Cruyff een soort hogepriester van de nieuwe religie.[389]

> In die optiek zou men elke bijeenkomst kunnen beschouwen als een soort religie.

Zo is het. Vanuit het functionalistisch begrip van religie kan het bezoek van een popconcert van Shakira een religieuze betekenis hebben. En voor wie zich met een religieuze toewijding aan voetbal over-

geeft, wordt voetbal religie. Ook de vrouw van Lincoln was – zonder dat zij zich daarvan bewust was natuurlijk – onder invloed van de functionalistische benadering van de religie toen zij zei dat Lincoln geen religieus geloof in de alledaagse zin van het woord had. Toch meende zij dat religie een soort poëzie bij hem bleef.[390] Dit kom je heel vaak tegen. Religie als poëzie. Lincoln had dus geen geloof in de gebruikelijke betekenis van het woord, het ligt voor de hand hem niet-gelovig te noemen. Maar nee, dat wil mevrouw Lincoln niet. Hij zou *a religious man by nature* zijn (van nature religieus). Dat is het uitgangspunt van een dominante stroming binnen de godsdienstsociologie. De mens is geen *animal rationale* (een rationeel dier) maar een *animal religiosum* (een religieus dier).

Deze opvattingen zijn bepaald geen marginale verschijnselen. Zij worden omarmd door grote theologen. Ik heb al verwezen naar Paul Tillich die zegt: *The fundamental symbol of our ultimate concern is God* (Het fundamentele symbool waar het ons uiteindelijk om gaat, is God).[391] God is hier dus niet een persoon, niet een vader, niet een schepper, niet een wezen zoals wij, maar een symbool. Een andere theoloog, J.A.T. Robinson, trekt in zijn boek *Honest to God* zelfs ten strijde tegen een godsbeeld in de zin van een bovennatuurlijk wezen *out there*.[392] God, zo meent Robinson, is per definitie *ultimate reality* (de laatste realiteit). Robinson voegt er dan ook heel consequent aan toe dat het zinloos is de vraag te stellen of God bestaat. Je kunt alleen maar vragen hoe de ultieme realiteit eruit ziet. Je zou dit het panreligieus perspectief kunnen noemen.

> Wat voor belang heeft dit voor ons onderzoek naar de geschiktheid van de laïcité of de religieus neutrale staat als samenlevingsmodel?

Wel, stel dat we met deze benadering in het achterhoofd kijken naar de pretentie van de laïcist dat hij een staatkundige benadering presenteert die vrij is van religie. Kan dat? Het antwoord ligt voor de hand: nee, want die benadering zelf is (tenminste wanneer de laïcist 'gelooft' in zijn zaak en waarom zou hij niet?) ook weer religieus. Het laïcisme is óók een religie. Nu zal men menen dat deze opvatting niet algemeen gedeeld wordt of dat de functionalistische benadering van religie gebaseerd is op semantische manipulatie. Dat mag zo zijn, maar deze benadering is wel enorm invloedrijk.

> We hebben nu drie bezwaren tegen de religieus neutrale staat behandeld. Allereerst, ze is een inbreuk op grondrechten, in het bijzonder op de vrijheid van godsdienst en de vrijheid van meningsuiting. Jij zegt: een onterecht bezwaar, althans het is niet mogelijk om aan dat bezwaar tegemoet te komen zonder de beginselen van de democratie aan te tasten. Het tweede bezwaar is: neutraliteit is een hersenschim. Jij zegt, gooi dat neutraliteitsideaal niet lichtvaardig overboord. Ten derde: elk uitgangspunt is religieus gekleurd. Jij zegt: dat rekt de betekenis van het begrip 'religieus' te ver op.

Ja, dat laatste, dat panreligieus perspectief (we kunnen niet om religie heen) kent overigens vele varianten. Het is bijzonder dominant. Daarom is het misschien van belang er dieper op in te gaan. Het vertaalt zich vaak in de neiging om de meest seculiere stroming uit de Europese cultuurgeschiedenis, de Verlichting, als een vorm van religieus gedachtegoed neer te zetten. Je komt dat keer op keer tegen. In het werk van John Gray bijvoorbeeld.[393] Eerst dacht ik dat hij dat zelf bedacht had, maar later zag ik dat het werkelijk wijd verbreid is.

> Je bedoelt de neiging om de Verlichting fundamentalistisch voor te stellen, als religieus fundamentalisme?

Ja. Het is een uitvloeisel van het cultuurrelativisme en postmodernisme. We moeten vooral geen hoge borst opzetten. Ook de westerse cultuur is ten diepste racistisch en discriminerend. We moeten niet denken dat we beter zijn. Misschien is het ook wel erg christelijk in de zin dat een vorm van zelfvernedering wordt gecultiveerd.

> Een zekere vorm van bescheidenheid en oog voor het feit dat niet alles in de westerse cultuur goed is, zou men toch moeten waarderen.

Zeker, en ik denk ook niet dat je snel een hele cultuur boven een andere moet plaatsen, maar je moet wel een perspectief hooghouden, een ideaal om naar te streven. En dan zijn de Verlichtingswaarden niet zo'n slechte zaak. Ik bedoel: een seculiere staat, mensenrechten, democratie en de *rule of law*. Als je dat uit bescheidenheid laat varen, ben ik bang dat je grote fouten maakt.

Heb je niet de indruk dat critici die de Verlichting als ook maar een religie neerzetten, willen provoceren, en dat je dat niet werkelijk serieus moet nemen? Dat standpunt wordt ook nooit echt uitgewerkt. Als de Verlichting ook maar een religie is, dan is de volgende vraag: hoe zit het met de romantiek? Is dat ook een religie? Kan je ook romantiekfundamentalisten hebben zoals je Verlichtingsfundamentalisten hebt? Zijn die postmodernisten met hun nadruk op het lokale, het niet-universele, het irrationele hedendaagse, romantiekfundamentalisten?

Je hebt gelijk dat het allemaal niet erg overdacht is. Toch is het bedenkelijk. *Debunking* de Verlichting is een populair gezelschapsspel geworden. Het streven om de Verlichting ook als religieus of zelfs als fundamentalistisch religieus aan te merken, is uiteindelijk ingegeven door de wens om de instituties van rechtsstaat, democratie en mensenrechten te ondermijnen.

Hoe zinvol is het om de Verlichting als een religie aan te duiden?

De Verlichting verschilt op essentiële punten van de traditionele wereldgodsdiensten als het christendom, jodendom en islam. Laten we aanknopen bij het werk van belangrijke schrijvers over de Verlichting. Over de Verlichting zijn de laatste tijd trouwens opvallend mooie boeken geschreven. Denk aan Elisabeth Badinters serie *Les Passions intellectuelles*.[394] Aan de boeken van Philipp Blom: *A Wicked Company: Forgotten Radicalism of the European Enlightenment* (over de kring rond d'Holbach) en *Encyclopédie: The Triumph of Reason in an Unreasonable Age* (over de Franse Encyclopedie).[395] De Britse historicus Jonathan Israel is voor ons van belang omdat hij enkele boeken over de Verlichting heeft geschreven waarbij de rol van Spinoza en andere Nederlandse schrijvers sterk wordt belicht: *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750* en *Enlightenment Contested: Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man 1670-1752*.[396] In die boeken beschrijft Israel niet alleen de radicale Verlichting van Spinoza, Diderot en Bayle, maar hij verdedigt ze ook als een belangrijke stroming voor deze tijd.[397] Dat onderscheidt Israel van bijvoorbeeld de historicus Carl Becker die in 1932 het onderhoudende boek *The Heavenly City of the Eighteenth-Century Philosophers* schreef, maar die de Verlichting niet echt in een gunstig daglicht plaatste.[398] Misschien begint de kri-

tiek op het verlichtingsfundamentalisme wel bij Becker. Becker kijkt heel anders aan tegen de Verlichting dan veel positievere schrijvers als Peter Gay die met *The Enlightenment: An Interpretation,* net als Israel een positief beeld heeft van wat in de 17de en 18de eeuw bereikt werd.[399] Is Israel daarmee ook een soort 'gelovige' geworden? En is de Verlichting zijn religie? Vindt hij steun in de Verlichting zoals een gelovige in zijn religie? Baseert hij zijn morele opvattingen op de Verlichting, zoals een gelovige zijn moraal baseert op de Heilige Schrift?

> Dat is toch absurd. De Verlichting onttrok zich juist aan dogma's die hoofdzakelijk door gelovigen werden aanvaard? Zoals Kant schreef in zijn essay *Was ist Aufklärung*? wil de Verlichting de mens bevrijden 'uit zijn onmondigheid, waaraan hij zelf schuld heeft. Onmondigheid is het onvermogen zijn verstand te gebruiken zonder leiding van een ander. (…) Heb de moed je eigen verstand te gebruiken! Sapere aude! is aldus de kernspreuk van de Verlichting.'

Zeker, maar we moeten boven tafel krijgen waarom de vergelijking absurd is. De Vrije Universiteit Brussel organiseerde in 2011 een week over de Verlichting. Ik was een van de sprekers. Zoals gebruikelijk bij lezingen kreeg ik achteraf vragen van de studenten. Wat mij opviel, was hoe sterk die studenten waren beïnvloed door een soort postmodern gedachtegoed. We hadden het over humanitaire interventie en ik legde uit dat volgens het Handvest van de Verenigde Naties op bepaalde gronden de nationale soevereiniteit van een staat mag worden geschonden. Een student vond het Handvest van de Verenigde Naties eigenlijk niet fundamenteel verschillen van een 'heilige' tekst zoals de Koran of de Bijbel. Ik had in mijn lezing die 'heilige' teksten bekritiseerd, maar waarom, zo was de teneur van de vraag van de student, had ik het Handvest van de Verenigde Naties ook niet in een moeite meegenomen in mijn kritiek?

> Terwijl de Bijbel en het Handvest van de Verenigde Naties volkomen verschillende teksten zijn. Hoe kan die student dat over het hoofd zien?

Precies, maar ik zie ook wel waar dat vandaan komt. Het is een typisch postmoderne manier van redeneren die studenten hebben overgenomen. Teksten, alle teksten zijn te wantrouwen. Niet alleen de

Bijbel heeft geen gezag, geen enkele tekst heeft gezag. Wie denkt dat een mensenrechtenverklaring of een Handvest van de Verenigde Naties enig gezag heeft, is volgens de logica van die student ook maar een gelovige. Hij denkt dat hij een heel goed punt heeft wanneer hij ons even uit de droom helpt.

> Goed, laten we proberen de verschillen tussen de Verlichting als stroming en bijvoorbeeld het christendom uit te werken en aan te tonen waarom de Verlichting geen religieuze beweging is.

Dat kan aan de hand van een verschijnsel dat bij uitstek religieus is: het krijgen van een openbaring waarbij God direct ingrijpt in het leven van mensen. Hiervan zijn talloze voorbeelden te geven, maar een van de bekendste verhalen is dat van de apostel Paulus. Toen Paulus (of Saulus) volgens Handelingen 9:3 Damascus naderde, werd hij plots omstraald door een licht uit de hemel. Hij viel op de grond en hoorde een stem tegen hem zeggen: 'Saul, Saul, waarom vervolg je mij?' Paulus vroeg: 'Wie bent u, Heer?' En de stem antwoordde: 'Ik ben Jezus, die jij vervolgt.' En daarna werd Paulus een bekend evangelist. Dit schema komen we keer op keer tegen in de geschiedenis van het religieuze denken. Door een openbaring komt de gelovige direct of indirect in contact met God die hem richting geeft in het leven. Dat gebeurde met Mozes, met Abraham, met Mohammed en vele anderen. Dit soort verhalen kennen we niet over de Verlichting. Jonathan Israel is niet van zijn paard gevallen, zoals Paulus (op het beroemde schilderij van Caravaggio zien we Paulus op de grond liggen naast het paard). Israel beroept zich ook niet op dromen waarin hem openbaringen zijn gedaan. Hij beroept zich evenmin op een specifiek boek waarin zijn wereldbeschouwing, de Verlichting, is uiteengezet. De historicus Israel zit in archieven en leest brochures en boeken uit de 17de en 18de eeuw en beoordeelt dan wat de invloed van die boeken is geweest. Ook probeert hij vast te stellen of die invloed gunstig is of ongunstig. Daarvoor hanteert hij bepaalde criteria, zoals de vraag of die ideeën mensen gelukkig hebben gemaakt of welke andere criteria men daarvoor mag aanvoeren. Dat is een andere benadering dan die van het traditionele geloof.

Verlichte mensen zouden bij het 'horen' van een openbaring trouwens onmiddellijk op zoek gaan naar de persoon die gesproken heeft. En als ze niets vinden, zouden ze zeggen: dat moet ik gedroomd hebben.

Wie vast wil houden aan de tot voor kort vertrouwde semantische praktijk om de Verlichting een seculiere cultuurhistorische stroming te noemen en het christendom een religie (wij dus), is kennelijk meer onder de indruk van de verschillen dan van de overeenkomsten. Die laatsten zijn er natuurlijk ook, zeker. Op een bepaald niveau van abstractie zijn altijd overeenkomsten aan te geven, ook tussen het christendom of het jodendom en een cultuurhistorische stroming als de Verlichting. Al was het maar dat zij door mensen zijn bedacht en zij daarmee een onderdeel vormen van de cultuur. Of dat het om ideeën gaat. Of dat de kern van die cultuurhistorische stroming en die religie kunnen worden vastgesteld door het lezen van bepaalde boeken. Maar die overeenkomsten zijn minder indrukwekkend dan de verschillen.

Er is ook de consistentie van het taalgebruik. Jij hebt er zelf al op gewezen. Als we de Verlichting een religie noemen, waarom dan ook niet de romantiek? Of het socialisme? En het liberalisme? Is dan niet alles religie? Komt religie dan niet samen te vallen met alles waarin mensen geloven?

We eindigen dan in een grenzeloze semantische inflatie.

En dan komt vroeg of laat iemand die in deze begrippenchaos toch enige differentiatie aanbrengt. Die persoon vraagt dan: 'Zou het niet zinvol zijn onderscheidingen aan te brengen in die verschillende vormen van religie? Is het niet nuttig een onderscheid aan te brengen tussen religie die zich richt op een transcendente dimensie van het bestaan (God) en religie waarvoor dat niet geldt (toewijding aan het milieu of voetbal)? Of, wat hetzelfde is, je maakt dan een onderscheid tussen een religie die haar waarden terugvoert op een openbaring vanuit een transcendente dimensie van de werkelijkheid (de theïstische wereldgodsdiensten) en een religie die dat niet doet (de religie van de Verlichting). En dan komt ook een moment waarop iemand zal constateren dat de verschillen tussen die religies zo groot zijn dat het misleidend of verwarrend is ze allemaal met de term religie aan te duiden. En dan is de conclusie dat we de term religie beter kunnen

reserveren voor denksystemen die zich oriënteren op een transcendente dimensie van het bestaan en de term levensbeschouwing voor opvattingen die zich richten op immanente doelen. Kortom, dan zijn we terug bij het begin: het onderscheid tussen religie en levensbeschouwing, een verstandige semantische praktijk, lijkt me.

Tot zover het gebruik van het woord religie. Geldt dat ook voor het begrip geloof?

Natuurlijk. Net als sommige mensen tegenwoordig stellen dat iedereen vanuit een religie denkt, zeggen sommigen ook dat iedereen gelooft. De een gelooft in Jezus Christus, de ander in iets anders. Wat maakt het uit? Het is toch allemaal een vorm van geloof, nee? Opnieuw zeg ik: ja en nee. Geloven in jezelf en in je vrouw is wel wat anders dan geloven in de wederopstanding van Christus. En geloven dat de trein om vier uur van perron 10 vertrekt is een ander soort geloof dan dat onze ziel na de dood eeuwig voortleeft. Wie beweert dat de laïcité of de Verlichting ook maar een vorm van geloof of zelfs religieus geloof is, heeft daarmee niets gewonnen. Hij verplaatst de discussie alleen naar de vraag welke religie of welk geloof het meest geschikt is om mensen met verschillende godsdiensten te laten samenleven. En dan zou het best eens kunnen dat de religie of het geloof van Kemal Atatürk of Jules Ferry (grondleggers van de Turkse en Franse laïcité) daarvoor geschikter is dan de religie van Will Kymlicka of Charles Taylor, theoretici van het multiculturalisme.[400] De laïcist kan blijven zeggen: mijn religie is voor dit doel beter dan jouw religie.

Terug naar de laïcité of de religieus neutrale staat. Frankrijk is voor jou dus een gidsland?

Nou, ik beweer niet dat de laïcité op precies dezelfde manier zoals die in Frankrijk gestalte heeft gekregen in Nederland of België moet worden gerealiseerd. Wel lijkt het Franse model mij goed verdedigbaar voor die publieke functies waarin uniformen worden gedragen. Juist in een samenleving die diepgaand religieus pluriform is, is het verstandig de religieuze neutraliteit van de overheid zo veel mogelijk te handhaven. Het is de beste manier om te komen tot meer harmonie in de samenleving. Daarop reageren met de stelling dat dit standpunt

ook maar levensbeschouwelijk of zelfs religieus en daarmee niet-neutraal zou zijn, is om de aangegeven redenen niet erg overtuigend. Het zou elk gesprek en elke academische uitwisseling van argumenten onmogelijk maken tussen mensen met een verschillende levensbeschouwelijke achtergrond. Het is op zijn minst heel onpraktisch om daarvan uit te gaan. Dan worden wetenschappelijke congressen plaatsen van belijdenis. Ieder verkondigt dan zijn eigen niet neutrale religie in de hoop dat iemand anders in de zaal door een volkomen irrationeel proces door die belijdenis zal worden geraakt.

Als neutraliteit en onpartijdigheid ten principale onmogelijk zijn, waarom zou je dan überhaupt nog iets doen om daartoe te komen? Waarom zou je redeneringen maken met premissen en gevolgtrekkingen? Waarom zou je je bekommeren over het nauwkeurig definieren van de gehanteerde concepten? Waarom zou je op een congres spreken? Waarom niet dansen en de mensen in de zaal vragen om mee te dansen? Of gezamenlijk muziek gaan maken en kijken of dat een band schept met elkaar? Als neutraliteit en onpartijdigheid onmogelijk zijn, dan pakken we op universiteiten, in de Tweede Kamer, op wetenschappelijke congressen de dingen wel heel verkeerd aan. Misschien doen we dat ook en moeten we maar muziek gaan maken of gaan dansen.

> Dat laatste meen je niet serieus. In al je beschouwingen proef ik echter toch een soort ergernis dat die religieus neutrale staat, die scheiding van kerk en staat, opnieuw onder vuur ligt.

Dat is zo, ja. Als religieus fundamentalisten het voor het zeggen krijgen, ziet het er slecht uit voor de scheiding van kerk en staat. Maar ze is ook niet in goede handen bij confessionele partijen. In Nederland regeren nu liberalen met confessionelen, met gedoogsteun van de partij van Wilders. In zo'n coalitie kan de liberale agenda maar voor een deel worden verwezenlijkt en allerlei belangrijke liberale wensen zullen niet worden gerealiseerd. Afschaffing van de wet op de godslastering zal bijvoorbeeld voorlopig niet doorgaan. De herziening van de artikelen 137c en d over groepsbelediging en discriminatie, wat een liberale wens is, zal niet plaatsvinden. Afschaffing van het religieus gekleurd onderwijs is al ongeveer een eeuw lang min of meer onbespreekbaar tussen liberalen en confessionelen.

Confessionelen willen in het publieke domein hun godsdienst vrij kunnen belijden. Zij zien de laïcité als een soort jacobinisme, een gedwongen secularisatie.

Dat is een onterecht verwijt, gebaseerd op een verkeerde voorstelling van zaken. Binnen het publieke domein moet een belangrijk onderscheid worden gemaakt. Het beste zou zijn dat de term 'publieke domein' zou verdwijnen. Het is een modeterm die alleen maar versluierend werkt, wellicht juist vanwege de vaagheid is die term populair en zal het niet lukken die weer te laten verdwijnen. Hoe het ook zij, het publieke domein is een verzamelterm voor twee zaken die we heel goed uit elkaar moeten houden: (1) de staat, (2) de maatschappij. De staat moet religieus neutraal zijn, de maatschappij niet. In de maatschappij mag iedereen zijn politieke voorkeur kenbaar maken, en ook zijn religieuze voorkeur. Daar is neutraliteit dus niet nodig. Het dragen van religieuze tekenen (welke dan ook: kruisen, keppeltjes, hoofddoeken) moet worden uitgesloten in staatsfuncties maar niet in het gewone maatschappelijke verkeer, ik bedoel op straat, in warenhuizen of andere publieke ruimtes voor zover men geen openbaar ambt bekleedt waardoor men gezag over anderen kan uitoefenen.

De hoofddoekenkwestie noemen sommigen een detail, maar ik heb de indruk dat het veel belangrijker is dan men denkt.

Inderdaad, maar ook vaak omdat het probleem niet helemaal juist wordt neergezet. Een voorbeeld. De rechtsgeleerde S.W. Couwenberg bespreekt deze kwestie in zijn boek *Tijdsein: Peiling en perspectief van deze tijd*.[401] Hij geeft aan dat Pim Fortuyn een voorstander was van het verankeren van de scheiding van kerk en staat in de Nederlandse grondwet.[402] Dat klopt. Couwenberg zegt dat ik daar ook een voorstander van ben. Klopt ook. En dan maakt Couwenberg een interessante verwijzing. Hij schrijft: 'Men vindt die neutraliteit al scherp geformuleerd in de Staatsregeling voor het Bataafse Volk van 1798. Daarin werd zonder enige restrictie het tonen van een bepaalde religieuze gezindheid buiten het kerkgebouw verboden (art. 23).'

Maar *die* neutraliteit is natuurlijk totaal onwenselijk. Gelovigen mogen niet verboden worden om in de maatschappij van hun religieuze voorkeur blijk te geven. Stel: alleen christelijk zijn in de kerk

of thuis, achter de voordeur om het zo maar te zeggen, en dan ook nog met de gordijnen dicht. Of dat er een kopvoddentaks wordt ingevoerd, zoals Geert Wilders wil. Dat lijkt meer op een totalitaire staat, dan op een seculiere staat. De staat mag secularisme niet opdringen aan de maatschappij, burgers mogen hun opvattingen uitdragen. Wat ik bedoel, is dat de staat zelf religieus neutraal moet blijven. De staat mag zelf geen religieuze gedaante aannemen. Dus ambtenaren moeten religieus neutraal blijven, trouwens ze moeten ook politiek neutraal zijn.

Wat bedoel je met politiek neutraal?

De principes die de politicoloog Herman Finer hiervoor heeft ontwikkeld in *The British civil service* en *Theory and Practice of Modern Government* staan wat mij betreft recht overeind.[403] Politiek neutraal wil zeggen: de politicus verdedigt het beleid, de ambtenaar voert het uit. De politicus neemt standpunten is, de ambtenaar houdt zich daar verre van. Dat staat bekend als het weberiaanse model van de politiek-ambtelijke verhoudingen, zoals dat door Weber in *Politik als Beruf* is uiteengezet. De Franse laïcité zou je wat dat betreft kunnen zien als een verbijzondering van de algemene norm over de neutraliteit van het ambtelijk apparaat, zoals door Max Weber ontwikkeld en verder gestalte gegeven is door Finer.

In België was er een rel omdat een vrouwelijke verkozene in het parlement haar eed aflegde mét een hoofddoek.[404] Verder was er een vrederechter die twee gehoofddoekte moslima's uit de zaal zette omdat de wet voorschrijft dat men geen hoofddeksel in de rechtbank mag dragen.[405] Die wet stamt uit de tijd dat veel mensen een pet op hadden en dat vond men oneerbiedig. Er zijn ook privébedrijven die vrouwen met een hoofddoek of soms moslims in het algemeen weigeren aan te werven. Hoe sta je daar tegenover?

De rechter die de vrouwen wegstuurt van de publieke tribune omdat zij een hoofddoek dragen, geeft wat mij betreft een verkeerde uitleg aan het ideaal van een neutrale staat. Wanneer de wet voorschrijft dat men geen hoofddoek mag dragen in de rechtbank, dan zou dat moeten betekenen dat de rechters geen hoofddoek mogen dragen. Dat is ook logisch. De rechters vertegenwoordigen het politiek en religi-

eus neutraal gezag van de staat. Maar de publieke tribune is niet een afspiegeling van de staat, maar een afspiegeling van de maatschappij. En als men in de maatschappij hoofddoeken mag dragen, dan ook op de publieke tribune in een rechtbank. De enige reden die ik kan bedenken om van die regel af te wijken, is dat de rechters zich geïntimideerd voelen door de aanwezigheid van mensen op de publieke tribune die overduidelijk een bepaald standpunt aandragen, maar erg waarschijnlijk lijkt mij dat niet. Al helemaal niet als het maar om enkele mensen gaat. Hetzelfde geldt voor die vrouwelijke verkozene in het parlement. Er is geen enkele reden om haar te verbieden een hoofddoek te dragen. Zij is een parlementslid en geen overheidsambtenaar of gezagdrager die andere mensen iets kan opleggen of verbieden zoals rechters en politiemensen. Dat betekent niet dat ik het met haar eens ben, want ze geeft een signaal aan andere vrouwen dat ze het een plicht vindt om die te dragen. Maar nogmaals, dat is haar keuze, dus heeft ze het volste recht dat te doen.

Dan de vraag of een privébedrijf bepaalde kledingvoorschriften mag hanteren. Dat mag tot op zekere hoogte. Iedereen begrijpt wel dat een medewerker bij de receptie van een chic hotel op een bepaalde manier gekleed moet zijn. Wel geldt: die voorschriften mogen niet discrimineren naar verschillende religieuze gezindten. Je kan niet de ene receptiemedewerker toestaan een kruis te dragen en de andere verbieden een keppeltje of een hoofddoek te dragen. Maar een hotelketen die de regels van gelijke behandeling in ere houdt, mag kledingvoorschriften hanteren.

Is de scheiding van kerk en staat momenteel in gevaar?

Ik denk het wel. Trouwens altijd wanneer mensen niet meer precies weten waarom zij bepaalde principes hanteren. Hier ligt een van de zwakke punten van het conservatisme. Dat legt sterk de nadruk op de stilzwijgende praktijken van mensen. Mensen handelen op basis van conventies en instincten waarvan ze zelf de redenen niet kennen, zeggen conservatieven, zoals Edmund Burke. Dat is waar. Maar ook is waar dat mensen wel moeten proberen om zoveel mogelijk de principes te articuleren volgens welke zij willen leven, hoe moeilijk ook. Met name wanneer die principes onder vuur liggen, zullen zij zich moeten verantwoorden. Dan kan je niet zeggen: 'Zo hebben we het altijd gedaan.' Dat geldt ook voor de scheiding van kerk en staat. We

moeten weten waarom we dat een goed principe vinden. Als we dat niet meer weten, zullen we dat principe niet kunnen verdedigen tegenover aanvallen.

Die aanvallen gebeuren vaak heel subtiel. Je hoort mensen tegenwoordig soms zeggen dat zij voor een scheiding van kerk en staat zijn, maar niet voor een radicale scheiding. Zij staan een 'gematigde vorm' van die scheiding voor. Zo morrelde de Franse president Sarkozy in het begin van zijn ambtsperiode ook een beetje aan de laïcité. Een andere manier waarop men die scheiding van kerk en staat ter discussie kan stellen, is bijvoorbeeld door erop te wijzen dat nieuwe religieuze bewegingen (de islam) een achterstand hebben in de Europese samenlevingen en dat ze om die afstand in te halen als compensatie bepaalde privileges van de staat moeten krijgen. Als er duidelijke afspraken worden gemaakt over de periode waarin dit zou moeten plaatsvinden, dan zou daar misschien iets voor te zeggen zijn. Maar niet zonder duidelijke afspraken.

Kan gescheiden zwemmen in publieke zwembaden, zoals moslims vragen?

Ik zou als burgemeester van een stad vasthouden aan gemengd zwemmen. Onderdeel van de gelijkheid van mannen en vrouwen is dat men gemengd werkt, op straat loopt, de schouwburg bezoekt en ook zwemt. Je kan dit ook vanuit de theorie van het hellend vlak benaderen. Als je niet meer gescheiden gaat zwemmen, waarom dan ook in de schouwburg niet aparte delen reserveren voor mannen en vrouwen? Let op, dat laatste is geen theorie, maar een situatie die zich voordeed in 2009 in Theater Zuidplein in Rotterdam waar een aantal stoelen in de zaal gereserveerd waren voor vrouwen die door hun islamitische geloofsovertuiging niet naast een man wilden zitten. Het ging om een voorstelling van stand-upcomedian Salaheddine. Daarbij gebruikte het stadsbestuur een bijzondere argumentatie: alleen op die manier kon men de emancipatie van die vrouwen bevorderen want anders mogen ze toch niet naar het optreden komen. Van een capitulatie tegenover onze grondwettelijke bepaling over de gelijkwaardigheid van elke mens gesproken! Veel succes had het stadsbestuur niet want geen enkele vrouw maakte er gebruik van. Soms vraag je je af wie die maatregelen bedenkt en wat hen bezielt? Hetzelfde gebeurt ook al op islamitische scholen en in ziekenhuizen. Ook daar

worden steeds meer voorzieningen uitgerust die enkel bestemd zijn voor vrouwen. Er was ook die imam die weigerde een hand te geven aan gewezen minister van Integratie Rita Verdonk.[406] De ware reden daarvoor was dat de imam volgens zijn geloof geen onrein wezen mocht aanraken. Begrijp me goed: je kan niemand dwingen een ander een hand te geven. Maar het andere uiterste is zeggen dat je respect ervoor hebt, wanneer een man om religieuze redenen een vrouw geen hand wil geven. Je moet alleen het respectwaardige respecteren en het onrespectwaardige niet. Anders wordt het woord respect van alle betekenis beroofd en staat het voor het gedogen van kwalijke praktijken.

Zijn aparte gebedsruimtes voor bijvoorbeeld moslims in hogescholen en universiteiten dan wel aanvaardbaar?

De vraag moet zijn: moeten we in scholen gebedsruimtes inrichten? En als je het in scholen doet, waarom dan niet in bedrijven? Moeten we in bedrijven de mogelijkheid geven om zoveel als je maar wilt (en je godsdienst voorschrijft) het werk te onderbreken om te bidden? En als je mag bidden in je werktijd waarom zou je dan niet het recht kunnen claimen dat een speciale geestelijke van jouw denominatie je toespreekt en bijstaat bij het verrichten van rituele handelingen die je godsdienst voorschrijft? Kijk, ik denk dat dit geen goede weg is. Godsdienstoefening moet plaatsvinden in de privésfeer. Privésfeer niet in de zin dat het aan de openbaarheid moet zijn onttrokken, maar in de zin dat het niet financieel wordt ondersteund door de staat of ten nadele is van een bedrijf.

Wat denk je van scholen die op basis van een godsdienst worden georganiseerd en door de gehele gemeenschap worden gesubsidieerd? Moet een overheid überhaupt nog religieus geïnspireerde instellingen, organisaties en initiatieven financieren?

We moeten in ieder geval een discussie initiëren over de vraag wat in die instellingen moet worden onderwezen en op welke grondslag die instellingen moeten functioneren. Laat ik mij beperken tot de school. Wat is een school? Een school is een instelling waarin twee dingen worden overgedragen van de ene generatie op de andere. Het eerste is kennis. Het tweede zijn waarden en normen. Vanuit een be-

paald confessioneel standpunt heb je voor allebei religie nodig. Of het nu gaat om biologie, natuurkunde, kosmologie, geneeskunde, geologie of chemie: voor al die zaken is het verdedigd dat daarvoor religie noodzakelijk is.[407] Maar, zoals Andrew Dickson White duidelijk maakt in zijn nog steeds zeer lezenswaardige boek *A History of the Warfare of Science with Theology in Christendom*, is de relatie tussen wetenschap en religie hoogst twijfelachtig.[408] In de loop van de geschiedenis heeft de wetenschap zich langzaam bevrijd van de bevoogdende werking van religie: de astronomie in de 16de en 17de eeuw, de geneeskunde in de 17de en 18de eeuw, de scheikunde in de 18de eeuw, de biologie in de 19de eeuw. En volgens sommigen zal de ethiek zich in de 21ste eeuw misschien vrijmaken van de religie.

Dit proces wordt gestoord door een hedendaagse heropleving van fundamentalistische vormen van religiositeit en een postmodern cultuurrelativisme dat daaraan gedoogsteun geeft. Er komt een hele groep nieuwe auteurs naar voren die betogen dat religie en wetenschap elkaar niet bijten omdat de wetenschap je weliswaar kan leren hoe de hemellichamen in elkaar zitten, maar religie hoe je in de hemel komt. Men probeert ook de positie van religie te versterken door erop te wijzen dat wetenschap ons niets kan leren over de zin van het leven. En religie wel, is de bijgedachte. Dat is bijvoorbeeld de stelling van de bekende paleontoloog Stephen Jay Gould die beweert dat wetenschap en religie behoren tot verschillende magisteria.[409] Omdat wetenschap en religie tot verschillende domeinen behoren, zouden ze elkaar niet overlappen. Was het maar waar! Als de religie zich zou houden aan haar basisfuncties, zoals het verschaffen van hoop op een ander leven, dan zou dat niet zo erg zijn. Er zijn misschien ook wel vormen van religiositeit die dat doen. Maar de drie monotheïstische wereldgodsdiensten doen uitspraken over allerlei zaken waar ook de wetenschap zich mee bezighoudt. En dan moet een van de twee wijken. Het versterken van de religieuze invloed in het onderwijs brengt ons weer terug in een situatie die we dachten ontstegen te zijn.

> Overdracht van kennis kan beter geschieden wanneer religie zich daar niet mee bemoeit.

Juist. Er is echter nog een tweede basisfunctie van de school en hier denken de confessionelen sterkere papieren te hebben. Zij menen dat voor de overdracht van waarden en normen religie nodig is. Zo maar

waarden en normen op een nieuwe generatie overdragen, lukt niet, denken velen. Daar moet iets bijkomen en dat iets is religie. Over dit onderwerp zijn behartigenswaardige dingen gezegd door de Duitse filosoof Nicolaï Hartmann.[410] In zijn *Ethik* schrijft Hartmann: 'Mythe en religie zijn altijd de dragers geweest van een bepaalde moraal. Zij bevatten de oudste en eerbiedwaardigste getuigenissen van de morele tendensen van het menselijke geslacht.' In zekere zin is deze uitspraak juist: elke grote godsdienst heeft altijd een relatie gelegd tussen moraal en religie. Maar daarmee zijn enkele hoogst relevante vervolgvragen nog niet beantwoord. Kan godsdienst ook niet zonder moraal bestaan? En kan moraal bestaan zonder godsdienst? We zijn weer terug bij het punt dat we eerder bespraken. Wordt een morele verplichting gecreëerd door het goddelijk bevel? Of heeft Ralph Cudworth gelijk die in zijn verhandeling *A Treatise Concerning Eternal and Immutable Morality* stelde dat sommige handelingen door 'de natuur' goed of slecht zijn en andere door 'louter wil'?[411] Ik ga mee met Cudworth en dan heeft in principe religie niets in de school te zoeken als het gaat om de overdracht van waarden en normen.

Is daarmee het pleit beslecht? Moeten we met die twee argumenten de religie buiten de school houden?

Dat kan je nog niet helemaal zeggen. Sommige mensen willen nu eenmaal religie op de school. Hun argumenten daarvoor kunnen dan wel zwak zijn, maar zij willen dat hoe dan ook. Religie is niet nodig voor het ondersteunen van de wetenschap. Maar sommige mensen denken dat wel. Religie is niet nodig voor waardenoverdracht. Maar sommige mensen zijn daar toch van overtuigd.

En dan zou je dat moeten respecteren?

Binnen bepaalde grenzen zouden we dat moeten respecteren. Maar hoever moet dat respect gaan? Stel: ouders willen hun kinderen laten opvoeden in volstrekt isolement van de moderniteit zoals met de Amerikaanse Amish. Zij vormen een conservatief christelijke groep die in het noorden van de Verenigde Staten leven. Hun kerk staat ook wel bekend als de *Old Order Amish Mennonite Church*. De Amish ontstonden in 1693-97 als volgelingen van de mennonietische ouderling Jakob Ammann die rond het midden van de zeventiende eeuw

in Zwitserland werd geboren.[412] Zij cultiveren traditionele gebruiken en de mannen laten hun baard staan. Toen zij naar de Verenigde Staten emigreerden, stierf de sekte in Europa uit. In Pennsylvania proberen ze echter tot op de dag van vandaag hun oude gebruiken voort te zetten en de gemeenschap groeit ook, want zij hebben grote gezinnen. Kenmerkend voor de Amish is een sterke afkeer van de moderne wereld. Zij achten kennis van geen betekenis en willen daarom een ontheffing van de leerplichtwet. Kinderen moeten ook streng gehoorzaam zijn aan de ouders. In 1972 moest het Amerikaanse Hooggerechtshof oordelen of de Amish hun kinderen mogen grootbrengen in strijd met de leerplichtwet: *Wisconsin v. Yoder.* Volgens de wet van Wisconsin moeten kinderen tot hun 16de onderwijs volgen. Maar de Amish wilden dat hun kinderen van school bleven na de basisschool, als zij voldoende konden lezen en schrijven en een beetje rekenen. De middelbare school (High School) zien zij als een plaats waar de verkeerde waarden worden bijgebracht *contrary to the Amish religion and way of life*. Het Supreme Court heeft met een beroep op de godsdienstvrijheid toegestaan dat de Amish zelf hun kinderen opvoeden zonder tot hun 16de leerplichtig te zijn. Daar hebben we weer het probleem dat we eerder bespraken: mogen ouders voor hun kinderen kiezen dat zij geen onderwijs nodig hebben omdat hun religie daar expliciet tegen is? Je kunt zeggen (en dat deed het Supreme Court ook): in een pluralistische maatschappij moet je groepen de gelegenheid geven zich afwijkend van de meerderheid te gedragen. Maar het probleem is dat die ouders in de plaats van hun kinderen kiezen. En er zijn grenzen aan wat ouders met hun kinderen mogen doen. Ze mogen ze ook niet offeren aan de zonnegod, om maar iets te noemen. Maar als dat niet mag, waarom mogen ze de kinderen dan wel de wereld insturen met een totaal door het creationisme misvormde kennis van de biologie?

> Wat als politieke partijen van een land via democratische weg beslissen om de scheiding van kerk en staat deels of geheel op te heffen? Denk aan de uitspraak van de voormalige Nederlandse minister van Justitie Piet Hein Donner.

Ik weet het. Donner vond dat Nederland de islam als nieuwe zuil in Nederland met open armen moest ontvangen. En, zo voegde hij eraan toe: 'Ook als dit betekent dat de sharia, de islamitische wetgeving,

wordt ingevoerd. Als tweederde van alle Nederlanders morgen de sharia zou willen invoeren, dan moet die mogelijkheid toch bestaan.' Want de meerderheid telt, aldus Donner, 'dat is de essentie van democratie.' Dat is echter een louter procedurele opvatting van democratie. De helft plus één kan alles beslissen, ook de opheffing van de democratie. 'De rechtstaat is het beslissende element in een democratie, niet de meerderheid, want als alleen meerderheden doorslaggevend zouden zijn, dan zou je ook het Duitse nationaal-socialisme een democratie moeten noemen,' aldus de Duitse filosoof Rüdiger Safranski.[413] In dat geval zijn de wetten die Hitler uitvaardigde tegen de joden democratisch gelegitimeerd, want hij had door de Machtigingswet van 23 maart 1933 die door een meerderheid van het parlement was goedgekeurd, alle macht gekregen. Dat is natuurlijk absurd. Ik zal niet snel protesteren wanneer iemand een woord in een excentrieke betekenis wil gebruiken. Tenslotte geldt: *the meaning of a word is its use.* Er is geen natuurlijk betekenis van het begrip religie waardoor de veel te wijde concepties van Harry Kuitert en Paul Tillich als per se fout kunnen worden afgewezen. Je kan ook het begrip atheïsme op veel verschillende manieren definiëren, zoals we hebben gezien aan het begin van ons gesprek. Zo geldt dat ook voor het begrip democratie. Wie democratie wil definiëren zoals Donner doet, kan zijn gang gaan. Maar ik zou dan tégen die vorm van democratie zijn, net zoals John Stuart Mill gekant was tegen de tirannie van de meerderheid.

> Die tirannie van de meerderheid vormt inderdaad een bedreiging voor de liberale rechtsstaat. Daar hebben we het verschillende keren over gehad. Kan je het begrip liberale rechtsstaat eens verduidelijken?

Een liberale rechtsstaat is een staat die zichzelf beperkingen oplegt door het recht. Een rechtsstaat kan daardoor niet ontaarden in een totalitaire staat of een dictatoriale staat. Een rechtsstaat erkent dat de burgers bepaalde grondrechten hebben die nooit mogen worden geschonden, ook niet door de staat. En ook niet door een democratische meerderheid in de staat. Het begrip liberale rechtsstaat verwijst naar een rechtsstaat die de nadruk legt op de zogenaamde klassieke grondrechten. Dat zijn rechten zoals vrijheid van meningsuiting, vrijheid van godsdienst enzovoort, die zich kenmerken door onthouding van staatsoptreden.[414] Ik zou dus eerder pleiten voor een rechtssta-

telijk beteugelde vorm van democratie, voor een constitutionele democratie waarin de rechten van minderheden, zelfs van een enkel individu, worden gewaarborgd. Er zijn bepaalde dingen die zelfs in een democratie niet mogen gebeuren: het invoeren van religieus recht dat zoals de ervaring leert mannen en vrouwen ongelijk behandelt, is daar een voorbeeld van. Voor mij is de essentie van een democratie het beschermen van de rechten en vrijheden van elk individu. Wie daaraan raakt, wie groepsrechten belangrijker maakt dan individuele rechten, wie uitzonderingen voorziet voor specifieke organisaties of structuren, tast de kern van de democratie aan. En die kern is de gelijkwaardigheid van elke mens.

Hoever kan je gaan in het verwezenlijken van een religieus neutrale staat en het terugdringen van religie tot de private sfeer?

Religie moet niet worden teruggedrongen naar de individuele hersenpan, want dat zou neerkomen op het opheffen van de vrijheid van godsdienst, of beter nog, een aantasting betekenen van de vrijheid van meningsuiting. De vrijheid van denken brengt met zich mee dat mensen hun godsdienstige opvattingen zoveel mogelijk vrij moeten kunnen belijden. In maatschappelijk verband mogen zij dus uiting kunnen geven aan hun religieuze voorkeuren. Maar dat betekent niet dat staatsambtenaren reclame mogen maken voor hun religieuze voorkeuren. Het is een goed beginsel dat de dame aan het loket zich zo veel mogelijk religieus neutraal presenteert. Net zoals het niet kan dat rechters, politiemensen of andere vertegenwoordigers van de overheid die met een bepaald gezag optreden tegenover hun medeburgers, zich met religieuze symbolen zouden tooien. Religie is een private zaak die niet kan worden bekostigd door de gemeenschap en die niet zichtbaar aanwezig mag zijn in delen van het publieke domein waar de staat met een pretentie van neutraliteit optreedt.

In de Angelsaksische landen voert men een totaal ander beleid. Denk aan de sikhspolitiemannen met tulband en dolk.

Dat lijkt me een grote fout. Uitzonderingen maken op religieuze gronden voor sommige staatsburgers is uit den boze omdat het discriminatoir is. Ik geloof dat iemand die graag reclame wil maken voor zijn religie beter niet in overheidsdienst kan gaan werken. Het geldt ove-

rigens voor alle ideologische reclame. Ik zou het ook verkeerd vinden wanneer ambtenaren symbolen van communisme, anarchisme of socialisme dragen. Ambtenaren moeten het zoveel mogelijk neutrale staatsgezag vertegenwoordigen.

> Samengevat zeg je dus dat er drie voorwaarden zijn om te komen tot een harmonieus samenleven van mensen met uiteenlopende culturele en religieuze overtuigingen: een autonome ethiek, een universele seculiere moraal met universele normen én een neutrale overheid die toeziet op de toepassing ervan. Is dat wel realistisch?

We moeten natuurlijk realistisch zijn ten aanzien van wat allemaal zal veranderen met een autonome ethiek en in een religieus neutrale staat. Het is niet een soort wondermiddel dat op slag alle problemen opruimt. Maar het is veel te cynisch om te zeggen dat als de staat religieus neutraal is en mensen zich niet meer tot kwade dingen laten inspireren door religie, zij wel andere redenen zullen vinden om elkaar kwaad te doen. Als je zo redeneert, hoef je geen enkele misstand meer aan de orde te stellen omdat zich altijd wel een andere misstand aandient.

14

Gelijkwaardigheid van elke mens

Als alle mannen vrij geboren zijn,
waarom zijn vrouwen dan als slaven geboren?

MARY ASTELL

In onze westerse samenleving erkennen we al langer de gelijkwaardigheid van elke mens. Toch komt de positie van de vrouw in onze samenleving nog niet overeen met wat we als gelijkwaardig beschouwen.

Paul Cliteur: Nee, dat is juist. En dat probeert – als het goed is – het feminisme te veranderen. Maar juist de 'heilige' teksten van de geopenbaarde godsdiensten hebben het daar knap lastig mee. De hele geschiedenis van het christendom is doordesemd van vrouwonvriendelijkheid en angst voor hen. De vrouw werd soms voorgesteld als maagd en martelares, maar nog veel meer als heks, hoer en zondige moeder. Het vrouwenlichaam werd als onrein beschouwd, een bron van kwaad en verleiding, een wapen van satan, een valstrik voor de man. Het leidde in de zestiende en zeventiende eeuw tot de beruchte heksenvervolgingen waarbij talloze vrouwen werden gemarteld, verdronken of verbrand. Binnen de islam die zeven eeuwen later ontwikkeld is, is het helaas niet veel beter. In de Koran staat het basisprincipe dat de verhouding tussen mannen en vrouwen in de islam duidelijk weergeeft. In Soera 4, vers 34 lees je: 'De mannen zijn zaakwaarnemers voor de vrouwen, omdat God de een boven de ander heeft bevoorrecht.' Hiermee is de toon gezet. In tal van andere versregels in de Koran, in de Sunnah of de tradities over uitspraken en hande-

lingen van de profeet en in de sharia of de toepassing van de Koran in het recht, vinden we verschillende verwijzingen naar de ondergeschiktheid van de islamitische vrouw aan de islamitische man. Vers 2:223 van de Koran stelt: 'Uw vrouwen zijn een akker voor u, zo komt dan door uw akker zoals gij maar wilt.' Dit geeft alle seksuele macht aan de man over de vrouw. Vrouwen in onder meer Nigeria, Algerije, Saoedi-Arabië, Iran, Afghanistan en Pakistan worden beschouwd als tweederangsburgers en minderwaardig aan de man. Ze hebben minder rechten, worden gediscrimineerd, moeten gehoorzamen en leven in een feitelijke situatie van slavernij.

Dat is ver van onze contreien. Hier staan we toch veel verder?

Voor heel wat westerse vrouwen wel ja, maar voor vele anderen valt dat hard tegen. Ook in de Nederlandse en Belgische samenleving leven vele vrouwen in een toestand van feitelijke onvrijheid. Kijk naar de verplichte sluier, de gedwongen huwelijken, de genitale verminkingen, de verstotingen en de eremoorden. Ze vinden niet alleen plaats in veraf gelegen islamitische landen, maar ook hier. Bijna onder onze neus, als het ware. Die vrouwen mogen we niet laten vallen, maar dat is buiten veel socialistische en liberaal-progressieve intellectuelen gerekend. Natuurlijk is die vrouwonvriendelijke houding niet alleen iets van de islam. We vinden het ook in het jodendom en in het christendom. In het bijzonder in de brieven van Paulus zijn vele passages aan te wijzen waarin het vrouwonvriendelijke karakter van het vroege christendom naar voren komt. Maar die vrouwonvriendelijke tendensen in jodendom en christendom kunnen vrij worden bekritiseerd, in het islamisme niet. Tegenwoordig is het weer lastig het multiculturalisme en bepaalde aspecten van de islam te kritiseren na de afschuwelijke moorden in Noorwegen door de terrorist Breivik. Toch zou het enorm treurig zijn wanneer die moorden tot gevolg hebben dat we het multiculturalisme niet meer mogen bekritiseren. Dat is en blijft nodig.

Ben jij een feminist?

Natuurlijk, net als jij toch? Een feminist is een mannelijke voorstander van gelijke rechten voor mannen en vrouwen. Een feministe, met een 'e' dus, is een vrouwelijke voorstander van gelijke rechten voor

mannen en vrouwen. John Stuart Mill was met *The Subjection of Women* een feminist, net als jij met *De derde feministische golf*.[415] Wij zijn allebei feministen van de school van Magda Michielsens die schrijft: '*My Feminism* gaat over: ontplooiing, autonomie, individualisme (een vrouw als individu), rede, rationaliteit en verlichting, achievement, presteren, engagement,' zoals zij schrijft in *Vol ongeloof: zwijgen of spreken,* haar bijdrage in de bundel *Onze waarden: welke toekomst voor het humanisme?*[416]

In het tijdschrift *Feminist Theology* trof ik een artikel van jou aan onder de titel 'Female Critics of Islamism' (Vrouwelijke critici van het islamisme).[417] Ben jij een feministisch theoloog?

Tja, wie mag zichzelf een feministisch theoloog noemen? Er bestaan geen diploma's in de feministische theologie. Het is een tijdschrift dat zich bezighoudt met feminisme en ook met de verhouding tussen religie en feminisme. Ik realiseerde mij: dat is precies wat mij ook interesseert. Het leek mij een mooi forum om eens het werk van een groep van verwante vrouwelijke schrijvers te presenteren, precies zoals jij dat hebt gedaan met *De derde feministische golf.*

Hoe komt het dat de monotheïstische godsdiensten een beeld geven van de vrouw dat op gespannen voet staat met het beeld dat tegenwoordig courant is?

Omdat het beeld van de vrouw in de 'heilige' geschriften stamt uit samenlevingen die totaal anders waren ingericht dan de huidige. Eigenlijk is het een vraag voor Karen Armstrong en voor Tony Blair, voor mensen die denken dat in die 'heilige' schriften hele bijzondere en behartigenswaardige morele richtlijnen te vinden zijn die ons tegenwoordig inspiratie kunnen geven bij het nemen van morele beslissingen. Armstrong en Blair worstelen dan met het probleem dat in die geschriften ronduit wrede en onuitvoerbare morele richtlijnen te vinden zijn. En daar verbazen zij zich over. Voor hen levert dat de stress op van de cognitieve dissonantie. Zij begrijpen dat eigenlijk niet. Dus gaan zij die boeken nog eens heel goed doorlezen en ze zijn opgelucht wanneer blijkt dat zij de Bijbel anders kunnen lezen dan vermoed. Maar voor iemand die de Bijbel leest als de *Ilias* of de wetgeving van Hammurabi is het helemaal niet verbazingwekkend dat

er voor ons bizarre dingen instaan over de vrouw.[418] Het zou werkelijk een wonder zijn wanneer het anders was. De Bijbel is evenmin een autoriteit over de man/vrouw-verhoudingen dan de *Ilias.* Je hoort nooit iemand zeggen: 'Hoe kan het nu toch dat in de *Ilias* zulke volkomen andere dingen staan over man/vrouw-verhoudingen dan wij voor wenselijk houden?' De vraag 'Hoe komt het dat in de *Ilias* passages voorkomen die een heel andere visie geven op de menselijke bloedsomloop, de evolutietheorie, het planetenstelsel dan onze moderne wetenschap?' zou een onzinnige vraag zijn, want het antwoord voelt iedereen aan: de *Ilias* dateert uit een heel andere tijd en toen had men hele andere opvattingen. Niet alleen over de bloedsomloop, de oorsprong van de soorten en de loop van de planeten maar ook over man/vrouw-verhoudingen, slavernij of goede redenen om een oorlog te voeren. Daar bestaat heel wat literatuur over.[419]

Vrouwen werden heel lang uitgesloten uit de economische, maatschappelijke en academische wereld. Dat merk je in alle domeinen. Sinds wanneer is daar verandering in gekomen?

In Nederland was Anna Maria Schurman de eerste vrouw die tot de universiteit werd toegelaten, en dat gebeurde in het midden van de 17de eeuw.[420] Zij promoveerde in 1641 op het boek *De aanleg van vrouwen voor wetenschap*. Haar hoogleraren hadden grote aarzelingen, vooral de beruchte Voetius, een Utrechtse theoloog die bang was dat vrouwen in de collegebanken de aandacht van mannen zouden trekken.[421] De studente kreeg een plaats helemaal achteraan in de zaal, door een schot afgescheiden van de rest. Zo kon zij door een kijkgaatje, volgens sommigen een gordijn, toch de colleges volgen, maar was zij voor de mannen onzichtbaar. Een soort houten boerka dus. Sindsdien is er gelukkig veel verbeterd, hoewel het nog een hele lange tijd heeft geduurd. Bekend is de Britse schrijfster Mary Astell die in 1694 haar boek *A Serious Proposal to the Ladies* en in 1700 haar bekende werk *Some reflections on marriage* publiceerde.[422] Dat laatste werk wordt algemeen beschouwd als een van de eerste feministische verhandelingen. Daarin klaagde ze de erbarmelijke positie van de vrouw aan en ze weet dit aan het feit dat vrouwen geen onderwijs genoten. Opvallend is dat ze de ouders verweet te veel aandacht te besteden aan hun zonen terwijl de dochters eerder moesten zorgen voor de eer van de familie, een attitude die in het Westen

voortduurde tot de jaren 60 van de vorige eeuw en vandaag nog bestaat in de moslimwereld. Van Mary Astell is de bekende uitspraak: 'Als alle mannen vrij geboren zijn, waarom zijn vrouwen dan als slaven geboren?' Veel steun voor haar ideeën kreeg ze niet, ze werd er soms om bespot. Het is pas in de 18de eeuw dat verlichte denkers als Voltaire, d'Holbach en Diderot vrouwen als evenwaardige gesprekspartners begonnen te beschouwen. Onder hen Louise d'Epinay en marquise Emilie du Châtelet.[423] Ze traden op als gastvrouwen of werden uitgenodigd in de toenmalige salons van de Verlichters. Diderot schreef in 1772 zijn beruchte werk *Sur les femmes* waarin hij zich keerde tegen de onderdrukking van de vrouw. In die salons ontstonden de eerste feministische groepen, de Franse Olympe de Gouges was daar een spilfiguur in.[424] Zij kwam op voor het recht om te scheiden en voor buitenechtelijke seksuele relaties. In 1790 werd ze lid van de Club des Tricoteuses, een groepering van radicale vrouwen. Oorspronkelijk steunde ze met overtuiging de idealen van de Franse revolutie maar al snel merkte ze dat de revolutionairen het gelijkheidsideaal enkel voor mannen opeisten. Ze werd lid van de Cercle Social die opkwam voor politieke rechten voor vrouwen. Toen ze in 1791 de *Déclaration des Droits de la Femme et de la Citoyenne* uitbracht, werd ze opgepakt, opgesloten en uiteindelijk onthoofd.

Zulke vrouwen waren toen uitzonderingen en mannen beschouwde hen als minderwaardig. Wanneer is de omslag er gekomen?

Dat valt niet precies te zeggen. De Britse schrijfster Mary Wollstonecraft had al in 1792 haar ophefmakende boek *A Vindication of the Rights of Women* gepubliceerd waarin ze het erbarmelijke lot van vele vrouwen aanklaagde, iets dat veel hilariteit opriep.[425] Activisten zoals Elizabeth Stanton en Lucretia Mott kwamen eerst op tegen de slavernij maar keerden zich al snel tegen de minderwaardige positie van de vrouw.[426] Stanton schreef later een ophefmakend essay onder de titel *The Women's Bible* waarin ze afrekende met de misogyne teksten in het Oude Testament.[427] De Britse filosoof John Stuart Mill pleitte in 1869 in *De onderwerping van de vrouw* voor de gelijkstelling van vrouwen op politiek en maatschappelijk terrein. Hij had twee jaar voordien al in het Britse parlement een wetsvoorstel ingediend om vrouwen stemrecht te geven, maar dat werd door twee derde van de mannelijke vertegenwoordigers weggestemd. Wat later richtte

Emmeline Pankhurst in Engeland de Women's Social and Political Union op en ze verspreidde een eigen krant *Votes for Women,* dat ook *The Suffragette* werd genoemd. Vanaf dan werden voorvechtsters van het vrouwenkiesrecht rond 1900 aangeduid als suffragettes. Die wonnen steeds meer aan kracht, maar de echte realisatie van het vrouwenstemrecht kwam er pas na de oorlog. Het eerste land dat vrouwenkiesrecht invoerde was Nieuw-Zeeland in 1893. In de Verenigde Staten werd het kiesrecht voor vrouwen uiteindelijk goedgekeurd in 1920, in Nederland in 1922, in het Verenigd Koninkrijk in 1928, in Frankrijk in 1944 en in België in 1948. In een bepaald kanton in Zwitserland kregen vrouwen zelfs pas stemrecht in 1991.

> Daarmee verwierven vrouwen wel gelijke politieke rechten, maar op tal van andere vlakken bleven ze ondergeschikt aan de man. Zeker op de seksuele moraal bleef de kerk tot ver in de 20ste eeuw een grote invloed uitoefenen.

Pas in de tweede helft van de vorige eeuw begon een tweede feministische golf. Vrouwen eisten nu ook gelijkwaardigheid op economisch, seksueel en maatschappelijk vlak. Zo wilden ze gelijke kansen op de arbeidsmarkt en gelijk loon voor gelijk werk. Maar hun belangrijkste doelstelling was het recht op zelfbeschikking. Ze wilden zelf mee bepalen of ze kinderen kregen of niet, en zo ja vanaf wanneer. In die zin eisten ze toegang tot voorbehoedsmiddelen en het recht op abortus. In Amsterdam werd de radicaal feministische actiegroep Dolle Mina opgericht met als slogan 'Baas in eigen buik'. Belangrijke voorvechters in de tweede feministische golf waren vrouwen als Betty Friedan en Simone de Beauvoir.[428] Uiteindelijk werden in de jaren 60-70 allerlei wetten aangenomen die vrouwen meer rechten gaven waardoor ze zich konden bevrijden uit het keurslijf van de kerkelijke dogma's. Maar ook dan waren niet alle ongelijkheden weggewerkt. Zo bestonden er op de werkvloer nog heel wat vooroordelen en discriminatie ten aanzien van vrouwen, om van huiselijk geweld maar te zwijgen. Een belangrijke stap hiertegen was het strafbaar stellen van verkrachting binnen het huwelijk in België in 1989 en in Nederland in 1991. Vandaag bestaat in het Westen algemeen de overtuiging dat vrouwen op geen enkele manier beschouwd kunnen worden als eigendom van de man, dat ze vrij hun partners kunnen kiezen, seks mogen hebben, zelf beslissen over zwangerschapsonderbreking, een eigen

loopbaan mogen uitbouwen en uit de echt kunnen scheiden. Toch blijven er nog hardnekkige problemen bestaan. Zo krijgen vrouwen op de arbeidsmarkt nog steeds minder kansen, hebben ze nog steeds te maken met huiselijk geweld en blijven ze slachtoffer van seksuele intimidaties van mannen. Gelukkig wordt dat maatschappelijk steeds minder aanvaard. De tendens in het Westen is duidelijk: mannen en vrouwen zijn gelijkwaardig en inbreuken erop worden afgekeurd en bestraft.

Binnen de orthodoxe moslimwereld is dat niet het geval. Daar blijven meisjes en vrouwen nog steeds in een tweederangspositie leven.

Dat is niet alleen het geval in de islam. In alle landen en gemeenschappen waar religie een belangrijke politieke, sociale en maatschappelijke rol speelt, zie je dat vrouwen minder rechten hebben, onderdrukt worden en in feite eigendom zijn van mannen, eerst van de vader en nadien van de echtgenoot. In dergelijke gemeenschappen is het dan ook gebruikelijk dat meisjes, vaak tegen hun zin, moeten trouwen met iemand die ze niet willen en niet of nauwelijks kennen. 'Uithuwelijken is het ter beschikking stellen van een meisje of jonge vrouw aan een vreemde man die haar seksueel mag gebruiken. Hoe jonger de bruid, hoe groter de kans op een maagd. In wezen gaat het hierbij om een gearrangeerde verkrachting met goedkeuring van de hele familie,' aldus Hirsi Ali.[429] Meisjes die dat weigeren, tasten de eer van de familie aan en kunnen verstoten worden, of in het ergste geval het slachtoffer worden van een eremoord. In elk geval zie je dat de greep van de mannen op die meisjes en vrouwen binnen orthodoxe moslimgezinnen bijzonder groot is, zodat van zelfbeschikking geen sprake is.

Dat zie je ook in andere extreem religieuze gemeenschappen.

Ja, dat klopt. Opvallend is de grote gelijkenis tussen religieus-extremisme in de drie monotheïstische wereldgodsdiensten: jodendom, christendom en islam. Enkele dagen voor kerstdag 2011 werd wereldwijd veel aandacht besteed aan het achtjarige Israëlische meisje Na'ama Margolis.[430] Het meisje werd door volwassen mannen bespuugd en uitgescholden in Beit Shemesh, een wijk in Jeruzalem, omdat zij niet netjes genoeg gekleed zou zijn – althans niet netjes

volgens de religieuze voorschriften. Het meisje durfde daarna niet meer door de wijk alleen naar school te lopen. Zij werd, vermeldt *de Volkskrant*, 'hét symbool voor de vrouwenemancipatie in Israël'. De kop boven het artikel luidt: 'Meisje confronteert Israël met discriminatie vrouwen'. Dat commentaar vind ik niet helemaal passend. Wat was er gebeurd? Israël telt tien procent ultraorthodoxe Joden. Bovendien groeit die tien procent sneller dan de aanwas van het niet-orthodoxe deel van de Israëlische bevolking. Op het internet staat een filmpje over de zaak van Na'ama Margolis. Daarop hoor je ultraorthodoxe joden roepen: *'The state will be a haredim state, whether you like it or not.'* (De staat wordt een haredim-staat, of je dat nu goed vindt of niet). Dat deel van de bevolking probeert steeds meer zijn wil op te leggen aan het seculiere deel van de bevolking.

Heb je daar voorbeelden van?

Dat manifesteert zich bijvoorbeeld in de praktijk dat vrouwen worden geacht om achteraan in de bus plaats te nemen en niet voor of naast een man te gaan zitten. Een volwassen vrouw, Tanya Rosenblit, een studente aan de *Camera Obscura School of Arts*, wilde dat echter niet en zette zich vooraan in de bus. Enkele radicaal-religieuze mannen waren woedend en gingen voor de bus staan zodat de chauffeur onmogelijk kon vertrekken.[431] De politie moest erbij komen en die probeerde Tanya Rosenblit ervan te overtuigen (!) dat het gemakkelijker voor iedereen was wanneer zij achterin de bus plaats zou nemen. Maar Rosenblit weigerde. Zij was decent gekleed, vertelde zij tegen de politieman, daarmee toonde zij al voldoende respect voor de religieus radicalen en achterin de bus plaatsnemen ging haar te ver. Rosenblit benadrukte dat zij niets heeft tegen religie. Ook is zij niet tegen de haredim (de orthodox-religieuze groep) op zich. Waar zij voor wilde opkomen, is voor gelijkheid en de rechten van het niet-religieuze deel van de Israëlische bevolking. Enkele weken voordien hadden mannelijke studenten van het Chai Roi-instituut die op bezoek waren in de Knesset, het Israëlische parlement, geweigerd om naar een toespraak te luisteren van Shirley Avrami, de directeur van het onderzoeks- en informatiecentrum, omdat ze een vrouw was.[432]

Na de incidenten rond Shirley Avrami, Na'ama Margolis en Tanya Rosenblit opende premier Netanyahu de kabinetsvergadering met de woorden dat dit niet het Israël was dat hij voor ogen had. Dit

voorval geeft goed aan dat de strijd voor vrouwen binnen besloten gemeenschappen helemaal niet is gestreden. Ik ben ervan overtuigd dat nog talloze meisjes en vrouwen dag na dag onderdrukt worden en proberen op te komen voor hun rechten. Dat gebeurt natuurlijk ook in onze contreien, denk aan meisjes die ingezet worden in de prostitutie. Maar het grote verschil is dat wij hier dergelijke praktijken publiekelijk afkeuren en dat de politie er tegen optreedt. Dat gebeurt weinig of niet in landen en regio's waar radicaal-religieuze groepen het voor het zeggen hebben.

Wat is dan de oplossing voor hen? Ik bedoel dan buiten eventueel politieoptreden en publiek protest.

Studeren is voor die meisjes vaak de enige uitweg om hun door hun ouders geplande lot te ontlopen. Dat is vaak ook het drama van de huwelijksmigratie. Die meisjes studeren goed op school maar moeten dan plots trouwen met een neef of kennis uit het land van herkomst die geen Nederlands spreekt en geen benul heeft van ons schoolsysteem. Dan wordt de scholing van dat meisje bruusk onderbroken en verspeelt ze de kans om haar talenten volkomen te ontwikkelen en een eigen loopbaan te beginnen.

Zie je als hoogleraar een kentering bij meisjes en vrouwen om verder universitaire studies te beginnen en af te maken?

Aan de Universiteit van Leiden merk ik dat niet echt. Er zitten wel wat moslimmeisjes in mijn lessen, ook enkele met een hoofddoek, maar dat blijft toch beperkt. Je vindt die meiden wel in grote getallen aan de Erasmusuniversiteit van Rotterdam of de Vrije Universiteit van Amsterdam. Aan die universiteiten maken ze zelfs publiciteit met affiches waarop enkele studenten staan, onder wie steevast een moslima met hoofddoek. Een niet-gehoofddoekte moslima zal je er niet op vinden. Eigenlijk vind ik dit nogal discriminerend en opportunistisch. Met die affiches maken die universiteiten het statement: 'Hier kan en mag je als moslima studeren met een hoofddoek.' Misschien moeten we in Leiden eens een campagne opzetten met de slogan: 'Hier kan en mag je als moslima studeren zonder hoofddoek.'

> Een direct gevolg van het principe van de gelijkwaardigheid is het recht van elke mens om zelfstandig beslissingen te nemen over alle belangrijke aspecten van het leven. Of men gaat trouwen of niet, en zo ja, met wie. Of men kinderen wil of niet. Wat men later in het leven gaat doen. Met wie men vriendschappen sluit, enzovoort. Eigenlijk gaat het hier telkens om het recht op zelfbeschikking.

Ja, vandaar dat jouw *Pleidooi voor individualisme* wat mij betreft uit het hart gegrepen is. 'Over zichzelf, over zijn eigen lichaam en geest, is ieder mens zijn eigen meester,' schreef John Stuart Mill in zijn boek *On Liberty*.[433] Het lijkt me de beste definitie van het zelfbeschikkingsrecht dat de voorbije decennia zoveel aan kracht won. De verovering van dat recht op zelfbeschikking van het individu lijkt me zelfs een van de belangrijkste trends in de geschiedenis van de mensheid. Ik ben het eens met Kant die de nadruk legt op de waardigheid van het individu. Hij heeft nog een blinde vlek voor zover hij zich beperkt tot het menselijk individu, maar die nadruk op individualiteit is terecht. Het individu heeft een intrinsieke waarde, niet de groep, de natie, de geloofsgemeenschap en welke andere concurrenten zich maar aandienen voor het individu. Een groep, naties, geloofsgemeenschap zijn alleen maar van belang voor zover deze het individu dienen. Als dat niet meer het geval is, dan dienen hervormingen te worden doorgevoerd die het individu weer centraal laten staan. '*Du bist nichts, dein Volk ist alles*,' beweerden de nazi's. Fout, wat mij betreft. Maar ook: 'Jij bent niets, je sociale klasse is alles.' Of: 'Jij bent niets, het gaat om de geloofsgemeenschap waarvoor je je moet opofferen.'

> Toch staat het individualisme de voorbij tien jaar opnieuw onder druk, en dit vanuit zowat alle mogelijke hoeken: het ecologisme, het socialisme, het religieus-conservatisme en extreemrechts. Zeker religieuze leiders keren zich tegen het recht op zelfbeschikking. Hoe moeten we dat counteren?

Door te spreken, te schrijven, te discussiëren – te laten zien dat niet alle visies, levensbeschouwingen en opvattingen evenveel waard zijn. Door te laten zien dat sommige ideeën beter zijn dan andere. En daarvoor heb je dus mensen nodig die hun nek uitsteken. In die zin hebben opiniemakers, in tegenstelling tot wat cultuurrelativisten bewe-

ren, een belangrijke taak. Zwijgen en wegkijken van misstanden die ook in onze contreien in naam van een geloof of culturele traditie gebeuren, moeten we blijven bestrijden. We moeten het uitbazuinen zoals ook de moslima Irshad Manji in jouw boek zegt over de taak van de niet-moslims: 'Jullie zijn ons geheim wapen. Zolang jullie weigeren te stoppen met vragen stellen over wat radicale moslims doen, worden moslims gedwongen om na te denken over een aantal zaken. Jullie moeten aan niemand toestemming vragen om kritische vragen te stellen over misstanden binnen de islam. De mullahs en imams kunnen de discussie niet stoppen en steeds meer moslims zelf zullen mee in discussie gaan en zich vragen stellen. Dat is waarom jullie zo belangrijk zijn. We hebben jullie nodig.'[434]

> Om even bij dat recht op zelfbeschikking te blijven. In 2007 werd de jonge moslim Ehsan Jami in elkaar geslagen, omdat hij uit de islam wilde treden. Ook Ayaan Hirsi Ali werd door de moordenaar van Theo van Gogh met de dood bedreigd omdat ze een afvallige is.[435] Eigenlijk was dat ook een motief voor de moord op de Israëlische premier Rabin. Hoe komt het dat afvalligheid zo belangrijk is voor religie?

Een afvallige of apostaat keert zich af van zijn religie. Volgens de mensenrechtenverklaringen en grondwetten waarin de vrijheid van godsdienst is gewaarborgd, is apostasie een grondrecht. Het is een uitvloeisel van de vrijheid om te geloven. In het bijzonder in de drie monotheïstische godsdiensten is apostasie een groot probleem. In sommige islamitische landen staat op apostasie de doodstraf.[436] Maar ook wanneer officieel geen gewelddadige sancties worden opgelegd, kunnen de gevolgen voor de betrokkene zeer ernstig zijn.

> Op welke manier kunnen we die mensen helpen? Het kan toch niet dat mensen bedreigd worden omdat ze van hun geloof afvallen.

In verschillende Europese landen zijn speciale comités van ex-moslims opgericht. Eén reden daarvoor was dat men het mogelijk wilde maken voor moslims om gemakkelijker uit te treden. Verder wilde men voor de overheid een aanspreekpunt creëren. Nu is het zo dat de overheid alleen maar met gelovige moslims overlegt, met als consequentie dat moslims als veel geloviger worden voorgesteld dan zij in feite zijn. Ehsan Jami wilde in navolging van dat soort comités in

het Verenigd Koninkrijk en Duitsland een Nederlands comité voor ex-moslims oprichten. Dat is niet gelukt. Allereerst niet omdat men interne spanningen kreeg. Ten tweede, omdat men weinig steun kreeg van de bestuurlijke en intellectuele elite. Ten derde, omdat al vrij snel bleek dat Eshan Jami inderdaad te maken kreeg met gewelddadige reacties. Saillant detail is dat die geweldsdreiging aanvankelijk door velen werd ontkend. Jami zou die geweldsdreiging zelf hebben verzonnen. Dat was bijvoorbeeld het standpunt van de socioloog J.A.A. van Doorn.[437] Jami kreeg gelukkig beveiliging nadat hij op straat was aangevallen. Zijn beveiligers hebben trouwens intimidaties waargenomen en aanvallers van Jami zijn gerechtelijk veroordeeld. Van Doorn corrigeerde zijn misvattingen niet. Hij overleed zonder ooit te hebben toegegeven dat hij zich zwaar had vergist. Jami heeft zijn ideeën neergelegd in het boek *Het recht om ex-moslim te zijn*. Vele intellectuelen zien de acties van Jami als contraproductief of aandachttrekkerij.

Over het feit dat een Nederlands comité voor ex-moslims niet van de grond kon komen, mede door geweldsdreiging, schrijft de Nieuw-Zeelandse historicus Bill Cooke in *A Wealth of Insights: Humanist Thought since the Enlightenment*: 'De realiteit van werkelijke bedreigingen van de zijde van moslimfundamentalisten was voldoende reëel om het Nederlandse hoofdstuk van het centraal comité voor ex-moslims in april 2008 te ontbinden.'[438] Er bestaat een scherp contrast tussen hoe Nederland naar zichzelf kijkt en hoe het buitenland Nederland ziet. In de ogen van het buitenland is Nederland allang niet meer het landje van tulpen en bloembollen waar de multiculturele droom werkelijkheid is geworden, maar een grimmig land met een politieke moord (Fortuyn) en een religieus-fundamentalistisch gemotiveerde moord (Van Gogh). Een land waar een organisatie van ex-moslims niet van de grond kan komen terwijl in Duitsland en Engeland zulke organisaties wel bestaan. Maar in de ogen van de enigszins wereldvreemde Nederlandse elite wordt dat allemaal veroorzaakt door populistische leiders met hun xenofobe propaganda. Dat is iets te gemakkelijk. Was het maar waar, zou je bijna zeggen.

Hoever mag of moet het individualisme, dus het recht op zelfbeschikking, voor mensen gaan? Religies vinden nu al dat het zelfbeschikkingsrecht in ethische kwesties veel te ver gaat, denk aan abortus, euthanasie, stamcelonderzoek en het homohuwelijk.

Je kunt niet over zelfbeschikking in zijn algemeenheid spreken. Het is een complex onderwerp. Denk aan abortus. Dat gaat niet alleen over zelfbeschikking, want het beschikt ook over een nog niet geboren kind, een foetus of een zygote. Natuurlijk zit daar wel een deel zelfbeschikking in. Het recht van een vrouw om over haar eigen zwangerschap te beslissen, maar het is niet uitsluitend zelfbeschikking. Met euthanasie ligt dat anders. Wanneer het gaat om een volwassen mens die zich bewust is van het eigen handelen, dan is euthanasie zelfbeschikking. Maar in een deel van de gevallen waarin euthanasie zich als optie aandient, kan het 'zelf' niet meer overzien wat er gebeurt en is het dus geen zelfbeschikking meer. Eigenlijk is het homohuwelijk of het huwelijk voor gelijkgeslachtelijke partners nog het beste voorbeeld van zelfbeschikking in dit verband. Hier gaat het werkelijk om wat twee volwassen mensen bij hun volle verstand met hun eigen leven willen doen. De reacties op het huwelijk van gelijkgeslachtelijke partners zijn vaak van puur emotionele aard.

> De Nederlandse filosoof Floris van den Berg gaat nog een stap verder en verwijst naar het tweede lid van artikel 20 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens: 'Niemand mag worden gedwongen om tot een vereniging te behoren.' Het komt er volgens de auteur op neer dat kinderen 'niet gedwongen kunnen worden tot de vereniging van hun ouders te behoren'.[439]

Dat is ten dele waar. Maar je kan natuurlijk nooit helemaal heen om je eigen waarden en normen als ouder. Dat geldt ook voor de kinderen van Floris van den Berg. Floris is een heel ethisch verantwoord mens. Hij leeft echt zijn filosofie. Dat heeft consequenties voor het consumptiepatroon ten huize Van den Berg en die keuzes worden gemaakt door vader en moeder. Maar goed, er zijn grenzen aan wat de ouders voor hun kinderen mogen kiezen. Daar hebben we het al over gehad.

15

Humanisering van ons rechtssysteem

Er kan geen sprake van zijn dat we ooit een millimeter toegeven aan de sharia.

GEERT VAN ISTENDAEL

Wanneer religies een belangrijke rol in de samenleving gaan spelen, bestaat het gevaar dat twee rechtsordes ontstaan die tegenover elkaar staan.

Paul Cliteur: In *Le christianisme dévoilé* formuleert d'Holbach het probleem van de dubbele rechtsorde als volgt.[440] Overal waar de religie vaste voet aan de grond krijgt, ontstaan er twee machten. De ene is die van de religie, gefundeerd in God. De andere is die van de staat. Als de religie sterk is, dreigt de seculiere heerser een soort bediende van de priesters te worden. Telkens als hij weigert naar hun pijpen te dansen, zal men zijn macht proberen te breken. Dat probleem is nog steeds aan de orde van de dag. Het is een van de twee: of de staat heeft het laatste woord of de kerk. En ook: óf de wetenschap gaat over hoe de werkelijkheid in elkaar zit of de religie. Natuurlijk, je kunt proberen een boedelscheiding te maken, naargelang het onderwerp de staat of de kerk aanbelangt. Maar historisch gezien heeft dat niet goed gewerkt. De strijd tussen kerk en staat begint al heel vroeg in de Europese geschiedenis.

Die problemen worden prachtig in beeld gebracht in de film van

Alejandro Amenábar: *Agora*.[441] De film gaat over de Griekse filosofe en astronome Hypatia eind vierde, begin vijfde eeuw.[442] Zij leeft in Alexandrië, is een vertegenwoordiger van het Griekse rationalistische denken, georiënteerd op de wetenschap. Zij heeft mannelijke leerlingen die later belangrijke posities innemen op verschillende plaatsen. Een van hen, Orestes, wordt prefect.[443] Dat wil zeggen: hij krijgt een bestuurlijke positie. Hij is een gekerstende Romein die het moet opnemen tegen de veel fanatiekere bisschop Cyrillus.[444] De christenen zijn in de film gevaarlijke zeloten die voortdurend ruzie zoeken met de joden, maar ook met de Romeinse overheid die natuurlijk niet christelijk genoeg is. Cyrillus wint het van Orestes en daarmee het fanatisme van de gematigde houding. Of: de theocratie wint het van het gematigde bestuur dat de gekerstende Romeinen hoopten te praktiseren. Amenábars film is een prachtige lofbetuiging aan de filosofie en de gematigdheid, maar ze leggen het af tegenover het zelotendom en storten daarmee de geschiedenis in een duistere periode.

Een van de belangrijkste aspecten van een harmonische samenleving lijkt me de veiligheid van de burgers die door de overheid moet gegarandeerd worden. Want wat zouden al onze rechten en vrijheden betekenen als we ons niet veilig kunnen verplaatsen, spreken en denken?

Ja, dat klopt. Je moet eerst een staat hebben, voordat je over een rechtsstaat kunt denken. Met andere woorden: eerst moet de staat de orde en de rust op zijn grondgebied kunnen handhaven, pas als men dat voor elkaar heeft, kan de macht van de staat worden gebreideld en kunnen de grondrechten van de burger worden veilig gesteld.

We komen nochtans van ver.

In de loop van de geschiedenis is de mensheid langzaamaan een beetje beschaafd. Dat merk je vooral in de geschiedenis van de strafrechtpleging. Vroeger werd er onnoemelijk wreed gestraft. Voor de meest onschuldige vergrijpen werden mensen onthoofd, gewurgd, gevild, gevierendeeld en levend verbrand. Marteling en doodslag waren schering en inslag. In de 16de en 17de eeuw leek Europa wat dat betreft veel op de wereld van het Midden-Oosten tegenwoordig. Amputaties waren aan de orde van de dag. Je moet maar eens een foltermuseum binnenlopen. Dan zie je hoe men vroeger over straffen dacht. Onze

houding tegenover de strafrechtspleging met een humaan beleid is relatief nieuw.

Hoe is dat verlopen?

In zijn boek *Ons Betere Ik. Waarom de mens steeds minder geweld gebruikt* beschrijft de experimenteel psycholoog Steven Pinker dat het Europese moordcijfer vanaf de 14de eeuw gestaag daalde.[445] Maar het beschavingsproces kreeg vooral een impuls vanaf de Verlichting. Denkers als Charles de Montesquieu, Cesare Beccaria en Jeremy Bentham zorgden voor een nieuwe wind ten opzichte van willekeur, rechteloosheid en gruwelijke bestraffingen.[446] Montesquieu bepleitte een onafhankelijke rechterlijke macht, los van de wetgevende en de uitvoerende macht. Hij dacht aan volksjury's die tot taak hadden straffen uit te spreken die in verhouding stonden tot het misdrijf. Tegelijk sprak hij zich uit tegen bestraffing van hekserij en ketterij die hij niet beschouwde als misdrijven maar meestal als lasterlijke beschuldigingen zonder enige grond. 'Strafwetten voor religieuze zaken moeten worden vermeden,' schreef Montesquieu.[447] Hij ging voor zijn tijd al heel ver door spreken en schrijven niet als zware misdrijven te zien, enkel feitelijke handelingen kunnen dat zijn. 'Wetten zijn er alleen ter bestraffing van feitelijke handelingen. (…) Woorden vormen geen corpus delicti; ze blijven binnen het gebied van de gedachten. (…) In een democratie wordt de satire niets in de weg gelegd, om dezelfde reden als waarom er in het land van de alleenheerser een verbod op rust.'[448]

Cesare Beccaria was een humanist die regelmatig de beruchte salons van de radicale Verlichters bezocht. Ook hij bepleitte een rechtssysteem dat tot doel had 'maximaal geluk voor een maximaal aantal' te bereiken. En ook hij stelde dat een straf in verhouding moet staan tot het kwaad dat is aangericht.[449] Maar als we hem vandaag lezen, dan treft ons nog steeds die hardvochtigheid. Hij was wel degelijk gekant tegen de doodstraf maar dan meer uit efficiency. Dat blijkt uit een passage waarin hij uiteenzet dat sommigen de dood kalm en onbewogen tegemoet zien. Bij diegenen die onbewogen blijven voor de dood kan het gaan om fanatici en hoogmoedigen, maar ook om mensen die het leven moe zijn, schrijft hij. Kortom: de doodstraf schrikt niet of onvoldoende af. Wat wel? 'Noch fanatisme noch hoogmoed zijn bestand tegen ijzers en ketenen, of tegen stokslagen.' En hij voegt

eraan toe: 'Fanatisme en hoogmoed bloeien niet in de schaduw van het juk of in de ijzeren kooi, waar de wanhoop voor de veroordeelde niet eens het einde van zijn leed betekent, doch dit alleen nog maar doet beginnen.' Met andere woorden: het is inhumaan iemand de doodstraf te geven, maar men kan hem best in een ijzeren kooi plaatsen, want daar is de wanhoop niet het einde van zijn leed. Men zou bijna zeggen: Beccaria acht voor bepaalde zaken de doodstraf te licht.

Toch heeft Beccaria een aantal cruciale humanistische criteria in het strafrecht gebracht zoals: *Nulla poena sine lege* (Geen straf zonder wet). Daarnaast legde hij de nadruk op de gelijkheid van alle mensen voor de wet. 'Er mogen alleen wetten worden uitgevaardigd van algemene strekking, waaraan alle burgers zich moeten onderwerpen. (…) Ik zou geen enkele uitzondering kunnen vinden op dit algemene grondbeginsel: elke burger moet weten welke gedragingen een misdrijf zijn en welke niet.'[450] Misschien is dit principe in het kader van dit boek wel het belangrijkste. Wie zegt dat alle mensen voor de wet gelijk zijn, kan geen verschil maken tussen mannen en vrouwen, en toch komt dat in radicaal religieuze middens nog steeds voor. Beccaria was ook verlicht genoeg om zogenaamde ketterij niet langer te bestraffen. Dat toenmalige christenen het niet met hem eens waren, blijkt uit een afwijzing van de ideeën van Beccaria door de Italiaanse monnik Ferdinando Facchinei die opkwam voor het martelen van verdachten en de doodstraf verdedigde. Voor hem was Beccaria 'een vijand van het christelijk geloof'.[451]

Verder heeft ook Jeremy Bentham ideeën geleverd om het rechtssysteem in zijn land te moderniseren. Hij keerde zich tegen de willekeur door rechters in hun uitspraken die zich eerder lieten leiden door hun morele vooroordelen dan door vaste wetten. Daarom pleitte Bentham voor een codificering van het rechtssysteem waarbij, conform zijn utilitaristisch gedachtegoed, rekening werd gehouden met de gevolgen van de misdaden. Hij werkte de theorie van Beccaria over het strafrecht verder uit in zijn boek *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, dat in 1798 verscheen.

Volgens mij moeten we het goede doen en het kwade laten voor onze medemens, niet omdat we daar later voor beloond of bestraft worden. Welke waarde kunnen we hechten aan parallelle rechtssystemen zoals het canoniek recht waarin het mystieke een belangrijke rol speelt, denk aan biechten, vergeving, absolutie, hemel, vagevuur en hel?

Het probleem met parallelle rechtssystemen is dat het de nationale soevereiniteit van de staat ondermijnt en dat de individuele rechten van de burgers worden geschonden. Laat ik beginnen met die nationale soevereiniteit. Sinds Jean Bodin is het een geaccepteerd idee dat de nationale soevereiniteit zich uitdrukt in het staatsmonopolie op de rechtsbedeling.[452] Rechtspraak moet je nooit uitbesteden aan priesters, dominees, rabbijnen of imams. Wanneer je dat wel doet, maak je de nationale staat zwakker. Maar je schendt ook de rechten van het individu, want het individu kan zich dan niet onttrekken aan de dwang van de groep. Als argument voor die parallelle rechtssystemen wordt aangevoerd dat mensen er zelf voor kiezen. Maar dat is schijn. Het zijn altijd de leiders van religieuze gemeenschappen die daarvoor kiezen, nooit de zwakkere leden van de gemeenschap. Voor homoseksuelen, vrouwen en ongelovigen is religieus recht een ramp.

Is het aanvaardbaar dat daders van seksueel misbruik in de kerk buiten de gewone gerechtelijke procedures kunnen vallen?

Natuurlijk niet. Wat de gevolgen zijn voor de positie van verkrachters in de kerk is aan de kerk. Maar ze moeten zich in eerste instantie verantwoorden voor de gewone rechter en bestraft worden wanneer bewezen wordt dat zij schuldig zijn. Dat is evident. Niemand mag zich kunnen onttrekken aan de rechtspraak, ook geestelijken niet. Daarom is het zo bizar en zelfs wraakroepend dat de paus nog steeds geen richtlijn heeft uitgevaardigd die bisschoppen, priesters en andere geestelijken die onder zijn gezag staan verplicht om gevallen van seksueel misbruik onmiddellijk aan te geven bij de seculiere gerechtelijke instanties. Nu zijn de bisschoppen er alleen toe verplicht om het te melden aan de Congregatie van de Geloofsleer van het Vaticaan waar elke zaak behandeld wordt onder het Pauselijk geheim.

De rechtstaat lijkt me vandaag een van de belangrijkste verwezenlijkingen van de Verlichting. Mensen hebben rechten en plichten. Alleen de onafhankelijke rechterlijke macht kan oordelen over het gedrag van mensen. Maar staan onze rechten en vrijheden ook niet onder druk door seculiere en louter rationele zaken? Denk aan de inperkingen van onze privacy.

Er blijft altijd een spanning tussen criminaliteitsbestrijding en privacy. In het bijzonder in een tijd van terrorisme. Als de staat werkelijk voor zijn voortbestaan moet strijden, zal privacy steeds sterker in het gedrang komen. Dat is een ijzeren wetmatigheid. Wanneer mensen zeggen dat zij hun privacy niet willen opofferen aan de criminaliteitsbestrijding, dan weten zij niet wat zij zeggen. Het kan natuurlijk dat je denkt dat sommige maatregelen niet echt nodig zijn en dus te ver gaan in relatie tot de terreurdreiging. Maar wanneer de dreiging echt reëel is en de staat het loodje dreigt te leggen voor terroristische of criminele netwerken, dan moet de staat alle middelen gebruiken om te overleven. Dan is er een soort van staatsrechtelijke noodtoestand. Dat is bijvoorbeeld het geval wanneer terreurbewegingen de beschikking krijgen over nucleaire of biologische wapens.

Overigens denk ik dat mensen, wanneer het werkelijk om grote veiligheidsrisico's gaat, gemakkelijk inbreuken op privacy en andere ongemakken op de koop toe nemen. Eigenlijk zouden we het volgende experiment moeten doen. Sommige mensen klagen over de veiligheidscontroles op vliegvelden. Maar waarom zou je ook geen vluchten toelaten zonder die uitvoerige controles? Dat is denkbaar. De piloten op die vluchten verdienen wat meer. De mensen die voor die vluchten kiezen, hoeven zich geen tijdrovende en onaangename controles te laten welgevallen. De consument zou dus zelf kunnen kiezen voor een maximaal veilige of een minder veilige vlucht. Ik ben benieuwd of de mensen die nu klagen over de controles en de inbreuken op hun privacy ook het risico willen nemen van een niet gecontroleerde vlucht. Misschien wel. Dan zijn het consistente mensen.

Ik heb wel een advies. Maatregelen die bedoeld zijn om de veiligheid te vergroten, maar de privacy aantasten, moet je een tijdelijk karakter geven. Zo dwingt men de wetgever om op regelmatige basis na te gaan of een bepaalde regel of wet nog zinvol is, en of ze nog in verhouding staat tot het doel waarvoor ze werd goedgekeurd.

Kan de sharia, zelfs in een lichte vorm, conform zijn met de huidige pijlers van ons rechtssysteem?

Wat is de sharia? De sharia is het recht dat gebaseerd is op de 'heilige' geschriften van de islam. Over wat die sharia inhoudt, bestaat er verschil van mening tussen de grote Koranscholen. Toch is er ook weer geen grenzeloze verscheidenheid, zoals sommigen het voorstellen.

Een tot de islam bekeerde Amerikaan, die nu Nuh Ha Mim Keller heet, heeft in een boek de gehele sharia bijeengebracht. Het is een tweetalige (Arabisch/Engels) uitgave en in het Engels is de titel *Reliance of the Traveller: A Classic Manual of Islamic Sacred Law*.[453] Het heeft allerlei autorisaties gekregen van islamitische instellingen en het is dus een min of meer betrouwbare bron. Men vindt daarin per onderwerp hoe de sharia oordeelt over allerlei zaken.

Apostasie of geloofsafval wordt behandeld onder o8.1 van Kellers verzameling. En daar staat: 'Als een persoon die de puberteit heeft bereikt en die volledig bij zinnen is vrijwillig de islam verlaat, dan verdient hij het om te worden gedood.' Is dat ook het standpunt van de islam? Dat kan je niet zeggen, want er bestaan ook teksten in de heilige traditie en in de Koran die zeggen dat er geen dwang is in het geloof. Ik wil dan ook niet generaliseren over de islam, ik heb het alleen over aanknopingspunten die in de heilige traditie te vinden zijn voor een gewelddadige reactie op geloofsafval. Nog een belangrijk punt: zijn die aanknopingspunten alleen te vinden in de islam of ook in andere religieuze tradities? Mijn antwoord is: ook in andere religieuze tradities. Het Oude Testament zegt over geloofsafval eigenlijk hetzelfde als de Koran. In Deuteronomium 13:6 staat ondubbelzinnig dat wanneer een profeet oproept om 'onbekende goden te volgen en te dienen' die profeet moet worden vermoord. Iemand die een ander verleidt tot geloofsafval moet ter dood worden gebracht. Daarbij doet het niet ter zake, zo voegt Deuteronomium toe (13:7), of die persoon je dochter, je zoon of je vrouw is. Met andere woorden: als je dochter je verleidt tot geloofsafval, dood haar!

Zijn het geen relikwieën uit een ver verleden?

Helaas niet. Die teksten werken tot op de dag van vandaag door in allerlei kwalijke praktijken. Gelukkig leiden die niet altijd tot vaders die hun dochters vermoorden, maar de gevallen die wél voorkomen zijn terug te voeren op dit soort 'heilige' teksten. Betekent het dat diegenen die eerwraak plegen of godslasteraars aanklagen zich altijd bewust zijn van de schriftuurlijke basis van hun praktijken? Natuurlijk niet. Maar die schriftpassages werken wel door als een soort *Gesunkenes Kulturgut*. Daarom is die shariaverzameling van Keller van belang. Je hoeft niet lang in zo'n boek te lezen om te begrijpen dat de sharia onaanvaardbaar is als bron van hedendaags huwelijks-

recht, strafrecht of welk onderdeel van het recht dan ook, net zo min als de joodse wetten uit Deuteronomium. Je kunt die evenmin tot grondslag van hedendaagse constituties nemen als de wetten van Hammurabi. Toch wordt keer op keer met die gedachte gespeeld, in het bijzonder door multiculturalistische progressieve intellectuelen.

In Groot-Brittannië wordt nochtans een lichte vorm van shariarechtspraak toegelaten in het familierecht.

Eigenlijk weet een kind op welk terrein je geen recht kan toepassen dat vijftienhonderd jaar geleden ontstaan is, namelijk op terreinen waar een sterke evolutie van de opvattingen heeft plaatsgevonden. Neem koop en verkoop. Het is best mogelijk dat de regels rond koop en verkoop zich in een vroeg stadium van de ontwikkeling van de mensheid hebben uitgekristalliseerd. Bijvoorbeeld de regel dat de koper de koopprijs moet betalen en dat de verkoper het verkochte goed moet leveren. Ook kan je je voorstellen dat zich al vroeg regels hebben ontwikkeld over een mogelijk verborgen gebrek dat het verkochte goed heeft. Dat wil zeggen: een tijdens het sluiten van de koopovereenkomst verborgen eigenschap van het goed die naderhand zichtbaar wordt. Enfin, het is denkbaar dat modern recht nog steeds grote overeenkomst vertoont met recht dat in een vroeg stadium van de menselijke ontwikkeling is geformuleerd. Maar met het strafrecht is dat niet zo. Denk aan de enorme veranderingen die hebben plaatsgevonden rond onze ideeën over straffen. Denk aan hoe Balthasar Gerards werd gestraft voor de moord op Willem van Oranje. Zijn handen werden afgeknepen met een gloeiende tang. Dat kunnen we ons vandaag niet meer voorstellen. Maar wat dan met het afhakken van een hand wegens diefstal? Of het ingraven van vrouwen tot hun middel in de grond, om zo gestenigd te worden? De gedachte dat modern strafrecht zich zou kunnen laten inspireren door ideeën over straftoemeting van enkele eeuwen geleden is op zich al bizar, laat staan door ideeën van duizenden jaren geleden. Hetzelfde geldt voor de regels die het huwelijksrecht bepalen of het erfrecht.

Hamed Abdel-Samad, de zoon van een Egyptische imam die nu in Duitsland woont en schrijft, beweert dat er in Groot-Brittannië al 85 shariawetten deel uitmaken van het Britse juridische systeem.[454] Wat moet ik me daar concreet bij voorstellen?

Er wordt voortdurend druk uitgeoefend om vormen van shariarecht te erkennen in westerse landen. Daarbij wordt dan gezegd dat het niet zou gaan om strafrecht. Het recht om straffen op te leggen blijft voorbehouden aan de nationale overheid. Maar je zou wel familierechtelijke kwesties bij wederzijds goedvinden in een soort van arbitragesituatie kunnen voorleggen aan shariageleerden. Dat komt inderdaad in Engeland voor, maar het is daar omstreden. Maryam Namazie die actie voert om de shariawet uit Engeland weg te krijgen wijst erop dat de sharia op enkele onderdelen niet in overeenstemming is met modern Brits recht.[455] Zo is volgens de sharia het getuigenis van een vrouw maar de helft waard van een getuigenis van een man. Een man kan zijn vrouw in een echtscheidingsprocedure verwerpen, dat wil zeggen: eenzijdig het huwelijk opzeggen. Een vrouw kan dat niet. Ook wordt de voogdij bij voorkeur aan de man toegewezen en niet aan de vrouw. Wanneer een vrouw die de voogdij over kinderen voert uit een vorig huwelijk hertrouwt, verliest zij automatisch de voogdij. Op zich is dat niet verbazingwekkend. Het shariarecht stamt uit een tijd van ver voor de vrouwenemancipatie. Wat de voorstanders doorgaans willen, is de sharia toepassen maar zonder die regels waarop de sharia in strijd is met het Engelse recht. Maar waarom zou je dan niet gewoon *all over* Brits recht toepassen? Bovendien: hoe vrij is een vrouw om bij een geschil met haar man te kiezen tussen een shariarechtbank en een Britse rechtbank?

Zoals Namazie schrijft: 'Vrouwen worden door hun families er vaak toe gedwongen naar dit soort rechtbanken te gaan en zich te schikken in onrechtvaardige beslissingen.'[456] Het land met de meeste multiculturalistische praktijken, Canada, heeft in 2005, na een heftige discussie, besloten om in de Arbitragewet een amendement op te nemen dat religieuze arbitrage uitsluit. Namazie wil dat dit ook in Engeland gebeurt. Zij schrijft: 'Om de rechten en vrijheden van al diegenen die in Groot-Brittannië leven te waarborgen, moet er een seculiere wetgeving zijn die voor iedereen geldt en waarbij geen religieuze rechtbanken bestaan.'

Zal de sharia verder oprukken in Europa?

Dat denk ik niet. Als het mogelijk is in een multiculturalistisch land als Canada een halt toe te roepen aan shariarecht, dan kan dat ook in andere landen. Overigens ben ik gematigd optimistisch dat het pro-

pageren van de sharia door westerse intellectuelen over zijn hoogtepunt heen is. De sympathie voor het multiculturalisme is voorbij. *'Der Ansatz für Multikulti ist gescheitert'* (Het multicultigedoe heeft gefaald), heeft Angela Merkel verklaard in oktober 2010. David Cameron is haar gevolgd in februari 2011 toen hij zei dat het *state multiculturalism* een flop was. Cameron hield daarbij een pleidooi voor een sterkere nationale identiteit. Ook Nicolas Sarkozy noemde het multiculturalisme in februari 2011 een echec (een mislukking): 'Men heeft zich te veel georiënteerd op de identiteit van wie arriveerde en te weinig op de identiteit van het land waarin men werd opgenomen.' Dit is een trend. In Oklahoma is onlangs een amendement op de constitutie aangenomen dat islamitisch recht in staatsrechtbanken verbiedt. Maar goed, je moet niet te vroeg juichen en het multiculturalisme is natuurlijk al vaker doodverklaard en wist dan toch weer uit zijn as op te rijzen. De moorden van Breivik, die een verklaard antimulticulturalist was, worden nu aangegrepen om de uitspraken van Merkel, Sarkozy en Cameron te brandmerken als gevaarlijk, tendentieus, als iets dat terroristen kan inspireren. Je mag je ook niet laten verblinden door etiketten. Het woord multiculturalisme zullen weinigen tegenwoordig nog gebruiken om hun ideeën toe te lichten. Dat geldt zelfs voor filosofen als Charles Taylor, de Canadese ideoloog van het multiculturalisme. Ze presenteren hun plannen overigens tegenwoordig niet als 'multiculturalisme' maar als 'kosmopolitisme'. Toch, als je goed gaat lezen zie je wat het is: een voortzetting van het oude multiculturalisme.

> Een invloedrijke persoon zoals de anglicaanse bisschop Rowan Williams van Canterbury is een voorstander van het invoeren van bepaalde aspecten van de sharia in het Britse rechtssysteem. Waarom?

Ik vermoed dat hij hetzelfde wil als de moslimgeestelijken. Ook hij hoopt dat zijn kerk een grotere impact krijgt op het Britse rechtssysteem. Dat zien we ook in de VS. In haar boek *Uw koninkrijk kome* beschrijft Michelle Goldberg hoe de christelijke nationalisten in de VS een prominente plaats opeisen voor de godsdienst in het publieke domein.[457] Zo had Roy Moore, een opperrechter uit Alabama in zijn gerechtsgebouw een monument in graniet opgericht met daarop de Bijbelse Tien Geboden.[458] Eind 2003 werd hij daarvoor uit zijn ambt gezet. Moore wordt sindsdien door christelijk rechts beschouwd als

een martelaar voor de goede zaak. Goldberg wijst erop dat de vorige president Bush het overheidsapparaat en de nationale bureaucratie (heeft) gevuld met rechters en ambtenaren à la Roy Moore. Intussen reist Moore het land af met de boodschap dat Bijbelse geboden bindender zijn dan de seculiere wet, en volgens de schrijfster met steeds meer succes. Ze wijst naar de opkomst van de dominionisten, fundamentalistische christenen die pleiten voor een vervanging van de staatswetten door Bijbelse wetgeving, voor de afschaffing van openbare scholen en de invoering van de doodstraf voor homoseksuelen, godslasteraars en onkuise vrouwen. Ze verachten niet-gelovigen en andersgelovigen en gaan ervanuit dat het christelijke Amerika de wereld moet veroveren. De gelijkenis met fundamentalistische moslims die overal de sharia willen invoeren, is opvallend.

De belangrijkste en tegelijk ook meest fundamentele strijd die christelijk rechts in de VS voert, is die tegen het rechtssysteem. Dit kwam duidelijk aan bod bij de zaak Terry Schiavo, een vrouw die hersendood was verklaard en waarvan de man eiste dat de stekker van het toestel dat haar biologisch en lichamelijk nog in leven hield, zou worden uitgetrokken, iets wat na goedkeuring van de rechtbank ook gebeurde.[459] Voor christelijke nationalisten is de rechterlijke macht het voornaamste obstakel om allerlei liberale praktijken zoals abortus en homoseksualiteit onwettig te laten verklaren. 'Daardoor zou de herinvoering van het schoolgebed, het onderwijzen van het creationisme en de steeds verder doorgevoerde kerstening van het welzijnswerk gelegitimeerd kunnen worden,' schrijft Goldberg. Eigenlijk wordt de wet nu al omzeild. Ze geeft het voorbeeld van apothekers die uit gewetensbezwaar weigeren de pil te verkopen – in één geval kreeg een slachtoffer van een verkrachting de morning-afterpil niet. De weigering een wet toe te passen zien we ook in Nederland waar ambtenaren van de burgerlijke stand kunnen weigeren om homokoppels te huwen. De strijd van christelijk rechts tegen de rechterlijke macht is alvast de grootste bedreiging voor de democratie en de rechtstaat in de Verenigde Staten.

> In Antwerpen worden ook kleine betwistingen tussen joden door een rabbijn beslecht.

Dat was het argument voor de aartsbisschop van Canterbury om te zeggen: dan moeten we de sharia ook maar accepteren. Als de joodse

Beth Din-rechtbanken bestaan, mogen ook shariarechtbanken bestaan.[460] In beginsel is dat juist. Ik ga uit van het gelijkheidsprincipe: als je joden toestaat parallelle rechtssystemen te ontwikkelen binnen de nationale rechtspraak, dan moet je dat ook moslims gunnen. Maar omwille van de harmonie in de samenleving, waarnaar we in dit boek op zoek zijn, is het beter dat we helemaal breken met parallelle rechtssystemen, joods, islamitisch, christelijk, hindoeïstisch, boeddhistisch of wat dan ook. Het toedelen van het recht is, net als de politie of het leger, een staatstaak. Je moet dat niet delegeren aan religieuze groepen. Als je de rechtspraak uit handen geeft, ook al is het maar een klein deel, pleeg je een zware aanslag op het idee van de nationale eenheid. Het punt is dat recht door mensen wordt gemaakt in een democratische procedure. Recht wordt gemaakt door regering en staten-generaal. Wetten worden gemaakt door mensen, worden toegepast op mensen en zijn te veranderen door mensen. Op dat elementaire principe maakt het 'heilig' recht een inbreuk. 'Heilig' recht, van welke religieuze origine ook, is vermeend goddelijk. Dat wil zeggen: recht dat god aan bepaalde mensen zou hebben geopenbaard. En of dat nu is geopenbaard aan Mozes, Joseph Smith, Mohammed of Dirk Verhofstadt: dat kan je niet tot basis maken van het rechtssysteem in een moderne democratie. Je moet je dus niet laten verblinden door verhalen over pluralisme en diversiteit, want het 'heilige' recht is in strijd met mensenrechten en daarmee met de menselijke waardigheid. Je mag ook zeggen: de humanisering van het rechtssysteem waarmee we een begin hebben gemaakt met Bentham en Beccaria moet worden voortgezet, tot het 'heilig' recht geëlimineerd is.

Een ander treffend voorbeeld van de humanisering van ons rechtssysteem is de afschaffing van de doodstraf in steeds meer landen.

De doodstraf is voorzien in de 'heilige' teksten van het jodendom, het christendom en de islam. Overeenkomstig de Thora werd men ter dood gebracht voor onder meer moord, bestialiteit, overspel, prostitutie, verkrachting, het niet naleven van de sabbat en godslastering. Christenen pasten de doodstraf toe op basis van de teksten Mattheüs (15:4) en Romeinen (13:1-5) in het Nieuwe Testament.[461] Eerst werd ze alleen toegepast bij moord maar al snel werden ook vormen van ketterij met de dood bestraft. In de islam wordt de doodstraf dan weer gelegitimeerd op basis van de soera 'Het Vee' (6:151) voor opzette-

lijke moord en 'het scheppen van wanorde in het land', een containerbegrip voor geloofsafval, terreur, verkrachting, overspel en homoseksueel gedrag. In de praktijk wordt de doodstraf vaak uitgevoerd door steniging, zoals van vrouwen die onaanvaardbare seksuele contacten hadden. De doodstraf zit dus diep geworteld in het religieuze denken en werd in de loop van de geschiedenis dan ook veel toegepast, vaak op een gruwelijke manier. Tijdens de Verlichting keerde men zich in eerste instantie tegen de afschuwelijke methodes die werden gebruikt om mensen te doden, zoals het levend verbranden en vierendelen. Zo gebruikte men op het einde van de 18de eeuw in Frankrijk de guillotine omdat die leidde tot een snelle en minder pijnlijke dood. In andere landen experimenteerde men met verzwaarde ophanging (waarbij men stierf door het breken van de nek in plaats van langzame verstikking), elektrocuties en injecties. Er gingen stemmen op om de doodstraf helemaal af te schaffen, wat voor het eerst gebeurde in Lichtenstein in 1798. In de 19de en 20ste eeuw volgden dan de meeste andere westerse landen. Momenteel is het zelfs een voorwaarde om lid te kunnen worden van de Europese Unie.

De doodstraf wordt vooral nog toegepast in de Arabische wereld.

Niet alleen daar, ook in de VS, al heeft een aantal staten haar intussen afgeschaft, in Japan, in Congo en enkele andere Afrikaanse landen, en vooral en op relatief grote schaal in China. Maar het blijft een feit dat in strenge moslimlanden de doodstraf nog steeds op een gruwelijke manier wordt uitgevoerd. In Iran, Soedan, Saoedi-Arabië, Pakistan en Jemen bestaat de doodstraf zelfs voor kinderen.

Hoe sta je zelf tegenover de doodstraf?

Ik vind het beter dat ze niet bestaat, omdat de dood een onomkeerbaar gegeven is. Uit DNA-onderzoek is inmiddels gebleken dat sommige terechtgestelden in de VS onschuldig waren. Men kan die fout dus niet herstellen. Maar er zijn omstandigheden waarin de meeste mensen het toch eens zullen zijn om iemand ter dood te brengen. Neem Hitler. Zou het niet beter geweest zijn dat de aanslag op hem in de zomer van 1944 gelukt was? Dan hadden misschien honderdduizenden mensen de oorlog nog overleefd. Dan waren de bombardementen op Duitsland allicht veel vroeger stopgezet. Dan waren de

concentratiekampen misschien vlugger gesloten. Dat is natuurlijk maar een hypothese. Ook de terechtstelling van Sadam Hoessein heeft wereldwijd maar weinig afkeur gekregen. Hetzelfde met de ter doodveroordeling van de hooggeplaatste nazi's in Neurenberg en van de misdadige collaborateurs in diverse geallieerde landen. Soms voelen mensen instinctief aan dat een misdaad zo erg is dat men de dader beter nooit meer vrij zou laten of zelfs zou doden. Neem de Noor Anders Breivik die in de zomer van 2010 bijna 80 mensen vermoordde. Moet zo iemand ooit weer in de maatschappij terugkeren?

> Multiculturalisten zeggen soms dat onze kritiek op de toepassing van de doodstraf in de sharia hypocriet is, want in de Verenigde Staten worden ook mensen geëxecuteerd.

Daar ben ik het niet mee eens. Als iemand in de VS ter dood wordt veroordeeld, dan is dat voor bijzonder misdadige feiten, zoals sadistische moorden, serial killing of terreurdaden. In de islamitische wereld gaat het om veel banalere overtredingen, soms ook om feiten die helemaal geen misdaad zijn, denk aan overspel, afvalligheid of homoseksualiteit. Je kan in de Verenigde Staten niet op de elektrische stoel belanden voor ketterij of zo. Laat het mij anders zeggen. Ik ben niet tegen de sharia omwille van de doodstraf, maar omdat het geen degelijk rechtssysteem is. Geen enkele wetgeving of straf die gebaseerd is op godsdienstige bepalingen is rechtvaardig. Het gaat niet enkel om de vaak absurde redenen waarom iemand vervolgd, veroordeeld en bestraft wordt, maar omdat er geen echte rechtstaat bestaat met alle ingebouwde mechanismen om op een rationele en rechtvaardige manier iemand te beschuldigen en recht te spreken. Als Tariq Ramadan zich niet kordaat uitspreekt tegen de steniging van vrouwen, die vaak veroordeeld worden om redenen die helemaal niet misdadig zijn, dan verdedigt hij indirect een onmenselijk systeem dat we als medemensen juist met alle kracht moeten aanklagen en bestrijden.

16

Pleidooi voor secularisme

Religie is altijd exclusief.
Ze verbindt de volgelingen van eenzelfde geloof
wel met elkaar, maar sluit alle anderen uit.

NAHED SELIM

Je pleit voor een universele seculiere moraal. Kunnen we het secularisme gelijk stellen met de secularisering die we al decennialang in onze contreien kennen?

Paul Cliteur: Nee, het secularisme is een ideologie, een manier van normatief denken. Secularisering of secularisatie is een sociologisch proces. Secularisering of secularisatie wil zeggen dat zich feitelijk een maatschappelijk proces heeft voorgedaan waardoor mensen zich steeds minder aan kerk en religie gelegen laten liggen. Tony Blair bijvoorbeeld noemt zich katholiek, maar hij is het met bijna alles wat de paus zegt oneens. Het huwelijk van gelijkgeslachtelijke partners, abortus en euthanasie, condoomgebruik – Tony Blair is het met de katholieke standpunten ter zake oneens. Vraag je hem dan: 'Wat geloof jij nu eigenlijk? Wat maakt jou katholiek?' dan is het antwoord: spiritualiteit. Kortom, Blair ziet zichzelf als katholiek maar hij is in feite een soort ietsist. Je kunt ook zeggen: de geloofsbeleving van Tony Blair is verregaand geseculariseerd. Er is een discussie onder godsdienstsociologen of die secularisatie nu voortschrijdt of niet.

Secularisme is iets anders. Dat is een normatief standpunt, ontwikkeld door de theoretici die voor een scheiding van kerk en staat hebben geijverd. Of door de theoretici die pleiten voor een moraal die niet op religie is gebaseerd. Er is natuurlijk wel een verband tussen secularisatie en secularisme, in die zin dat een secularist de secularisatie positief waardeert. d'Holbach zou blij zijn met de secularisatie, Hume ook. Maar Tocqueville was daar bijvoorbeeld niet zo blij om.

Is het wel mogelijk om vanuit een puur seculier perspectief over ethiek te schrijven?

Er is een nog steeds breed gedeeld gevoel dat moraal niet op zichzelf kan staan. Vele mensen denken dat moraal als het ware in iets moet zijn gegrondvest om niet in de lucht te hangen. Ook hoor je mensen vaak vragen: 'Maar waar komt de moraal dan vandaan?' Op die laatste vraag antwoord ik soms: 'Van mijn moeder'. En van mijn onderwijzer van de lagere school. En van mijn directe leefomgeving, mijn *peer group*. In die zin komt moraal altijd ergens vandaan. Of, zo kan je het ook zeggen, moraal wordt beïnvloed door allerlei zaken. Religie is dan een van de factoren. Onze huidige moraal is mede beïnvloed door het christendom en het jodendom. En ik voeg er meteen aan toe: door de godsdiensten van de Grieken, Romeinen, Hunnen, Vikingen, Germanen, maar op die laatste toevoeging zitten de vraagstellers doorgaans niet te wachten. Zij willen graag horen dat onze moraal diepgaand door het christendom is beïnvloed. Zodra zij dat hebben gehoord, gaan zij graag over tot de orde van de dag.

Dat laatste is onterecht, want wie ervan overtuigd is dat onze moraal diepgaand door het christendom is beinvloed, behoeft daar nog helemaal geen gunstig oordeel over te hebben. De historicus en journalist Peter Watson zei in een interview met CBC News op 5 mei 2007: 'Religie heeft de beschaving voor duizenden jaren op achterstand gesteld en de grootste fout in de geschiedenis van de beschaving is het ethisch monotheïsme geweest, het idee van de ene God. Laten we ons daarvan ontdoen en rationeel worden.'[462] Dit is het standpunt van vele vrijdenkers. Benjamin Underwood, een ijveraar voor de evolutietheorie, schreef *The Influence of Christianity on Civilization*.[463] Van de invloed van het christendom hoefde Underwood niet overtuigd te worden, wel van het moreel gehalte van die invloed: hij vond die verwerpelijk! Bertrand Russell schreef: 'Er wordt vaak gezegd dat het

helemaal verkeerd is religie aan te vallen, omdat religie mensen deugdzaam maakt. Dat is mij verteld. Maar ik heb het nooit gemerkt.' De gelovige George Bernard Shaw ging nog verder in zijn vijandigheid jegens de bestaande godsdiensten en zei: 'Er is tegenwoordig niet één geloofwaardige bestaande religie op de wereld.' Uit al die citaten blijkt dat het nog niets zegt dat onze cultuur diepgaand door het christendom of door een andere religie beïnvloed is. Waar het om gaat, is of dat een invloed ten goede is geweest.

> Wie de geschiedenis van het Westen bestudeert, ziet dat die invloed vaak bijzonder negatief was. De kruistochten werden gevoerd door christenen. De katharen werden massaal vermoord door christenen. De hugenoten werden geliquideerd door christenen. De heksenverbrandingen werden uitgevoerd door christenen. De uitroeiing van de indianen gebeurde door christenen. En de dramatische vernietiging van de joden werd uitgevoerd door Oostenrijkse, Hongaarse, Tsjechische, Slowaakse, Roemeense, Letse, Estse, Litouwse, Oekraïense, Kroatische, Italiaanse en Duitse christenen.

Maar dan nog. Het is ook mogelijk dat men zegt: Ja, het christendom heeft onze moraal beïnvloed. En ja, dat is in sommige gevallen een invloed ten goede geweest. Maar nu, nu moeten we die goede kanten van het christendom kunnen hooghouden op basis van zelfstandige argumenten – dat wil zeggen: argumenten die niets met dat christendom te maken hebben. Dit is een visie die je aantreft bij John Stuart Mill in *Three Essays on Religion*.[464] Hij beweert dat er nog iets belangrijkers is dan invloed, namelijk rechtvaardiging. Strikt genomen is het helemaal niet zo belangrijk waardoor onze cultuur is beïnvloed. Daarom zijn al die debatten ook zo zinloos. Doet er niet toe! Het gaat erom welke waarden we nu hoog willen houden en op basis van welke argumenten we dat denken te kunnen doen.

> In het verleden werden reeds voorstellen van morele normen en waarden vanuit een seculier perspectief opgemaakt. Kan je daar voorbeelden van geven?

Paul Kurtz heeft het in *Forbidden Fruit: The Ethics of Humanism* over 'algemene morele betamelijkheden, zoals integriteit, betrouwbaarheid, goedwillendheid en eerlijkheid'.[465] Deze deugden zijn niet

afhankelijk van religie. De eerste vrouwelijke hoogleraar in de filosofie in het Verenigde Koninkrijk, Susan Stebbing, presenteerde in haar boek *Ideals and Illusions* een lijst van *spiritual excellences* (spirituele hoogtepunten) die niet op een religieuze overtuiging gebaseerd waren, zoals liefde voor alle menselijke wezens; het genieten van creatieve activiteiten; respect voor waarheid; loyaliteit aan andere menselijke wezens; vrijgevigheid; genoegen scheppen in de schoonheid van de natuur en van kunst.[466] Met het gebruik van de term spiritualiteit in een atheïstische context liep zij vooruit op André Comte-Sponville en zijn boek *L'esprit de l'athéisme: introduction à une spiritualité sans Dieu*.[467] Kortom, aan atheïstische moraal en atheïstische spiritualiteit geen gebrek.

Bestaat er ook een seculiere stroming in de moslimwereld? Of is dat in de islam een contradictio in terminis?

Ik ben geen kenner van de moslimwereld, maar ik hoop het wel. Turkije heeft decennialang een seculiere koers gevaren en past nog steeds seculiere elementen toe, maar dat kon en kan alleen maar omdat het leger daar een machtsfactor van belang is. Het leger probeert de erfenis van Kemal Attatürk in stand te houden. Wat je volgens mij in elk geval moet doen, is voortdurend de problematische kanten van een godsdienstige traditie belichten. Tegelijk moet je nooit uitsluiten dat zo'n godsdienstige traditie zichzelf hervormt of gedwongen wordt, door kritiek vanbinnen en vanbuiten, zichzelf te hervormen. Je moet altijd de hoop op een geamendeerde godsdienst levend houden. Als je ziet hoe het jodendom en het christendom geëvolueerd zijn, dan moet iets vergelijkbaars mogelijk zijn met de islam.

Laat me de vraag anders stellen. Is de islam verenigbaar met een democratische rechtsstaat?

Ja, mits die islam de sharia verwerpt en leert leven met democratie, de rechtsstaat en de mensenrechten. Vooral dat laatste moet worden benadrukt. Als dat niet gebeurt, en de krachten om dat niet te doen zijn heel groot, dan zal de islam verstenen en verstarren tot het islamisme. Ik volg hierin Bassam Tibi. Hij maakt een onderscheid tussen geloof (islam) en de gepolitiseerde ideologische vormgeving aan dat geloof (islamisme). Dat laatste wijst hij af, het eerste niet. In de 19de

eeuw werd deze discussie veel onbevangener gevoerd dan wij tegenwoordig doen. De grote oriëntalist Ernest Renan stelde zelfs de superioriteit en inferioriteit van culturen aan de orde in een lezing aan de Sorbonne in 1883.[468] Hij zei toen dat ieder ontwikkeld mens duidelijk kan vaststellen dat de islamitische wereld in een inferieure positie zat. Iedereen die wel eens in Afrika geweest is of in de Oriënt, zegt Renan, moet onder de indruk komen van de factoren die tot een zekere geborneerdheid hebben geleid. Het is in ieder geval een cultuur die zich totaal gesloten houdt voor wetenschap en niet in staat is zich open te stellen voor nieuwe ideeën. In feite is het opstel van Renan uit 1883 een prelude op de vraag die de Amerikaanse oriëntalist Bernard Lewis in 2002 aan de orde stelde onder de titel *What went wrong?*[469] Wat is er misgegaan in die cultuur? Met het woord 'misgegaan' is al aangegeven dat het ooit goed ging met die moslimcultuur. Over de Afrikaanse cultuur kan je die vraag niet eens stellen. Afrika heeft nooit een positie gehad die vergelijkbaar is met die van de islamitische cultuur. Voor de islamitische cultuur daarentegen geldt dat deze een veelbelovende ontwikkeling doormaakte, maar stagneerde. De islam had wetenschappers en filosofen en domineerde eeuwenlang het christelijke Westen.

Renan gebruikt in dat kader het woord 'superieur' – een woord dat tegenwoordig vele progressieve intellectuelen de gordijnen injaagt. De islamitische cultuur wás superieur aan die van de christelijke wereld. Waarom is dat nu niet meer zo? Renan verwijst, net als vele andere 19de-eeuwse filosofen en wetenschappers, denk aan Darwin, Hegel, Comte, naar de ontwikkeling.[470] Hij vergelijkt een cultuur met een levend organisme, met een mens. En net zoals een mens bepaalde fasen doormaakt van kind tot volwassene, geldt dat ook voor een cultuur. Voor de islamitische cultuur geldt nu: toen het kind ongeveer tien of twaalf jaar oud was, ging het mis. Het ging een soort van fanatieke trots ontwikkelen. Het geloofde de waarheid in pacht te hebben. Die malle trots is de grote zonde van de moslim en hij ontwikkelde een diepe minachting voor onderwijs, voor wetenschap, voor alles dat de kern vormt van de Europese geest.

> Een van de punten waarop de islamitische beschaving zich onderscheidt, aldus Renan, is dat de godsdienstige Arabier zich ermee tevreden stelt de dingen te verklaren door een goddelijke schepper. Die ingesteldheid is tegengesteld aan die van het vrije wetenschappelijke onderzoek in het Westen.

Er waren ook andere tendensen. Sommige 'actieve geesten', zoals Renan ze noemt, als Al-Kindi, Avicenna en Alfarabi begonnen te speculeren over de eeuwige problemen die de mens zichzelf stelt zonder die definitief te kunnen oplossen.[471] Men noemde die mensen *filsouf* (philosophos). Maar het woord *filsouf* werd ook al snel opgevat als een twijfelachtige kwalificatie, als iets dat wezenlijk vreemd was aan de islamitische beschaving. Toch brachten die filosofen de cultuur van de 12de eeuw naar een hoogtepunt die sinds de antieke oudheid niet meer was gehaald. Die 12de eeuw was echter ook een omslagpunt. Daarna maakte de westerse cultuur een grote opgang. Abelard introduceerde een *rationalisme renaissant* (oplevend rationalisme) en Europa begon aan een spectaculaire evolutie waarvan de laatste fase zou worden gekenmerkt door wat Renan noemt *la complète émancipation de l'esprit humain* (de volledige emancipatie van de menselijke geest). Vanaf het begin van de 13de eeuw liet het Westen zijn inferieure status achter zich waardoor het gedurende vier of vijf eeuwen gekenmerkt was. De moslimlanden vielen toen in een diep ravijn. Renan spreekt van *la plus triste décadence intellectuelle* (de meest treurige intellectuele decadentie). De opgang van het Westen en neergang van het Oosten kunnen ook worden geïllustreerd aan de hand van de receptie van de grote filosoof Averroès. In de Arabische landen raakte Averroès in vergetelheid, precies op het moment dat zijn zegetocht in het Westen begon. Na 1200 is er bijna geen Arabische filosoof van naam meer die aanhang vindt in de islamitische wereld, aldus Renan.

Ook op politiek terrein is de invloed van de islam fnuikend geweest. En waarom? De islam gaat uit van een onlosmakelijk verband van het tijdelijke met het spirituele. 'De islam, dat is de onlosmakelijke eenheid van het spirituele met het tijdelijke, het is de heerschappij van een dogma (…).' Merk op dat waar Renan spreekt van 'de islam', Tibi zou spreken van 'islamisme'. Renan ziet eigenlijk geen ontwikkelingsmogelijkheden voor de islam, Tibi wel. In de eerste helft van de middeleeuwen heeft de islam de filosofie geduld, schrijft Renan. Niet omdat men daarvan heilzame invloed verwachtte, maar omdat men niet in staat was haar te onderdrukken. Maar toen de islam sterk genoeg was, heeft zij alles vernietigd. De religieuze terreur was aan de orde van de dag. Het is daarom ook onverantwoord om de islam te prijzen die de wetenschap en filosofie toestond. Dat deed de islam uit zwakte. Het is net zoiets als aan theologen de

ontdekkingen van de moderne wetenschap toeschrijven. Die ontdekkingen zijn niet gedaan dankzij de theologen, maar ondanks de theologen. Renan formuleert het als volgt: 'De islam van Avicenna en van Averroës prijzen, is net zoiets als het katholicisme prijzen van Galileï.'

Tegenwoordig klinkt ons dat ongemeen hard in de oren.

Wij zijn gewend ons dergelijke kritiek alleen maar te permitteren wanneer dat gepaard gaat met een even grote zelfkritiek. Maar ook die schuwt Renan niet. Zo stelt hij expliciet dat de westerse theologie niet minder repressief is geweest voor de vrije geest dan de islam. Het verschil is alleen dat de westerse theologie geen beslissende greep heeft kunnen krijgen op het vrije denken. Zij is er niet in geslaagd de moderne geest definitief te verstikken. Slechts in één land is de theologie erin geslaagd een nagenoeg complete stagnatie van het vrije denken te bewerkstellingen, namelijk het christelijke Spanje. Daar heeft een afschrikwekkend systeem van onderdrukking de wetenschappelijke geest geheel vernietigd. Wat in Europa alleen in Spanje gelukt is, werd de dominante lijn in de islamitische wereld.

Wat moeten we hiervan vinden? Het lijkt me voer voor cultuurfilosofen, maar één ding wil ik daarover kwijt en dat is een heel praktisch punt. Hoe het historisch ook zij, ik geloof niet in *history is destiny* (geschiedenis is noodlot). Dus hoe het ook gelopen is in het verleden, we leven nu en we moeten in deze wereld verder. We moeten nu proberen bepaalde normen van morele excellentie te formuleren en die na te streven en hoog te houden. En dat kan alleen maar wanneer we het cultuurrelativisme verwerpen. Frits Bolkestein schrijft in *Woorden hebben hun betekenis: Essays*: 'Bijna iedereen is het erover eens dat het Athene van de vijfde eeuw en het prerevolutionair Parijs van de achttiende eeuw hoogtepunten van de westerse beschaving waren. En zodra het woord 'hoogtepunt' valt, heeft men het over rangorde. Door een gelukkige constellatie van talenten en omstandigheden waren deze periodes brandpunten van intellectuele en artistieke creativiteit en staken zij uit boven wat eraan voorafging en wat erna kwam.'[472] Deze nuchtere observatie van Bolkestein lijkt mij van belang. Het voert ook onvermijdelijk tot een oordeel over beter en minder goed (of superioriteit en inferioriteit). Als men dat als grond hanteert om bepaalde landen uit te sluiten in Europees ver-

band moet men wel de pretentie koesteren dat de waarden van een democratische rechtsstaat superieur zijn aan die van een dictatuur.

> Ook een andere kritiek van Renan leeft vandaag nog verder. Religiekritiek, in dit geval kritiek op de islam, zou getuigen van weinig respect voor diegenen die deze godsdienst aanhangen.

Renan ontkent dat zijn kritiek ook maar iets met een gebrek aan respect te maken heeft. Boven alles staat de vrijheid en het respect voor de mens, zegt hij: *la liberté et le respect des hommes*. We moeten de religie ook niet proberen te vernietigen, voegt hij eraan toe. Maar we moeten ze ook niet stimuleren of ze verdedigen tegenover wie zich daarvan willen bevrijden. Dát is de opdracht waarvoor we staan. Dat is een kolossaal zware opdracht, zoals de recente geschiedenis ons leert. Ook Frits Bolkestein heeft dat ervaren. Hij heeft geprobeerd om in gesprekken met oriëntalisten als Abdullahi An-Na'im, Mohammed Arkoun en anderen de discussie over de islam te openen.[473] Voor Bolkestein waren dat uiterst ongrijpbare representanten van de islam. Ongrijpbaar, want de vrijzinnigheid (in Nederlandse zin, niet in de Belgische betekenis) die hun denken kenmerkt, maakt hun geloof tot op zekere hoogte immuun voor kritiek. Dat geldt ook voor het vrijzinnig christendom. Een Nederlandse vrijzinnige kan elke kritiek op de godsdienst afwimpelen, omdat hij de onaangename kanten van de religie nooit beschouwt als de kern van de religie. En wat de essentie wel is, daarover kan nooit helderheid worden verschaft, want dat is individueel bepaald. Wie aandringt op het formuleren van zo'n kern, omdat hij anders het zicht op het gespreksonderwerp verliest, krijgt het verwijt dat hij aan essentialisme lijdt.

Zo zien we ook Arkoun en An-Na'im alle kritiek op de islam afwijzen met het argument dat dit niet de ware islam is. Bolkestein probeerde de heren tot enige kritische reflectie te bewegen met de stelling: 'In alle islamitische culturen tref je gemeenschappelijke elementen aan: een zeker gebrek aan democratie, bepaalde opvattingen over de vrouw, over andere godsdiensten, over schrijvers als Rushdie.'[474] Weer luidt het antwoord van An-Na'im dat dit niet de ware islam is – niet de islam, zoals door God bedoeld, denk ik dan maar. En ook weer niet God zoals die zich in de 'heilige' schrift heeft geopenbaard, maar een God waarvan alleen An-Na'im de eigenschappen kent omdat die zich persoonlijk aan An-Na'im heeft geopenbaard.

Het lijkt of An-Na'im steeds een vluchtweg zoekt om toch maar zijn geloof weg te houden van elke vorm van kritiek.

Hetzelfde patroon tekende zich ook weer af tijdens de gesprekken van Bolkestein met Mohammed Arkoun in *Islam en democratie: Een ontmoeting*.[475] Arkoun is voortdurend gepreoccupeerd met het bestrijden van een 'wijdverbreide opvatting in het Westen' dat het verval van de islam te wijten zou zijn aan een dogmatische verstarring van een religie, die volgens de uitleg van Renan, vijandig staat tegenover filosofie en wetenschappen. Maar voor Arkoun staat kennelijk a priori vast dat Renan het bij het verkeerde eind heeft. De grootste oriëntalist van de 19de eeuw wordt door Arkoun overigens een 'activist' genoemd. De gedachteloze afwijzing van alle 19de-eeuwse oriëntalistiek is sinds Edward Said courant geworden in kringen van arabisten.[476]

De zinnen van Arkoun rollen als grootscheepse generalisaties over ons heen. Als het om de duistere opvattingen van de positivisten gaat, wordt niemand met naam en toenaam genoemd, worden geen boektitels aangehaald, geen passages geciteerd. Met brede penseelstreken wordt neergezet waar het kwaad zich bevindt: in de 'positivistische arrogantie die denkt dat de wetenschap alles oplost'. Wie zou daarvan tegenwoordig nog in de ban zijn, denk je dan? Heb jij wel eens gedacht dat de wetenschap liefdesperikelen oplost? De honger in de wereld? Oorlog? Ja, er zijn mensen die denken dat je beter naar de dokter kan gaan dan naar een medicijnman. Er zijn ook mensen die zeggen dat ze liever naar de medicijnman gaan dan naar de dokter, tot ze zelf een kwaadaardige ziekte hebben en een modern ziekenhuis bezoeken. Mahatma Gandhi was zo iemand.

Dr. M. J. Kater die verbonden is aan het wetenschappelijk comité van de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) stelde in april 2011 dat het secularisme een vorm van religie is.[477]

Al naar gelang je het woord religie wilt definiëren, is het dat ook, dat hebben we al behandeld. Het is in ieder geval net zo belangrijk als religie. Maar interessant is dat het hier gaat om een christen die dat stelt. Hiermee raken we de essentie van het debat. Zowat alle vertegenwoordigers van de geopenbaarde godsdiensten proberen het secularisme voor te stellen als een geloof. Tegelijk blijven ze vasthouden

aan de overtuiging dat hun geloof de enige waarheid is en zou moeten worden aangehangen door de rest van de wereld. Dàt is de kern van het probleem van de multiculturele, en vooral multireligieuze samenleving. Ze voeren een strijd die ze nooit kunnen winnen. Die tegenstrijdigheid van 'waarheden' kan alleen opgelost worden binnen een seculiere staat waarin iedereen mag denken en geloven wat hij of zij wil, maar waarin ook de grenzen getrokken worden waarbinnen het samenleven moet gebeuren.

17

Atheïsme als uitgangspunt

Atheïsme is een vorm van nederigheid.

ANDRÉ COMTE-SPONVILLE

Je wordt gezien als een uitgesproken atheïst.

Paul Cliteur: Ik verdedig liever het secularisme dan het atheïsme. De term atheïsme wordt voor te veel gebruikt om nog enige onderscheidende betekenis te hebben. Laat ik een paar betekenissen presenteren die aangeven hoe het woord wordt gebruikt en vervolgens aangeven of ik mijzelf als atheïst in die betekenis beschouw of niet. (1) Een atheïst is iemand die elke godsconceptie, wat ook de inhoud daarvan mag zijn, afwijst. In die zin ben ik geen atheïst. (2) Een atheïst is iemand die gelovigen hun recht om te geloven wil ontzeggen. Een rare opvatting over atheïsme, maar die interpretatie doet opgeld. Het zal niet verbazen: ik ben in deze zin zeker geen atheïst. (3) Een atheïst is iemand die geloof achterlijk vindt. Nodeloos om te zeggen: maar in die zin ben ik ook geen atheïst. (4) Een atheïst is iemand die denkt dat met het secularisatieproces geloof zal verdwijnen. Alweer ben ik geen atheïst. (5) Een atheïst is iemand die het hoogst onwaarschijnlijk acht dat God zich heeft geopenbaard aan één specifiek volk dat leefde in wat we tegenwoordig het Midden-Oosten noemen. In deze zin ben ik wél atheïst! (6) Een atheïst is iemand die het onwaarschijnlijk acht dat God een zoon in mensengestalte heeft voortgebracht die hier, op aarde, bepaalde opdrachten moest vervullen om daarmee de

mensen vrij te kopen van een soort schuld die zij op zich hebben geladen door niet te luisteren naar Gods geboden. Ook zo ben ik een atheïst! En zo kunnen we nog wel meer omschrijvingen van atheïsme de revue laten passeren. Volgens sommige van die omschrijvingen ben ik een atheïst, volgens andere niet.

Wat betekent jouw specifieke atheïsme dan voor jezelf?

De volledige verantwoordelijkheid nemen voor al mijn morele beslissingen. Het betekent een oriëntatie op dit leven, niet op een leven hierna. Het betekent dat je serieus rekening houdt met het feit dat dit wel eens het enige leven kan zijn. Is dat erg? Mark Twain schreef in 1904: 'Ik heb al lang geleden mijn geloof in onsterfelijkheid verloren – ook mijn belangstelling ervoor (…). Ik heb mij dit leven laten smaken en het is genoeg (…). Vernietiging van dit leven jaagt mij geen schrik aan, want dat heb ik al ervaren voordat ik geboren was.'[478]

Kan je het niet-bestaan van God bewijzen? Als je dat al tot waarheid neemt, dan bots je automatisch met het kritisch-rationalisme van Karl Popper voor wie de waarheid gewoon niet bestaat.

Met zekerheid stellen kan je niets, en al helemaal niet over iets dat onze totale ervaringswereld overschrijdt. Maar met welke god zou je rekening moeten houden? Wedden op God, zoals Pascal aanraadde, is makkelijk.[479] Maar op welke god moet je wedden? En als je verkeerd zit, word je dan niet door een concurrerende god gestraft in een leven na dit leven? Dan kan je beter helemaal niet wedden op een god in de hoop dat je enige neutraliteit kan bewaren in de grote strijd der goden om de aandacht van de mensen.

Vraag is of er wel een God kan bestaan?

Doorgaans schrijft men aan God de volgende specifieke eigenschappen toe: eenheid, zelfstandigheid, eeuwigheid, scheppingskracht, transcendentie, almacht, alwetendheid, persoonlijkheid, volkomen goedheid, heiligheid, interventionistisch, rechter en beloner. Het aardige van die eigenschappen is dat je daarmee een beeld kunt vormen van God. Ik zou secularisten, atheïsten en agnosten als groep ook altijd aanraden op de vraag 'geloof je in God?' niet direct met een 'ja'

of 'nee' te antwoorden, maar altijd een wedervraag te stellen: 'In welke god?' Daarop luidt dan meestal het antwoord van vragensteller dat hij dat niet weet. Hij bedoelt, zegt hij (of zij): *elke god*. Ik zeg soms dat ik niet geloof in het bestaan van de christelijke, joodse of islamitische god, maar dat ik een agnostische positie inneem ten aanzien van andere goden. Verbijstering is doorgaans de reactie. Toch is het een goed antwoord. De reden daarvoor is dat de monotheïstische god een god is met eigenschappen. Dat maakt het een stuk eenvoudiger om over die god iets te zeggen. Maar een god zonder duidelijke eigenschappen, de god van Tony Blair en Karen Armstrong bijvoorbeeld, kan men eigenlijk niet aanvaarden noch verwerpen. Wat je dan moet doen, is om meer informatie vragen.

Misschien is de volgende vergelijking verhelderend. Stel, ik vraag jou: vind je Marie-Antoinette aardig? Dan is jouw antwoord: welke Marie-Antoinette? Je wilt iets meer weten over Marie-Antoinette voordat je antwoordt. Is het je buurvrouw die Marie-Antoinette heet? Is het de vrouw die we vorig jaar op een conferentie hebben ontmoet? Is het de historische figuur Marie-Antoinette?

Is agnosticisme geen beter uitgangspunt?

Agnosticisme is voor allerlei zaken in het leven wel een goede uitgangspositie maar niet ten aanzien van de god van jodendom, christendom en islam. Over die god valt namelijk op basis van zijn eigenschappen best iets te zeggen. Een andere sfeer waar het agnosticisme volgens mij een goede uitgangspositie lijkt, is de politieke filosofie. Meer in het bijzonder in de staat/religie-verhoudingen. De staat zou zich in die zin agnostisch moeten opstellen ten opzichte van religie. De staat zou moeten zeggen: 'Ik weet niet welke religie de ware religie is. Religies zijn mij in beginsel allemaal even lief. Zolang religies de staat niet ondermijnen, mogen zij allemaal bestaan en welke de ware religie is, daar beslist de overheid niet over.'

Volgens de bekende Britse ethica Elizabeth Anscombe kan men autonoom wél ethische opvattingen afleiden van een religie, in casu van de katholieke kerk.[480]

Je kunt natuurlijk volkomen autonoom vaststellen dat de kerk gelijk heeft over bepaalde ethische zaken. Je kunt bijvoorbeeld zonder een

enkele verwijzing naar de katholieke kerk een standpunt ontwikkelen over euthanasie, het vervolgens vergelijken met het standpunt van de kerk en dan constateren: de kerk heeft het bij het juiste eind. Je kunt ook een standpunt afleiden uit religie zoals jijzelf die verstaat en dan kijken of dat overeenkomt met hoe de kerk daarover denkt. Dat deed Luther. Hij liet zich niet voorschrijven hoe hij zijn religie moest interpreteren. Maar ook de weg van Luther zal uiteindelijk resulteren in volkomen autonomie. Dat wil zeggen: ook religie kan niet voorschrijven hoe je ethisch over een bepaalde kwestie moet denken.

> We zouden de gok van Pascal kunnen volgen? Volgens hem heb je gewoon de meeste kans op een mogelijk goed leven na de dood door in God te geloven.

Dat kan je doen, maar het is een onzinnig standpunt. Pascal had nog geen weet van de vele goden waartussen je tegenwoordig kunt kiezen. Pascal beperkte zijn argument tot het kiezen tussen de christelijke god en geen god. Vandaag zou hij voor zijn verkeerde keuze voor de christelijke god eeuwig kunnen worden gefolterd door de god van de Vikingen of die van de moslims, Zeus of een hindoegod. Al die goden stellen mensen eeuwige straffen in het vooruitzicht als ze de verkeerde keuze maken. Is het dan niet beter om geen keuze te maken? Wie neutraal blijft, krijgt misschien met geen enkele god ruzie.

> Het atheïsme werd heel lang beschouwd als een bijzonder laakbare houding. Wanneer is het atheïsme ontstaan en hoe heeft het zich in de loop van de geschiedenis ontwikkeld?

Atheïsme is nooit echt populair geweest en is bijna altijd zwaar bestraft, niet alleen in het christelijke Europa, maar ook in de Griekse en Romeinse oudheid. Maar de Grieken en Romeinen stonden wel veel toleranter tegenover religieuze heterodoxie dan de monotheïsten. De Romeinen accepteerden dat iedereen zijn eigen goden aanbad en werden alleen zenuwachtig wanneer die goden een bedreiging vormden voor de politieke orde. Dus wanneer men de staat in gevaar bracht. In het monotheïsme ligt dat anders. In het monotheïsme wordt ongeloof (atheïsme) of ander geloof (ketterij) niet alleen bestreden wanneer dat de staat in gevaar brengt, maar om intrinsieke redenen: het

is God onwelgevallig. Je zult in het Oude en Nieuwe Testament tevergeefs zoeken naar een erkenning van wat wij tegenwoordig godsdienstvrijheid noemen. In talloze verhalen in het Oude Testament worden ongelovigen gestraft door de Heer zelf, door de profeten (zie het verhaal van Elia uit 1 Koningen) of door mensen die denken dat zij voor de eer van God moeten opkomen door ongelovigen of ketters te straffen (zie het verhaal van Pinechas uit Numeri 25). De intolerantie die zich zo uitvoerig gemanifesteerd heeft in de Europese geschiedenis, heeft een basis in de 'heilige' geschriften. Het is pas in de 18de eeuw dat steeds meer denkers zich openlijk uitspraken voor het atheïsme, hoewel dat in die tijd nog steeds gevaarlijk was. Zelfs vandaag blijft geloofsafval, zoals in de islam, een riskante daad.

Zou je Socrates, Epicurus, Lucretius, Spinoza, Voltaire, John Stuart Mill en Darwin kunnen omschrijven als atheïsten?

Wie precies atheïsten waren, zullen we nooit weten. Dat hield men immers verborgen. De sancties waren niet mals. Dat was al zo in de Oudheid. Anaxagoras moest vluchten om zich te onttrekken aan een wet die het verbood astronomische speculaties te ontwikkelen die in strijd waren met de religie.[481] Protagoras verdronk toen hij op de vlucht was een soortgelijke aanklacht.[482] Socrates werd veroordeeld tot het drinken van de gifbeker vanwege zijn onorthodoxe opvattingen over de goden, waarmee hij de jeugd zou hebben geïnfecteerd.[483] Giordano Bruno verloor in 1600 zijn leven op de brandstapel nadat hij acht jaar lang gefolterd werd in de kerkers van het Vaticaan.[484] René Descartes publiceerde in de 17de eeuw zijn manuscript *Le Monde* niet, toen hij hoorde over de problemen die Galilei met de kerk had.[485] Spinoza liet zijn *Ethica* pas postuum verschijnen en publiceerde zijn *Theologisch-politiek Traktaat* niet in de landstaal.[486] Thomas Paine en ook zijn uitgever kregen in de 18de eeuw enorme problemen met de publicatie van *The Age of Reason,* een kritiek op het traditionele geloof en een verdediging van zijn eigen deïstische opvattingen.[487] Immanuel Kant kreeg een schrijfverbod opgelegd over religieuze aangelegenheden.[488] Denis Diderot werd opgesloten in Vincennes vanwege de publicatie van zijn *Lettre sur les aveugles*.[489] Joahann Fichte kreeg problemen na beschuldigingen van atheïsme.[490] Het ging niet altijd om de meest radicale sancties, zoals dood door verbranding. Je kon ook je professoraat verliezen, zoals David Frie-

drich Strauss in Tübingen overkwam.[491] Ernest Renan verloor zijn leerstoel aan het Collège de France.[492] Ludwig Büchner werd in Tübingen geweerd.[493] Pogingen om Ernst Haeckel van zijn leerstoel in Jena te krijgen, mislukten.[494]

Hoe kan je onder dat soort omstandigheden weten wat iemand werkelijk denkt? Weten wij wat Voltaire werkelijk dacht? Of John Stuart Mill? Deze filosoof nam naar alle waarschijnlijkheid iets voorzichtiger standpunten in dan hij werkelijk dacht.[495] Als Mill over de radicale religieuze opvattingen van zijn vader schreef, denk ik dat hij in feite over zichzelf schrijft, maar dat hij dat niet openlijk uit wilde spreken. Natuurlijk is dit speculatief.

Is een maatschappij die gebaseerd is op het atheïsme en enkel atheïsten kent wel haalbaar?

Ja, Nederland bewijst het. Denemarken ook. Bovendien kent een religieus land als Italië geen hoogstaandere moraal. De eerste verlichtingsdenker die dit punt aan de orde stelde, was Pierre Bayle. Hij is de schrijver van het bekende *Dictionnaire historique et critique*.[496] Bayle was protestants opgevoed, bekeerde zich tot het katholicisme en keerde daarna terug tot het protestantisme. Vanaf 1680 woonde hij in Nederland; ook hier pleitte hij voor tolerantie, voornamelijk door polemisch stelling te nemen tegenover de intolerante calvinistische theoloog Pierre Jurieu.[497] Bayle scheidde nadrukkelijk religie van moraal. Aan die scheiding zitten allerlei kanten. Je kunt het bijvoorbeeld empirisch uitwerken. Dat wil zeggen dat je erop wijst dat religieus gemotiveerde mensen niet noodzakelijk beter handelen dan niet-religieus gemotiveerde mensen. Dat zie je ook bij Bayle. Hij hanteert een voorbeeld dat heel lang tot de verbeelding zou blijven spreken: hij werpt de vraag op of een samenleving van ongelovigen zou kunnen bestaan. Dat wil zeggen: een maatschappij met mensen die niet geloven in onsterfelijkheid en in God. Bayle denkt van wel en hij voert daarvoor een opmerkelijk bewijs op. In het artikel uit zijn *Dictionnaire* over de Sadduceeërs zegt hij dat de Sadduceeërs moreel beter handelden dan de Farizeeërs. En dat terwijl de Sadduceeërs níet en de Farizeeërs wél in de wederopstanding geloofden.

> Het atheïsme is op zijn retour. Dat is de centrale stelling van Alister McGrath, een hoogleraar historische theologie in Oxford en hoofd van Wycliffe Hall. Van huis uit was hij een overtuigde atheïst maar werd lid van de anglicaanse kerk en een vooraanstaand figuur van de evangelische stroming binnen het Britse kerkgenootschap. Wat volgens hem begon als een revolutionaire wereldvisie die de mens moest bevrijden uit onderdrukking en bijgeloof ontaardde in de loop der jaren al snel tot een missie die in fanatisme niet onderdoet voor die van haar gelovige tegenstanders. Hij verwijst naar het atheïsme tijdens de Franse Revolutie, onder het communisme van Stalin, Mao en Pol Pot en zelfs naar Hitler.[498]

McGrath is een hele interessante man en hij heeft mooie boeken geschreven. Maar hij maakt ook grote fouten en redeneert soms heel slordig. Dat de ontkenning van het godsbestaan op zijn retour is, wordt duidelijk weerlegd door de feiten. Er is weliswaar een opleving van religieus geloof, maar er is ook een opleving van het atheïstisch gedachtegoed, getuige het enorme succes van mensen als Dawkins, Hitchens, Harris en anderen. Het argument van McGrath tegen het nieuwe atheïsme zijn de misdaden van het nazisme en het communisme. Dat waren atheïstische bewegingen en zij hebben tot veel geweld aanleiding gegeven. Is dat overtuigend? Ik denk het niet. Allereerst was het nazisme bepaald geen atheïstische beweging, zoals allerlei literatuur over de 'religie van Hitler' duidelijk heeft gemaakt. Ook jouw boek over Pius XII legt daar getuigenis van af.[499] Maar het communisme was wel een atheïstische beweging. We zouden ons dus daartoe moeten beperken om de these van McGrath te wegen. Waarom heeft het communisme zo kunnen ontaarden? Daarop zijn twee antwoorden. Het eerste is dat het communisme ook een soort politieke religie is. Het communisme is geen nuchtere politieke beweging, maar een soort van geseculariseerde (of schijnbaar gesecula-riseerde) heilsideologie. Het patroon van die politieke religie wordt bovendien vergaand bepaald door de ideële historische oorsprong: het monotheïsme. Een tweede antwoord op McGrath is: wat het communisme fanatiek maakte, was niet het atheïsme. Het communisme is een fanatieke ideologie tout court, en dat fanatieke karakter is niet logisch verbonden met het atheïstische karakter van die ideologie. Atheïsme is op zichzelf niets meer dan niet geloven in God. En wie niet gelooft in God, denkt niet dat alles geoorloofd is. Integendeel,

dan is de mens volledig moreel verantwoordelijk voor alles wat hij doet.

McGrath begeeft zich op het morele vlak. Hij verwijst naar *De gebroeders Karamazov* van Dostojevski waarin de hoofdfiguur stelt dat 'als God niet bestaat alles is toegestaan'. Zit er geen grond van waarheid in?

Nou, nee. Een wereld zonder God legt juist een enorme verantwoordelijkheid op de schouders van de mens, zoals existentialisten als Sartre en Camus hebben geleerd. Je kunt niet zeggen dat als God niet bestaat we terechtkomen in een situatie waarin geen moreel goed en kwaad meer bestaat.[500] 'Alleen atheïsme kan vandaag vrede brengen in de wereld,' zei André Gide al in de jaren 40.[501]

Volgens McGrath heeft het atheïsme onvoldoende respect voor culturele verscheidenheid.

Ook hier verwart McGrath weer een paar dingen. Als jij zegt dat de aarde het middelpunt van het universum vormt en niet de zon en ik spreek je tegen, dan zou het een beetje mal zijn wanneer je mij verwijt dat ik geen respect heb voor culturele verscheidenheid. Ik wijs je gewoon op een fout. Ik wil je niet monddood maken. Ik wil je niet marginaliseren of uitsluiten. Ik doe niets anders dan van mens tot mens reageren op iets wat je zegt. En dat mag jij ook tegenover mij doen. Dat is trouwens ook wat wij nu aan het doen zijn. Wij zijn elkaar aan het 'erkennen' als menselijke wezens met opvattingen en wij 'eren' elkaar als mensen door elkaar als serieuze gesprekspartners te beschouwen. Dat wordt niet anders wanneer jij zou zeggen dat je denkt dat de wereld is geschapen door een liefhebbende god die zijn zoon heeft laten lijden voor onze zonden. Als ik dat een raar standpunt vind dan heb ik niet alleen het morele recht, maar eigenlijk ook de morele plicht om te zeggen: 'Sorry Dirk, daar denk ik anders over.' Als ik zou denken: 'Dirk is niet goed bij zijn hoofd', maar ik zou zeggen: 'Ik respecteer dat' dan bedrieg ik jou, mijzelf en de mensheid. Wij hebben de morele plicht om de waarheid te spreken zoals we die zien. Natuurlijk, er zijn allerlei situaties waarin dat niet zo gemakkelijk kan. Maar wat ik net als norm heb geformuleerd, zou toch het ideaal moeten zijn. Kortom, de multiculturalistische norm dat je in dit verband verscheidenheid kan opvoeren, is op niets gebaseerd.

> 'Moraal kan niet autonoom zijn, dan wordt hij zielloos, dan krijg je alleen een samenleving met regels. De liefde ontbreekt, het hart is eruit,' aldus dr. Kater. 'Het hart van het christelijk geloof is God liefhebben boven alles en je naaste als jezelf.' Moet er dan nog meer zijn?

Ik heb met dr. Kater gediscussieerd in 2011. Het gesprek verliep respectvol, in die zin dat je kan zien dat twee mensen bezig zijn met het formuleren van de waarheid zoals zij die zien, zonder retorische uitvallen en ergernissen. Zo moeten gesprekken over levensbeschouwelijke aangelegenheden verlopen, gebaseerd op respect voor de ander, niet noodzakelijk voor zijn opvattingen. De fout die tegenwoordig vaak gemaakt wordt, is dat men dat omdraait. Men begint te zeggen: 'Ik respecteer jouw opvattingen.' Enfin, ik val in herhaling. Nu dus je vraag: is die moraal zonder God niet kaal? Een moraal zonder hart? Ik kan daarop alleen maar zeggen dat ik dat zo niet ervaar. Ik ervaar juist een moraal die gebaseerd is op een boek dat duizenden jaren geleden is gemaakt en opgetekend door mensen die er misschien ook niet veel van begrepen, als een moraal zonder hart. En lees de Bijbel en de Koran. Lees wat daar aan normen wordt aanbevolen en vraag je dan eerlijk af: kunnen wij dat nu nog accepteren?

> Er zijn tendensen om het mythische denken op gelijke voet te plaatsen met het rationele denken. In Nederland knipte de Evangelische Omroep passages over de evolutietheorie uit een BBC-documentaire. Er gaan ook steeds meer stemmen op om intelligent design (een vorm van creationisme) in scholen te onderwijzen naast de wetenschappelijke evolutietheorie.[502] Het zijn tekenen aan de wand, aldus Anne Provoost, dat we als atheïsten weer in het verweer moeten gaan.[503]

Dat is inderdaad een zorgwekkende evolutie. Maria van der Hoeven, de voormalige christelijke Nederlandse minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen – let vooral op die laatste titel – opperde in 2005 dat intelligent design misschien wel aangewezen was om onderwezen te worden naast de wetenschappelijke evolutietheorie.[504] Haar argumentatie was de volgende: 'We moeten toch erkennen dat de evolutietheorie niet compleet is, dat we nog steeds nieuwe dingen ontdekken (…) Als er verschillende opvattingen over evolutie zijn, moeten we die naast elkaar zetten.' Daarmee geeft ze de indruk dat intelligent design een soort wetenschap is, maar dat is helemaal niet

het geval. Gelukkig heeft de Tweede Kamer en de toenmalige regering Balkenende haar voorstel naast zich neergelegd. Maar creationisten blijven steeds nadrukkelijker bij die eis, niet alleen in Nederland maar ook in andere Europese landen. Academici, schooldirecties en bibliothecarissen worden bestookt met dergelijke onzin. Denk aan de massale verspreiding van het boek *The Atlas of Creation* van de Turkse auteur Harun Yahya waarin de geldigheid van de evolutietheorie wordt ontkend.[505]

Toch een lichte correctie op Provoost: ik weet niet of het atheïsten moeten zijn die in het verweer moeten gaan. De vraag is of we in het kader van respect voor religie moeten accepteren dat in het gewone onderwijs theorieën worden gedoceerd die niets met wetenschap te maken hebben maar met ideologische, religieuze opvattingen. Eigenlijk zou iedereen daar tegen moeten zijn, ook gelovigen. We doceren ook geen communistische visie op evolutie. Tegen dit soort misbruik van religie zou iedere gelovige zich moeten verzetten.

Zijn atheïsten per definitie secularisten en omgekeerd?

Dat zijn twee verschillende dingen die niet noodzakelijk met elkaar te maken hebben. Een secularist is iemand die bepleit dat de staat zich neutraal opstelt tegenover godsdienst. Dat wil zeggen: de staat mag de godsdienst niet steunen, maar ook niet aanvallen. Een atheïst is iemand die denkt dat er geen goede argumenten bestaan voor de stelling dat God bestaat. Het eerste, secularisme, is een standpunt over moraal en politiek. Het tweede, atheïsme, is een standpunt over een levensbeschouwelijke kwestie. Een voorbeeld van een atheïst die geen secularist is, is Stalin. Die wilde namelijk godsdienst met het machtsapparaat van de staat uitroeien. Een voorbeeld van een secularist, althans in een bepaalde periode van zijn ontwikkeling, die geen atheïst is, is Lamennais.[506] Lamennais begon als een katholieke hervormer, maar vanwege de geringe geneigdheid bij het Vaticaan om zijn hervormingsvoorstellen over te nemen, raakte hij steeds meer vervreemd van de kerk. Hij stierf totaal gedesillusioneerd en wilde ook geen geestelijken meer aan zijn sterfbed hebben. Eén van de punten waarop Lamennais met de kerk van mening verschilde, is dat hij steeds scherper ging inzien dat de scheiding van kerk en staat een goede zaak was. Die scheiding van kerk en staat was niet alleen in het voordeel van de staat, maar ook van de kerk. Ik vind dat een be-

langrijk gegeven omdat je daarmee duidelijk kan maken dat een atheist niet noodzakelijk een secularist behoeft te zijn en een secularist niet noodzakelijk een atheïst.

> In Nederland bestaat sinds kort een Atheïstische Seculiere Partij. Ze komt op voor een volledige scheiding van religie en staat, voor exclusief openbaar onderwijs, geen aparte wetten voor religies en het respecteren van religie in de privésfeer. Zou je voor zo een partij stemmen of er actief aan deelnemen?

Ik zou een atheïstische partij niet steunen, een secularistische partij wel. Atheïsme vind ik geen zaak van de politiek. Secularisme wel. Het is van belang dat religieuze privileges opgeruimd worden. In de punten die je nu opnoemt, komt het secularisme naar voren – en dat vind ik dus goed. Maar dan vind ik wel het woord atheïsme in de naam van de partij misleidend.

> Tegenwoordig is veel te doen over de zogenaamde nieuwe atheïsten zoals Richard Dawkins, Christopher Hitchens, Sam Harris, en anderen, naar wie je reeds enkele keren hebt verwezen. Beschouw jij jezelf ook als een nieuwe atheïst?

Ik ben veeleer een oude atheïst. Ik ben eigenlijk al vanaf mijn 17de of 18de betrekkelijk intensief bezig met geloof en levensbeschouwing. Het atheïsme van Dawkins en Hitchens is betrekkelijk recent. Bovendien, zoals ik eerder heb aangegeven, ben ik niet zozeer een atheïst als wel een secularist. Dat is gewoon belangrijker. Wel vind ik dat de boeken van Harris, Hitchens en Dawkins heel onderhoudend en wat kracht van argumentatie betreft ver uitstijgen boven de meeste boeken die ik gelezen heb. Ik zeg dat zo expliciet omdat het de gewoonte is in bepaalde kringen om een beetje schamper te doen over de nieuwe atheïsten. Ten onrechte. Zij hebben de discussie over geloof opnieuw een enorme impuls gegeven. Met name Harris heeft vele clichés over het vreedzaam karakter van religieus geloof ontmaskerd. Hitchens combineerde zijn atheïsme met een grote inzet voor belangrijke waarden als het vrij onderzoek en de vrijheid van meningsuiting. Je moet zijn discussies op internet zien met Tariq Ramadan, Tony Blair, Dinesh d'Souza en vele anderen.[507] Hij schitterde in die discussies en was ongelooflijk gevat en geestig. Het is heel naar dat hij zo ernstig ziek werd en stierf op 15 december 2011.

Men verwijt veel atheïsten ook dat ze Verlichtingsfundamentalisten zijn.

Tja, wat is een Verlichtingsfundamentalist? Ik geloof niet dat er iemand is die dat weet, ook niet de mensen die het etiket gebruiken. Veel mensen zijn *fencesitters*. Zij zitten op het hek en kijken hoe de zaak zich ontwikkelt. Zelf nemen zij geen standpunt in. Zij denken dat de Verlichtingswaarden vanzelf gehandhaafd blijven en dat zij daar niets voor hoeven te doen. Wie zich daar wel voor inzet, ervaren zij als een zeloot. De dominante wereldbeschouwing is die van het zelfgenoegzaam cynisme: het komt vanzelf wel goed. Dat zou wel eens een misrekening kunnen zijn.

Je bent zelf niet altijd vriendelijk voor mensen die geloven in de emanciperende kracht van religie. Je noemt ze Verlichtingsoptimisten, namelijk mensen die denken dat het uiteindelijk wel goed zal komen voor zover men geen enkele godsdienst voor het hoofd stoot. Zij claimen de vrijheid 'om niet te worden tegengesproken'. Hebben ze hier geen punt?

Vind je het onvriendelijk om tegen iemand te zeggen dat hij overmatig optimistisch is? Ik zie daarin weinig diskwalificerends. Ik bedoel daarmee dat het Verlichtingserfgoed voortdurend onderhoud vergt om te kunnen voortbestaan.

Ben je eigenlijk antireligieus?

Helemaal niet. Ik heb geen bezwaren tegen religie wanneer ze geen staatkundige privileges opeist. Ook niets tegen religie die zichzelf niet boven de moraal plaatst. Maar het probleem met de monotheïstische godsdiensten is dat zij zulke enorme pretenties hebben dat men zich daar als het ware wel kritisch tegenover moet opstellen. Overigens bestaan er nog verschillen tussen de drie monotheïstische godsdiensten. Weliswaar gaan ze alle drie uit van het idee van een almachtige volkomen goede God die zich met het leven van zijn schepselen intensief bemoeit, maar over de figuur van Jezus Christus is er een verschil. Ik vind theologisch-dogmatisch het christendom de meest onaanvaardbare theologie hebben. Die theologie is namelijk gebaseerd op de gedachte dat God zijn eigen zoon een marteldood heeft laten sterven om de mensen te verlossen van zonden. Dat is moreel volkomen onaanvaardbaar.

18

Het belang van kennis en kritiek

Kritiek is, naast zelfkritiek, een noodzakelijk middel om tot de waarheid te komen.

ETIENNE VERMEERSCH

Een belangrijk onderdeel van een harmonieuze samenleving ligt in het vermogen van haar burgers om kritisch te zijn, zowel tegenover zichzelf als tegenover anderen. Dat betekent dat kinderen op school en thuis moeten opgevoed worden tot kritische burgers.

Paul Cliteur: Dat is inderdaad enorm belangrijk. Onderwijs en opvoeding zijn de cruciale factoren om te komen tot samenlevingen en tot een wereld waarin mensen uit diverse culturen en met diverse religies elkaars verschilpunten leren en begrijpen, maar ook een aantal fundamentele waarden aanleren die ze moeten respecteren. Het belang van goed onderwijs wordt ook benadrukt in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens: 'Het onderwijs zal gericht zijn op de volle ontwikkeling van de menselijke persoonlijkheid en de versterking van de eerbied voor de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden. Het zal het begrip, de verdraagzaamheid en de vriendschap onder alle naties, rassen of godsdienstige groepen bevorderen.' In die zin is louter religieus onderwijs ronduit een catastrofe. Daar gaat het niet om de ontwikkeling van de menselijke persoonlijkheid maar om de ondergeschiktheid van het individu aan de groep en conformiteit aan bestaande tradities. In zijn boek *Lof der Godloos-*

heid schrijft de Spaanse filosoof Fernando Savater: 'De kern van de zaak is dat kinderen uiteindelijk niet worden opgevoed voor harmonie binnen de familie, maar voor harmonie binnen de samenleving.'[508] Vandaar de afkeer van Savater voor religieuze scholen waar kinderen worden opgevoed tot gelovigen en niet tot kritische burgers. De vorming van kinderen tot kritische personen had hij al eerder uitgewerkt in zijn indrukwekkende boek *De waarde van opvoeden*: 'Dit is meteen een van de belangrijkste vraagstukken in modern onderwijs: het wekken bij het kind van een zekere wetenschappelijke scepsis en een zeker wantrouwen tegenover traditionele opvattingen, bij wijze van antidogmatische methode om met een minimum aan vooroordelen tot een maximum aan kennis te komen.'[509] Het louter religieus onderwijs staat daar lijnrecht tegenover.

> Toch wordt er vanuit religieuze hoek op aangedrongen om juist meer aandacht te besteden aan geloof, zelfs in openbare scholen.

De belangrijkste reden van gelovigen om religie in het onderwijs te versterken is gewoon de angst dat hun kinderen anders hun geloof zouden verliezen. Dat kwam goed tot uiting in een uitspraak van het kamerlid Ahmed Marcouch: 'Openbare scholen moeten veel meer ruimte bieden aan religie, en dan vooral aan de islam. (…) Het uitgangspunt moet zijn dat een moslimjongere in het openbaar onderwijs terecht kan zonder zijn religie te verloochenen.'[510] Hij vindt zelfs dat er op school moet onderwezen worden over de schepping van de aarde door God. Dat kan natuurlijk niet. Scholen dienen om wetenschappelijke kennis door te geven, geen fantasie of sciencefiction. Stel dat men ook het verhaal van de zondvloed en de Ark van Noah zoals verteld in Genesis en in soera Noah, zou aanleren. Die ark zou volgens de Bijbel 135 meter lang, 13 meter breed en 12 meter hoog zijn geweest. Wie heeft die ark gebouwd? Noah en zijn gezin? Verder zouden minsten twee exemplaren van alle diersoorten meegereisd zijn. Er zijn miljoenen diersoorten waaronder alleen al 4.000 verschillende zoogdieren. Hoe die in die ruimte pasten, is een raadsel, laat staan waar men het voedsel kon opbergen om ze 150 dagen te laten overleven, want zolang duurde het alvorens het water weer begon te zakken. Alleen al de hoeveelheid voedsel voor de twee olifanten, moet al enorm geweest zijn. Dan heb ik het nog niet over de vraag wie de dieren voedde, wie de stallen schoonmaakte en wat men met de uit-

werpselen deed. En wat met de zoetwatervissen? Gingen die mee in aquariums? Want in zout water konden ze niet overleven. Tenslotte zitten er in het hele zondvloedverhaal ook atmosferische onmogelijkheden zodat we het maar beter kunnen houden op een sprookje of op zijn minst de beschrijving van een kloeke overstroming waarbij de auteur zijn verbeelding de vrije loop heeft gelaten. Moeten we ook spreken over lopen op het water? Het veranderen van water in wijn? Het opstaan uit de dood? Over de joden die door de Rode Zee liepen, terwijl het water als een muur aan beide kanten rechtop ging staan? Over het scheppen van het heelal in zeven dagen? En het feit dat de aarde niet ouder is dan pakweg 6.000 jaar? Moeten we dergelijke onzin nu echt aanleren aan onze kinderen of geven we ze liever geologie, biologie, natuurkunde, chemie, wiskunde, enz? Ik denk dat scholieren aan die laatste vakken in het leven meer zullen hebben.

> Het gaat niet enkel om het onderwijs op school. Ook de opvoeding thuis speelt een bijzondere rol in de persoonlijkheidsvorming van jonge kinderen.

Dat erkent Savater ook. Zo hamert hij voortdurend op de noodzakelijke verstrengeling van opvoeding en opleiding. 'Men kan immers niet opvoeden zonder te onderwijzen, noch is het omgekeerde mogelijk. Hoe moeten ooit morele of maatschappelijke waarden worden overgedragen zonder een beroep te doen op historisch inzicht, zonder te wijzen op de geldende wetten en de heersende staatsinrichting, zonder over andere culturen en andere landen te spreken, zonder tenminste op elementair niveau stil te staan bij de menselijke psychologie en fysiologie, en zonder te wijzen naar althans enkele filosofische ideeën?'[511] schrijft de filosoof. De opvoeding begint inderdaad vanaf de geboorte en vooral de eerste jaren in gezinsverband zijn daarbij essentieel. 'Lang voor zij met hun onderwijzers in contact komen, hebben zij al van huis uit en door hun sociale omgeving een grondige ervaring met educatieve processen gekregen. En die ervaring zal bepalend - zij het niet beslissend - blijven gedurende het grootste deel van de tijd die kinderen op het basisonderwijs doorbrengen. Het gaat erom dat fundamentele bekwaamheden door kinderen worden geleerd in het gezin.'[512] Savater denkt hierbij aan spreken, zich aankleden, respect voor ouderen, jongeren beschermen, voedsel delen, onderscheid maken tussen goed en kwaad, enzovoort. 'Daardoor heeft

datgene wat men in het gezin leert een onuitwisbare overtuigingskracht, die in gunstige gevallen zorgt voor achtenswaardige en duurzame morele principes, maar in ongunstige gevallen resulteert in moeilijk uit te roeien vooroordelen. En het spreekt voor zich dat in de meeste gevallen principes en vooroordelen zodanig met elkaar vermengd raken dat ook de betrokkene zelf zijn gehele leven lang moeite zal hebben ze te ontwarren.'[513]

Allemaal edele principes die zowat iedereen kan onderschrijven.

Ik vrees dat er nog een lange weg te gaan is. Met die laatste zin vat Savater goed samen dat we voor een enorme uitdaging staan om jongeren met diverse religieuze overtuigingen in de toekomst vreedzaam en harmonieus met elkaar te laten samenleven. Juist het onderwijs is de sleutel om daar verandering in te brengen. Laat me nog even terugkoppelen naar Clifford die wees op de verantwoordelijkheid van elke mens, gelovige of ongelovige, in de opbouw naar een goed staatsburgerschap. Onderwijs en opvoeding spelen daar een cruciale rol in. Hoe zou je willen dat jongeren empathisch, tolerant en kritisch zijn als ze thuis en op school ingelepeld krijgen dat andersgelovigen en ongelovigen vijanden zijn, dat westerse waarden leiden naar de ondergang van hun tradities en dat meisjes en vrouwen ondergeschikt zijn aan de man? Dat probleem is bijzonder urgent in landen waar radicale gelovigen een stevige greep hebben op het openbare en zelfs private leven van mensen. In Pakistan, Afghanistan en andere strenge moslimlanden zijn scholen bedoeld om gelovigen te kneden en zeker geen kritische burgers te vormen. Ken je de film *Kandahar* van Mohsen Makhmalbaf?[514] Daarin zie je hoe jonge knapen in madrassa's de hele dag hardop verzen uit de Koran reciteren. In zowat alle Koranscholen wordt aangeleerd dat de woorden van de profeet de enige en absolute waarheid zijn en dat ze zich eraan moeten onderwerpen. Ze leren niets over politiek, filosofie, moderne wetenschap, geschiedenis of mensenrechten. Elke vorm van kritisch denken en individueel gedrag wordt er onderdrukt. Zo blijven steeds nieuwe generaties gevangen in de onveranderlijke regels van geloof en tradities. Het enige wat veel van die leraren én ouders verwachten is dat hun kinderen er gehoorzaamheid en hun toekomstige rol in het gezin en de samenleving aanleren. 'Zolang de scholing in de islamitische wereld zich niet van de religie en van de ambities van het politieke ge-

zag bevrijdt, is zij eerder schadelijk dan nuttig,' schrijft Hamed Abdel-Samad in *De ondergang van de islamitische wereld*.[515] Hij wijst op het grote belang van de rol van de imams en welke waarden die overbrengen aan de gelovigen. Zo schrijft hij ietwat provocerend: 'We hebben imams nodig die Averroës, Kant en Spinoza hebben gelezen, en moskeeën waarin vrouwen niet alleen zonder afscheiding naast mannen kunnen bidden, maar ook prediken. We hebben meer moed en meer heldere taal nodig. Als het aan mij lag, zou ik het devies van de Verlichting vijf maal per dag van iedere minaret in de islamitische wereld laten klinken: *sapere aude!* Heb de moed naar je eigen verstand te luisteren!'[516]

Hoe zit dat bij andere godsdiensten dan de islam?

Wij zijn in Europa gewend te denken aan de drie grote monotheïstische godsdiensten. Dat zijn oude godsdiensten, in de zin dat het jodendom van voor onze jaartelling dateert, het christendom vanaf het begin van onze jaartelling en de islam uit de zevende eeuw. Maar er zijn natuurlijk ook allerlei meer hedendaagse godsdiensten tot ontwikkeling gekomen die via eigen onderwijsinstellingen allerlei irrationele zaken doorgeven aan kinderen en studenten. Een mooi voorbeeld is de religie van de Amerikaan Joseph Smith die in 1827 beweerde dat God hem openbaringen had gedaan en die in 1830 werden opgetekend in het *Book of Mormon*.[517] Shmith stond aan de basis van de kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen die momenteel ongeveer 13 miljoen leden telt over de hele wereld (waarvan ongeveer 8.000 in Nederland en 6.000 in België) en haar hoofdzetel heeft in Salt Lake City in de Amerikaanse staat Utah. Veel kinderen krijgen er vanaf hun negende jaar 'Early Morning Seminary Classes' of 'Home Education' waarin ze onderricht krijgen over het Oude Testament, het Nieuwe Testament, het boek van Mormon en het boek Leer en Verbonden, een reeks openbaringen van Smith en zijn opvolgers. Onnodig te zeggen dat veel van wat ze daar aanleren flagrant in strijd is met de wetenschap. Ook in onze eigen tijd werden nieuwe godsdiensten gelanceerd en dat zal ongetwijfeld in de toekomst ook nog gebeuren. Toen ik studeerde, zag ik tot mijn stomme verbazing dat mensen onder de indruk kwamen van een zekere Rajneesh Chandra Mohan, beter bekend als Bhagwan Shree Rajneesh en stichter van de Bhagwanbeweging.[518] Op zichzelf is het natuurlijk

betrekkelijk onschuldig dat sommige mensen onder de indruk zijn van spirituele inzichten die jij en ik misschien als trivialiteiten ervaren. Het wordt gevaarlijker wanneer ouders hun kinderen willen opvoeden volgens de leer van zo'n goeroe. Laatst zag ik een documentaire op de televisie waarbij journalisten opnames maakten in scholen waarin men had geprobeerd om de inzichten van Bhagwan in het onderwijs te implementeren. Ze kregen onder andere geen geschiedenis. De Bhagwan had immers gezegd dat alleen het heden ertoe deed. Op zo'n moment realiseer je je dat mensen als Joseph Smith, de Bhagwan en ook die vriendelijk ogende Dalai Lama weliswaar hun in onze ogen onschuldige platitudes mogen verkondigen, maar dat het anders ligt wanneer dat jonge kinderen van hun recht op degelijk onderwijs berooft omdat hun ouders de weg zijn kwijtgeraakt.[519]

Ik vermoed dat dergelijk onderwijs vooral nadelig is voor meisjes en vrouwen.

Dat is ook zo. Meisjes en vrouwen krijgen voortdurend ingelepeld dat ze minderwaardig zijn en in dienst moeten staan van de man en de familie. In sommige islamitische landen proberen radicale elementen het onderwijs voor vrouwen zelfs te verbieden. Onder de Taliban was onderwijs voor vrouwen verboden, nu nog steken ze in Afghanistan en het noorden van Pakistan regelmatig meisjesscholen in brand. In andere moslimlanden, waar meisjes tot nu toe nauwelijks onderwijs kregen, is men wel bezig met een inhaalbeweging, maar dan wel van een bedenkelijk soort. In Bangladesh en Indonesië gaan steeds meer meisjes naar de madrassa's. Ze leren er allerlei zaken die nuttig zijn, zoals lezen en schrijven, maar ook en vooral dat ze dienstbaar moeten zijn aan de man. Zelfs in moslimscholen in het Westen wordt de ongelijkheid tussen jongens en meisjes benadrukt. Moslimkinderen zien de feitelijke ongelijkwaardigheid tussen mannen en vrouwen thuis en op school alleen maar bevestigd. Ze zitten er gescheiden van elkaar: meisjes aan de ene kant en jongens aan de andere kant, terwijl ze les krijgen van onderwijzeressen die een hoofddoek dragen. Kenmerkend is het boekje *Haram* van Fenny Brinkman, een idealistische Nederlandse kinderjuf die zes jaar werkte op de islamitische basisschool As-Siddieqschool in de Baarsjes.[520] Ze had de ambitie, zelfs de roeping om kinderen met behoud van hun eigen moslimidentiteit, te helpen integreren in de Nederlandse samenleving. Maar al snel

stelde ze vast dat er van integratie geen sprake was. Op een dag merkte Brinkman dat een van haar kinderen opvallend veel blauwe plekken had. Ze vreesde voor kindermishandeling en ging op bezoek bij het gezin. Ze ontmoette de Marokkaanse moeder die afgezonderd thuis zat met vier andere jonge kinderen in de baby-, peuter- en kleuterleeftijd. De moeder sprak geen woord Nederlands en kon onmogelijk communiceren met de juf. Ze lichtte de schoolleiding in, die haar aanmaande hier verder over te zwijgen. Men zou praten met de vader. Zo werd het Brinkman steeds duidelijker dat de ouders en het bestuur van de school niet uit waren op integratie maar op het tegendeel: de vorming van een eigen leefwereld waarin de regels van de islam gelden. Daarin worden vrouwen steeds meer aangezet om niqaabs en zelfs burka's te dragen, mannen en vrouwen moeten er van elkaar gescheiden leven en kinderen wordt elke vorm van kritisch vermogen ontzegd. Terloops maakte Fenny Brinkman gewag van een delegatie mannen uit Saoedi-Arabië die een rondleiding kreeg in de klassen en die goedkeurend knikten over de gang van zaken.

> Niet alleen in radicaal islamitische godsdiensten maar ook in orthodoxe joodse en christelijke gemeenschappen keren mannen zich tegen onderwijs voor vrouwen. Ik denk aan de haredim in Israël die steeds nadrukkelijker streven naar onderwijs dat gebaseerd is op de Talmoed, en die vinden dat vrouwen daarvan uitgesloten moeten blijven.

In zowat elke orthodoxe geloofsgemeenschap worden vrouwen geminacht of onbekwaam geacht om onderwijs te genieten. Maar je voorbeeld over de joodse haredim is wel bijzonder actueel. De voorbije jaren eisen ze steeds nadrukkelijker twee zaken. Ten eerste dat bepaalde vakken zoals vreemde talen, wiskunde en natuurkunde niet langer onderwezen worden, maar nog enkel en alleen de bepalingen van de Talmoed.[521] Ten tweede hebben vrouwen volgens hen geen nood aan onderwijs. Bepaalde zaken mogen ze zelfs niet kennen. Nogal wat vrouwen onder de haredim zijn daarom analfabeet. De Israëlische regering probeert dit tegen te gaan, maar de haredim hebben eigen scholen waarin ze meisjes geen echte kennis doorgeven, alleen religieuze regels die hen leren gehoorzaam te zijn aan God en aan hun man. De ultraorthodoxe joden houden hun vrouwen op die manier in een ondergeschikte positie. De Israëlische premier Benjamin Netanyahu protesteerde wel tegen deze randgroepering, maar zijn rege-

ring wordt gesteund door een orthodox-joodse partij, dus veel kan en wil hij niet doen. En datzelfde gebeurt bij de christelijke Amish in de Verenigde Staten die meisjes en vrouwen minderwaardiger achten aan mannen. Ook zij willen niet dat meisjes veel kennis opdoen via onderwijs. Je ziet, het gebeurt in alle godsdiensten waar mannen er radicale standpunten op nahouden, niet alleen in theocratieën, maar ook in democratische landen als de VS en Israël. En dan heb ik het nog niet over extreme geloofsgroepen in de rest van de wereld.

> De schooltijd is voor kinderen de belangrijkste periode om bepaalde waarden op te doen en kennis te nemen van politiek, economie en wetenschap. Daar ligt voor iedereen de sleutel voor een groter begrip voor andersdenkenden en voor harmonie. In die zin is het belangrijk om te weten wat kinderen in hun schoolboeken te leren krijgen.

Hamed Abdel-Samad verwijst naar verschillende Arabische schoolboeken die bol staan van verheerlijking van de islamitische verworvenheden, zich afzetten tegen de westerse decadente waarden, de kolonialistische agressie van de westerlingen, en de zedeloosheid van ongelovigen, maar ze reppen met geen woord over de eigen nalatigheden, het eigen imperialisme, de misdaden in naam van Allah en de profeet, laat staan over het antisemitisme, de jodenvervolging en de Holocaust. Zulke boeken worden niet alleen in Saoedi-Arabië en Egypte gebruikt maar dringen ook via Koranscholen door in tal van Europese landen. Ook andere radicale gelovigen maken zich daar schuldig aan. De Amerikaanse filosofe Martha Nussbaum wijst in haar boek *Niet voor de winst. Waarom de democratie de geesteswetenschappen nodig heeft* op het feit dat rechtse hindoes in India zich in hun lesboeken over geschiedenis en maatschappijleer wél richten op de hele wereld 'maar ze interpreteerden die in het licht van een ideologie van hindoesuperioriteit'.[522] Ook in traditionele hindoegemeenschappen wordt het kritisch denken ontmoedigd, aldus Nussbaum, zo wordt het hindoeverleden als glorieus en volmaakt voorgesteld, maar zwijgt men in alle talen over de vele misstanden in de Indiase samenleving zoals het kastesysteem en de eerwraakmoorden op meisjes. Dergelijke bewuste aanpassingen van schoolboeken gebeuren ook in het Westen. In Antwerpen raakte in 2010 en 2011 bekend dat leerboeken in joods-orthodoxe scholen, die publiek gefinancierd worden, gecensureerd werden. Zo waren teksten over de evo-

lutietheorie van Darwin geschrapt en illustraties over het menselijk lichaam verwijderd of onherkenbaar gemaakt. In een tv-uitzending op de Vlaamse televisie in maart 2011 bleek dat de Jesode Hatora-school radicaliseert en steeds vaker ingrijpt als de inhoud van de leerboeken niet overeenstemt met het geloof. Onder invloed van het groeiend aantal christelijke nationalisten wordt ook in scholen in Californië en Texas de evolutietheorie grotendeels uit de schoolboeken geschrapt. Ze eisen dat het creationisme wordt onderwezen en dat het schoolgebed wordt ingevoerd. Waar dat niet lukt, sturen christelijk fundamentalistische ouders hun kinderen naar particuliere scholen of geven thuisonderwijs. Al twee miljoen kinderen zouden zo worden opgevoed.

> Hebben ouders en scholen het recht om hun kinderen af te schermen van de rest van de samenleving?

Soms is het noodzakelijk kinderen te beschermen tegen rampzalige opvoedingsideeën van hun ouders. Eerder bespraken we de Amish. Het Amerikaanse Supreme Court kwam te zeer tegemoet aan de wereldbeschouwing van deze religieuze sekte. De staat moet ervoor waken dat kinderen goed onderwijs krijgen. Wat ze als volwassenen doen, is hun eigen zaak. Het kan ook niet worden gedoogd dat ouders op basis van religieuze opvattingen (God zorgt wel voor ons) hun kinderen niet laten inenten tegen gevaarlijke ziektes. Respect voor de relatieve autonomie van het kind is een belangrijke waarde. Het andere uiterste is het *Lebensborn*-programma van de nazi's. SS-leden moesten kinderen verwekken bij zorgvuldig geselecteerde Arische vrouwen. Of neem de communisten die kinderen weghaalden bij de ouders om ze te indoctrineren met hun staatsideologie. Dat is al even verwerpelijk. De beste opvoeding is kinderen de wereld te leren kennen. Hen op een kritisch-rationalistische en wetenschappelijke manier kennis te laten maken met de enorme diversiteit aan opvattingen, hen te wijzen op de gevaren van totalitair en dogmatisch denken. Alleen door kennis en er kritisch mee leren omgaan, zullen ze in de toekomst tot harmonie kunnen komen. Dat is natuurlijk juist iets wat de voorstanders van traditie niet willen. De werkelijke tegenstander van de vaak onmenselijke tradities is juist kennis. 'Wie kennis heeft, heeft de traditie niet nodig,' aldus Nahed Selim.

Toch is er een kentering bezig. In België werden meisjes van allochtone afkomst door de PMS-centra (de huidige Centra voor Leerling Begeleiding) vroeger vaak doorverwezen naar het technisch- of beroepsonderwijs. Ze kregen de raad om 'snit en naad' (knippen en naaien) te volgen. Hun ouders vonden dat meestal prima want ze leerden koken, het huishouden beredderen, kleren herstellen, enzovoort. Nu studeren veel van die meisjes door.

Ja, nogal wat meisjes van Turkse of Marokkaanse origine met talent zien nu in dat verder studeren hun meer kansen biedt voor de toekomst. Het aantal niet-westerse allochtone vrouwen in het hoger onderwijs neemt jaarlijks toe. In 1995 volgde ongeveer 40 procent van de niet-westerse allochtonen hoger onderwijs, dat is in 2010 opgelopen tot 55 procent. Uit het *Jaarrapport Integratie 2010* van het Centraal Bureau voor de Statistiek blijkt dat allochtone studenten in Nederland hun achterstand langzaam maar zeker inhalen.[523] Inmiddels begint 55 procent van de niet-westerse bevolking aan een opleiding in het hoger onderwijs, tegen gemiddeld 58 procent van de autochtone bevolking. En van de tweede generatie allochtone vrouwen (minimaal één ouder geboren in een niet-westers land) gaat een even groot percentage studeren als van de autochtone Nederlandse vrouwen. En heel opvallend: vrouwen doen het beter dan mannen. Dit zijn al bij al prima ontwikkelingen, al moet erbij gezegd worden dat Surinamers en Antillianen het gemiddeld beter doen dan Turken en Marokkanen. Er is dus nog werk aan de winkel. Pas als vrouwen langer studeren, zullen ze ook kritischer worden over bepaalde tradities zoals gedwongen huwelijken en het feit dat vrouwen aan de haard moeten blijven. Kennis is een sleutel voor meer emancipatie.

Ayaan Hirsi Ali wijst niet alleen op het gebrek aan wetenschappelijke kennis en scholing maar klaagt ook de onderdrukking van de menselijke nieuwsgierigheid in de moslimwereld aan. Dat is volgens haar niet alleen slecht voor de ontwikkeling van de kinderen, maar ook voor de ontwikkeling van het hele land.

Zij formuleerde het als volgt: 'Ze zeggen: het komt door de armoede dat nieuwsgierigheid in deze culturen weinig ruimte heeft. Ik beweer echter het omgekeerde: doordat in deze culturen weinig ruimte wordt gegeven aan nieuwsgierigheid, creëert men de eigen armoede. Toen

de katholieke kerk in Europa het moreel voor het zeggen had, was Europa arm. Na het heftige verzet van denkers, wetenschappers en ontdekkingsreizigers tegen de invloed van de kerk, al dan niet met behulp van prinsen of koningen, kwam pas de vooruitgang.'[524] Het is natuurlijk moeilijk over dit soort causale processen categorische uitspraken te doen. Althans, ik doe dat niet graag. Toch is het zonder meer juist dat het stimuleren van nieuwsgierigheid, van de lust tot onderzoeken en te discussiëren, van enorme betekenis zijn voor een land. Zo boekten mensen meer vooruitgang in culturen waar veel ruimte is voor nieuwsgierigheid omdat in die culturen universiteiten, bibliotheken, musea, theaters, concertgebouwen en andere zaken bestaan die het mogelijk maken om de wereld om ons heen te ontdekken. Ayaan gaf daarbij een sprekend voorbeeld: 'In 22 Arabisch-islamitische landen die in opdracht van de VN zijn onderzocht in 2002, worden jaarlijks slechts 330 boeken vertaald uit een vreemde taal naar het Arabisch. Dat is een vijfde van het aantal in het Grieks vertaalde boeken. Nog een voorbeeld: het totaal aantal boeken dat sinds de negende eeuw vertaald is naar het Arabisch bedraagt 100.000 boeken, bijna het gemiddelde van de jaarlijks in het Spaans vertaalde boeken.' Nu zijn boeken, net als traditionele scholing, belangrijke middelen om kennis op te doen, de verbeelding te stimuleren en het inlevingsvermogen in andere culturen, religies en tradities te bevorderen. Maar een gebrek aan nieuwsgierigheid is niet de enige factor waarom de bevolking van (rijke) landen, zoals de emiraten aan de Perzische golf, Irak, Iran, Saoedi-Arabië, Nigeria en andere, zo arm en onwetend blijven. Fareed Zakaria wijst in zijn boek *De toekomst van vrijheid* terecht op het feit dat landen die beschikken over veel natuurlijke rijkdommen, vaak geneigd zijn tot autocratieën.[525] Die gemakkelijk verkregen rijkdom belemmert immers politieke modernisering en economische groei. Ze hoeven geen rekening te houden met de bevolking en hebben er belang bij dat die gezagsgetrouw en onwetend blijft.

Dat die bevolking minder en minder onwetend blijft, is mede te danken aan nieuwe technologieën zoals het internet en de mobiele telefonie. Dat zagen we duidelijk tijdens de Arabische lente van 2011 toen mensen massaal op straat kwamen om hun dictators te verdrijven. Sinds de omwenteling in Tunesië lijkt er een democratiseringsgolf door de Arabische wereld te lopen. Of ben ik te optimistisch?

Het is niet helemaal adequaat van een democratiseringsgolf te spreken. Preciezer is dat mensen de straten opgaan om hun leiders weg te schreeuwen. Daar heb je natuurlijk nog geen goed functionerende democratische tradities mee gevestigd. Of dat zal gebeuren en wanneer is moeilijk te zeggen. Ik hoop van wel natuurlijk, maar we weten het niet. Het is in ieder geval zorgwekkend dat de Moslimbroederschap zoveel aanhang heeft weten te verwerven in Egypte (46 procent van de stemmen). En nog zorgwekkender is het geringere, maar toch niet onaanzienlijk succes van de salafisten (21 procent van de stemmen). In Tunesië won de islamitische partij Ennahda de verkiezingen met ruim 40 procent. Maar wat je zegt over de nieuwe communicatiemiddelen klopt wel. Ze vormen een belangrijk wapen tegen de onwetendheid. Dictators kunnen ze moeilijk aan banden leggen zodat ze hun terreurdaden ook moeilijker kunnen wegmoffelen. Ik herinner mij de protestbetogingen in Iran tegen de grootschalige fraude bij de presidentsverkiezingen in juni 2009. Op een bepaald ogenblik werd Neda Agha Soltan, een vreedzame betoogster, door de ordetroepen van het regime doodgeschoten.[526] Haar dood werd gefilmd met mobiele telefoons en razendsnel verspreid via het internet. Het zorgde voor een wereldwijde golf van afkeer voor het Iraanse regime. Maar die communicatiemiddelen kunnen natuurlijk ook voor minder vreedzame doelstellingen gebruikt worden, denk aan de grote rellen en plunderingen in tal van Britse steden in de zomer van 2011.

> Hoe komt het dat we in het Westen zoveel kennis en zelfkritiek kennen, en in de islamwereld niet?

Dat is moeilijk te zeggen. Hoe komt het bijvoorbeeld dat in de vijfde eeuw voor Christus in Griekenland een explosie van talent plaatsvond met als resultaat wereldliteratuur, de geboorte van de filosofie en de vroege ontwikkeling van de wetenschap? Waarom daar en op dat moment? Even moeilijk is uit te leggen waarom de traditie van zelfkritiek in de islam moeilijker tot ontwikkeling is gekomen. Misschien geeft de Amerikaanse hoogleraar Amy Chua een deel van het antwoord in *Wereldrijk voor een dag*. Hierin beschrijft ze een reeks overeenkomsten tussen de diverse hypermachten die ooit bestaan hebben, van het Groot-Perzische rijk in de oudheid, het Romeinse rijk, het Chinese en Mongoolse rijk voor en tijdens de middeleeuwen, het Nederlandse en Britse rijk van de 17de tot de 20ste eeuw, en de

overmacht van de Verenigde Staten in de 20ste eeuw. Uiteraard zijn die hypermachten er vooral gekomen door militaire overmacht en geweld, maar ze konden lange tijd als hypermacht bestaan door een aantal gemeenschappelijke kenmerken: een grote mate van tolerantie, in het bijzonder op cultureel en religieus vlak, openstaan voor immigranten, deze nieuwkomers een perspectief bieden om volwaardig lid te worden van de samenleving, openstaan voor technologische vernieuwingen, de eigen politiek kritisch beoordelen en moreel leiderschap tonen. Hun ondergang kwam steevast door overmatig nationalisme, protectionisme, religieuze orthodoxie en het afsluiten van grenzen voor nieuwkomers en nieuwe ideeën.[527] Zo zijn we weer bij het belang van kennis en nieuwsgierigheid.

Toch zijn er ook in Europa heel wat mensen omwille van hun kritiek uitgesloten of zelfs vermoord.

Natuurlijk, Spinoza is een goed voorbeeld. Spinoza wordt tegenwoordig beschouwd als een van de invloedrijkste denkers van de Europese Verlichting. Vanwege zijn onorthodoxe opvattingen werd hij in 1656 uit de joodse gemeenschap verbannen en veranderde hij zijn naam van Baruch in Benedictus. Hij bleef echter uiterst voorzichtig en publiceerde het *Tractatus Theologico-Politicus* anoniem en zijn *Ethica* publiceerde hij niet tijdens zijn leven. Het kwam pas postuum uit. Het *Tractatus* geeft een strenge kritiek op de Bijbel. Spinoza is de vader van de moderne historische kritiek op de Bijbel. Dat wil zeggen: hij wil kritisch onderzoeken hoe de Schrift tot stand is gekomen en welke invloeden hebben ingewerkt op de tekst zoals we die nu kennen. Spinoza ontwikkelde in zijn *Ethica* een pantheïstisch godsbegrip dat op gespannen voet staat met het persoonlijk godsbegrip zoals dat in de Bijbel en in de Koran wordt overgeleverd. Verder gaf Spinoza door zijn voorbeeldige persoonlijke leven aan dat men niet gelovig hoeft te zijn om een moreel exemplarisch leven te leiden. Het is natuurlijk tragisch dat zo'n persoon zo voorzichtig moest zijn met het publiceren van zijn belangrijke werken. Overigens was niet alleen voorzichtigheid geboden omdat religieuze dissidenten werden vervolgd, maar ook politiek andersdenkenden.

Hoe heeft het vrijdenken in Europa kunnen doorbreken? Er bestond toch enorme druk van het christelijk dogmatische denken.

Omdat er mensen zijn geweest die risico's hebben genomen om meer vrijheid op te eisen. Voor sommigen is die vrijheidsdrang ook fataal geworden, denk aan Giordano Bruno en Miguel Servet. Beiden werden omwille van hun ketterse ideeën opgepakt en levend verbrand. Maar dat gebeurde pas nadat ze in de greep kwamen van de geestelijke machthebbers. In die tijd waren er landen waar men relatief veilig kritische standpunten kon innemen. Zodra ze echter in een gebied kwamen waar de kerk het voor het zeggen had, kwamen ze in gevaar. Men zou dus kunnen zeggen dat juist die verschillende, zelfs concurrerende houdingen tussen de diverse Europese landen in die periode, het mogelijk maakten dat het vrijdenken kon doorbreken. Een typisch voorbeeld was het Nederland van de 17de eeuw waar tal van denkers zoals Locke, Descartes en Bayle hun toevlucht zochten toen de grond onder hun voeten in hun eigen land te heet werd.

> Sommige moslims vinden dat wij in het Westen te weinig zelfkritiek hebben. We stellen een aantal zaken te weinig in vraag, zoals het individualisme, het consumentisme, de vrije markt, de pornoficatie van onze samenleving, en vooral het verlies van normen en waarden.

Ik weet niet of er zoveel moslims dat vinden. Soms zegt een zelfbenoemde leider van de moslimgemeenschap zoiets, maar je vindt ook dominees, pastoors en ultrakatholieke groepen die menen dat de vrijheid is doorgeslagen. Denk aan de beweging Civitas Institut die eind oktober 2011 in Parijs de voorstelling van het theaterstuk *On the concept of the face, regarding the Son of God, volume 2* boycotte omdat ze het blasfemisch vonden. Ze drongen de zaal binnen en bestormden het podium. Maar hoe representatief zijn zij? Hoe het ook zij, de westerse samenlevingen zijn niet perfect. Het zou zelfgenoegzaam zijn daarvan uit te gaan. Maar het religieuze antwoord op de gebreken in westerse samenlevingen is veel erger dan het kwaad dat zij aan de orde stellen. Natuurlijk is pornografie niet erg smaakvol. Maar niemand wordt gedwongen naar porno te kijken. De overheid zou wel regelgeving moeten maken voor wat je de 'onverhoedse confrontatie' kan noemen: pornografie in het publieke domein, waardoor mensen daar geheel tegen hun zin mee geconfronteerd worden. Maar met wat mensen in de beslotenheid van hun huiskamer willen bekijken, dient de overheid zich in beginsel niet te bemoeien. De enige uitzondering is kinderpornografie, omdat die gebaseerd is op kinder-

misbruik, en op allerlei vormen van mensensmokkel door criminele bendes die vaak dienen om vrouwen gedwongen in de prostitutie te houden.

> Ook in onze contreien heeft men nog problemen met kritiek op godsdiensten. Ik denk aan de blasfemiewet in Nederland.

In Nederland is godslastering nog steeds strafbaar en het ziet er niet naar uit dat dit gaat veranderen. Die wet dateert uit de jaren dertig van de 20ste eeuw. De christelijke minister van justitie Jan Donner die de godslasteringswet door de kamer loodste, was bezorgd omdat christenen en communisten met elkaar op de vuist zouden kunnen gaan over hun levensbeschouwelijke verschillen.[528] De overheid wilde dat voorkomen en dus maakte men het mogelijk dat de meest agressieve spotvogels, de communisten, strafrechtelijk zouden konden worden aangepakt. De godslasteringswet was dus eigenlijk in het leven geroepen om de communisten aan te pakken.

Het is paradoxaal dat het meest bekende proces over godslastering in Nederland in de naoorlogse periode het ezelsproces was. Dat vond plaats in 1966 en 1967 tegen de schrijver Gerard Reve.[529] Reve had een openbare brief gepubliceerd waarin hij fantaseerde over seks met God die zich aan hem voordeed in de vorm van een ezel. 'Als God zich opnieuw in Levende Stof gevangen geeft, zal hij als ezel terugkeren, hoogstens in staat een paar lettergrepen te formuleren, miskend en verguisd en geranseld, maar ik zal hem begrijpen en meteen met hem naar bed gaan, maar ik doe zwachtels om zijn hoefjes, dat ik niet te veel schrammen krijg als hij spartelt bij het klaarkomen.' De rechtbank achtte Reve eerst schuldig aan godslastering, maar hij werd later door het Hof vrijgesproken. Reve was een ex-communist die later katholiek werd. In hoeverre dat allemaal serieus was, is de vraag, want Reve was een ironicus. Je wist nooit wat hij serieus bedoelde en wat niet. Zoals met alle ironici weten zij dat zelf op den duur ook niet meer. Ik denk dat Reve zelf ook niet wist welk deel van zijn opvattingen pose was en welk deel serieus. Toch vond hij het ongehoord dat hij wegens blasfemie zou veroordeeld worden. 'Deze wet verleent de godsdienstige burger een volstrekt ongrondwettelijke bevoorrechting,' verklaarde hij in zijn pleitrede voor het Hof. Hoe het ook zij, zijn heterodoxe godsvoorstelling deed stof opwaaien in orthodox-christelijke kring en het kwam dus tot een proces. Uit-

eindelijk werd Reve vrijgesproken. Het was een proces dat veel mediabelangstelling trok en Reve werd van het proces alleen maar beter. Hij kreeg kort daarna de P.C. Hooftprijs, een prestigieuze literaire onderscheiding. Spottend merkte hij op dat hij een huis had gekocht met de royalty's die de gestegen boekenverkoop met zich meebracht. Hij noemde dat huis Huize Algra, vernoemd naar een van Reves critici uit orthodox-christelijke kring.[530]

In 1968 leverde godslastering in confrontatie met het orthodox-christelijk volksdeel in dit land dus roem en prijzen op. Maar dat was anders in 2004 toen Theo van Gogh werd vermoord door een islamistische radicaal. Tussen 1968 en 2004 was de stemming ineens diepgaand veranderd. In 1968 werd om godslastering gelachen, in 2004 was het diepe ernst. En opnieuw gingen stemmen op, zoals die van minister Piet Hein Donner (familie van Jan Donner) om de godslasteringswet te revitaliseren.[531] De gedachte was: als de overheid godslastering zou vervolgen, zouden we misschien geen lynchjustitie van jihadisten krijgen. Daarmee waren we weer terug in de jaren dertig van de 20ste eeuw: de overheid probeert de maatschappelijke godsdienstoorlog te beteugelen door zelf ketters te gaan vervolgen. Maar de overheid mag haar oren niet laten hangen naar premoderne opvattingen, ze moet respect eisen voor de beginselen van een liberaal-democratische samenlevingsorde. Met andere woorden: de overheid zou moeten uitleggen waarom vrijheid van meningsuiting bestaat, waarom vrijheid van godsdienst met zich meebrengt dat men godsdienst ook mag bekritiseren. Dat gebeurde niet. De toenmalige christendemocratische premier Jan Peter Balkenende sprak met meel in zijn mond als het over dit soort zaken ging.[532]

> In België bestaat er geen wet op blasfemie, maar ook hier werden sommige auteurs vervolgd.

Dat weet ik. Zo werd de Vlaamse schrijver, dichter en kunstenaar Hugo Claus op 30 december 1967 veroordeeld omwille van zijn toneelstuk *Masscheroen* waarin de 'heilige' drievuldigheid werd gespeeld door drie naakte mannen. De auteur werd bestraft wegens openbare zedenschennis. Maar er bestaan ook meer recente voorbeelden. In 2008 oordeelde de christendemocratische Antwerpse gedeputeerde Ludo Helsen nog dat een tentoonstelling met foto's van jonge en naakte vrouwen, die de Vlaamse schrijver Louis Paul Boon tijdens

zijn leven had verzameld, niet mocht worden vertoond. Het ging dan niet letterlijk over godslastering, maar in feite wel om dezelfde reden. Het ging om gelovige politici die vonden dat bepaalde beelden, tekeningen, schilderijen en foto's niet mochten worden vertoond omdat ze de openbare zeden zouden ondermijnen. Alsof volwassen mensen niet in staat zijn daar zelf over te oordelen. We spreken dus over 21-plussers en niet over kinderen.

> De filosoof Floris van den Berg gaat in zijn boek *Hoe komen we van religie af?* nog een stap verder. Een op geloof gestoelde opvoeding is in zijn ogen 'een vorm van kindermishandeling'.[533] Hiermee spoort hij met de ideeën van de Spaanse liberale filosoof Fernando Savater in zijn boek *De waarde van opvoeden.* Floris van den Berg komt op voor een strikt seculier onderwijs. Ben je het met hem eens?

Er is een verschil tussen Van den Berg en Savater in die zin dat Savater minder zware woorden gebruikt. Savater maakt duidelijk waar opvoeding en onderwijs echt om gaan: 'Vrij zijn is zich bevrijden: van onze onwetendheid, van onze gedetermineerdheid – geboetseerd door onze genen en onze sociale omgeving –, van de instinctieve lusten en driften die wij leren te beheersen in de praktijk van het samen leven (...) Vrijheid is de verovering van de autonomie door middel van onderwijs en opvoeding die ons wennen aan het maken van keuzes en het zoeken naar vernieuwingen die alleen mogelijk zijn in de gemeenschap.'[534] Van den Berg gaat een stuk verder en roert de grote trom met het woord kindermishandeling. Dan zie je beelden voor je van misbruikte kinderen. Je denkt aan meisjesbesnijdenis, geestelijken die kinderen verkrachten, jeugdige slachtoffers van huiselijk geweld en dergelijke. Maar in de kern heeft Van den Berg gelijk: religieus gebaseerd onderwijs is niet waar we tegenwoordig de meeste behoefte aan hebben.

> Hij verwijst naar het tweede lid van artikel 20 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens: 'Niemand mag worden gedwongen om tot een vereniging te behoren.' Het komt er volgens de auteur op neer dat kinderen 'niet gedwongen kunnen worden tot de vereniging van hun ouders te behoren'. Is dat niet te extreem? Het doet me denken aan de kibboets in Israël in de jaren 60 waarin kinderen geen privaat eigendom mochten zijn van één koppel, maar personen die ten dienste van de gemeenschap stonden.

Ook Richard Dawkins geeft in *The God Delusion* treffende voorbeelden van situaties waarin ouders hun kinderen inlijven in hun eigen wereldbeschouwing zonder acht te slaan op wat die kinderen zelf denken of geloven. Laatst zag ik een foto in de krant staan van een demonstratie tegen George Bush, een oude foto kennelijk, waarbij kinderen van vier jaar anti-Bush-teksten op hun T-shirts droegen. Dat is belachelijk. Het meenemen van kinderen in een demonstratie getuigt niet van goede smaak. Ouders zouden hun kinderen zoveel mogelijk vrij moeten laten in het ontwikkelen van levensbeschouwelijke en politieke keuzes. Natuurlijk, je voedt een kind altijd op met overdracht van je eigen waarden. Maar ook hier kan men niet heen om een kern van waarden die universeel zijn en die ook ouders niet naast zich neer mogen leggen.

19

Uitbreiding van de morele kring

Geen enkele cultuur is op zichzelf barbaars,
geen enkel volk is voorgoed beschaafd.

TZVETAN TODOROV

Tijdens de discussies over de Europese Grondwet werd door velen gepleit voor een verwijzing naar God of het christendom als basis voor onze cultuur. Anderen verwierpen deze stelling en wezen met kracht op de impact van de Griekse en Romeinse cultuur op ons denken. Is dat terecht?

Paul Cliteur: Zeker. Vooral de Grieken hebben een enorme invloed gehad op de Europese beschaving. Als we ze nu helpen met hun schulden, dan is dat op historische gronden al terecht. Zij hebben ons in letterlijke zin beschaafd gemaakt – zij het lang geleden. Griekse potentaten hadden een gevoel voor menselijke proporties. Hoe succesvol zij ook waren, zij beseften altijd dat zij mensen en geen goden waren. Zij moesten niet proberen megalomane verering te stimuleren (alhoewel Alexander de Grote ervan overtuigd was dat hij een zoon van Zeus was). Zij mochten niet verwachten dat mensen de grond zouden kussen waarop zij liepen. Zij konden niet verwachten dat hun vrouwen of maîtresses met hen mee het graf ingingen. Zij doodden mensen niet door hen te martelen. Dat werd barbaars gevonden. Arbitraire heerschappij beledigde de Grieken tot in het diepst van hun ziel, zegt H.D.F. Kitto.[535] Er was ook een regel dat men zijn vijanden

redelijk moest behandelen. Geen triomfantelijk vertoon, krijgsgevangenen niet doden. De classicus Gilbert Murray schrijft dat de Grieken zelfs een afkeer hadden van opschepperige oorlogsmonumenten.[536]

Via de Romeinse heerschappij is de Griekse culturele erfenis doorgegeven aan Europa. Dat geldt ook voor de Griekse tolerantie in godsdienstige aangelegenheden die op gespannen voet staat met de joods-christelijke erfenis die grofweg intolerant was. De Romeinen namen de tolerantie van de Grieken over. Het interessante was dat de Romeinen niet gebrand waren op het voorschrijven van eerbied voor hun goden, maar zij werden wel achterdochtig als een bepaald volk zich onwillig toonde om de Romeinse goden te eren. Dat werd opgevat als een gebrek aan respect. Men vermoedde dan dat dat volk iets in zijn schild voerde. Daar kwam die achterdocht jegens de christenen vandaan. Die vonden ze niet te vertrouwen. Die zouden op den duur de staat omver kunnen werpen. Vandaar het verzet tegen het vroege christendom en de vervolging van de christenen. Met het edict van Milaan in 313 decreteerde Constantijn dat het christendom een toegestane religie was. Volgens christelijke geschiedschrijvers omwille van religieuze redenen, volgens andere historici omwille van politiek-strategische redenen. In elk geval groeide het aantal christenen toen snel. In 380 werd het christendom onder keizer Theodosius I uiteindelijk staatsgodsdienst en in 392 werden alle andere godsdiensten verboden. Vanaf dan werd de vervolgde kerk een vervolgende kerk met als eerste strijdpunt het uitschakelen van alle ketters en andersdenkenden.

Maar in welke mate heeft het oude Griekenland een impact gehad op onze beschaving en cultuur?

Het oude Griekenland is de bakermat van veel van onze huidige denkbeelden over politiek, filosofie, wetenschap en kunst. Er waren voordien al enkele wetgevingen opgesteld om samenlevingen op een meer efficiënte manier te organiseren zoals de Codex van Hammurabi van 1780 v.o.t. Maar de Grieken hebben als eerste het principe van de democratie bedacht en toegepast, zij het alsnog in beperkte vorm. Dat begon al in de zesde eeuw v.o.t. met Clisthenes die in 510 v.o.t. de tiran Hippias verdreef uit Athene, volksrechtbanken (*heliaia*) oprichtte en een eerste vorm van volksvergadering (*ekklesia*) van vrije mannen invoerde.[537] Vrouwen, slaven, vreemdelingen en armen hoor-

den daar niet bij. Maar de Gouden Eeuw kwam er onder Pericles vanaf 461 v.o.t. die nog meer diepgaande democratische hervormingen doorvoerde.[538] Zo kreeg elke vrije man, ook minderbegoeden, het recht om voorstellen te doen waarover dan werd gestemd, en iedereen kreeg de kans om een openbaar ambt te vervullen. Pericles zelf typeerde de Atheense democratie treffend in zijn beruchte lijkrede voor de gesneuvelden bij de Peloponesische Oorlog in 430 v.o.t. zoals opgetekend door Thucydides: 'Wij hebben een staatsvorm die niet een kopie is van de instellingen van onze buren. In plaats van anderen na te bootsen zijn wij juist een voorbeeld voor hen. Onze staatsvorm heet een democratie, omdat ze in handen is van velen en niet van enkelen. In persoonlijke geschillen verzekeren onze wetten gelijk recht aan allen en de publieke opinie eert eenieder die zich door iets onderscheidt in het openbare leven boven anderen, niet om de klasse, waartoe hij behoort, maar om zijn waarde alleen.'[539] Het is, gezien de tijdsperiode, een verrassend moderne visie op de samenleving, maar we mogen dit niet al te zeer idealiseren. Tenslotte berustte de staatsmacht niet bij allen, maar slechts bij een deel van de burgers. Slaven, vrouwen en vreemdelingen *(metoiken)* hadden geen enkele inspraak. En de volksrechtbanken met hun schervengericht *(ostracisme)* hadden veel weg van publieke wraaknemingen waarvan elke burger het slachtoffer kon zijn. Het bekendste slachtoffer was Socrates die goddeloosheid en het verderven van de jeugd verweten werd. Hij moest de gifbeker drinken.

De morele kring was in die tijd beperkt tot de vrije mannen van Athene. Onder het Romeinse rijk gold dat ook alleen voor de mannelijke burgers.

De bestuurlijke macht lag tijdens de periode van de Romeinse Republiek bij de Senaat, met op haar hoogtepunt 900 leden. Onder het keizerrijk bleef die wel bestaan, maar verloor hij veel van zijn macht. In elk geval keek men erop toe dat grote aantallen mensen in het Romeinse rijk een zekere erkenning en bescherming van hun rechten genoten. Op dat vlak was er vooral een kwantitatief verschil. Terwijl het burgerschap en de bijhorende rechten in Athene beperkt bleven tot de vrije mannen van de stadsstaat, gold het onder de Romeinen voor alle burgers, zelfs voor grote groepen mensen in de veroverde gebieden. Men schat dat op haar hoogtepunt zo'n 60 miljoen mensen

in het Romeinse rijk leefden. De Romeinse leiders waren zo slim om de plaatselijke elites te betrekken bij het bestuur. Sommige keizers kwamen trouwens niet uit Rome of Italië, maar uit Spanje, Gallië en Afrika. Zij gaven overwonnen vijanden dus bepaalde rechten. Zo mochten de *peregrini certae civitatis* (niet-Romeinen van een overwonnen stad), die met Rome een verbond sloten, hun eigen recht behouden en toepassen. Ze kregen dan wel geen politieke rechten maar behielden wel hun private rechten. Uiteindelijk konden ze ook het Romeinse burgerschap verwerven, dat trouwens veel aantrekkingskracht uitoefende. 'Overwonnen onderdanen, van Groot-Brittannië tot Arabië, wilden er deel van uitmaken – 'Romein' zijn,' schrijft Amy Chua. De *Constitutio Antoniniana* van 212 kende zelfs aan alle vrijgeboren inwoners van het rijk het Romeinse burgerrecht toe waardoor alle vrije onderdanen op grond van gelijkheid behandeld werden. Omgekeerd waren de Romeinen bereid om nuttige tradities van andere volkeren over te nemen en hun goden te respecteren. Alleen het jodendom en later het christendom weigerden zich neer te leggen bij de Romeinse heidense gebruiken en hun polytheïsme.

> Maar ook onder de Grieken en de Romeinen bleven slaven en vrouwen uitgesloten van dergelijke rechten.

Dat is zo, net zoals later bij de Israëlieten, christenen en moslims trouwens. In de 'heilige' teksten van de geopenbaarde godsdiensten werd de slavernij uitdrukkelijk erkend en goedgekeurd, ondanks de vele oproepen tot naastenliefde. De hele vraag is natuurlijk wat men met 'naasten' bedoelde. De meeste interpretaties beperken die tot de eigen familie, de eigen stam, het eigen volk, de eigen geloofsgenoten. Vandaar ook de vaak gruwelijke oproepen tot verdrijving, onderdrukking en zelfs moord op diegenen die ze niet als hun naasten beschouwden, de leden van andere volkeren, andersgelovigen en ongelovigen. De morele kring bleef dus heel lang beperkt tot wie men kon herkennen als een volks- of geloofsgenoot. De anderen werden beschouwd als rechtelozen en behandeld als slaven. Paus Nicolaas v vaardigde in 1452 de bul *Dum Diversas* (Doctrine van ontdekking) uit waarbij het christelijke veroveraars toegelaten was om heidenen en ongelovigen tot slaaf te maken, en de kinderen van die slaven eveneens.[540] De slavernij werd pas in de achttiende eeuw van enkele kritische kanttekeningen voorzien, onder meer in Frankrijk door de filosoof

Condorcet, de aristocraat Markies de la Fayette en de politicus Jacques-Pierre Brissot.[541] In 1794 schafte de Franse revolutie de slavernij af, maar die werd door Napoleon weer snel ingevoerd. Ze werd pas na een lange strijd uiteindelijk in de negentiende eeuw afgeschaft, in Denemarken in 1807, in het Verenigd Koninkrijk in 1838, in Frankrijk in 1848 en in Nederland in 1859. Dat was negentien eeuwen na het proclameren van de Bergrede die vele christelijke plantagehouders in het zuiden van Amerika onderschreven.

De slaven op die plantages werden onmenselijk behandeld. Die merkwaardige mengeling van beschaving en barbarij was natuurlijk niet nieuw. Denk aan de wreedheden in de Romeinse beschaving. De negentiende-eeuwse historicus William Edward Hartpole Lecky heeft een overzicht gegeven van de enorme wreedheden die tegen zowel mensen als dieren werden begaan tijdens de Romeinse spelen.[542] Een beer en stier werden aan elkaar vastgeketend en rolden vechtend door het zand. Veroordeelden werden in dierenvellen gekleed en voor de wilde beesten gegooid die eerst gek waren gemaakt met gloeiende poken. De praktijken van de inquisitie hebben we al besproken. De manier hoe men mensen omwille van een ander geloof of ongeloof in naam van God of Allah martelde en ombracht, tart elke verbeelding. Het vierendelen, dood stenigen en levend verbranden zijn maar enkele voorbeelden. Maar ook de wreedaardige behandeling van de slaven grenst aan het onvoorstelbare. Na een afschuwelijke reis waarin men opgepakt in het scheepsruim zat, restte weinig anders dan een miserabel leven, onderworpen aan de wreedheid en willekeur van de heersers. Het blijft verbazen hoe geestelijke leiders van zowat alle godsdiensten aan de ene kant mededogen en naastenliefde verkondigden en tegelijk de zwaarste onderdrukking van mensen in de vorm van slavernij goedkeurden.

Slaven werden vroeger gezien als wezens zonder rechten, als bezittingen die men kon brandmerken, verhandelen en gebruiken voor eigen nut. De Franse revolutionairen en Britse filosofen als Jeremy Bentham en John Stuart Mill keerden zich tegen de slavernij. Uiteindelijk werd ze ook afgeschaft.

Bentham en Mill waren allebei utilisten. Dat wil zeggen: zij stelden genot of geluk centraal. Zij staan in een lange traditie die teruggaat op Lucretius en Epicurus.[543] Lucretius, de Romeinse volgeling van

Epicurus, formuleert het als volgt: 'O onverstand der menschen, o verblinding! In welk een duister, welk een hachelijkheid vergaat dit luttel leven! Zien zij niet, dat de natuur niets verder vraagt, dan dat het lichaam zonder smarten zij en dat de ziel tot het genot mag komen van zonder zorg en vrij van vrees te zijn?' Utilisme en hedonisme zijn vooruitstrevende krachten geweest in deze wereld. Ook met betrekking tot de afschaffing van de slavernij en dit tegen de religies in.

> Is de kritiek vandaag op de niet-veroordeling van de slavernij door de monotheïstische godsdiensten geen anachronisme? Ik bedoel: nu zowat iedereen slavernij veroordeelt, is het makkelijk om de pensée unique van het verleden te veroordelen.

Het hele concept 'anachronisme' spreekt mij niet aan. Ik geloof dat je nu, in de 21ste eeuw, heel goed praktijken uit vroegere tijden kunt veroordelen. Ook denk ik dat je hier, vanuit Europa, praktijken in andere delen van de wereld kan veroordelen. Het omgekeerde kan ook. Je kan ook in andere delen van de wereld praktijken veroordelen die zich voordoen in Europa. Wie dat niet wil, doet een knieval voor cultuurrelativisme en voor historisch relativisme dat fnuikende consequenties heeft. Je zou natuurlijk kunnen zeggen dat de gelovige voorstanders van de slavernij, en dat waren ze bijna allemaal, de gevangenen waren van hun tijdsgeest. Wie niet nadenkt, zit inderdaad gevangen in de tijdgeest. Maar wie nadenkt, kan zich daarvan bevrijden. De grote politieke filosoof Jean Bodin schreef een traktaat over hekserij waarbij hij geen enkele kritische kanttekening plaatste bij die heksenwaan die de kerk van zijn tijd gevangen hield.[544] Maar Montaigne deed dat wel. Montaigne kon zich op dit punt bevrijden van de tijdgeest, Bodin niet. Het is van belang dat we ons altijd kritisch blijven verhouden tegenover de tijdgeest.

> De afschaffing van de slavernij betekende nog niet dat vrouwen als volwaardige personen werden beschouwd. Hoe was het mogelijk dat vrouwen zolang buiten de morele kring werden gehouden?

Dat had in grote mate te maken met de visie van religies op de vrouw als zondares, verleidster, hoer, bron van alle kwaad. Aristoteles vond

dat vrouwen van nature ondergeschikt waren aan mannen.[545] Thomas van Aquino beschouwde vrouwen als wezens die het vermogen niet hadden om rationeel te denken.[546] En Jean-Jacques Rousseau, die soms beschouwd wordt als een verlicht filosoof, schreef in zijn boek *Emile*: 'De vrouw is gemaakt om onderworpen te zijn aan de man.'[547] Eigenlijk ligt de vrouwenbeweging in het verlengde van de strijd voor de afschaffing van de slavernij. Weet je dat zwarten in de VS al in 1869 stemrecht kregen, terwijl dit vooral in de zuidelijke staten theorie bleef of regelrecht geboycot werd? De vrouwen moesten daar nog een halve eeuw langer op wachten. En het zou duren tot de tweede feministische golf voor vrouwen echt zelfbeschikkingsrecht kregen, althans in het Westen. Eigenlijk heeft de beweging rond mei 68 een enorme impuls gegeven aan het mededogen voor onze medemensen. Denk aan de strijd tegen de segregatie van de zwarten in de VS, de strijd tegen apartheid in Zuid-Afrika, de strijd voor vrouwenrechten. Het is in die geest dat John Lennon zijn *Imagine* schreef als een verlangen naar een wereld waarin geweld en oorlog geen plaats meer zouden hebben.[548] Een verlangen dat ook Immanuel Kant al in 1795 had verwoord in zijn boek *Zum ewigen Frieden* en Beethoven in 1823 met zijn *Ode an die Freude* in zijn Negende Symfonie.

> Ik heb de indruk dat mensen hier steeds meer begaan zijn met het lot van medemensen, zelfs als ze die niet kennen. Dat merk je bij steunacties voor landen en regio's die getroffen werden door natuurrampen. Dat lijkt me een gunstige ontwikkeling.

Nu ben je misschien iets te optimistisch. In zijn boek *The Theory of Moral Sentiments* vroeg Adam Smith zich af waar een mens het meest van zou wakker liggen: zelf een pink verliezen of één miljoen Chinezen die zouden sterven als gevolg van een aardbeving.[549] Ik vrees dat mensen hun pink nog steeds belangrijker vinden, dat is ook menselijk. De eerste zorg gaat immers naar zelfbehoud, hoewel er ook mensen zijn die hun leven willen offeren om hun kind of partner te redden. Toch zie ik een beweging naar meer empathie en medeleven met onschuldige slachtoffers die we niet kennen. We kunnen ons beter inleven met beelden van rampspoed en vernielingen. We kunnen ons beter inleven in het leed van anderen. We willen dat mensen het elders ook goed hebben. Dat is een vorm van eigenbelang, want stel dat al die armen naar hier zouden komen, denk aan asielzoekers. De

Amerikaanse hoogleraar Benjamin Barber wijst erop dat geen enkele natie nog onbekommerd kan genieten van overvloed en welvaart, zolang een meerderheid van mensen elders geen enkele kans toe krijgen. 'Ook het lijden is gedemocratiseerd. Mensen die het het moeilijkst hebben, zullen middelen vinden om de mensen die het verst verwijderd zijn in hun pijn te laten delen. Als de rechtvaardigheid niet gelijk wordt verdeeld, zal de onrechtvaardigheid gelijk worden verdeeld; als niet iedereen kan delen in de welvaart, zal verpaupering – in materiële en spirituele zin – ons allen ten deel vallen. Dat is de harde les die wederzijdse afhankelijkheid ons leert,' aldus Barber.[550] Dat die boodschap nog steeds niet echt is doorgedrongen, zien we aan het succes van populistische politici en partijen die pleiten voor protectionisme. Ze creëren de illusie dat we het beter zullen hebben als we ons op onszelf terugtrekken. Maar gelukkig groeit het besef dat we elkaar moeten helpen, dat we één wereld vormen en dat onrechtvaardige ongelijkheden echt niet langer kunnen. In die zin neemt ons ethisch bewustzijn toe.

> Dat merk je trouwens in de houding van steeds meer mensen ten aanzien van homoseksualiteit. Tegenwoordig aanvaarden we seksuele omgang van mensen van hetzelfde geslacht en in een aantal landen, waaronder België en Nederland, kunnen homo's probleemloos trouwen.

Volgens de Amerikaanse rechtsfilosoof Ronald Dworkin moet de samenleving gebaseerd zijn op een recht dat ieder mens toekomt: een recht op gelijk respect.[551] Als dat waar is, dan rust de bewijslast bij de tegenstanders van het homohuwelijk. De voorstanders kunnen rustig achterover leunen. Er zijn natuurlijk tegenargumenten. Laten we ze langslopen. (1) Een zo gewichtige traditie als het huwelijk in de klassieke zin moeten we niet zomaar op een middag uitbreiden, zeggen sommigen. Inderdaad, maar we doen het ook niet op een middag, we doen het na duizenden jaren discriminatie. (2) Het Europees Verdrag ter Bescherming van de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden (1950) geeft iedere man en vrouw het recht om te huwen en bedoelt daarmee het huwelijk in de klassieke betekenis van het woord. Maar waarom zou het EVRM zoals het vijftig jaar geleden werd geïnterpreteerd voor ons nu nog maatgevend zijn? (3) Openstelling van het huwelijk dient in wetgevend opzicht slechts aan de orde te komen in een breed internationaal verband, denken

sommigen. Openstelling van het huwelijk in België en Nederland is daartoe een geschikte bijdrage. (4) De affectieve relatie tussen een man en een vrouw verschilt wezenlijk van die tussen twee personen van gelijk geslacht. Maar is dat wel zo? (5) Het homohuwelijk is niet nodig, aangezien geregistreerd partnerschap alle zakelijke-juridische voordelen biedt van het huwelijk. Jawel, maar het gaat de voorstanders van het homohuwelijk nu juist om de niet-zakelijke-juridische voordelen. Tijdens een manifestatie voor het homohuwelijk in de VS droegen actievoerders een protestbord met de grappige tekst: *'We want to be miserable too.'* Homoseksuelen willen een consecratie van hun liefdesband, waarschijnlijk om dezelfde redenen als enthousiastelingen van het traditionele huwelijk dat willen. Wie zakelijkheid wil, zou helemaal niet hoeven te trouwen. (6) Een zesde argument van tegenstanders is dat kinderen bij voorkeur moeten worden verzorgd en opgevoed door hun biologische vader en moeder. Dat mag zo zijn, maar ook dat is geen argument tegen een homohuwelijk. Het is een argument tegen adoptie door homopartners. Alles welbeschouwd zou het huwelijk ook voor mensen van hetzelfde geslacht moeten gelden, niet alleen in Nederland of België, maar wereldwijd.

> De voorbije jaren is ook de bekommernis voor dieren sterk toegenomen. In de Nederlandse Tweede Kamer zijn er zelfs twee verkozenen van de Partij van de Dieren, een unicum in Europa.

Het heeft wel lang geduurd voor men tot dit inzicht kwam. Aristoteles beriep zich op de 'natuurlijke' rangorde waarin dieren, maar ook slaven en vrouwen, minderwaardig waren aan de 'beschaafde' man. Zijn denken oefende een enorme invloed uit op de Griekse filosofie tot in de achttiende eeuw. Thomas van Aquino, Descartes en Spinoza hebben dit mensbeeld alleen maar versterkt. Er verscheen op het einde van de 18de eeuw nog een anoniem satirisch geschrift van een filosoof uit Cambridge, later geïdentificeerd als Thomas Taylor. Hij verklaarde dat de argumenten van Wollstonecraft ten voordele van vrouwen ook konden worden gehanteerd voor dieren.[552] Daarmee was volgens Taylor afdoende aangetoond dat vrouwen niet het subject konden zijn van rechten. Die redenering treft ons nu als naïef. De gedachte dat ook dieren bepaalde rechten kunnen hebben, komt bij Taylor kennelijk niet op. Maar waarom zouden we dieren, net als vrouwen, zwarten en slaven niet kunnen zien als dragers van rech-

ten? Een van de meest voorkomende strategieën om aan dieren rechten te ontzeggen, is erop te wijzen dat zij een bepaald kenmerk X missen dat hen ongeschikt maakt als dragers van rechten. Men gaat ervan uit dat alleen mensen kenmerk X bezitten en op basis van kenmerk X worden dieren dan rechten ontzegd. De bekendste argumentatie komt van Immanuel Kant. Mensen zijn redelijke wezens, zij hebben morele autonomie. Dieren zijn niet redelijk, dus hebben dieren geen rechten. Maar dat is een hoogst dubieuze redenering, een groot denker onwaardig. Kant vooronderstelt dat bepaalde intellectuele vermogens moeten worden beloond door het toekennen van rechten. Kant bleef dieren als inferieure schepsels zien.

Wanneer is de kentering er gekomen?

Met Jeremy Bentham. Hij had veel vooruitstrevender opvattingen over dieren.[553] In een bekende passage schreef hij dat er een tijd zou komen waarin de rest van de schepping de rechten zou krijgen die hen alleen door tirannie werd onthouden. De Fransen hebben ontdekt dat de zwartheid van de huid geen reden is om een menselijk wezen aan de willekeur van zijn onderdrukker uit te leveren. Er zou best een dag kunnen aanbreken waarop we tot het inzicht komen dat het aantal benen, de aard van de huid of de aard van het beendergestel geen reden zijn om verschil te maken ten aanzien van rechten. Onze zogenaamde verheven kenmerken – redelijkheid, waardigheid, het vermogen tot taal – zijn niet toereikend om de mens uit het rijk der natuur te tillen. Men wijst wel op de betekenis van de rede, aldus Bentham, maar een volgroeide hond of een volwassen paard is redelijker dan een kind van een dag, een week of een maand oud. En dan volgt die beroemde zin van Bentham over de dieren die in alle boeken over dierenrechten en dierenwelzijn wordt aangehaald: 'De vraag is niet of ze kunnen redeneren en of ze kunnen praten, maar of ze kunnen lijden.' Dat was in 1789! Ik heb zelf overigens veel sympathie gekregen voor dit perspectief, niet door Jeremy Bentham maar door Schopenhauer. Schopenhauer leert dat we sympathie moeten hebben voor alles wat lijdt – dus ook voor dieren. Hij zag medelijden als de ware grondslag van de moraal. Niet alleen medelijden ten aanzien van medemensen maar ook ten aanzien van andere levende wezens. Dat is de basis waarop hedendaagse denkers als Tom Regan, Peter Singer, Johan Braeckman en ikzelf thans pleiten voor dierenrech-

ten.[554] 'De dierenrechtenbeweging is een deel van, geen tegenstander van de mensenrechtenbeweging,' aldus Tom Regan, en hij heeft gelijk.

> Toch heb ik de indruk dat er nog heel wat hypocrisie bestaat in onze houding tegenover dieren. Aan de ene kant geven mensen enorme bedragen uit voor hun huisdieren – in elke supermarkt kan je diverse soorten voedsel vinden voor honden en katten – maar anderzijds eten we massaal dieren die in de meest erbarmelijke omstandigheden zijn gekweekt en worden geslacht.

Ja, we houden thuis honden, katten, vogels, vissen, hamsters of zelfs een pony of een reptiel als gezelschapsdier en verzorgen het zo goed mogelijk, maar elke dag worden miljoenen kippen, koeien, varkens en vissen in industriële complexen gekweekt, gevangen, geslacht en opgegeten. Ook op dit vlak is er al meerdere jaren een tegenbeweging. Dierenbeschermingsorganisaties zoals GAIA in België en in Nederland Varkens in Nood, Bont voor Dieren en de Koningin Sophia-Vereeniging tot Bescherming van Dieren spelen daarin een belangrijke rol. Ze voeren acties tegen de vreselijke praktijken die in de voedselproductie schering en inslag zijn, het zinloze transport van levende dieren over lange afstanden, het ritueel slachten van dieren zonder enige verdoving, enzovoort. Beelden van dergelijke wanpraktijken schudden steeds meer mensen wakker. Er zou nog meer over gepraat en getoond moeten worden. GAIA-voorzitter Michel Vandenbosch schrijft in zijn boek *De dierencrisis* dat het goed zou zijn elk slachthuis te verplichten om de muren te vervangen door glazen doorkijkwanden.[555] Dat lijkt me een goed idee. Toon consumenten hoe kippen 42 dagen op enkele vierkante centimeter worden gekweekt zonder ooit de buitenlucht te zien waarna ze worden opgepakt en 'ondersteboven opgehangen, geëlektrocuteerd en onthoofd', aldus Hal Herzog in zijn boek *We aaien ze, we haten ze, we eten ze*.[556] Toon de laboratoria waar men weerzinwekkende proeven doet op dieren terwijl er in de meeste gevallen alternatieve methodes bestaan. Toon de centra waar men zieke en afgeleefde dieren op een mensonwaardige manier vernietigt. Toon de bedrijven die bontjassen maken en andere plaatsen waar dieren mishandeld, verminkt en vernietigd worden. Op die manier zou men veel verborgen leed zichtbaar maken, het ethisch bewustzijn van mensen raken en hen doen inzien dat er

iets fundamenteels fout zit. Dieren zijn weerloos omdat ze zich als groep niet kunnen verdedigen. Vandaar de noodzaak dat mensen en de overheid dit in hun plaats doen.

> Laatste vraag over de voortdurende uitbreiding van de morele kring. In de voorbije decennia hebben we regelmatig terugvallen in de beschaving gezien. Zo degradeerden onmenselijke regimes mensen tot inferieure wezens. Denk aan de systematische vernietiging van *Lebensunwertes Leben* door de nazi's. In de antisemitische nazifilm *Der Ewige Jude* werden joden vergeleken met ratten en ander ongedierte. Voor en tijdens de genocide in Rwanda waarbij 800.000 mensen werden afgemaakt, werden de Tutsi's door de Hutu's niet beschouwd als mensen maar afgeschilderd als kakkerlakken die moesten worden uitgeroeid. Wie zegt dat we niet opnieuw in barbarij vervallen?

Niemand. En daar moeten we ook voortdurend voor waken. Telkens opnieuw moeten we de principes bevestigen waarop een beschaafde samenleving is gebaseerd. Cultuur vergt voortdurend onderhoud, heroverweging, het verwerpen van verkeerde onderdelen en de herbevestiging van de goede onderdelen.

20

De strijd rond identiteit

Waar religie mensen vastzet in hun identiteit,
haalt vrije expressie mensen los uit hun identiteit.

NAEMA TAHIR

Laten we terugkeren naar onze zoektocht naar harmonie. Een van de meest gebruikte, en misschien ook misbruikte, begrippen in het politieke en maatschappelijke debat van de laatste jaren is 'identiteit'. Politici en intellectuelen hebben het voortdurend over de zoektocht naar identiteit als hét middel om de eigenheid en zo de samenhorigheid van een volk of geloofsgroep te bevorderen. Ben je het daarmee eens?

Paul Cliteur: Niet helemaal. Het benadrukken van de identiteit van een groep, volk of land kan inderdaad leiden tot meer samenhorigheid onder de leden of burgers. Maar het kan ook leiden tot vervreemding en zelfs afkeer van al wie er niet toe behoort. Het hangt er ook van af wat men met identiteit bedoelt. Als we in Nederland benadrukken dat 'onze' identiteit gebaseerd is op zelfbeschikking, de vrijheid van meningsuiting en de gelijkwaardigheid van man en vrouw, dan lijkt me dat prima. Maar zeggen dat iedereen die hier woont het *Wilhelmus* van buiten moet kennen, Koninginnedag moet vieren en de Oranjevlag moet uithangen als ons nationaal elftal speelt, is natuurlijk absurd. We moeten dus opletten met het begrip 'identiteit' en vooral met diegenen die het ons in naam van een geloof, volk of zelfs ras willen opdringen. Het belangrijkste is misschien wel dat het

om een open nationale identiteit gaat. Er zijn 193 soevereine staten aangesloten bij de Verenigde Naties. Sinds het midden van de 17de eeuw bestaat de wereld niet meer uit rijken, clans of families, maar uit soevereine staten. Die staten organiseren het samenleven van mensen op een bepaald grondgebied. Zo'n groep moet iets gemeenschappelijks hebben om duurzaam binnen een staatsverband te kunnen worden verenigd. Eerst en vooral heeft men een gemeenschappelijk rechtssysteem: de Belgen zijn onderworpen aan de Belgische wetten en de Nederlanders aan de Nederlandse wetten. Maar naast die wetten heeft die groep mensen nog een zekere cultuur gemeenschappelijk die je zou kunnen aanduiden als de identiteit van het land. Met andere woorden, een staat moet ook een natie vormen, men spreekt dan ook wel van natiestaten. In 1882 heeft Ernest Renan een belangrijke lezing gehouden aan de Sorbonne in Parijs over de vraag wat een natie inhoudt. De Duitsers hebben vanaf J.G. Fichte een vorm van nationalisme en een nadruk op nationale identiteit ontwikkeld waarbij de kern van de natie werd gezocht in een gemeenschappelijk ras of een ander kenmerk dat niet voor iedereen openstond. Maar Renan meende dat het moest gaan om de wil van een groep mensen om samen dingen te doen. Met de identiteit van Renan is niets mis. Integendeel: elk land, elke staat zal erover moeten nadenken wat de elementen zijn van zijn nationale identiteit.

> Extreemrechtse, nationalistische en religieus-conservatieve politici en partijen in Europa hebben de wind in de zeilen. Denk maar aan het succes van het Vlaams Belang in Vlaanderen, de PVV van Geert Wilders in Nederland, de partij van de Ware Finnen, de extreemrechtse Beweging voor een Beter Hongarije, het Front National van Marine Le Pen in Frankrijk, enzovoort.[557] Allen spelen in op de gevoelens van angst en onzekerheid die de globalisering met zich meebrengt. Vandaar hun pleidooi voor het 'eigen volk eerst' of 'Nederland voor de Nederlanders' waarbij de identiteit verengd wordt tot een volk. Is dat geen zorgelijke ontwikkeling?

Laat me eerst een onverdachte bron citeren waarom er zoveel angst in de Europese samenlevingen is geslopen. Tony Judt schreef in zijn boek *De vergeten twintigste eeuw* dat de Europese elite decennialang blind bleef voor 'de feitelijke segregatie op het gebied van de huisvesting, de geïsoleerde, niet geïntegreerde gemeenschappen en het ont-

staan van een gestaag groeiende groep angstige, verontwaardigde blanke kiezers die ervan overtuigd waren dat de boot vol was.'[558] Verder moeten we ook niet elk beroep op nationale identiteit of nationale eenheid helemaal van de hand wijzen. Wat is een staat, bijvoorbeeld de Nederlandse of Belgische staat? Een staat is een organisatie. Die organisatie functioneert om leiding te geven aan het samenleven van een groep mensen die woont op het grondgebied: het zogenaamde staatsterritoir. Die groep mensen moet naast het feit dat zij in hetzelfde land woont ook bepaalde waarden gemeenschappelijk hebben. Hele fundamentele waarden worden vastgelegd in de grondwet van zo'n staat. Zo zou je kunnen zeggen dat in de Belgische grondwet de identiteit van de Belgische staat is vastgelegd en in de Nederlandse grondwet de Nederlandse identiteit. Rond dit soort identiteit kunnen ceremonieën worden georganiseerd: herdenkingen van belangrijke gebeurtenissen uit de geschiedenis, inburgeringsfeesten voor nieuwkomers, enzovoort. Dat is allemaal niet verdacht. Als je dat nationalistisch noemt, dan kan dat, maar het is een vorm van onschuldig nationalisme. En niet alleen onschuldig, ook onontbeerlijk. Waar het verkeerd gaat, is bij een natie die zich niet groepeert rond bepaalde open waarden, maar rond ras en religie. Ras en religie mogen nadrukkelijk geen onderdeel uitmaken van de identiteit van een hedendaagse staat, omdat daarmee altijd bepaalde categorieën burgers worden uitgesloten.

> Mijn indruk is dat extreemrechtse groeperingen, die zich fel tegen de islam en vooral tegen alle moslims keren en de radicale moslims zelf, in feite elkaars bondgenoten zijn. Ayaan Hirsi Ali zei in een interview over het Vlaams Belang het volgende: 'Ik zou het Vlaams Blok verbieden, het verschilt weinig van de Nederlandse terroristische, moslimfundamentalistische Hofstadgroep. Weliswaar plegen de Vlaams-Blokleden nog geen gewelddaden, maar ze stellen die gewoon uit, ze wachten tot ze de meerderheid hebben. Ze hebben op vele vlakken dezelfde ideeën als de moslimextremisten: over de positie van de vrouw, over de onderdrukking van homo's, over abortus. Als je hun theorie doortrekt, dan kom je uit bij de genocide.'[559] Ben je het eens dat extreemrechts en radicale moslims elkaar voeden?

Een racistische partij zoekt de essentie van het staatsburgerschap in het ras dat de burgers van de staat gemeenschappelijk moeten heb-

ben om met elkaar te kunnen samenleven. Een theocratische partij zoekt de essentie van het staatsburgerschap in een gemeenschappelijke religie. Beide criteria zijn verkeerd om een harmonieuze staat op te grondvesten. In die zin heeft Ayaan dus gelijk. We moeten de weg volgen van Ernest Renan die vond dat het staatsburgerschap open moet staan voor mensen die de waarden onderschrijven waaraan de staat zich gecommitteerd heeft. Je mag dus wel vragen dat voor de inburgering vereist is dat iemand de waarden onderschrijft die in de *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen* zijn neergelegd, maar niet dat iemand de grondbeginselen van de katholieke godsdienst aanvaardt. En rond de waarden, die dus niets te maken hebben met ras of geloof, kan dan een soort van ceremonieel vertoon worden georganiseerd. Denk aan de viering van het tweehonderd jarig bestaan van de Franse Revolutie. Toen vierde de Franse staat dat zij de waarden accepteerden die in de Franse *Déclaration* en de Franse grondwet zijn neergelegd. Nu ben ik een nuchtere Nederlander en militair vertoon en gesalueer zal mij al snel een beetje te veel worden, maar in beginsel denk ik wel dat een cultuurgemeenschap de voortdurende taak heeft de waarden te bevestigen waarop hij is gebaseerd. Eigenlijk is dat ook precies wat wij in dit boek aan het doen zijn. Wij laten zien wat de waarde is van democratie, de rechtsstaat, mensenrechten, de scheiding der machten, een autonome moraal, gelijkheid van man en vrouw. En het is van groot belang dat we dat laten zien, want als dat niet gebeurt, verkommeren die beginselen en wordt een staat op de lange duur stuurloos. De politieke elite heeft dat de afgelopen jaren te veel nagelaten. Zo ontstond een vacuüm waardoor allerlei minder prettige bewegingen en partijen een kans hebben gekregen.

> Mag ik even je favoriete filosoof Anthony Grayling citeren? 'Politiek nationalisme met meer grenzen en paspoorten mag niet de weg zijn in een wereld die steeds meer aan elkaar gelinkt is.'[560] Ben je het daarmee eens? Ik vraag je dit omdat het me opvalt dat je zo vaak het belang van de natie benadrukt.

Dit is een vage uitspraak van Grayling. Over politiek nationalisme heb ik het al gehad. Als je nationalisme een loyaliteitsbetuiging is aan de waarden waaraan de natie of de staat zich heeft gecommitteerd is daar niets mis mee. Verder heeft Grayling het over meer grenzen en paspoorten. Nee, daar ben ik niet voor, in de zin dat ik niet zal

roepen 'leve de paspoorten', maar tevens zie ik niet hoe een wereld zonder paspoorten kan bestaan. Je kunt de grenzen in Europa laten wegvallen, zoals in feite gebeurd is. Maar een verzorgingsstaat is niet houdbaar zonder grenzen op mondiaal niveau.

> Zelf keer ik mij als liberaal met al mijn vezels tegen het nationalisme. Het individu is veel belangrijker dan een volk. Maar ook omdat nationalisten de gedachte cultiveren van een vermeende zuiverheid en het ideaal van 'vroeger was het beter'. Plato stelde in zijn boek *De Wetten* voor om het reizen naar het buitenland te beperken om te voorkomen dat de eigen gemeenschap door vreemde ideeën spiritueel vervuild werd. Daarom zijn dictators en theocraten zo bang voor het geschreven woord en verbranden ze boeken.

De gedachte dat het vroeger beter was en dat men kan terugkeren naar een geïdealiseerde zuivere wereld vinden we ook bij Jean-Jacques Rousseau. Zijn werk is een inspiratiebron voor talloze denkers die de westerse cultuur verwerpen en dwepen met de natuur en met primitieve samenlevingsvormen. Een van zijn traktaten leest als een lang pleidooi tegen de Verlichtingsidealen, één lange tirade tegen kennisverbreiding en wetenschappelijke vooruitgang.[561] De mens, zegt Rousseau, is in wezen goed. Het is de beschaving die hem ongelijkheid heeft gebracht en een heel arsenaal van andere kwalen. Deze visie heeft een enorme carrière gemaakt binnen de Europese cultuur. Tegenwoordig vinden we elementen van de wereldbeschouwing van Rousseau bij schrijvers als John Gray die de hele Verlichting verwerpt. Men vindt zijn invloed ook in het bekende boek van Theodor Adorno en Max Horkheimer over *De dialectiek van de Verlichting*.[562] Daarin wordt ongeveer de hele wetenschappelijke ontwikkeling van de westerse wereld overboord gegooid. De gedachte dat de beschaving het kwaad in de wereld brengt, inspireert religieus-conservatieven om zich te verzetten tegen de moderniteit, tegen de Verlichting en de globalisering.[563]

> Hoe sta je tegenover de conservatieve publicist Theodore Dalrymple, de goeroe van N-VA-voorzitter Bart De Wever in Vlaanderen?[564] Zij klagen over het morele verval en wijzen met een beschuldigende vinger naar het Verlichtingsdenken. Volgens De Wever is 'de kruistocht tegen ouderwetse en te religieuze waarden' te ver gegaan, allemaal de schuld van die jaren zestig.

Dalrymple is een goede stilist en hij heeft op voortreffelijke wijze het cultuurrelativisme aangeklaagd. Ik ben het ook eens met zijn cultureel offensief, in de zin dat we onze waarden moeten herijken en opnieuw moeten gaan verdedigen. Conservatieven en neoconservatieven hebben ook gelijk dat liberalen te gemakkelijk over die noodzaak van het verdedigen van een cultuur van vrijheid zijn heengestapt. Maar men moet met het badwater niet het kind weggooien. Anders gezegd: het is verkeerd religie opnieuw te verdedigen, alleen maar omdat het riekt naar iets traditioneels. Ik denk overigens ook niet dat Dalrymple een goede visie heeft op wat religie inhoudt. Uit een recensie van *The New Atheism* blijkt dat hij geen flauw benul heeft van waar Dawkins en Hitchens voor staan. Het is ook helemaal fout religie te zien als een stabiliserende factor in het staatsbestel. Daar hebben we het over gehad. Religie is een latent destabiliserende kracht, zoals het hedendaagse religieuze terrorisme ons laat zien. Dalrymple had lering moeten trekken uit de geschiedenis: de geschiedenis van zijn eigen land. Engeland laat zien hoe een natie volkomen verscheurd kan raken door godsdiensttwisten. Het is problematisch dat mensen dat vergeten zijn.

Verder ben ik het wel eens met je pleidooi voor individualisme. Het was Rousseau die de gedachte lanceerde van 'het algemeen belang als uiting van de collectieve wil' en bijgevolg als de na te volgen wet. Hier ligt de kern van het conflict tussen collectivisme en individualisme. Die vermeende collectieve wil is vooral in de 20ste eeuw misbruikt om de individuele vrijheid te beknotten. Denk aan het Politbureau en de secretaris-generaal van de communistische partij die de collectieve wil van het volk vertegenwoordigde. Of aan het fascisme waarin de wil van de Führer als de uitdrukking van de wil van het volk werd beschouwd. En aan de theocratie in Iran waar ayatollah Khomeini het laatste woord had in de interpretatie van de collectieve wil. Dat geldt ook voor nationalisten die het volk en het belang van de volksgemeenschap boven het individu plaatsen. En inderdaad, nationalisten (maar ook communisten, fascisten en theocraten) keren zich af van alles wat volksvreemd is en willen hun volksgenoten afschermen tegen vreemde ideeën. Dat alles staat natuurlijk haaks op de liberale grondbeginselen die de Verlichtingsdenkers verdedigden.

'Ik ben bang voor die verschrikkelijke kracht in de mens: zijn verlangen en vermogen tot vergeten.' Het is een citaat van Varlam Sjalamov.[565] Het blijft me steeds opnieuw verbazen dat mensen geen lessen trekken uit het verleden. Het nationalisme en de afkeer voor vreemdelingen hebben geleid tot de meest waanzinnige moordpartijen, vanaf de Eerste Wereldoorlog tot de genocide in Rwanda en de oorlogen in de Balkan. 'Wie niet tussen ons geboren is, is een vijand,' zo lijkt het wel.

Inderdaad is dat vermogen om te vergeten een gevaarlijke tendens. George Santayana zei: 'Zij die zich het verleden niet herinneren zijn ertoe veroordeeld dat verleden te herhalen.' Daarom was het ook zo gevaarlijk dat die volgeling van Bhagwan meende dat de kindertjes op school geen geschiedenis meer moesten leren, want de Bhagwan vond alleen het heden belangrijk. Ik zei al dat ik me afkeer van elke vorm van nationalisme die een ras of geloof boven het individu plaatst. En daar kunnen we de huidige en toekomstige generaties niet genoeg voor waarschuwen.

Volgens Anthony Grayling waren nationalistische bewegingen van de 19de eeuw in oorsprong cultureel en raciaal. Het huidige nationalisme is er volgens hem eerder een van misprijzen en frustratie, van rancune en ongenoegen. 'Het wordt gevoed door angstgevoelens voor verandering, veel meer dan door de behoefte een echte nieuwe natiestaat op te richten, maar het geeft wel het mythische beeld van de nieuwe natiestaat als alleenzaligmakende oplossing, wat het natuurlijk niet is.'[566] Is dat een correcte analyse?

Grayling heeft gelijk dat veel van het hedendaagse ongenoegen niet erg positief gemotiveerd is. Inderdaad, niet het streven om een nieuwe natiestaat gestalte te geven speelt nu een rol, maar ongenoegen over het feit dat de omgeving verandert en dat men niet goed weet hoe men daarop moet reageren. Toch heb ik de indruk dat wij een verschillende betekenis geven aan het woord nationalisme. Jij, en ook Grayling, associeert dat met allerlei narigheid, terwijl ik een zekere loyaliteit aan het land waarin je leeft en op basis waarvan je ook van nieuwkomers een inburgering kunt vragen, niet als volkomen verwerpelijk zie. Het is onvermijdelijk als je een staatsverband met elkaar wilt blijven delen. Als in een land geen gevoel voor gemeenschappelijkheid bestaat, valt het uiteen. Wat nationalisme in zijn meer

onschuldige en noodzakelijke vorm doet, is daarop wijzen. Het is net zoiets als de clubgeest in een voetbalclub, de trainer moet die stimuleren. In geperverteerde vormen kan die clubgeest ontaarden in blinde animositeit jegens andere clubs en dan nemen de hooligans het over die elkaar buiten het sportveld te lijf gaan, maar die excessen zijn niet noodzakelijk met de voelbalsport verbonden.

> Volgens mij is het identiteitsdebat een vorm van versimpelen en veralgemenen. In de zoektocht naar dé Vlaamse, dé Franse of dé Nederlandse identiteit schuilt mijns inziens een gevaar voor culturele en zelfs materiële verarming. Het enige wat ze willen, is uniformiseren, conformeren en depersonaliseren. Sommige Vlaams-nationalisten willen het Frans uit de samenleving bannen, lessen Frans op school afschaffen en abonnementen op Franse dagbladen in Vlaamse bibliotheken opzeggen. Wilders wil zelfs de Koran verbieden. Volgens mij heeft de literatuur, in welke taal ook, een ethische functie, namelijk het verzet tegen conformisme. Susan Sontag stelde dat de ethische functie van de literatuur erin bestaat dat ze ons de waarde van diversiteit leert kennen. 'De literatuur is het huis van de nuance en het verzet tegen stemmen die simplificeren.'[567]

De literatuur heeft inderdaad een ethische functie. Ze kan ons in contact brengen met werelden en opvattingen die we niet kennen. De uitspraak van Sontag is mij wel wat te retorisch en vaag om mij helemaal te kunnen inspireren, maar dat geeft niet. En dan Wilders, die de Koran wil verbieden. Ik heb dat nooit helemaal serieus kunnen nemen. Toch zit er een gedachte achter en het lijkt mij integer die ook mee te nemen in de overweging. Wilders heeft die uitspraak gedaan na een discussie over het verbieden van *Mein Kampf* van Hitler. Zoals je weet, mag dat boek in Nederland niet openlijk verkocht worden. Als we dat terugkoppelen naar ons verhaal over de begrenzingen van de vrijheid van meningsuiting is dat niet helemaal onbegrijpelijk, want die heeft een grens. Waar? Daar waar openlijk wordt opgeroepen tot geweld. *Mein Kampf* van Hitler roept op tot geweld en dus wordt dat boek niet beschermd door de vrijheid van meningsuiting. Maar ook de Koran roept in sommige verzen op tot geweld. Als je *Mein Kampf* verbiedt op basis van dat criterium dan is het inconsistent niet ook de Koran te verbieden.

Wilders is dan weer inconsistent omdat hij alleen de Koran wil

verbieden, omdat die oproept tot geweld. Ook de Bijbel doet dat. Het Oude Testament is één lange tirade tegen godsdienstvrijheid en roept op tot geweld jegens de vijanden van het Israëlitische volk. Wie de Koran wil verbieden, moet strikt genomen ook het Oude Testament bannen en het Nieuwe Testament op zijn minst zuiveren van gewelddadige passages. Christopher Hitchens zei in het debat met Tony Blair: 'Noem mij één religie die staat voor de versterking van de positie van vrouwen of daarvoor ooit gestaan heeft.' Die religie kan Blair niet aanwijzen, want die bestaat niet. Men kan, vrij naar Hitchens, ook zeggen: 'Noem mij één religie die werkelijk op de bres heeft gestaan voor moderne waarden als vrijheid van meningsuiting, democratie en de rechtsstaat.' Het antwoord luidt opnieuw: die religie bestaat niet. De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens komt dan ook niet voort uit de joods-christelijke traditie of welke andere religieuze traditie ook, ze is daarmee op zijn best verenigbaar. Susan Sontag had gelijk toen zij de aanslagen van 11 september in de Italiaanse krant *Il Manifesto* typeerde als een *attack on modernity* (een aanval op de moderniteit), *the only culture that makes possible the emancipation of women* (de enige cultuur die vrouwen emancipatie mogelijk maakt).

Helaas had Susan Sontag het lef niet om daar de juiste conclusie uit te trekken. Zij fulmineert in hetzelfde stuk tegen mensen die zeggen *our civilization is superior to their civilization* (onze beschaving is superieur aan hun beschaving). Raar, want als Susan Sontag werkelijk denkt dat jihadisten een aanslag plegen op de moderniteit, en zij prijst de moderniteit omdat die vrouwenemancipatie mogelijk maakt, dan zou zij ook moeten zeggen dat de moderniteit superieur is aan het jihadisme. Maar die connectie durft zij niet te leggen. Dat is jammer, want dat is wèl nodig. Als je een cultuur verder wilt ontwikkelen, moet je benoemen wat goed is en dat ook verdedigen. En wat goed is in de Amerikaanse en Europese cultuur is de vrouwenemancipatie. Dat is niet arrogant om te zeggen. Vele zaken zijn niet goed in het Westen, maar dat wel. Verder ben ik het natuurlijk met je eens dat nationalisme allerlei manifestaties kan hebben die heel bedenkelijk zijn.

Eigenlijk is mijn grootste vrees voor het nationalisme dat men ons als burgers een soort collectieve identiteit wil opleggen. Mario Vargas Llosa ziet daarin een aanslag op de individuele vrijheid. Ook Amartya

> Sen zegt dat elke collectief opgelegde identiteit vals is. Het lidmaatschap van een groep kan belangrijk zijn, aldus Amartya Sen, maar nog belangrijker is het recht van elke mens om zelf zijn identiteit te bepalen. Het gaat niet om groepen, maar om mensen.

Uiteraard gaat het finaal over mensen en niet over groepen. Op dat punt zijn we het eens. En ik begrijp ook dat mensen tal van deelidentiteiten hebben. Je hoeft voor mij geen vlag of volkslied te aanbidden om lid te kunnen zijn van een gemeenschap. Veel belangrijker is dat je gemeenschappelijke waarden erkent die erop neerkomen dat we elkaars rechten en vrijheden respecteren, dat je verdedigt dat vrouwen evenveel rechten hebben als mannen, dat je accepteert dat iedereen zijn mening mag uiten, dat je vrij van geloof mag veranderen of ongelovig worden, dat je de overtuiging van de ander niet zozeer respecteert, maar tolereert, voor zover ze niet in strijd is met wat we als fundamenteel beschouwen. Om een harmonische samenleving te creëren, moeten we in staat zijn onze persoonlijke overtuigingen opzij te schuiven wanneer de rechten en vrijheden van een medemens in het geding zijn. Elke ongelovige moet aanvaarden dat sommige mensen geloven in God of Allah, maar elke gelovige dient ook te aanvaarden dat anderen zeggen: 'God is een verzinsel.' Elk individu dient gerespecteerd te worden. Niets is belangrijker, geen ras, geen geloof, geen partij, geen volk, geen land. Het klopt dat elke mens diverse identiteiten heeft, en dat je hem niet mag herleiden tot één identiteit. In die zin heeft Tvezan Todorov gelijk als hij zegt dat levende culturen zich kenmerken door hun 'veelheid en veranderlijkheid'. In die zin heeft hij gelijk als hij zegt dat 'een mens altijd binnen een cultuur geboren (wordt), maar dat betekent niet dat het zijn bestemming is erin opgesloten te blijven'. Maar dat vermogen tot verandering mag er niet toe leiden dat we onze fundamentele kernwaarden opzij schuiven.

De gelijkwaardigheid van man en vrouw mogen we niet interpreteren in functie van bepaalde culturele tradities. Vrouwen hebben evenveel rechten als mannen, punt uit. Het gaat er mij dus niet om – zoals bepaalde nationalisten voorstaan – om willens nillens een door anderen bepaalde natiegebonden identiteit te aanvaarden. Ik voel me geen Nederlander omdat anderen me zeggen dat ik me zo moet voelen. Maar ik voel me wel verbonden met al diegenen die de gelijkwaardigheid van man en vrouw verdedigen. En dat kunnen Neder-

landers zijn, maar zeker ook heel wat mensen met een andere nationaliteit. De kerngedachte is de volgende: om fundamentalisme te voorkomen, is het noodzakelijk dat men beseft en aanvaardt dat mensen diverse identiteiten en loyaliteiten hebben, en dat ze die zelf kunnen kiezen. Laat mij een tekst van Amartya Sen aanhalen uit zijn boek *Identity and Violence*: 'Ik kan tegelijk een Aziaat zijn, een burger uit India, een Bengaal, een Britse resident, een econoom, een liefhebber van filosofie, een schrijver, een Sanskriet, een overtuigde seculariste en democraat, een man, een feminist, een heteroseksueel, een verdediger van de rechten van homo's en lesbiennes, met een niet-religieuze levensstijl, met een hindoe-achtergrond, een niet-Brahmaan, en iemand die niet gelooft in een hiernamaals.'[568] En zo kent elke mens een mozaïek van identiteiten. Naar gelang van de omstandigheid zal de mens deze of gene identiteit belangrijker vinden of niet. De mens beslist zelf welke aspecten van zijn identiteit hij of zij belangrijk vindt en in contact met een medemens zal hij die deelidentiteiten aan bod laten komen die hij op dat ogenblik belangrijk vindt. Zo zal ik, wanneer homokoppels op straat beledigd worden, hen verdedigen. Niet omdat ikzelf homo ben, maar omdat ik voorstander ben van het recht op zelfbeschikking en bijgevolg rechten voor homo's evident vind. Zo zal ik, wanneer vrouwen met een hoofddoek bespuwd worden, de daders afkeuren. Niet omdat ik voor hoofddoeken ben, maar omdat ik vind dat mensen niet mogen afgekeurd worden omwille van hun kleding.

> Het gaat dus om het aanvaarden van zaken waarmee men het zelf niet eens is, voor zover die zaken vrijwillig door een mens werden aanvaard en niet door anderen aan hen opgelegd.

Ja, dat is de echte tolerantie. Zelfs als ik geconfronteerd word met zaken waar ik het als mens niet mee eens ben, zal ik de bewuste en vrije keuze van een ander verdedigen voor zover die geen schade toebrengt aan anderen. Laat me een extreem voorbeeld geven. Zelfs als ik geconfronteerd word met een praktijk die ik verafschuw, maar die door de betrokkene vrijwillig wordt aanvaard (dus waaruit hij of zij zonder gevaar voor eigen leven kan terugtreden), dan zal ik mij daarbij neerleggen en zeggen: 'Dat is uw keuze'. Maar laten we niet naïef zijn. Heel wat praktijken hebben niets te maken met een vrije keuze maar zijn het gevolg van sociale dwang. In dat geval zal ik dwars lig-

gen. Want nog erger dan openlijke fysieke dwang die iedereen kan zien en veroordelen, is psychische dwang. Een dwang die we moeilijk empirisch kunnen vaststellen, maar die bestaat en moet bestreden worden. Juist daarom moeten meisjes en vrouwen met hoofddoeken beseffen dat ik niet tegen hen strijd, maar voor hen. Dat alles heeft ook te maken met identiteit. Namelijk het besef dat men behoort tot een groep mensen die er een hoogstaande moraal op nahouden. Ik zou al gelukkig zijn als we één klein deeltje van ieders identiteit in de richting konden duwen van de universele normen en waarden die ons lief zijn. Stel je voor dat elke vrouw op de wereld zou beseffen dat ze evenveel waard is als een man, en dat ze daarom haar recht op zelfbeschikking mag opeisen. Dat zou in veel landen een revolutie betekenen.

> Het identiteitsargument wordt ook steeds meer gebruikt in religieuze kringen. De paus en christelijke politici wilden een verwijzing naar God en het christendom in het ontwerp van de Europese Grondwet om de christelijke identiteit van het Avondland te benadrukken. Moslimvrouwen zwaaien met hun identiteit om het dragen van de hoofddoek en zelfs de boerka te verdedigen. 'Dat is deel van mijn identiteit,' zeggen ze dan. Is dat geen zorgelijke evolutie?

Ik ben natuurlijk niet voor een verwijzing naar God in de Europese constitutie of in welke constitutie dan ook. Dat lijkt mij een totaal verkeerde benadering van de hedendaagse politieke werkelijkheid. Een grondwet behoort een opsomming te zijn van grondwaarden die alle burgers in beginsel met elkaar delen en niet een verankering van de belangen van specifieke groepen gelovigen. Het is verkeerd om op basis van de cultuurhistorische generalisatie dat het christendom grote invloed heeft gehad op de Europese cultuur een verwijzing naar het christendom of naar God op te nemen in constitutionele teksten van de Europese Unie. Die constitutionele teksten zijn geen geschiedenislesjes, maar geven aan op welke toekomst men zich wil richten en die toekomst moet in beginsel open zijn. Ook is het juist dat het woord 'identiteit' vaak wordt gebruikt om bepaalde zaken buiten discussie te stellen. Vroeger werd een religieuze keuze gezien als het adopteren van een aantal standpunten die in beginsel ter discussie konden worden gesteld. Tegenwoordig beroept men zich op zijn religieuze identiteit om sommige opvattingen een aura van onverander-

lijkheid en onaantastbaarheid te geven. Dat is een zeer onwenselijke ontwikkeling.

> Het hele debat over identiteit heeft mijns inziens te maken met een toenemende segregatie in tal van westerse steden. Daarom denk ik dat we ons niet zozeer moeten bezighouden met het hardnekkig zoeken naar onze 'collectieve identiteit' maar naar probate middelen om de segregatie af te bouwen.

Enkele decennia geleden waren hier veel minder migranten, in het bijzonder moslims. Om te kunnen overleven, waren ze wel gedwongen om onze taal te kennen en zich op een bepaalde manier te integreren. Voor een brood moesten ze in het begin naar een Nederlandstalige bakker. Dat is nu niet meer het geval. Ze hebben tegenwoordig hun eigen voorzieningen. Nu wonen en leven ze als het ware apart in moslimbuurten en dat heeft een belangrijke impact op de vorming van hun identiteit. In je boek *De derde feministische golf* legt de Nederlandse schrijfster van Somalische afkomst Yasmine Allas dat goed uit: 'Je zou verwachten dat de overheid ervoor zou zorgen dat mensen meer onder elkaar gemengd worden. Nu gebeurt het tegenovergestelde. Mensen keren terug in hun eigen gemeenschappen, eigen scholen, eigen winkels, eigen woonzones. Een kind uit zo'n wijk gaat dan naar een islamitische school en daar begint de segregatie. Kinderen die op islamitische scholen zitten, leren geen autochtone leeftijdsgenoten kennen, alleen moslims. Als die kinderen later in de samenleving komen, kennen ze de Nederlandse wereld niet. Eigenlijk zou het beter zijn dat er geen aparte scholen bestonden, geen katholieke en geen islamitische, maar enkel openbaar onderwijs.'[569] En na de school gaat de segregatie verder want moslims hebben hier eigen kranten, eigen tv-stations via schotelantennes, eigen gebedsruimtes, enzovoort. Op al die plaatsen wordt verwacht dat ze hun moslimidentiteit beklemtonen. Maar het slechtste dat we kunnen doen, is daar onze identiteit tegenover plaatsen. Zo krijg je een soort van identiteitenoorlog: jouw identiteit tegenover mijn identiteit waarbij partijen elkaar overbieden in aansporingen om respect te hebben voor elkaars identiteit. 'Jij hebt geen respect voor mijn identiteit,' zegt de een. 'Nee, jij hebt juist geen respect voor mijn identiteit.' Het lijkt me inderdaad beter de segregatie tegen te gaan door kinderen naar een openbare school te sturen, door een strikte neutraliteit van de

overheid na te streven, en door een reeks fundamentele liberale grondwaarden te promoten en daar onder geen beding op toe te geven.

Onderschat je de sociale problemen van discriminatie, racisme en uitsluiting niet al te zeer? Ook dat leidt tot een zoektocht naar een eigen identiteit.

Ik zal niet ontkennen dat discriminatie en racisme bestaan. Dat moeten we keihard bestrijden. In die zin heeft Naema Tahir gelijk als ze zegt: 'Kansarme jonge allochtonen hebben, denk ik, de neiging terug te vallen op hun etnische identiteit waarop zij zich graag profileren. Hun etniciteit is vaak hun enige trots, een lege trots naar mijn mening. Dat houdt hen apart van de bredere samenleving, waarvan zij zich gemakkelijk gaan afsluiten. Ze voelen zich niet geaccepteerd of worden soms daadwerkelijk geweerd. Ze bouwen een fort om zich heen en iedereen die niet is zoals zij houden ze buiten dit fort, want alles van buiten vormt een bedreiging voor hun identiteit.'[570] Maar die kansarmoede is niet zozeer een gevolg van discriminatie en uitsluiting, maar wel van het niet opnemen van eigen verantwoordelijkheden. Iedereen kan hier onderwijs genieten, iedereen kan deelnemen aan een examen om aangeworven te worden bij een openbare dienst, iedereen kan een zaak opstarten. Daartoe leer je best Nederlands en zo mogelijk nog Engels, Duits of Frans. En dan neem je ook al de plichten op je die van iedere burger worden verwacht. In dat geval kies je niet zozeer voor je afkomst maar voor je toekomst.

Een van de zwaarste terreurdaden van de voorbije maanden was de aanslag en de massamoord door de Noor Anders Breivik. In zijn tekst troffen mij drie zaken: zijn enorme afkeer voor de islam en het cultuurrelativisme dat hij toeschreef aan de socialistische politici, maar ook zijn radicale verdediging van de christelijke identiteit van Europa. Kan het identiteitsdenken in zijn meest radicale en logische vorm leiden tot misdadige praktijken, namelijk de zuivering van Europa van moslims?

Dat het identiteitsdenken in zijn logische vorm zou leiden tot dit soort massageweld gaat wel heel ver. Ik bedoel: ik ben tegen het denken in etnische en religieuze identiteiten en acht dat verantwoordelijk voor vele onwenselijke negatieve maatschappelijke ontwik-

kelingen. Maar dit geweld is bijna onvoorstelbaar. Je hoort ook mensen zeggen: 'Ziedaar waartoe de kritiek op het multiculturalisme en het cultuurrelativisme kan leiden.' Ook dat is onzin. Mensen die cultuurrelativisme afwijzen, zijn doorgaans geen terroristen. Mensen die kritiek hebben op multiculturalisme ook niet. Er bestaat evenmin een logische relatie tussen een afwijzing van cultuurrelativisme en multiculturalisme enerzijds en terrorisme anderzijds. Er is niets in de leer van Brian Barry, Rumy Hasan en Christopher Hitchens, om maar drie prominente critici van het cultuurrelativistisch multiculturalisme te noemen, die rechtvaardigt dat die leer tot gewelddadige uitwassen komt.[571] Sommigen zeggen dan: 'Er is ook niets in de leer van het monotheïsme dat op gewelddadigheid wijst.' Helaas, de aanknopingspunten voor het geweld waarmee we nu geconfronteerd worden, zitten wel degelijk in de 'heilige' geschriften van het monotheïsme. Men mag hopen dat die elementen niet de boventoon gaan voeren in die godsdiensten, maar dat is wel wat gebeurt in de politieke uiting van die religies en daardoor laten terroristen zich inspireren. Toch is de casus van Breivik interessant, omdat we hier zien dat iemand sterk kan radicaliseren in een tot nu toe niet erg bekend mengsel van afkeer van de dominante politiek gecombineerd met een verhaal over tempeliers en het beschermen van de christelijke identiteit van Europa. Dat is weer een ander type geweldpleger dan Yigal Amir, Mohammed Bouyeri of Scott Roeder.[572] Die laatste drie hebben een duidelijk transcendent perspectief: zij zullen in een leven na dit leven worden beloond voor hun verzet tegen de aardse machten. Breivik is heel anders. Natuurlijk krijg je ook weer stemmen die zeggen dat Breivik is geradicaliseerd door de toon van het debat, zoals er ook critici zijn die proberen het jihadisme te verklaren uit de toon van het debat. Ik denk niet dat die verklaringen overtuigend zijn.

Veel populisten, nationalisten en religieus-conservatieven keren zich met hun nadruk op de eigen identiteit ook tegen de Europese gedachte. Vaak wordt de Europese identiteit gebruikt tegen een mogelijke toetreding van Turkije bij de Europese Unie, zoals Frits Bolkestein regelmatig zegt. Ben je het met hem eens?

Ik keer mij niet tegen de Europese gedachte. Maar we zullen ons wel moeten bezinnen over de specifieke cultuur van Europa en we zullen moeten nadenken of Europa zich kan ontwikkelen tot een grotere

eenheid. Alleen het benadrukken van diversiteit en pluraliteit zal daarbij niet helpen. Wel het benadrukken van de beginselen die diversiteit en pluraliteit mogelijk maken. We zouden met andere woorden ons moeten bezinnen over de seculiere grondslagen van de Europese cultuur, omdat alleen secularisme mogelijk maakt dat mensen met verschillende religieuze achtergrond vreedzaam naast elkaar kunnen leven.

Wat betekent dat voor Turkije? Als ik het goed zie, is Turkije op het ogenblik een gespleten land. Je hebt enerzijds de partij van Erdogan, een soort charmante islamist. Ik bedoel met charmant: iemand die goed mensen voor zich kan winnen, maar uiteindelijk wel de verkeerde dingen doet. Je zou hem kunnen vergelijken met Tariq Ramadan. Anderzijds is er de erfenis van Atatürk die wordt bewaakt door het leger. Dat is een zeer paradoxale situatie. Hoe dat gaat aflopen, weet ik niet. Ik hoop dat de seculiere erfenis overeind zal blijven. Maar zolang we daar geen zekerheid over hebben, blijft het opnemen van Turkije bij de EU een groot avontuur.

> Ik vind die visie van Bolkestein vreemd. Wie de loop van de geschiedenis bestudeert, weet dat Turkije steeds meer betrokken was bij Europa dan bij het Midden-Oosten. Europa is geen club van christelijke landen, maar een regio waar juist diverse godsdiensten en niet-gelovigen harmonieus naast elkaar kunnen leven. Dat betekent niet dat er geen spanningen zijn, maar als Turkije zich conformeert aan de voorwaarden tot toetreding, moet het ook die religieuze verscheidenheid en tolerantie aanvaarden en daadwerkelijk toepassen. Maar het belangrijkste argument komt van de Frans-Bulgaarse filosoof Tzvetan Todorov die beweert dat de door de meerderheid van de bevolking beleden godsdienst in Turkije geen beletsel vormt. 'Belangrijk in Europa is tegenwoordig niet het christendom, maar een van de paradoxale erfenissen daarvan: de laïcité.'[573]

Natuurlijk is Europa geen club van christelijke landen. Beslist niet. Europa is een erfdeel waarin de joods-christelijke traditie is gehelleniseerd en *daardoor* aanvaardbaar gemaakt. Europa moet in beginsel open staan voor andere landen met een andere geschiedenis. Maar het moet wel mogelijk zijn die geschiedenis te accommoderen aan de Europese uitgangspunten van de rechtsstaat, democratie en de mensenrechten.

> Sommigen baseren zich voor de uitbouw van de Europese Unie op een gemeenschappelijk verleden, religie of cultuur. Op die manier proberen ze een specifieke Europese identiteit te definiëren. De praktijk wijst echter uit dat die niet echt bestaat. De filosoof Mark Heirman wijst in zijn boek *De ontdekking van Europa* op het feit dat de Europese Unie vooral steunt op een idee.[574] Het idee van landen om zich vrijwillig te onderwerpen aan een aantal fundamentele principes zoals de vrijheid van meningsuiting, de scheiding van kerk en staat en de gelijkwaardigheid van alle mensen, en van man en vrouw in het bijzonder. Vanuit die visie, en mits aan deze voorwaarden voldaan wordt, is een afwijzing van Turkije totaal onhoudbaar.

We zijn het eens over de beginselen, maar mijn vraag aan jou is of jij kunt garanderen dat Turkije niet steeds meer in de ban van het islamisme zal raken? Als toetredingsvoorwaarde voor de Europese Unie hanteren we geen gemeenschappelijk verleden, geen gemeenschappelijke religie, maar wel een enigszins gemeenschappelijke cultuur in de zin dat dictaturen niet welkom zijn. Men moet het geheel van de EU-verdragen, verordeningen en richtlijnen (het Europees *acquis communautaire*) onderschrijven. Men moet de rechtsstaat, democratie en de mensenrechten hooghouden. En ook een zekere gemeenschappelijke cultuur.

> Mijn pleidooi voor de toetreding van Turkije bij de Europese Unie heeft niets te maken met voorliefde voor het land. In wezen hou ik niet van naties en al helemaal niet van vlaggen en volksliederen die doorgaans bol staan van oproepen tot bloedvergieten voor het vaderland. Waar ik wel mee begaan ben, is met mensen. Het land Turkije interesseert mij niet, wel het lot van elke individuele Turk, aleviet, Koerd, Armeen, Griek, Tsjerkes, enzovoort. Wat ik belangrijk vind, is dat hun rechten en vrijheden voor altijd verankerd worden binnen de Europese Unie. Als we dat willen, kunnen we daarvoor zorgen. Het vergt alleen de nodige dosis empathie en politieke moed.

Zeker, zeker, ik ben ook begaan met mensen, maar mensen leven voorlopig wel in naties. Ik zou werkelijk niet weten hoe zij anders zouden moeten samenleven. De wereldgemeenschap is opgedeeld in staten. En die staten hebben grenzen, een jurisdictie, eigen wetten, een eigen rechtspraak, enzovoorts. Die staten hebben ook vlaggen en

volksliederen, maar dat betekent niet dat we meteen bloed gaan vergieten, toch? Europa kan zich ontwikkelen tot de Verenigde Staten van Europa waarover Victor Hugo sprak of tot een Europese natiestaat.[575] Wie weet? Dan worden Frankrijk en Duitsland provincies van de eenheidsstaat Europa. Zeg niet te snel 'dat zal nooit gebeuren'. Dat weten we niet. Natuurlijk wil ik ook die individuele Koerd of aleviet wel helpen, maar dan wel binnen de begrenzingen van een zeker realisme. Ik wil ook de Tibetaan steunen, maar dat betekent niet dat we militaire interventies in China uitvoeren. Begrijp mij niet verkeerd, ik wil niet zeggen dat Turkije toelaten tot de EU even gevaarlijk is als het militair opereren tegen China, maar geheel gevaarloos is het ook niet om Turkije te laten aansluiten bij de EU als dat land volop in ontwikkeling is en we niet weten welke kant het opgaat.

21

De 10 geboden voor ongelovigen

Juist onze sterfelijkheid maakt dat we
morele richtlijnen nodig hebben die opzettelijke
benadeling van de medemens verbieden.

FERNANDO SAVATER

Christenen verwijzen steevast naar de Tien Geboden in de Bijbel en moslims naar soortgelijke geboden in de Koran. Hoe zijn die tot stand gekomen?

Paul Cliteur: Volgens de gelovigen door een openbaring. De Amerikaanse ziener Joseph Smith beweerde in 1827 dat een engel hem naar gouden platen had geleid met daarop gods openbaring. De Arabische profeet Mohammed werd in 610 bezocht door de engel Gabriel die hem zei de goddelijke wil te kunnen openbaren. De joodse rabbi Paulus kreeg op weg naar Damascus een visioen en dacht dat Jezus direct aan hem verscheen. Mozes nam op de berg Sinai de Tien Geboden in ontvangst – het zijn allemaal voorbeelden van openbaringen. Die laatste kwam er, volgens het boek Exodus, nadat Mozes een berg beklom waar God die geboden op twee stenen tabletten direct aan Mozes overhandigde. En ziedaar wat hij geopenbaard kreeg:

1. *Gij zult geen andere goden hebben* (Ex. 20:3).
2. *Gij zult de naam van God niet ijdel gebruiken* (Ex. 20:7).
3. *Denk eraan dat u de dag van de sabbat heiligt* (Ex. 20:8).

4. *Eer uw vader en uw moeder* (Ex. 20:12).
5. *Gij zult niet doden* (Ex. 20:13).
6. *Gij zult geen echtbreuk plegen* (Ex. 20:14).
7. *Gij zult niet stelen* (Ex. 20:15).
8. *Gij zult niet vals getuigen tegen uw naaste* (Ex. 20:16).
9. *Gij zult de vrouw van uw naaste niet begeren* (Ex. 20:17).
10. *Gij zult het bezit van uw naaste niet begeren* (Ex. 20:17).

Een opvallende rij. Veel mensen hebben de indruk dat die Tien Geboden hele belangrijke morele inzichten behelzen die ook voor deze tijd nog een grote morele betekenis hebben. In Mathias Schreibers *Die Zehn Gebote: Eine Ethik für heute* formuleert de auteur het als volgt: 'De Tien Geboden omgrenzen het heilige gebied van ethische autonomie, opgevat als humane zelfbepaling uit zuivere beginselen – zij zijn een in taal gevatte tempel van vrijheid die meer wil zijn als willekeur in de strijd van allen tegen allen: het abc van hoe mensen zich moeten gedragen.'[576] Deze ronkende zinnen geven goed aan hoe men de Tien Geboden over het algemeen ziet. Er zijn weliswaar nuchtere visies op de Tien Geboden, zoals de visie van de Spaanse filosoof Savater die stelt dat de geboden van Mozes antwoorden waren op de situatie van de mens in de toenmalige samenleving. 'Daarom hebben we in onze tijd nieuwe regels nodig, omdat we nu omstandigheden kennen die vroeger niet te voorzien waren,' aldus Savater.[577] Maar meestal blijft rond het onderwerp een geur van voornaamheid en diepe eerbied hangen. Ik vind dat – met alle respect – misleidend. Als reactie op Schreiber zou ik willen zeggen dat het hier nu juist niet gaat om 'morele autonomie'. Die geboden werden gedicteerd aan Mozes, precies zoals Joseph Smith en Mohammed hun 'heilige' openbaringen gedicteerd kregen. Ook is erg moeilijk in te zien met welk soort vrijheid die Tien Geboden te maken hebben. Dat zij het abc van het menselijk gedrag zouden behelzen is, om het heel vriendelijk te zeggen, een schromelijke overdrijving.[578]

Veel mensen nemen die geboden juist aan als hun moreel richtsnoer.

Dan beseffen ze niet altijd goed wat er precies in staat. Er zit juist een morele lacune in deze lijst, in het bijzonder hoe we ons moeten gedragen tegenover onze medemensen. De eerste drie geboden hebben betrekking op wat men God verschuldigd is. De volgende zeven ge-

boden handelen over wat men verschuldigd is aan de naaste. Maar door de curieuze logica van het monotheïsme zijn het uiteindelijk allemaal geboden die we God verschuldigd zijn, want de reden waarom gebod drie tot en met tien verbindende kracht hebben, is omdat zij door God zo geopenbaard zijn. Het eren van je vader en je moeder is niet goed in zichzelf, alleen omdat God dat heeft behaagd voor te schrijven. Echtbreuk plegen is in zichzelf niet verkeerd, maar alleen omdat God het wil. Stelen is op zich niet verkeerd, maar alleen omdat God het tot ondeugd verheven heeft. Mijn punt is: we moeten goed handelen omwille van ons menszijn, en niet omdat een externe macht ons dat oplegt.

> God had net zo goed het tegenovergestelde kunnen bepalen?

Volgens de logica van de goddelijke bevelstheorie wel. Uiteindelijk vinden alle geboden hun verbindende kracht in de wil van God.

> Ik bedoel iets anders. Heel wat mensen, zoals jij en ikzelf, zijn ervan overtuigd dat de 'heilige' teksten van de Bijbel en de Koran niet van God komen, maar mensenwerk zijn. In die optiek moeten we de Tien Geboden dan ook lezen. Het zijn geboden die mensen hebben opgesteld om het samenleven mogelijk te maken. Om dit kracht bij te zetten en discussie over de inhoud van de geboden uit te sluiten, hebben de auteurs een bovennatuurlijke God in het leven geroepen. Daarom zijn die geboden niet minder efficiënt en waardevol.

Nee, inderdaad. Er zijn echter twee vragen. Eén: of de Tien Geboden een soort bovennatuurlijke oorsprong hebben. Dat is een vraag van meta-ethiek. Twee: is het op zich een indrukwekkende lijst van universele normen die het harmonieus menselijk samenleven mogelijk maken of bevorderen. Dat is een normatief-ethische vraag. Over het eerste zijn we het snel eens: die geboden hebben geen bovennatuurlijke oorsprong. Dat zullen trouwens ook veel gelovigen vandaag zo zien. Desondanks kunnen het belangrijke morele principes zijn. Heel veel mensen zijn van dat laatste overtuigd. 'Als we allemaal zouden leven volgens de Tien Geboden,' hoort men vaak, 'dan zou de wereld er een stuk beter uitzien.' Naar mijn idee is dat niet zo. Wij kunnen eenvoudigweg niet meer leven volgens de Tien Geboden, omdat in dat geval allerlei verworvenheden van de moderne samenleving op

de schop komen. De Tien Geboden waren misschien goed voor oude volkeren die nog in min of meer premoderne verhoudingen leefden. Zij zijn het product van een patriarchale, theocratische samenleving die niet meer de onze is en dat ook niet moet zijn. Dat wil niet zeggen dat je er vandaag niets meer aan kunt hebben. Natuurlijk wel, in de wetten van Hammurabi of de Egyptische Dodenrollen kan je ook wat aantreffen dat tegenwoordig nog van betekenis is. Maar het is romantisch utopisme te denken dat door terug te keren naar de Tien Geboden je de hedendaagse verhoudingen kunt verbeteren.

In zijn boek *De Tien Geboden* onderzoekt Fernando Savater of de Bijbelse geboden nog bruikbaar zijn in onze tijd en samenleving.

Een van de grootste problemen is vandaag alvast het eerste gebod: 'Naast mij zult gij geen andere goden hebben.' Deze bepaling wijst volgens Savater op een onzekerheid van God. Hij wil blijkbaar verhinderen dat we luisteren naar een 'valse' God. Maar het gebod zegt nog meer. Het vormt de basis voor de virulente intolerantie tegenover mensen met een andere geloofsovertuiging en zorgt vandaag voor enorme problemen. Of het nu gaat om de moordenaar van Theo van Gogh, de fatwa over Rushdie, de man die bij Westergaard voor de deur stond om hem te vermoorden, de problemen die Taslima Nasreen ondervindt of de boze sikhs die het theater in Birmingham bestormden – telkens komt het erop neer dat deze fanatici niet accepteren dat mensen andere religieuze en wereldbeschouwelijke opvattingen hebben.[579] Ze vinden dat ze met geweld de heerschappij van hun eigen God moeten afdwingen. Het gebod van een god dat men naast hem geen andere goden mag vereren, heeft een desastreuze invloed gehad in de beschavingsgeschiedenis van de mensheid. Dit gebod is ook regelrecht in strijd met moderne mensenrechten zoals geformuleerd in de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens en het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden. Tegenwoordig gaan we uit van godsdienstvrijheid. Dat wil zeggen: 'Gij kunt goden van uw eigen voorkeur aanbidden.' Noch de staat, noch de samenleving, noch God hebben het morele recht de enkeling te beperken in zijn vrijheid om te geloven wat hij wil, zijn vrijheid om van geloof te veranderen, zijn vrijheid om niet te geloven.

> Het is logisch dat mensen die een monotheïstische godsdienst volgen, één specifieke God aanvaarden. En alle geestelijke leiders, van imams over rabbi's tot priesters en dominees, zullen gelovigen voorhouden dat die éne God, hun God, de enige ware is, en dat al die andere voorstellingen van god verkeerd zijn en moeten afgewezen worden.

Dat is ook zo. Vandaar dat, vanuit het monotheïstisch perspectief bekeken, het eerste gebod niet alleen het eerste, maar ook het belangrijkste gebod is. Gehoorzaamheid aan Gods bevelen is het eerste gebod van de monotheïstische ethiek. Dat was ook de norm voor Jezus zelf. Hij was immers niet uit de hemel neergedaald uit zijn eigen wil te doen, maar 'de wil van Hem die Mij gezonden heeft' (Johannes 6:38). Als hoogste gebod wordt door Jezus geproclameerd: 'Gij zult de Heer uw God beminnen met geheel uw hart, geheel uw ziel en geheel uw verstand. Dit is het voornaamste en eerste gebod' (Mattheus 22:37). Dit eerste gebod is dus eigenlijk de aanvaarding van de goddelijke bevelstheorie zelf. Moreel goed, is wat God beveelt. Moreel slecht, is wat God afwijst. In de monotheïstische logica kan dan ook geen sprake zijn van gedeelde macht. Elke andere god die aanspraak maakt op de aandacht van mensen wordt door de ene god, God, verworpen. Daarom is het eerste gebod van de Tien Geboden het meest centrale gebod waar alle andere geboden aan hangen.

> Volgens Anne Provoost moeten we tal van morele begrippen die in de loop der tijden door religies geclaimd werden, opnieuw binnen het atheïsme trekken en er zelf, als mensen, inhoud aan geven. Hebben we geen nood aan wetten die door de mens zelf in stenen tafelen worden gebeiteld?

Die bestaan al. De Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens uit 1948 is een eigentijdse catalogus van waarden. De waarden die we in de grondwetten van de diverse landen aantreffen ook. En die zijn voor een aanzienlijk deel in strijd met de Tien Geboden. Zoals gezegd, het verbod om vreemde goden te aanbidden is een directe ontkenning van de godsdienstvrijheid, een vrijheid die in de 16de en 17de eeuw in Europa bevochten is en in andere delen van de wereld vaak nog bevochten moet worden.[580]

We kennen de Tien Geboden van het jodendom en het christendom. Ook in de Koran staan er soortgelijke geboden. Zou het niet zinvol zijn zelf een soort Tien Geboden voor ongelovigen te omschrijven?

Jazeker, en die zijn ook al vaak gepresenteerd. Bertrand Russell publiceerde in 1951 in *The New York Times* een soort alternatief voor de Tien Geboden onder de titel *The Best Answer to Fanaticism – Liberalism*.[581] Dit is wat hij voorstelde:

1. *Wees nooit absoluut zeker van iets.*
2. *Probeer geen bewijsmateriaal te verdoezelen want het komt eens aan het licht.*
3. *Probeer nooit denken te ontmoedigen want daar slaag je nog in ook.*
4. *Als je oppositie ontmoet, zelfs wanneer deze van je echtgenoot komt of van je kinderen, probeer die dan met argumenten en niet met machtsvertoon te benaderen, want een overwinning op basis van machtsvertoon is altijd onwerkelijk en illusoir.*
5. *Heb geen respect voor autoriteiten, want er zijn altijd andere autoriteiten die je aan kunt voeren.*
6. *Gebruik geen macht om opinies die verwerpelijk zijn te onderdrukken, want als je dat doet, zullen uiteindelijk die opinies jou gaan onderdrukken.*
7. *Wees niet bang om excentriek te zijn want elke opvatting die nu geaccepteerd is, was eens excentriek.*
8. *Ontleen meer genoegen aan intelligent verschil van mening dan aan passieve overeenstemming want als je intelligentie op zijn waarde weet te schatten dan schuilt in het eerste meer overeenstemming dan in het laatste.*
9. *Wees altijd zeer zorgvuldig waarheidsgetrouw, zelfs wanneer het om waarheden gaat die een ongemakkelijk gevoel geven, want het is altijd nog ongemakkelijker wanneer je probeert de waarheid te verbergen.*
10. *Wees nooit jaloers op diegenen die gelukkig zijn omdat het dwazen zijn, want alleen een dwaas denkt dat hier echt geluk in bestaat.*

Het is een mooie lijst van richtlijnen om steeds kritisch te blijven staan tegenover elke vorm van absolute autoriteit. In die zin zijn het trouwens eerder een reeks verboden dan geboden. Russell was een vrijdenker die argumenteerde dat er geen redenen bestonden om aan te nemen dat er een god zou bestaan. Hij stelde vooral het niet-falsifieerbare karakter van religies ter discussie. En een gebod dat op basis van zo'n religie zou worden opgelegd, had volgens hem geen rationele grond. Van hem is ook het grappige theepotargument, de zogenaamde Russell-theepot.

Wat hield de Russell-theepot in?

Russell schreef in 1952 een artikel onder de titel *Is er een God?* met de volgende inhoud: 'Als ik zou stellen dat er tussen de aarde en Mars een porseleinen theepot in een ellipsvormige baan rond de zon draait, dan zou niemand het tegendeel kunnen bewijzen als ik er bij zou zeggen dat de theepot te klein is om gezien te worden, zelfs niet met onze sterkste telescopen. Als ik dan zou zeggen dat, aangezien het tegendeel van mijn stelling niet bewezen kan worden, het een niettolereerbare miskenning van het menselijk verstand zou zijn om aan mijn stelling te twijfelen, dan zou iedereen me voor gek verklaren. Maar als het bestaan van deze theepot erkend zou worden in antieke boeken, die elke zondag als de 'heilige' waarheid wordt aangeleerd en waarmee de hersenen van kinderen geïndoctrineerd zouden worden, dan zou afzien van geloof in zijn bestaan een teken van excentriciteit worden en zou iemand die dit doet in het verlichte tijdperk voorgeleid worden aan een psychiater of, in een eerder tijdperk, aan de inquisitie.'[582] De Russell-theepot heeft later aanleiding gegeven tot allerlei grappige parodieën op godsdiensten waarvan *Het vliegend spaghettimonster* van de Amerikaanse fysicastudent Bobby Henderson het meest bekende is.[583] Het is een complete door hem bedachte religie met een eigen morele code. Neem de volgende twee richtlijnen: '*Ik heb echt liever niet dat je...* mijn bestaan gebruikt om mensen te onderdrukken, straffen, veroordelen of, je snapt het, je slecht te gedragen tegen anderen. Ik heb geen offers nodig en het begrip 'zuiver' is bedoeld voor bronwater, niet voor mensen.' En een andere richtlijn is: '*Ik heb echt liever niet dat je...* mensen beoordeelt op hoe ze eruit zien, hoe ze zich kleden, hoe ze praten of hoe ze lopen, maar wees gewoon vriendelijk, oké?' Het klinkt allemaal heel humoristisch

en absurd. *Het vliegend spaghettimonster*, maar elfen, kabouters en zeemeerminnen, zijn dat ook, en dat kan je ook zeggen over het geloof in een God de Vader, een God de Zoon en een Heilige Geest.

> Henderson bedacht rond *Het vliegend spaghettimonster* een volledige cultus met allerlei grappige elementen. De volgelingen noemen zich 'pastafari', naar het vergiet waarmee men spaghetti afgiet, en dragen soms een piratenpak.

Een van de leukste acties werd gevoerd door de Oostenrijkse ondernemer Niko Alm.[584] Hij neemt aanstoot aan de privileges die religieus gelovigen opeisen voor hun geloof. Bijvoorbeeld het privilege dat zij met religieuze tekenen omhangen op een pasfoto in hun paspoort of rijbewijs mogen staan zoals moslimvrouwen met een hoofddoek en joden met een keppeltje. Hoofddeksels op rijbewijsfoto's zijn volgens de Oostenrijkse wet in principe niet toegelaten, tenzij op religieuze gronden. Als zelfbenoemde 'pastafari' leverde Alm in 2008 een foto voor zijn rijbewijs aan waarop hij met een pastavergiet op zijn hoofd staat afgebeeld. Hij verklaarde dat dit nodig was om een goede 'pastafari' te zijn. Eerst dachten de ambtenaren dat de man gek was en stuurden hem naar de dokter. Die verklaarde hem volkomen mentaal gezond en medisch geschikt om een wagen te besturen. Na bijna drie jaar kreeg hij uiteindelijk toch zijn rijbewijs van de stad Wenen. Daarop schreef Alm op zijn blog dat Oostenrijk het pastafarisme als godsdienst had erkend. Heel grappig, maar de man legt hiermee wel de absurditeit van privileges op basis van religieuze redenen bloot.

> Eigenlijk kan dit leiden tot een onontwarbaar kluwen over wat men nu als een godsdienst moet beschouwen en wat niet.

Inderdaad. Een van de meest interessante ontwikkelingen op dit moment is dat het voor juridische instanties steeds moeilijker wordt om religie een speciale bescherming te geven die onthouden wordt aan opvattingen die traditioneel als niet-religieus bekend stonden. Neem het voorbeeld van de Zweedse overheid die begin 2012 filesharing officieel als een religie heeft erkend. De Kerk der Kopimisten (The Missionary Church of Kopimism) probeerde al enige tijd om hun leer als religie erkend te krijgen. Dat is nu gelukt, zo bevestigde de Zweedse overheid.[585] Daarmee is filesharing in Zweden officieel een religie.

Om als kerk te worden aangemerkt, moesten de kopimisten hun manier van geloofsbeleving vastleggen. Dat is het kopiëren en delen van informatie, zegt de oprichter van de kerk, filosofiestudent Isak Gerson. De kopimisten zijn dus een soort internetpiraten. Hun benaming komt van het woord kopimi, of *copy me*. De kerk telt inmiddels al 3.000 leden. Aan die erkenning als religie zijn natuurlijk praktische consequenties verbonden. Het maakt onder meer overheidssubsidies mogelijk, evenals belastingvoordelen bij het doen van donaties. Je kunt dit natuurlijk als een flauwe truc beschouwen die niet erg serieus is te nemen. Aan de andere kant: je kan het ook zien als een slimme juridische strategie om aan de privileges die de traditionele religies eeuwenlang hebben genoten een eind te maken.

Het spiegelbeeld van deze ontwikkeling is dat allerlei zaken die traditioneel als onderdeel werden aangemerkt van religies, tegenwoordig geen bescherming meer krijgen door de godsdienstvrijheid omdat het gaat om praktijken die als discriminatoir of als wreed kunnen worden gezien. Een voorbeeld van een wrede praktijk die altijd religieus is gelegitimeerd, is die van het onverdoofd ritueel slachten van dieren. Volgens sommige orthodoxe islamitische en joodse opvattingen mag een dier niet worden verdoofd voordat het wordt geslacht. Men heeft dus een religieus bezwaar tegen een diervriendelijke maatregel, namelijk de maatregel dat een dier alleen maar mag worden geslacht als het eerst is verdoofd. Dit onverdoofd ritueel slachten wordt nu in verschillende landen aangevochten door dierenrechtenorganisaties, ook in Nederland. In Nederland is een wet door de Tweede Kamer gekomen die onverdoofd ritueel slachten verbiedt, maar niet door de Eerste Kamer. We zullen nog zien hoe dat gaat aflopen.

Een ander voorbeeld van een religieuze praktijk die altijd als onderdeel van de godsdienstvrijheid is geaccepteerd, maar die tegenwoordig op de helling staat, is het weigeren van bepaalde leerlingen op een bijzondere school omdat de leerling niet voldoet aan de religieuze vereisten die de school aan de leerlingen wil stellen. In Engeland werd een 12-jarige jongen geweigerd voor de Jews' Free School. De reden was dat de moeder van de jongen volgens de school niet joods was op het moment dat de jongen werd geboren. En dan ben je volgens de criteria die de school voor het jood-zijn wil hanteren geen jood. De familie van de jongen accepteerde dat niet en ging procederen tegen de school. De jongen was namelijk wel joods in zijn opvattingen. De familie heeft de procedure gewonnen. De school discrimineerde door

als kenmerk voor het jood-zijn, het geboren zijn uit een joodse moeder, als criterium te hanteren en door voorbij te gaan aan wat de jongen zelf en zijn familie als criteria voor jood-zijn willen hanteren.[586]

> Op zich vind ik dat geen slechte evolutie. Op die manier worden religieuze privileges uitgehold of enigszins ridicuul gemaakt.

In elk geval zien we hier opnieuw dat eeuwenoude praktijken worden aangevochten die als het ware de speciale status van religie doen verdampen. Want dat is het gemeenschappelijke aan alle drie de voorbeelden die we hier bespreken: religieuze opvattingen krijgen geen speciale status vergeleken met andere opvattingen. In het eerste voorbeeld gaan de belastingvoordelen op de helling (want die krijgen de kopimisten nu ook). In het tweede voorbeeld wordt duidelijk dat gelovigen niet het privilege krijgen dieren meer leed te bezorgen dan niet-gelovigen, al moeten we nog even wachten of dit wetgeving wordt. In het derde voorbeeld wordt duidelijk dat als een jongen niet gediscrimineerd mag worden het ook niet mag op religieuze gronden.

> De geboden van Russell hebben eerder de functie om in iets niet te geloven omdat het niet kan bewezen worden, ze vormen minder een complete set van ethische waarden en normen. We zijn intussen zestig jaar verder. Bestaan er meer actuele versies op de Tien Geboden die wel een duidelijk ethisch concept vormen?

Richard Dawkins en Anthony Grayling hebben elk op zich nieuwe Tien Geboden opgesteld. Dawkins heeft ze op een atheïstische website aangetroffen en gepresenteerd in zijn boek *The God Delusion* in 2006. In tegenstelling tot het eerste gebod van de Bijbel, gaat Dawkins onmiddellijk naar de mens zelf, en zijn houding tegenover medemensen. Hij begint met de Gulden Regel en plaatst die boven alle andere ethische normen. Dat zijn de volgende:

1. *Doe een ander niet aan wat je niet zou willen dat aan jou wordt aangedaan.*
2. *Probeer voor alles ernaar te streven dat je een ander geen schade berokkent.*
3. *Behandel je medemensen, net als andere levende wezens, in het algemeen met liefde, eerlijkheid, trouw en respect.*

4. *Zie onrecht niet door de vingers en schrik niet terug voor het betrachten van gerechtigheid, maar wees altijd bereid om het kwaad dat mensen hebben verricht te vergeven als zij dat tenminste betreuren.*
5. *Leef met een gevoel van vreugde en verwondering.*
6. *Probeer altijd iets nieuws te leren.*
7. *Test alle dingen, controleer altijd je ideeën in het licht van de feiten en wees altijd bereid om een gekoesterd geloof ter zijde te schuiven wanneer het niet in overeenstemming met die feiten is.*
8. *Censureer nooit en sluit je ook niet af voor afwijkende meningen; respecteer altijd het recht van anderen het met je oneens te zijn.*
9. *Vorm onafhankelijke opinies op basis van je eigen rede en ervaring; sta het jezelf niet toe om blind te worden geleid door anderen.*
10. *Plaats vraagtekens bij alles.*

Anthony Grayling publiceerde in 2011 *The Good Book. A Secular Bible.* Het is een verzameling teksten die inspirerend kunnen werken voor wie zich niet aangetrokken voelt tot een van de monotheïstische godsdiensten. Grayling wil laten zien dat in de Europese cultuur talloze aanknopingspunten liggen voor waarden en normen die niet op godsdienst zijn gebaseerd. Ook een soort Tien Geboden dus.

Ja, het is een verzameling aforismen, parabels en levensregels. Geen verwijzing naar God, noch naar het leven na dit leven. Hij wil zo'n seculier humanistisch wereldbeeld ook niet om zich af te zetten tegen gelovigen. Hij is dus milder, zo je wilt, dan Dawkins. Hij is ook niet zo scherp als Hitchens. Ik denk dat je al deze stemmen nodig hebt. Sterk in de benadering van Grayling is dat hij laat zien dat de seculiere traditie geen marginaal protest tegen het monotheïsme is, maar een belangrijke en invloedrijke stroming in de westerse cultuurgeschiedenis. Hij relativeert daarmee de vaak benadrukte betekenis van de joods-christelijke traditie als bron van onze beschaving. Graylings Tien Geboden zijn iets bondiger dan de andere versies die we hiervoor besproken hebben.

1. *Heb lief*
2. *Zie het goede in alle dingen*
3. *Berokken geen schade aan anderen*
4. *Denk zelf na*
5. *Neem verantwoordelijkheid*
6. *Respecteer de natuur*
7. *Doe je best*
8. *Wees geïnformeerd*
9. *Wees vriendelijk*
10. *Wees moedig*

Grayling heeft niet veel woorden nodig om duidelijk te maken hoe we ons als mens ethisch moeten gedragen. Maar daardoor ontbreekt dan weer de nodige nuance. Zo kan ik me indenken dat het eerste gebod 'Heb lief' heel breed geïnterpreteerd kan worden, en kan leiden tot een esoterische manier van leven. Zoiets als vreedzaam in het gras zitten te luieren, niemand kwaad doen, houden van alles wat om je heen bestaat, maar wel geen vinger uitsteken om het kwaad daadwerkelijk te bestrijden. Het negende gebod, 'Wees vriendelijk', wil ik wel volgen, maar dan niet tegenover de Iraanse president Mahmoud Ahmadinejad die oproept om joden te vermoorden.[587] Ook het laatste gebod, 'Wees moedig', behoeft verduidelijking want dit kan en wordt ook toegepast door mensen met bijzonder slechte intenties. Je kan bijvoorbeeld niet zeggen dat SS-majoor Otto Skorzeny die op 12 september 1943 in opdracht van Hitler Mussolini bevrijd heeft, laf was, alhoewel hij door zijn daad de tirannieke Republiek van Salo mee mogelijk maakte.[588] Maar ik twijfel niet aan de goede bedoelingen van Grayling. Alleen hou ik meer van ethische normen waarop weinig of geen uitzonderingen mogelijk zijn om ze verkeerd te interpreteren.

> In elk geval zijn het interessante denkoefeningen, maar behalve wie die atheïstische website, de boeken van Dawkins en Grayling, en nu ook dit boek gelezen heeft, kent niemand deze 'geboden'. Of toch niet in die bewoordingen en in die volgorde. De Tien Geboden van de Bijbel daarentegen worden nog dagelijks aan miljoenen kinderen aangeleerd.

Vandaar het belang van dit boek dat andere mensen tot nadenken stemt. Het aardige aan het opstellen van eigen Tien Geboden vind ik

dat het een oefening in ethisch redeneren is. Het stimuleert mensen om na te denken over ethiek. Het is bijvoorbeeld een interessante opdracht om eerst iemand zijn Tien Geboden te laten opstellen en vervolgens diezelfde mensen hun eigen opgestelde Tien Geboden te laten vergelijken met de Tien Geboden uit de Bijbel. Veel mensen zullen dan met verbazing vaststellen dat hun eigen Tien Geboden helemaal niet harmoniëren met de Bijbel. Zij leven dus helemaal niet volgens die Tien Geboden. En dan bedoel ik nu niet dat zij de Tien Geboden uit de Bijbel wel als hoogstaande normen erkennen maar dat het hen door de zwakte van de menselijke natuur niet lukt volgens die Bijbelse geboden te leven. Nee, als zij er goed over nadenken, dan zullen ze inzien dat zij hele andere normen hoogachten dan de Bijbel. Ze wisten het alleen niet. Zij hebben het experiment met het zelf opstellen van de eigen Tien Geboden nodig gehad om daar achter te komen.

> Je bent wel behoorlijk kritisch over de Tien Geboden in de Bijbel. Zijn die geboden slecht vanwege wat er niet instaat of vanwege wat er wel instaat?

Beide. Stephen Fry heeft wel eens gezegd dat God nogal wat heeft vergeten.[589] Met de Tien Geboden in de ons overgeleverde vorm zijn er drie problemen: (1) Er staat veel niet in, (2) Wat erin staat, is niet altijd verantwoord, (3) De grondslag van die geboden is niets anders dan de wilsverklaring van een wezen dat geen moreel gezag over ons kan claimen. De gedachte dat we onze hedendaagse moraal kunnen afleiden uit een geschrift van duizenden jaren oud, is even absurd als de gedachte dat we de hedendaagse natuurkunde kunnen grondvesten op de speculaties van Thales en Anaximander.[590] In *The Rough Guide to Ethical Living: Energy, Food, Clothes, Money and Transport* is meer ethisch gedachtegoed te vinden dan in de Bijbel.[591] Dat lijkt weer een controversiële, zo niet provocerende uitspraak, maar dat is hij helemaal niet. De oude Israëlieten hadden geen milieuprobleem. Zij reisden niet in vliegtuigen rond de aarde zodat morele vraagstukken rond onze ecologische footprint helemaal niet bij hen opkwamen. Ze werden niet geconfronteerd met de industriële vernietiging van dieren alhoewel ze ook al heel wat dierenoffers brachten. We hebben dus behoefte aan nieuwe Tien Geboden.

> Toch moeten we oppassen. Het is niet omdat mensen een aantal geboden opstellen dat ze ook goed zijn. Ik denk aan de Tien Geboden van de maffia. Die werden door de Siciliaanse politie gevonden bij een inval in de schuilplaats van maffialeider Salvatore Lo Piccolo in 2007.[592]

Het is een interessant document om van dichtbij te bekijken en te beoordelen. De Tien Geboden van de maffia zijn de volgende:

1. *Niemand mag zichzelf rechtstreeks richten tot een maffiacontact. Er moet altijd een derde persoon bij betrokken zijn.*
2. *Niemand mag naar de vrouw van een vriend kijken.*
3. *Vertoef nooit in de buurt van een politieagent.*
4. *Ga niet naar een café of naar clubs.*
5. *Wees altijd beschikbaar voor de Cosa Nostra, zelfs als je vrouw aan het bevallen is.*
6. *Afspraken moeten absoluut worden gerespecteerd.*
7. *Vrouwen moeten worden behandeld met respect.*
8. *Spreek altijd de waarheid als er om informatie gevraagd wordt.*
9. *Eigen je geen geld toe dat aan anderen of aan andere families toebehoort.*
10. *Sommige mensen mogen geen lid zijn van de Cosa Nostra: iemand met een politieagent in de familie, iemand met een familielid die zijn vrouw bedriegt, iemand die zich niet houdt aan morele waarden.*

Lezers zullen misschien wat verbaasd zijn over dit lijstje. Nergens wordt opgeroepen tot geweld of doodslag, terwijl de maffia toch een criminele organisatie is. Daarnaast lijkt men veel belang te hechten aan familiewaarden en respect voor de vrouw. Ze zijn dus sympathiek en romantisch. Maar wie deze Tien Geboden grondiger bekijkt, ziet natuurlijk de immorele kanten ervan. De geboden zijn er immers op gericht om hun smerige zaakjes binnen de besloten groep te houden. Neem het achtste gebod: spreek altijd de waarheid. Dat geldt natuurlijk alleen ten aanzien van de andere clanleden en niet ten aanzien van een rechter of de politie. Naar de buitenwereld toe passen ze immers de omertà toe, een absoluut spreekverbod. Ook het zesde gebod – dat men zijn afspraken altijd moet nakomen – slaat alleen op af-

spraken die clanleden onderling maken. Dat men de vrouw van andere maffiosi niet mag begeren, de eigen vrouw moet respecteren en geen bars mag bezoeken, heeft volgens waarnemers te maken met het feit dat jongere maffialeden de voorbije jaren nogal losbandig werden en daarmee de cohesie van de groep in gevaar brachten. Wie opgenomen wordt in de maffiaclan moet trouwens eerst een eed afleggen: 'Ik zweer trouw aan de Cosa Nostra. Als ik het verraad, moet mijn vlees branden.' Daarna moet hij doen wat hem wordt opgedragen: drugshandel, wapenhandel, afpersing, smokkel, corruptie, geweldpleging en zelfs moord. En wie dat in de weg staat, moet opgeruimd worden. Dat gebeurde trouwens letterlijk in 1992 met de antimaffiarechters Giovanni Falcone en Paolo Borsellino.[593] Dat staat dus ver af van de normen en waarden waar Russell, Dawkins en Grayling het over hebben.

> In zekere zin zou je deze geboden van de maffia zelfs kunnen vergelijken met de Tien Geboden van de Bijbel, want die laatste waren ook enkel beperkt tot een bepaalde groep, namelijk de joden, later overgenomen door de christenen.

Dat zullen joodse en christelijke gelovigen natuurlijk niet graag lezen, maar er zit een grond van waarheid in. De Tien Geboden van de Bijbel weerhielden christenen bijvoorbeeld niet om ongelovigen, andersdenkenden en zogenaamde 'wilden' met dwang te bekeren of ze zelfs te doden omdat ze een andere god aanbaden. Ze weerhielden hen ook niet om slaven te maken. Ze weerhielden christenen niet om op grote schaal vrouwen als heksen te vervolgen en te vermoorden. En ze weerhielden christenen ook niet om zich het bezit van anderen toe te eigenen, denk aan het goud dat ze van de indianen roofden en dat in de schatkist van de Spaanse katholieke kroon terechtkwam. Het centrale probleem van religieuze geboden is steeds dat ze enkel van toepassing zijn op de eigen geloofsgroep. Er zijn gelovigen die dat betwisten en zeggen dat die geboden voor iedereen gelden, maar er ontstaat een probleem met het eerste gebod 'dat ge geen andere goden zult hebben'. Zo zal een christen wel de christelijke god aanvaarden, maar niet de islamitische en omgekeerd. Verder zijn er ook hindoes, confucianisten, boeddhisten, shintoïsten, zoroastristen, enz. Op de website Godfinder staat een lijst van 4.985 verschillende goden die op een of andere plaats in de wereld door

mensen worden vereerd.[594] En dan heb ik het nog niet over de pantheïsten, agnostici en atheïsten. Hier komen we tot de kern van het probleem dat we in dit boek behandelen. Willen we in de toekomst meer harmonie in deze wereld, dan zullen we ooit een serie echt universele seculiere normen en waarden moeten opstellen en naleven, geboden dus die door iedereen aanvaard worden. Daarmee zeg ik niet dat mensen hun huidige geloof moeten afgooien, maar wel dat ze in hun omgang met medemensen die universele seculiere moraal als uitgangspunt moeten nemen.

Laat mij op het einde van ons gesprek een poging doen om die universele seculiere moraal concreet te maken, en een nieuwe versie van de Tien Geboden formuleren. Graag jouw oordeel hierover.

1. *Bovenal bemin de mens.*
2. *Elke mens is een doel op zich en geen middel.*
3. *Handel op zo'n manier waarvan je zou willen dat iedereen zo zou handelen*
4. *Onderwerp elk standpunt, elke visie en elke hypothese aan de meest harde kritiek, ook je eigen standpunten.*
5. *Elke mens heeft recht op zelfbeschikking voor zover hij geen schade toebrengt aan anderen.*
6. *Gij zult niemand doden tenzij uit zelfbescherming.*
7. *Gij zult uw medemensen in nood helpen en goed doen voor anderen zonder daarvoor iets in de plaats te verwachten.*
8. *Gij zult andere levende wezens niet doen lijden.*
9. *Gij zult zorg dragen voor de natuur en een leefbare wereld nalaten aan nieuwe generaties.*
10. *Wees niet neutraal of onverschillig bij conflicten, maar verdedig de onderdrukten.*

Het eerste gebod 'Bovenal bemin de mens' staat diametraal tegenover het belangrijkste gebod van elke geopenbaarde godsdienst, namelijk 'Bovenal bemin één God', en zo hoort het ook. En ik ben ervan overtuigd dat de meeste gelovigen het daar ook mee eens zijn. Zelfs wie gelooft in een hiernamaals of in reïncarnatie, zal goed doen voor medemensen belangrijker vinden dat het aanbidden van die ene God. Natuurlijk kan iemand die in de Tien Geboden gelooft, zeggen dat in

het beminnen van die éne God ook de plicht bestaat om voor zijn medemensen te zorgen. Want zo heeft God het gezegd in de joods-christelijke geboden 4 ('Eer uw vader en uw moeder'), 5 ('Gij zult niet doden'), en 7 ('Gij zult niet stelen'). Maar is het ethisch niet hoogstaander om te zorgen voor je medemensen omdat je dat zelf wilt, dan dat je dat doet omdat je daartoe een goddelijke instructie hebt gekregen? Dat is trouwens het cruciale verschil tussen jouw versie van de Tien Geboden en de Tien Geboden van de Bijbel. Terwijl men in zowat alle teksten van de geopenbaarde godsdiensten oproept om God te dienen en te volgen opdat men daar later voor beloond (of gestraft) zal worden, staat in jouw zevende gebod dat de mens goed moet doen zonder daar iets voor in de plaats te verwachten. Dat laatste is de enige echte vorm van altruïsme: iets doen voor een medemens zonder een tegenprestatie te verlangen of te verwachten. Door te spreken van 'Bovenal bemin de mens,' heeft men het automatisch over alle mensen zonder onderscheid, dus ongeacht geslacht, huidskleur, nationaliteit, status, kaste, cultuur of geloof. Het is een universele norm waarvan men niet kan afwijken, dit in tegenstelling tot het eerste gebod van de Bijbelse Tien Geboden.

> Gelovigen hebben het eigenlijk eenvoudig. Mensen die vasthouden aan het monopolie van de moraal die uitgaat van een 'heilige' tekst kunnen elk moreel dilemma uit de weg gaan.

Ja, de gelovige wordt niet verplicht om te kiezen tussen goed en kwaad. Hij kan vluchten in onwetendheid, onverschilligheid of superioriteit waartoe de hem (zelf) opgelegde religieuze moraal de kans biedt. Overigens komen daar wel weer andere problemen voor in de plaats voor wie een 'heilige' tekst als richtsnoer van zijn leven wil maken. Het probleem is dat men de menselijke natuur nooit helemaal kan ontkennen. Ook de autonome moraal kun je nooit helemaal buitenspel zetten. Dat blijkt uit het feit dat veel monotheïsten echt wel worstelen met het Abraham- en Isaacverhaal. Zij voelen allemaal aan dat het moreel gezien geen schoonheidsprijs verdient dat Abraham bereid was op goddelijk bevel zijn zoon te vermoorden. Men voelt aan dat de genocide, die in het Oude Testament goedkeurend wordt beschreven, moreel gezien problematisch is. Men begrijpt dat Jefta zijn belofte aan God geen gestand had moeten doen toen zijn eigen dochter hem tegemoet kwam. Men begrijpt dat het niet zo fraai

is dat God, toen Jefta hem een offer beloofde, niet vanuit de hemel liet schallen: 'Wat, een offer? Stel het is een mens die je tegemoetkomt. Denk je dat ik blij ben met zo'n mensenoffer?' Dat zijn allemaal verhalen en voorschriften waar ook gelovige monotheïsten mee worstelen. Kortom, men kan zijn morele natuur natuurlijk niet geheel verloochenen.

> Dus zal de mens op eigen kracht zijn morele keuzes moeten maken en zich niet vastklampen aan een 'heilige' tekst.

Humanisten, agnostici, secularisten of hoe je hen ook maar wilt noemen, leggen hun morele anker niet in een 'heilig' boek. Door de mens en niet God centraal te plaatsen, beklemtonen we onze eigen verantwoordelijkheid om zowel individueel als in de groep het nodige te doen om onze wereld leefbaar te houden, niet alleen op het vlak van het milieu en de economie, maar ook op het vlak van het samenleven zelf. Zo komen we terug bij onze zoektocht naar harmonie. Die harmonie zal er niet komen door krampachtig vast te houden aan mythes en buitengewone krachten, maar alleen door ons in te spannen, naar elkaar te luisteren, te zoeken naar die zaken die ons als mensen eerder verbinden dan verdelen, in te zien dat we gedoemd zijn om ondanks al onze verschillen in geloof en politiek samen te leven. We moeten dus samen zoeken naar een reeks waarden en normen waar iedereen zich achter kan scharen, zelfs gelovigen die ervan overtuigd zijn dat er leven na de dood bestaat. Wie zich daar niet achter schaart of wie daar niet aan wil meewerken, maakt zich schuldig aan onverschilligheid, zelfs aan nalatigheid. Ik zou de weddenschap van Pascal dan ook willen omkeren. Hij dacht dat het veiliger was om op het bestaan van God te gokken.[595] Want als je niet in hem gelooft, en hij blijkt wel te bestaan, dan ben je voor eeuwig verdoemd. Maar stel eens dat God niet bestaat, en we hebben nagelaten om in dit leven het goede te doen zowel voor onszelf als voor onze medemensen, dan hebben we ten aanzien van al die anderen schuldig verzuim gepleegd, want we hebben hen in de steek gelaten. Iemand die dat al scherp inzag was Multatuli. In zijn *Gebed van een Onwetende* zei hij: 'Wie 't goede doet Opdat een God hem loonen zou, maakt juist daardoor Het goede tot iets kwaads, tot handel. En wie boosheid vliedt, Uit vrees voor de ongenade van dien God, is… laf!'[596]

> Die inzet om het goede te doen voor anderen geldt dus evenzeer, misschien zelfs nog meer voor ongelovigen zoals jij en ik. Zelfs als we niet geloven in een hiernamaals voor onszelf, dan moeten we rekening houden met het hiernamaals op aarde, aan wat we doorgeven aan toekomstige generaties. In haar indrukwekkende essay *Beminde ongelovigen. Atheïstisch sermoen* schrijft Anne Provoost: 'Boodschappen van heil en redding, daar heeft ook de atheïst behoefte aan.'[597]

Ze heeft gelijk. En aangezien we niet geloven, moeten we er ons van bewust zijn dat die heil en redding van de mens zelf zal moeten komen. Zoals Provoost schrijft: 'We moeten aan het werk, beminde ongelovigen.'

NOTEN

1 Carl Linnaeus (1707-1778) was een Zweedse arts en botanicus. In 1735 publiceerde hij zijn hoofdwerk *Systema naturae* waarin hij dieren en planten indeelde in klassen en soorten op basis van hun geslachtsorganen. Opvallend daarbij was dat hij de mens indeelde bij de zoogdieren, dit meer dan honderd jaar voor Darwin, iets waarvoor hij fel bekritiseerd werd door theologen. Hij beschreef als een van de eersten het bestaan van 'Homo ferus' of 'wilde kinderen' die opgroeiden zonder omgang met andere mensen en daardoor dierlijk gedrag vertoonden.

2 Victor van Aveyron (ca. 1790-1828) was een zogenaamd wolfskind dat opgroeide in de wilde natuur. Hij liep naakt op handen en voeten en kon vlot in bomen klimmen. Gedurende vijf jaar probeerde men hem te laten spreken, zonder succes. In 1970 maakte de Franse cineast François Truffaut de film *l'Enfant sauvage* die op het leven van het 'wilde' kind geïnspireerd was.

3 Jean Marc Gaspard Itard (1775-1838) was een Franse arts en begeleider van doofstomme kinderen. Hij schreef een belangrijk werk over oorheelkunde.

4 Immanuel Kant (1724-1804) was een Duitse filosoof en één van de belangrijkste figuren van de Verlichting.

5 Deze ontwikkeling noemt men synaptogenese. Tegelijk worden ook voortdurend neuronen en verbindingen geëlimineerd (synaptische pruning). Dat verlies aan microvaardigheden is zinvol omdat het de efficiëntie van de overblijvende vaardigheden verhoogt.

6 Vanuit een bepaald perspectief is natuurlijk alles 'afwijkend' voor zover het niet overeenstemt met de uiterlijke kenmerken van de eigen groep, dus ook blank zijn, blond, groot, klein, dunne lippen, onbehaarde mensen, enzovoort.

7 De Kanaänieten waren de inwoners van een gebied in de oudheid langs de Middelandse Zee van Syrië tot Egypte. Tussen 1250 en 1020 v.o.t. werd het veroverd door Jozua die na de dood van Mozes leider werd over

Israël. In het Bijbelse boek Jozua staat uitdrukkelijk vermeld dat de Kanaänieten op bevel van God moesten uitgeroeid worden. 'Zo veroverde Jozua het hele land: het bergland, de Negeb, het laagland en de duinstreek, en hij doodde alle koningen. Hij liet niemand ontkomen en alles wat leefde wijdde hij aan de vernietiging, zoals de HEER, de God van Israël, had bevolen.' (Jozua 10, 40). De Sassaniden stonden aan het hoofd van het Perzische Rijk van de derde tot de zevende eeuw. Zij werden in 637 finaal uitgeschakeld door de islamitische Arabieren in de stad Kadisiya. De katharen waren christenen die zich afkeerden van het Oude Testament. Ze leefden vooral in Occitanië, het zuidelijke deel van Frankrijk. Ze werden door de rooms-katholieke kerk beschouwd als ketters en in de 13de en 14de eeuw door de inquisitie vervolgd en volkomen uitgeroeid. Men schat dat van de 15de tot de 18de eeuw ongeveer 1 miljoen indianen werden vermoord. Tijdens de Bartholomeusnacht van 24 november 1572 en bij daaropvolgende vervolgingen door katholieken werden zowat 20.000 hugenoten (protestanten) afgemaakt. De Aboriginals zijn de oorspronkelijke inwoners van Australië. Ze werden in de 19de eeuw door de christelijke Britse kolonisten in reservaten gedwongen en op grote schaal vermoord. Congo Vrijstaat was vanaf 1885 het privédomein van de Belgische koning Leopold II. Voor de exploitatie van de grondstoffen werden miljoenen Congolezen als dwangarbeiders ingezet en door de grotendeels katholieke slavendrijvers vermoord. De Namibische volkerenmoord was de eerste genocide in de 20ste eeuw. De Herero's en de Nama's waren de oorspronkelijke bewoners van de Duitse kolonie Zuidwest-Afrika. Onder leiding van de beruchte generaal Lothar von Trotha werden ongeveer 80.000 mensen afgemaakt. Turkse moslimofficieren hebben in 1915 ongeveer 1,5 miljoen Armeniërs vermoord. Het waren christenen die doorgaans lid waren van de Armeens-apostolische Kerk. Koelakken waren zelfstandige boeren in Rusland. Eerst onder Lenin en later onder Stalin werden miljoenen koelakken en hun familieleden gedeporteerd naar de Goelagkampen in Siberië. De 'Holomodor' is de benaming voor de door Stalin veroorzaakte hongersnood in 1932 en 1933 in de sovjetrepubliek Oekraïne waarbij ongeveer 8 miljoen mensen omkwamen. Onder het naziregime werden talloze mensen vermoord waaronder ongeveer 6 miljoen joden. De Chinese leider Mao Zedong lanceerde in 1966 de beruchte Culturele Revolutie die moest leiden tot de vernietiging van 'de vijanden van de revolutie'. Naar schatting 20 miljoen Chinezen verloren daarbij het leven. De Rode Khmer was de militaire arm van de Communistische Partij in Cambodja. Tijdens hun terreurbewind van 1975 tot 1979 werden ongeveer 2 miljoen Cambodjanen vermoord. Net zoals in China was toen het dragen van een bril – een teken van 'intellectueel' te zijn – al een

voldoende reden om geëxecuteerd te worden. Het laatste grote conflict in Europa in de 20ste eeuw was de Balkanoorlog in de jaren negentig in Kroatië, Bosnië, Herzegovina en Macedonië. Daarbij werden tienduizenden mensen vermoord omwille van hun etnische identiteit, nationaliteit of geloof (moslim, katholiek of christelijk-orthodox). Bij de Rwandese genocide in 1994 werden zowat 800.000 Tutsi's en gematigde Hutu's vermoord. In Darfur werden de voorbije jaren al vele honderdduizenden Afrikaanse burgers doorgaans omwille van hun etnische achtergrond vermoord.

8 Edward Lorenz (1917-2008) was een Amerikaanse wiskundige en meteoroloog. Het door hem beschreven Butterfly Effect toont aan dat kleine storingen in de atmosfeer belangrijke veranderingen in de weersituatie kunnen veroorzaken. Ilya Prigogine (1917-2003) was een Belgisch-Russische chemicus en wetenschapsfilosoof die in 1955 de Nobelprijs voor de Scheikunde ontving. Hij toonde aan dat chemische processen vaak onvoorspelbaar en soms zelfs omkeerbaar waren. Hij schreef, samen met Isabelle Stengers, het filosofisch invloedrijke werk *Orde uit chaos* (*La nouvelle alliance*, 1979).

9 Guido Monaco (991-1033) ontwierp het notenschrift dat later de basis vormde voor de huidige reeks do-re-mi-fa-sol-la-si-do. Voor hem gebruikte men het neumenschrift. Francesco Petrarca (1304-1374) was een Italiaanse dichter en schrijver. Hij wordt beschouwd als een van de grondleggers van het humanisme. Pico della Mirandola (1463-1494) was een Italiaanse humanist en auteur van *De hominis dignitate* (*Over de waardigheid van de mens*) een van de belangrijkste werken uit de Renaissance. Michelangelo Buonarroti (1475-1564) was een Italiaanse kunstschilder en beeldhouwer. Leonardo da Vinci (1452-1519) was een *uomo universalis* die interesse had in filosofie, natuurkunde, anatomie, kunst, enzovoort. Percey Bysshe Shelly (1792-1822) was een Britse romantische dichter. Hij schreef het beruchte pamflet *The Necessity of Atheism* waarin hij stelde dat er geen enkel bewijs bestond voor het bestaan van God.

10 Ben Cliteur (1918-1985) was drukker en de vader van Paul Cliteur.

11 Johanna Cliteur-Nagelschmidt (1920-2006) was huisvrouw en de moeder van Paul Cliteur.

12 Joyce Carol Oates (°1938) is een Amerikaanse schrijfster.

13 Paul Cliteur, *Moreel Esperanto*, De Arbeiderspers, 2007. In dit boek wijst Cliteur op het gevaar van een religieuze ethiek en pleit hij voor een autonome kritiek binnen de context van een neutrale staat. Hij bepleit een 'moreel Esperanto' als een lichtbaken in deze donkere tijden van religieus fanatisme en onverschillig cultuurrelativisme.

14 John M.E. McTaggart (1866-1926) was een Britse metafysicus en auteur van onder meer *Some Dogmas of Religion* (1906).

15 Charlie Dunbar Broad (1887-1971) was een Britse filosoof. Hij schreef over een mogelijk leven na de dood in zijn boek *The Mind and its Place in Nature* (1925).

16 Howard Stern (°1954) is een bekende Amerikaanse radio- en televisiepersoonlijkheid.

17 De Sint Olofskapel werd in 1440 gebouwd. In de daaropvolgende eeuwen werd ze regelmatig uitgebreid en gerenoveerd. In 1966 brandde de kapel volledig uit. Uit archeologisch onderzoek in 1991 bleek dat ze gebouwd was op een nog ouder gebouw, namelijk een kopie van het 12de-eeuwse Heilige Graf in Jeruzalem.

18 Anton Constandse (1899-1985) was een Nederlandse schrijver met anarchistische sympathieën. Hij kwam uit een doopsgezind milieu maar werd al snel een overtuigde atheïst. Hij schreef tal van boeken en essays, onder meer *De grondslagen van het atheïsme* en *De zelfvernietiging van het protestantisme* (1926).

19 Eduard von Hartmann (1842-1906) was een Duitse filosoof en auteur van onder meer het boek *Die Selbstzersetzung des Christenthums und die Religion der Zukunft* (1874).

20 Herman Dooyeweerd (1894-1977) was een Nederlandse filosoof en hoogleraar rechtsfilosofie en jurisprudentie aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Hij was een belangrijke figuur binnen de Gereformeerde Kerken in Nederland.

21 H.J. van Eikema Hommes (1930-1984) was een Nederlandse rechtsfilosoof. Hij volgde Herman Dooyeweerd op als hoogleraar en schreef enkele belangrijke boeken zoals *De elementaire grondbegrippen der rechtswetenschap* en *Methode der encyclopedie* en *Hoofdlijnen van de geschiedenis der rechts- en staatsfilosofie.*

22 Dr. Henk de Vos (1896-1980) was hoogleraar Ethiek en Wijsbegeerte van de Godsdienst aan de Universiteit Groningen. Hij schreef onder meer het boek *Inleiding tot de ethiek* (1969) *en De bewijzen voor Gods bestaan* (1971).

23 Arthur Schopenhauer (1788-1860) was een Duitse filosoof. In 1819 schreef hij zijn hoofdwerk *Die Welt als Wille und Vorstellung*.

24 Bertrand Russell (1872-1970) was een Britse filosoof, historicus, wiskundige en pacifist. In 1950 kreeg hij de Nobelprijs voor de Literatuur. Zijn bekendste werk is *History of Western Philosophy* (1945).

25 Bertrand Russell, *Why I am not a Christian* (1927).

26 William Kingdon Clifford (1845-1879) was een Britse wiskundige en filosoof die zich fel verzette tegen het obscurantisme van de kerkelijke instellingen.

27 Het proefschrift van Paul Cliteur werd in 2005 in boekvorm uitgegeven onder de titel *Natuurrecht, cultuurrecht, conservatisme. Grondslag*

van de democratische rechtstaat (Universitaire Pers Fryslân, Leeuwarden).

28 Edmund Burke (1729-1797) was een Ierse filosoof die algemeen beschouwd wordt als de grondlegger van het conservatisme. In zijn hoofdwerk *Reflections on the Revolution in France* (1790) voorspelde hij dat de Franse Revolutie zou uitlopen op een dictatoriaal terreurbewind. Friedrich Hayek (1919-1992) was een Oostenrijkse politiek filosoof en Nobelprijswinnaar voor economie in 1974. Alhoewel hij soms beschouwd wordt als een conservatief, beschouwde hij zichzelf zo niet. In zijn boek *The Constitution of Liberty* (1960) schreef hij een opvallend hoofdstuk onder de titel *Why I am not a Conservative*. Leo Strauss (1899-1973) was een Duits-Amerikaanse filosoof die beschouwd wordt als een van de inspiratoren van de neoconservatieve beweging. Hij waarschuwde voor de intrinsieke tendens van het liberalisme naar een vorm van relativisme en zelfs van nihilisme.

29 Bart Jan Spruyt (°1964) is een Nederlandse historicus en columnist. Hij was medeoprichter en van 2002 tot 2005 directeur van de Edmund Burke Stichting. In 2002 schreef hij het boek *Lof van het conservatisme*.

30 Stephen Prothero is een Amerikaanse hoogleraar aan de Universiteit van Boston en auteur van diverse boeken over religie in Amerika. Zijn belangrijkste werk is *God Is Not One: The Eight Rival Religions That Run the World and Why Their Differences Matter* (2010).

31 Aldous Huxley (1894-1963) was een Brits-Amerikaanse schrijver. Hij kreeg vooral bekendheid met zijn science-fiction roman *Brave New World* (1932). Als niet-religieus persoon probeerde hij het mysticisme beter te begrijpen en beschreef dit in zijn boek *The Perennial Philosophy* (1944/45).

32 Karen Armstrong (°1944) is een uitgetreden Britse katholieke non die verschillende boeken schreef over de drie monotheïstische godsdiensten.

33 Quintin Crisp (1908-1999) was een Britse schrijver en icoon van de homobeweging.

34 Sam Harris (°1967) is een Amerikaanse filosoof en auteur van ondermeer *The End of Faith* (2004) en *Letter to a Christian Nation* (2006). De jains zijn aanhangers van het jaïnisme, een oude Indiase religie waarin eerbied voor elk leven centraal staat. Daarom zullen jains bijvoorbeeld eerst een pad vegen alvorens erover te lopen zodat men geen insecten zou vertrappelen. Ze weigeren ook bepaalde wortelsappen te drinken omdat dit de groei van de planten zou belemmeren.

35 Paul Cliteur, *Het monotheïstisch dilemma*, De Arbeiderspers, 2010. Paul Cliteur, *Moreel Esperanto*, De Arbeiderspers, 2007. Paul Cliteur, *The Secular Outlook*, Wiley-Blackwell, 2010.

36 Philip Wilkinson, *Religions,* DK Adult, 2008, p. 338.

37 Stephen J. Gould (1941-2002) was een Amerikaanse evolutiebioloog en paleontoloog. Hij zag wetenschap en religie als twee niet overlappende terreinen ('Non Overlapping Magisteria') die niet met elkaar in conflict hoeven te zijn. Hij verwees regelmatig naar het oude gezegde: 'De wetenschap bestudeert hoe de hemelen gaan en religie bepaalt hoe in de hemel te komen.' Tal van andere wetenschappers zijn het hier niet mee eens.

38 Misschien is de ontwikkeling van het monotheïsme in het jodendom beïnvloed door het Egyptisch monotheïsme, zoals Freud betoogde in *Der Mann Moses und die monotheïstische Religion: Drei Abhandlungen* uit 1939 en tegenwoordig uitgewerkt door Jan Assmann in *Moses der Ägypter: Entzifferung einer Gedächtnisspur* uit 2000.

39 Max Weber (1864-1920) was een Duitse econoom, historicus en grondlegger van de sociologie. Hij schreef invloedrijke werken als *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* (1905) en *Politik als Beruf* (1919). Emile Durkheim (1858-1917) was een Franse wetenschappern en de eerste officieel erkende socioloog in Europa. Hij schreef onder meer *De la division du travail social* (1893) en *Les règles de la méthode sociologique* (1895).

40 De stelling dat de secularisatie maar een hersenschim is, wordt ondermeer verdedigd door de godsdienstsocioloog Rodney Stark in zijn artikel *Secularization, R.I.P.* (1999).

41 Anthony Grayling, *Against all Gods*, Oberon Books Ltd, 2007.

42 Ook de godsdienstsocioloog Steven Bruce is een aanhanger van de secularisatiethese, onder andere in zijn boek *Secularization: In Defense of an Unfashionable Theory* (2011).

43 Julian Huxley, *Religion without Revelation* (1927).

44 Job Cohen (°1947) is een Nederlandse jurist en politicus voor de sociaaldemocratische PVDA. Hij was jarenlang burgemeester van Amsterdam en thans fractievoorzitter in de Tweede Kamer. Steve Stevaert (°1954) was een Vlaamse politicus voor de sociaal-democratische sp.a. Hij was achtereenvolgens burgemeester van Hasselt, viceminister-president in Vlaanderen, partijvoorzitter en gouverneur van de provincie Limburg.

45 Herman Van Rompuy (°1947) is een Belgisch politicus voor de christendemocratische CD&V. Hij was partijvoorzitter, minister in diverse regeringen en premier van België. Sinds 2010 is hij de eerste voorzitter van de Europese Raad, informeel ook President van Europa genoemd.

46 Dirk Verhofstadt (Red.), *John Stuart Mill. 150 jaar over vrijheid*, Houtekiet, 2009.

47 James Rachels in *Created from Animals: The Moral Implications of Darwinism* (1991) en Peter Singer in *Animal Liberation* (1975).

48 Peter Singer (°1946) is een Australische filosoof. Hij is bekend voor zijn ethisch consequentialistische standpunten over dierenwelzijn en diverse bio-ethische thema's. James Rachels (1941-2003) was een Amerikaanse moraalfilosoof en verdediger van dierenrechten. Mary Warnock (°1924) is een Britse moraalfilosofe en schrijfster. Zij komt op voor het recht op euthanasie.

49 W.K. Clifford, *The Ethics of Belief* (1876/77).

50 Volgens de theoloog Paul Tillich in *Dynamics of Faith* (1958) geldt dat God het symbool is voor 'our ultimate concern'. In Nederland heeft H.M. Kuitert wat Paul Cliteur zou willen noemen 'de nevelige conceptie van God' erg bekend gemaakt in boeken als *Aan god doen: Een vingerwijzing* (1997).

51 Arthur Schopenhauer, *Die Welt als Wille und Vorstellung* (1818).

52 George Bernard Shaw (1856-1950) was een Ierse toneelschrijver, vrijdenker en medeoprichter van de prestigieuze London School of Economics. Hij streed mee voor de gelijkberechtiging van vrouwen en kantte zich tegen proeven op dieren. Hij won de Nobelprijs voor Literatuur in 1925 maar weigerde die. 'We use a sort of Oriental religion as the nucleus of our religion – a lot of legends that we must get rid of', schrijft hij in *The Religion of the British Empire* (1906), opgenomen in *The Religious Speeches of Bernard Shaw* (1963).

53 Ernest Nagel, *A Defense of Atheism*, Free Press, 1957.

54 Zie Herman Philipse, *Atheïstisch Manifest: Drie wijsgerige opstellen over godsdienst en moraal*, Prometheus, 1995.

55 In zijn tekst *The Religion of the British Empire* noemt Shaw het traditionele godsbeeld van de monotheïstische godsdiensten 'a little too personal'.

56 Paul Tillich (1888-1965) was een Duits Amerikaanse predikant en theoloog.

57 Baruch Spinoza (1632-1677) was een joods-Nederlandse filosoof. Hij schreef onder meer *Tractatus Theologico-Politicus* waarin hij opkwam voor volledige vrijheid van meningsuiting en godsdienstvrijheid, en *Ethica* waarin hij het bestaan van wonderen en het bovennatuurlijke ter discussie stelde. In stelling 33 van zijn *Ethica* schrijft Spinoza dat er van een Goddelijk plan geen sprake kan zijn.

58 Frank Lloyd Wright (1867-1959) was een Amerikaanse architect en schrijver.

59 Einstein, *Mein Weltbild* (1934).

60 Richard Dawkins, *The God Delusion,* Houghton Mifflin Harcourt, 2006.

61 Dirk Verhofstadt, *Het liberale denken van Thomas* Paine, Houtekiet, 2009. Thomas Paine, *The Age of Reason,* (1794-1795) Book Jungle, 2007. Theodor Roosevelt (1858-1919) was president van de Verenigde Staten van Amerika. Hij omschreef Thomas Paine als 'that filthy little atheist'.

62 Floris van den Berg, *Philosophy for a better World* (2011) en *Hoe komen we van religie af? Een ongemakkelijke liberale paradox* (2009).

63 David Hume, *The Natural History of Religion* (1757).

64 Ralph Waldo Emerson (1803-1882) was een van de belangrijkste Amerikaanse denkers van zijn tijd.

65 De trailer van *Sister Wives* is te zien op http://www.youtube.com/watch?v=yvsVZdO6FJU.

66 Zie bijvoorbeeld de documentaire *The Inside Story of Polygamy* van de BBC op http://www.youtube.com/watch?v=ITzchbdSvzA.

67 Christopher Hitchens, *God is not Great* (2007). Hij sprak consistent over een 'celestial dictatorship' als een vast onderdeel van de monotheïstische traditie in *Is Christiantity Good for the World?* (2009) en *Hitchens vs. Blair* (2011), en over een 'divine North Korea' – een kwalificatie die ook zijn opponent Tony Blair tijdens hun debat in Toronto in de lach deed schieten.

68 Percy Bysshe Shelley, *The Necessity of Atheism: And other Essays* (1811).

69 Michael Bakoenin, *God and State* (1916).

70 Eduard von Hartmann (1842-1906) was een Duitse filosoof. Jean-Paul Sartre (1905-1980) was een Franse filosoof en schijver.

71 Bernard Schweitzer, *Hating God: The Untold Story of Misotheism,* Oxford University Press, 2011.

72 De argumentatie daarvoor wordt geleverd door de Amerikaanse filosoof James Rachels. Hij schreef in 1971 een prachtige tekst onder de titel 'God and Human Attitudes', die opgenomen werd in zijn boek *Can Ethics provide Answers? And other Essays in Moral Philosophy* (1997).

73 Sam Harris, *The Moral Landscape: How Science Can Determine Human Values,* Free Press, 2010.

74 Humpty Dumpty is een fictief wezen in de vorm van een aangekleed ei dat voor het eerst werd vermeld in een Brits kinderliedje in 1803. In het boek *Through the Looking-Glass* (1865) van Lewis Carroll, dat in het Nederlands vertaald werd als *Alice in Wonderland* ontmoet Alice Humpty Dumpty.

75 Richard Robinson, *An Atheïst's Values,* Blackwell Pub, 1964.

76 Het verhaal van Pinechas staat beschreven in het bijbelboek *Numeri* 25. Het is een verhaal over de ontrouw van het Israëlitische volk aan de god van Israël. De Israëlieten begonnen zich, zo vermeldt het verhaal, in te laten met Moabitische vrouwen. Deze vrouwen nodigden hen uit voor de offerplechtigheden ter ere van hun goden. Daarop ontstak de Heer in woede tegen Israël. Hij decreteerde dat alle familiehoofden moesten worden opgehangen. 'Dan zal de Heer zijn brandende toorn tegen Israël laten varen.' Toen bracht een Israëlitische man, een zekere

Zimri, een vrouw van de andere stam, genaamd Cozbi, naar zijn tent. Dat werd opgemerkt door de Israëliet Pinechas zoals het verhaal vermeldt. Wat deed Pinechas? Hij ontstak in woede, pakte zijn speer en volgde de man van zijn eigen stam die met de vrouw van de andere stam naar zijn tent was gegaan. Pinechas liep 'tot in zijn slaapvertrek' (wat Zimri en Cozbi daar deden laat zich raden) en 'doorstak hem en de vrouw, dwars door hun onderbuik' (wat iets aangeeft over hun positie). Pinechas was daarmee een soort religieuze fanaticus. Maar voor mij was hij ook de eerste religieuze terrorist. Hij schuift het legitieme staatsgezag (Mozes) ter zijde en presenteert zichzelf als de wrekende gerechtigheid die in naam van God optreedt omdat de staat tekort schiet. Het meest verontrustend is nog de reactie van de Heer op het geweld van Pinechas. Hij werd geprezen. Niet Mozes wordt dus gesteund door de Heer, maar de opstandeling tegen het statelijke gezag: Pinechas.

77 Karl Marx (1818-1883) was een Duits econoom en filosoof. Zijn ideeën speelden een grote rol in de ontwikkeling van het socialisme en het communisme. Zijn belangrijkste werk was *Das Kapital* (1867). Charles Darwin (1809-1882) was een Britse bioloog, geoloog en natuuronderzoeker, die de theorie ontwikkelde dat de evolutie van soorten wordt gedreven door natuurlijke selectie. Hij reisde van 1831 tot 1836 met de Beagle waarover hij *The Voyage of the Beagle* schreef. Tijdens de reis verzamelde hij heel wat informatie voor zijn hoofdwerk *On the Origin of Species* (1859). Adolf Hitler (1889-1945) was Rijkskanselier en Führer van het Derde Rijk. Na een mislukte putsch werd hij in 1924 veroordeeld tot 5 jaar gevangenisstraf (een jaar later werd hij vrijgelaten). Daar schreef hij zijn boek *Mein Kampf* waarvan er tijdens het naziregime miljoenen exemplaren verkocht werden.

78 Ian McEwan, *The New York Times,* 2 december 2007.

79 Ian McEwan, *The New Republic,* 21 januari 2008.

80 Steven Pressfield's *Alexander: The Virtues of War* (2004).

81 Edward Gibbon, *Decline and Fall of the Roman Empire* (1776/1788).

82 Alexander de Grote (356-323 v.o.t.) was koning van Macedonië en veroverde een enorm gebied waaronder Griekenland, Egypte en Perzië tot aan India. Hij zorgde voor de verspreiding van de Griekse taal en cultuur in zijn rijk. Napoleon Bonaparte (1769-1821) was keizer van de Fransen van 1804 tot 1815. Onder zijn bewind werd de Code Napoléon aanvaard die nog steeds de basis vormt van ons juridisch systeem.

83 Jacques-Louis David (1748-1825) was een Franse schilder. Zijn meest bekende werk, *De dood van Marat*, hangt in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten in Brussel.

84 Hendrik VIII (1491-1547) was koning van Engeland. In 1534 scheidde hij de Britse Kerk van Rome. Sindsdien vormt het Anglicanisme een

aparte stroming binnen het christendom. Elizabeth I (1533-1603) was de Engelse koningin vanaf 1558. Zij streefde naar religieuze tolerantie. Shekhar Kapur (°1945) is een Indiase filmregisseur die biografische films maakte over Elisabeth I en haar opvolgster.

85 Over de Barthlomeusnacht zie Heinrich Mann, *De jeugd van koning Henri Quatre*, Atlas, 2011. Over de geschiedenis van Vlaanderen in de 16de eeuw zie Louis Paul Boon, *Het Geuzenboek*, Querido, 1979.

86 Geert Van Istendael, *Het Belgisch labyrinth*, Atlas, 2011, p. 18.

87 Fjodor Dostojevski (1821-1881) was een van belangrijkste Russische schrijvers. In *De gebroeders Karamazov* schrijft hij over een moord waaruit men kan afleiden dat hij stelt dat 'Als God niet bestaat, is alles geoorloofd'.

88 Michel Onfray, *Atheologie*, Mets & Schilt, 2005, p. 59.

89 Luther (1483-1546) was een Duitse protestantse theoloog en reformator.

90 De stelling dat Abraham een slecht rolmodel is, wordt betoogd door Carol Delaney in haar boek *Abraham on Trial: the Social Legacy of Biblical Myth* (1998).

91 Thomas Paine, *The Age of Reason* (1794). Het volledige citaat luidt als volgt: 'Niemand zal het vermogen van de Almachtige ontkennen of betwisten om een dergelijke mededeling te doen naar het hem goeddunkt. Maar als we nu terwille van de zaak eens aannemen dat er iets is geopenbaard aan een bepaald persoon, en niet geopenbaard aan enig ander persoon, dan is dat een openbaring aan die persoon alleen. Als die het aan iemand anders vertelt, en die weer aan een derde, en de derde aan een vierde, en zo verder, dan houdt het voor al die mensen op een openbaring te zijn. Het is een openbaring aan de eerste persoon alleen, en alle anderen hebben het van horen zeggen, en zijn, bijgevolg, niet verplicht het te geloven.'

92 Dirk Verhofstadt (Red.), *Het liberale denken van Thomas Paine*, 2009, p. 227-228.

93 Richard Friedenthal, *Luther: Sein Leben und seine Zeit*, R. Piper & Co. Verlag, München/Zürich 1983 (1967), p. 336: 'Bringt Zeugnis, überführt mich des Irrtums, aus den Propheten und Evangelien! Wenn man mich daraus besser belehrt, will ich gerne widerrufen und als erster meine Schriften ins Feuer werfen.'

94 Karel V (1500-1558) was van 1519 tot 1556 keizer van het Heilig Roomse Rijk. Omdat hij ook heerste over overzeese gebieden in Latijns-Amerika zei men dat in zijn rijk de zon nooit onder ging. Paulus III was paus van 1534 tot 1549. Hij keurde de oprichting van de Sociëteit van Jezus, beter bekend als de Jezuïeten goed. Julius III was paus van 1550 tot 1555. Hij lag mee aan de basis van het Concilie van Trente.

95 Philip Quinn (1940-2004) was een Amerikaanse filosoof en theoloog.

96 Charles Dickens, *A Christmas Carol* (1843). Het boek handelt over de rijke maar vrekkige financier Ebenezer Scrooge die in de nacht voor Kerstmis tot inkeer komt en zich ontfermt over minder bedeelden. William Shakespeare, *Hamlet* (1602).

97 Hans Christian Andersen (1805-1875) was een Deense schrijver van onder meer de sprookjes *Het lelijke eendje*, *De kleine zeemeermin*, *Het meisje met de zwavelstokjes* en *De nieuwe kleren van de keizer*. Zijn werk inspireerde heel wat componisten.

98 Stanley Milgram (1933-1984) was een Amerikaanse sociaal psycholoog. In 1963 deed hij een experiment waarin hij de gehoorzaamheid van mensen onderzocht. Uit het experiment bleek dat mensen die opdracht krijgen van een autoriteit om anderen pijn te doen, gemakkelijk hun gewetensbezwaren opzij schuiven.

99 John Stuart Mill's *On Liberty* (1859). Mill keerde zich tegen de 'tirannie van de meerderheid'. Zo was het voor hem onaanvaardbaar dat in een democratie een meederheid van de bevolking zou instemmen met de schending van de rechten van een individu. W.K. Clifford, *The Ethics of Belief* (1877). Clifford keerde zich tegen 'blind geloof' en stelde dat het immoreel was te geloven in zaken waarvoor geen bewijs bestaat. Zo schreef hij: 'Het is altijd, overal en voor iedereen onjuist om iets te geloven op onvoldoende gronden,' en 'Als iemand die een mening aanhangt, die hem gedurende zijn jeugd is onderwezen of waartoe hij later is overgehaald, elke twijfel die in zijn hoofd opkomt onderdrukt en wegduwt, doelbewust vermijdt boeken te lezen en mensen te spreken die dat geloof in twijfel trekken of ter discussie stellen, en vragen ongepast vindt die niet gesteld kunnen worden zonder dat geloof te verstoren – dan is dat leven van die man één grote zonde tegen de mensheid.'

100 Edwin Hatch, *The Influence of Greek Ideas on Christianity*, Harper Torchbook, 1957.

101 Paul Cliteur, *Tegen de decadentie*, De Arbeiderspers, 2004, p. 13-29.

102 De term 'breeding Bin Ladens' komt aan bod in het boek van Zachary Shore, *Breeding Bin Ladens: America, Islam, and the Future of Europe*, (2006).

103 Daniel Dennett, *Breaking the Spell*, Viking Adult, 2006.

104 Eric Kaufmann beschrijft in zijn *Shall the Religious Inherit the Earth? Demography and Politics in the Twentieth Century* (2010) dat juist in die landen waar religieuze bepalingen een grote impact hebben op het politieke en maatschappelijke leven, het hoogste aantal kinderen worden geboren.

105 Anthony Grayling (°1949) is een Britse auteur en filosoof. Hij verdedigt deze visie in zijn boek *Against all Gods: Six Polemics on Religion and*

an Essay on Kindness (2007) en *To Set Prometheus Free: Essays on Religion, Reason and Humanity* (2009).

106 John Gray (°1948) is een Britse auteur en politiek filosoof.

107 George W. Bush (°1946) was president van de Verenigde Staten van 2000 tot 2008.

108 Tariq Ali, *The Clash of Fundamentalisms: Crusades, Jihads and Modernity*, Verso, 2002.

109 Peter Singer, *The President of Good and Evil: Taking George W. Bush Seriously*, Granta Books, 2004.

110 Theo van Gogh (1957-2004) was een Nederlandse columnist, filmregisseur en televisieproducent. Hij maakte samen met Ayaan Hirsi Ali de film *Submission*. Op 2 november 2004 werd hij in Amsterdam vermoord door Mohammed Bouyeri.

111 Ian Buruma, *Murder in Amsterdam: The Death of Theo van Gogh and the Limits of Tolerance* (2006). Ian Buruma (°1951) is een Brits-Nederlandse sinoloog en journalist. Afshin Ellian (°1966) is een Iraans-Nederlandse rechtsgeleerde en filosoof. Ayaan Hirsi Ali (°1969) is een Nederlandse feministe en voormalige politica afkomstig uit Somalië. Ze voert een strijd tegen de nefaste impact van de islam en wordt al jarenlang bedreid met de dood. Ze woont en werkt nu in de Verenigde Staten. Mohammed Bouyeri (°1978) is een Nederlandse moslimextremist van Marokkaanse afkomst. Hij vermoordde in 2004 Theo van Gogh en werd hiervoor veroordeeld tot levenlange opsluiting.

112 Geert Mak (°1946) is een Nederlandse journalist en schrijver. Joseph Goebbels (1897-1945) was de minister van Propaganda onder het naziregime en een van de nauwste medewerkers van Adolf Hitler. *Der Ewige Jude* was een antisemitische propagandafilm van de nazi's waarin de opkomst van de joden in Oost-Europa vergeleken werd met een rattenінvasie. *Jud Süss* was een door de nazi's geproduceerde film waarin de joden werden geportretteerd als lelijk, onbetrouwbaar en immoreel.

113 Peter Singer (°1946) is een Australische filosoof en auteur van *Practical Ethics* (1979). Bruce Bawer (°1956) is een Amerikaanse journalist en auteur van onder meer *Surrender: Appeasing Islam, Sacrificing Freedom* (2009) en *While Europe Slept: How Radical Islam Is Destroying the West From Within* (2006).

114 Michelle Goldberg, *Kingdom Coming: the Rise of Christian Nationalism* (2006). Damon Linker, *The Theocons: Secular America under Siege* (2006).

115 Tariq Ramadan (°1962) is een Zwitserse islamoloog van Egyptische afkomst. Hij was sinds 2005 gastdocent aan de Universiteit van Oxford en sinds 2006 gasthoogleraar aan de Erasmus Universiteit van Rotterdam. In 2009 werd hij in Rotterdam ontslagen wegens zijn medewerking

aan de door het Iraanse regime gesteunde en gefinancierde zender PressTV. Zijn grootvader Hassan al-Banna was de oprichter van de Moslimbroederschap in Egypte. Zijn vader Saïd Ramadan werd een activist voor de Moslimbroederschap die steeds fanatieker werd. Begin jaren 50 werd hij gevangengezet. Na zijn vrijlating in 1954 trok hij naar Europa en vestigde zich in 1958 in Zwitserland.

116 De discussie tussen Sarkozy en Ramadan is in het Frans te vinden op Youtube en een transcriptie daarvan in het Engels is opgenomen in het opstel van Paul Berman *Who is afraid of Tariq Ramadan? The Islamist, the journalist, and the defense of liberalism* dat in 2007 in *The New Republic* is verschenen en later ook als apart boekje in het Nederlands is uitgebracht. Berman heeft zijn kritische beschouwingen over Ramadan op genuanceerde wijze uitgewerkt in *The Flight of the Intellectuals* (2010). Ook de Franse schrijver Caroline Fourest heeft een uitvoerige analyse van het werk van Ramadan gepresenteerd in *Frère Tariq: Discours, stratégie et méthode de Tariq Ramadan* (2004), in het Engels vertaald als *Brother Tariq: The Doublespeak of Tariq Ramadan* (2008).

117 Ayaan Hirsi Ali, *Islam's Silent Moderates*, The New York Times, 7 December 2007.

118 Tariq Ramadan, *A Response to Ayaan Hirsi Ali: A Case of Selecting Hearing*, The International Herald Tribune (17 december 2007). Paul Cliteur analyseerde die discussie uitvoerig in *The Secular Outlook* (p. 86-102).

119 Paul Landau, *Le Sabre et le Coran: Tariq Ramadan et les frères musulmans à la conquête de l'Europe*, Editions du Rocher, 2005

120 Mina Ahadi, *Ich habe abgeschworen: warum ich für die Freiheit und gegen den Islam kämpfe*, Heyne Verlag, 2008.

121 Necla Kelek, *Himmelsreise: Mein Streit mit den Wächtern des Islam,* Kiepenheuer & Witsch, 2010. Hamed Abdel-Samad, *Mein Abschied vom Himmel: Aus dem Leben eines Muslims in Deutschland,* Fackelträger-Verlag, 2009.

122 Bassam Tibi, *Euro-Islam: Die Lösung eines Zivilisationsconfliktes,* Primus Verlag Gmbh, 2009.

123 Nahed Selim, *Allah houdt niet van vrouwen* (2007) en *Zwijgen is verraad* (2005). Dirk Verhofstadt, *De derde feministische golf* (2006).

124 S.J. Parris, *Heresy* (2010). Parris is een pseudoniem. Haar werkelijke naam is Stephanie Merritt.

125 Anthony Grayling, *Towards the Light: The Story of the Struggles for Liberty & Rights,* Walker & Company, 2007.

126 Richard Dawkins, *The God Delusion,* Houghton Mifflin, 2006.

127 Sakinah Mohammadi Ashtiani (°1967) is een Iraanse vrouw die sinds 2006 in de gevangenis zit en ter dood is veroordeeld werd wegens 'ontucht'.

128 Hafid Bouazza (°1970) is een Marokkaans-Nederlandse schrijver. Nahed Selim (°1953) is een Egyptisch-Nederlandse vertaalster, publiciste en schrijfster. In 2006 won ze de Harriët Freezerring-prijs die jaarlijks wordt uitgereikt door het feministische maandblad *Opzij*.

129 Pascal Bruckner, *La tyrannie de la pénitence: essai sur le masochisme occidental,* Grasset & Fasquelle, 2006.

130 Leon Festinger (1919-1989) was een Amerikaanse sociaal psycholoog. In 1962 publiceerde hij zijn bekende boek *A theory of cognitive dissonance*. Festinger gaat ervan uit dat elke mens beschikt over een groot aantal cognitieve inhouden, zoals overtuigingen, 'beliefs', waarnemingen, vaststellingen, ethische normen, enzovoort. Tussen deze inhouden onderling kunnen de drie volgende relaties bestaan: (1) ze zijn onderling irrelevant, zo heeft de overtuiging dat de aarde rond de zon draait niets te maken met de opvatting dat water kookt aan 100°; (2) ze zijn onderling dissonant, dit wil zeggen dat ze met elkaar in tegenstrijd zijn, zoals bijvoorbeeld de overtuiging hebben dat dieren zijn voortgekomen uit de darwinistische evolutie en tegelijk denken dat de wereld in zeven dagen geschapen is; (3) ze zijn onderling consonant, dat wil zeggen dat de ene overtuiging logisch en psychologisch strookt met een andere overtuiging, zoals bijvoorbeeld het feit dat roken een groot risico op kanker kan veroorzaken. De theorie heeft in essentie betrekking op de vraag wat zich op psychologisch vlak voordoet wanneer mensen cognitief dissonante 'beliefs' hebben. De stelling is dat ons psychisme zoiets als ondraaglijk ervaart en een sterke motivering ondervindt om die dissonantie weg te werken.

131 Mina Ahadi (°1956) is een politieke activiste van Iraanse komaf. Ze woont in Duitsland waar ze voorzitster is van de *Zentralrat der Ex-Muslime*.

132 Nausicaa Marbe (°1963) is een Nederlandse journaliste en schrijfster van Roemeense afkomst.

133 Joost Zwagerman (°1963) is een Nederlandse dichter en auteur van *De schaamte voor links* (2007), *Hollands welvaren: Nederland 2004-2008* (2007), *Het wilde westen: Nederland 2001-2003* (2003) en *Hitler in de polder & Vrij van God* (2009).

134 Frits Bolkestein (°1933) is een Nederlandse politicus, gewezen Europees Commissaris en auteur van een reeks boeken en essays zoals *Onverwerkt verleden* (1998), *Boren in hard hout* (1998), *Het heft in handen: essays* (1995), *De twee lampen van de staatsman: beschouwingen over politiek* (2006), *Overmoed en onverstand: beschouwingen over politiek* (2008) en *De intellectuele verleiding* (2011).

135 Frits Bolkestein & Mohammed Arkoun, *Islam en democratie: Een ontmoeting,* Contact, 1994.

136 Theodor Holman (°1953) is een Nederlandse radiopresentator, columnist en schrijver. Gijs van de Westelaken (°1952) is een Nederlandse filmproducer.

137 Zie de website HoeiBoei: http://hoeiboei.weblog.nl/hoeiboei/2007/06/ian_buruma_onge.html).

138 Henry Louis Mencken (1880-1956) was een Amerikaanse journalist die spotte met elke godsdienst. Mark Twain (1835-1910) was een Amerikaanse schrijver die kritisch stond tegenover het christendom. Zo schreef hij de beruchte zin: 'Als Christus nu hier zou zijn, is er een ding wat hij niet zou zijn – een christen.'

139 Theodor Holman, *Theo is dood* (2006). Max Pam, *Het bijenspook: over dier, mens en god* (2009). Vooral het boek van Holman is heel aangrijpend, net als zijn *Theo, Theo: een vriendschap in sonetten* (2009).

140 Bibi Aisha (°1992) is een Afghaanse jonge vrouw.

141 Jodi Bieber (°1966) is een Zuid-Afrikaanse persfotografe. De foto stond op 1 augustus 2010 op de cover van Time. Ze won daarmee de World Press Photo 2010.

142 Priyamvade Gopal, *Burqas and bikinis*, website The Guardian, 3 augustus 2010. Zie http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2010/aug/03/burkas-bikinis-reality-afghan-lives. Priyamvada Gopal is lector aan de Universiteit van Cambridge.

143 Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) was een Zwitsers-Franse filosoof en schrijver. In 1755 publiceerde hij *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*, en in 1762 *Du Contrat Social ou Principes du droit Politique*.

144 Dirk Verhofstadt, *Dirk Verhofstadt in gesprek met Etienne Vermeersch. Een zoektocht naar waarheid*, Houtekiet, 2011, p. 236.

145 Caroline Fourest & Taslima Nasreen, *Libres de le dire*, Flammarion Lettres, SPDS, 2010.

146 Rowan Williams (°1950) is de huidige Aartsbisschop van Canterbury en daarmee de geestelijke leider van de Anglicaanse Kerk in Engeland en de hele wereld.

147 Chris Hedges, *I don't believe in atheists,* Free Press, 2008.

148 Christopher Hitchens, *Hitchens v. Blair*, Black Swan, 2011.

149 Michel de Montaigne (1533-1592) was een Franse filosoof en politicus. Hij werd bekend met zijn *Essais* (1580-88).

150 Erasmus, *Lof der Zotheid* (1509).

151 Voltaire, *Candide* (1759).

152 Bonifatius VIII was paus van 1294 tot 1303. In het jaar 1300 bracht hij de bul *Unam Sanctam* uit met als stelling dat de geestelijke macht steeds boven de wereldlijke macht stond en 'dat het noodzakelijk is voor de verlossing van ieder menselijk schepsel om onderworpen te zijn

aan de roomse paus'. De bul was gericht tegen de toenmalige Franse koning Filips de Schone omdat hij een bisschop had laten aanhouden op beschuldiging van hoogverraad. Filips de Schone reageerde furieus en liet de paus gevangen nemen.

153 Pius v vaardigde in 1570 de pauselijke bul *Regnans in excelsis* uit. Daarmee excommuniceerde hij de Britse koningin Elisabeth i van Engeland (1533-1603) en stootte haar uit de katholieke kerk. Veel effect had dit niet want de koningin stond aan het hoofd van de Anglicaanse kerk. Het schisma met Rome bestond al sinds 1534 nadat Hendrik viii, die verschillende vrouwen had, in conflict kwam met Rome.

154 Kurt Westergaard (°1935) is een Deense cartoonist die in 2006 de wereldpers haalde toen zijn cartoon over de profeet Mohammed gepubliceerd werden in Deense kranten. Bij de rellen die daarop volgden vielen tientallen doden.

155 Balthasar Gerards (1557-1584) was de moordenaar van Willem Van Oranje.

156 Paul Giniewski (1926-2011) was een Franse-Oostenrijkse historicus, journalist en schrijver. Hij bekritiseerde in 1993 de inhoud van de encycliek *Veritatis Splendor* van Johannes Paulus ii die het had over de fundamenten van de katholieke moraal. Zijn stelling dat de christelijke moraal de vervanging vormde van het verbond van God met het volk Israël, lag volgens Giniewski aan de basis van de eeuwenlange antisemitische houding van de kerk en vormde en op die manier de voedingsbodem voor de Holocaust.

157 De rechtbank van eerste aanleg veroordeelde Giniewski wegens laster, een uitspraak die later bevestigd werd door het hof van beroep in Orléans. Daarop trok hij naar het Europees Hof in Straatsburg dat hem vrijpleitte.

158 Dirk Verhofstadt, *Pius xii en de vernietiging van de Joden,* Houtekiet, 2008.

159 Isaac Asimov (1920-1992) was een Russisch-Amerikaanse biochemicus en schrijver van populair wetenschappelijke boeken en sciencefiction verhalen.

160 Zie: http://www.agrif.fr.

161 Joan Wallach Scott, *The Politics of the Veil*, Princeton University Press, 2007.

162 José Manuel Barroso (°1956) is sinds 2004 voorzitter van de Europese Commissie. Hans-Gerd Pöttering (°1945) is sinds 2009 voorzitter van het Europees parlement.

163 Christopher Caldwell, *Reflections on the Revolution in Europe: Immigration, Islam and the West* (2009). Claire Berlinski, *Menace in Europe* (2006). Bruce Bawer, *While Europe Slept* (2006).

164 Alfred Leslie Rowse (1903-1997), *Homosexuals in History: A Study of Ambivalence in Society, Literature and the Arts* (1977).

165 Robert P. George, *The Clash of Orthodoxies: Law, Religion and Morality in Crisis,* Intercollegiate Studies Institute, 2001.

166 Georgy Ryabykh is een Russische aartspriester.

167 Voltaire (1694-1778) was een Franse filosoof en publicist die beschouwd wordt als een van de spilfiguren van de Franse Verlichting. Denis Diderot (1713-1784) was een Franse filosoof die samen met d'Alembert en nog enkele anderen de beroemde *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* schreef. De *Encyclopédie* wordt beschouwd als een van de centrale werken van de Verlichting. Baron d'Holbach (1723-1789) was een Frans-Duitse filosoof die salons organiseerde waarop tal van Verlichtingsdenkers bijeen kwamen. Richard Dawkins (°1941) is een Britse evolutiebioloog, uitgesproken atheïst en auteur van onder meer *The God Delusion*. Sam Harris (°1967) is een Amerikaanse filosoof en auteur van ondermeer *The End of Faith* en *Letter to a Christian Nation*. Christopher Hitchens (1949-2011) was een Brits-Amerikaanse journalist en auteur van ondermeer *God is not Great*. Etienne Vermeersch (°1934) is een Vlaamse filosoof, scepticus en auteur van onder meer *De ogen van de Panda*.

168 Ban Ki-Moon (1944) is secretaris generaal van de Verenigde Naties.

169 Handyside contre Royaume-Uni, 7 december 1976. Zie hiervoor : http://host.uniroma3.it/progetti/cedir/cedir/Giur_doc/Corte_Stras/Handyside_UK1976.pdf.

170 Herman Philipse, *Heidegger's Philosophy of Being: A Critical Interpretation,* Princeton University Press, 1998.

171 Alfred Ayer (1910-1989) was een Britse filosoof. In 1936 publiceerde hij zijn boek *Language, Truth and Logic* waarin hij het logisch positivisme verdedigde. Zo aanvaardde hij alleen zaken die via de zintuigen kunnen worden waargenomen of vastgesteld. In die zin keerde hij zich tegen de non-empirische uitspraken zoals die vaak geuit worden in de theologie en de ethiek.

172 David Hume, *The Natural History of Religion* (1757). Baron d'Holbach, *La Contagion Sacrée ou Histoire Naturelle de la Superstition* (1768).

173 Robert Spencer, *Religion of Peace? Why Christianity Is and Islam Isn't* (2007). Anne-Marie Delcambre, *L'Islam des Interdits* (2003). Serge Trifkovic, *The Sword and the Prophet: History, Theology, Impact on the World* (2002). Karen Armstrong, *Islam: A Short History* (2002) en *The Bible: The Biography* (2007).

174 Lees onder meer Mark Juergensmeyer, *Global Rebellion: Religious Challenges to the Secular State, from Christian Militias to Al Qaeda* (2008). David Lochhead's 'Monotheïstic Violence' (in: *Buddhist-Chris-*

tian Studies (2001). James Haught's, *Holy Hatred: Religious Conflicts of the '90s* (1995).

175 Op 26 november 2010 vond in Toronto een debat plaats tussen tussen Tony Blair en Christopher Hitchens. De tekst is later uitgegeven onder de titel *Hitchens vs. Blair: Be it resolved Religion is a Force for Good in the World* (2011).

176 Dinesh D'Souza, *What's so Great About Christianity*, Regnery Publishing, 2007.

177 Karen Armstrong, *The Bible: The Biography* (2007) en *The Case for God: What Religion Really Means* (2009). Rabbi Hillel (50 v.o.t.-10) was een joodse geleerde.

178 Etienne Vermeersch, *Dirk Verhofstadt in gesprek met Etienne Vermeersch. Een zoektocht naar waarheid*, Houtekiet, 2011. Michael Shermer, *The Science of Good and Evil,* Times Books, 2004.

179 Immanuel Kant, Kant *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* (1785) en *Kritik der praktischen Vernunft* (1788)

180 Ella Wheeler Wilcox (1850-1919) was een Amerikaanse schrijfster en dichter. Dit fragment komt uit haar gedicht *The World Needs*.

181 Yigal Amir (°1970) was een student rechten aan de Bar-Ilan University. Hij vermoordde de Israëlische premier Jitzak Rabin op 4 november 1995 op het einde van een vredesdemonstratie in Tel Aviv. Jitzak Rabin (1922-1995) was premier van Israël tot hij doodgeschoten werd. In 1994 ontving hij samen met Shimon Peres en Jasser Arafat de Nobelprijs voor de Vrede wegens zijn rol in de Oslo-akkoorden.

182 Linker Damon, *The Theocons,* Doubleday, 2006. Hierin beschrijft Linker hoe overwegend katholieke intellectuelen de Amerikaanse samenleving bekijken in apocalyptische termen en streven naar het einde van de seculiere politiek. De auteur omschrijft dit als een compromisloze theoconservatieve beweging in de VS die zich afzet tegen abortus, homorechten en de evolutietheorie.

183 Bassam Tibi, *Political Islam, World Politics and Europe: Democratic Peace and Euro-Islam versus Global Jihad* (2008). Daniel Philpott, *The Religious Roots of Modern International Relations*, in World Politics, January 2000.

184 Jan Melissen, *Europese diplomatie: in de schaduw van Westfalen*, Van Gorcum, 2000, p. 9.

185 Robert Wright, *The Evolution of God,* Little (2009). Karen Armstrong, *The Case for God* (2009).

186 Arthur Schlesinger, Jr (1917-2007) was een Amerikaanse historicus en tweemaal winnaar van de Pulitzer-prijs. Hij stond gekend omwille van zijn kritiek op de multiculturele samenleving waarover hij in 1991 het boek *The disuniting of America* schreef.

187 Marcion van Sinope (85-160) was de stichter van de marcionistische kerkgemeenschap. Hij zag de God van het Oude Testament als de oorzaak van alle kwaad. Vanuit die optiek verwierp hij de gedachte dat het christendom was voortgevloeid uit het jodendom. Hij werd geëxcommuniceerd.

188 Thomas Jefferson (1743-1826) was een van de founding fathers en de derde president van de Verenigde Staten. Van 1804 tot 1820 schreef hij zijn *Jefferson Bible* of *The Life and Morals of Jesus of Nazareth*. Hij liet het wel lezen aan enkele vrienden maar weigerde het te laten publiceren tijdens zijn leven.

189 Tertullianus (160-230) was een kerkvader die opkwam voor de christenen en zich fel keerde tegen de heidenen.

190 Alister McGrath (°1053) is een Britse theoloog en auteur van diverse boeken waarin hij zich keert tegen het atheïsme.

191 C.S. Lewis (1898-1963) was een Britse christelijke intellectueel. In zijn boek *Mere Christianity* schreef hij de beruchte zin: 'A man who was merely a man and said the sort of things Jesus said would not be a great moral teacher.'

192 Albert Schweitzer, *Geschichte der Leben-Jesu-Forschung* (1906).

193 Cyprianus was een vroeg christelijke bisshop uit de derde eeuw. In zijn geschrift *Extra Ecclesiam nulla salus*, beweerde hij dat er buiten de kerk geen redding bestond.

194 Arima Masafumi (1885-1944) was een admiraal in het Japanse leger.

195 Willem van Oranje (1533-1584) was prins van Oranje en graaf van Nassau en leidde de opstand van de Noordelijke Nederlanden tegen de Spaanse troepen van Filips II. Hij wordt in Nederland de 'Vader des Vaderlands' genoemd. Op 10 juli 1584 werd hij vermoord door Balthasar Gerards (1557-1584). Gerards werd aangehouden, veroordeeld en op 13 juli terechtgesteld.

196 Philippe du Plessis-Mornay (1549-1623) was een Franse protestantse theoloog.

197 Sasbout Vosmeer (1548-1614) was aartsbisschop van Utrecht die probeerde om de katholieke kerk in Nederland te reorganiseren.

198 Abd al-Salam Farag (1954-1982) was een Egyptische revolutionair en leider van de islamitische groep al-Jihad. Hij werd in 1982 geëxecuteerd voor zijn rol in de moord op de Egyptische president Anwar Sadat.

199 Jasser Arafat (1929-2004) was president van de Palestijnse autoriteit en leider van het Front voor de bevrijding van Palestina. In 1994 ontving hij de Nobelprijs voor de Vrede alhoewel velen hem beschouwden als een terrorist.

200 Rabbi Shmuel Dvir (°1968) geeft les aan de Har Etzion Yeshiva en behoort tot de nederzetting van Karmei Tzur vlakbij Hebron op de op de door Israël bezette Westelijke Jordaanoever.

201 Avigdor Eskin (°1960) is een Russisch-Israëlische politieke activist in extreemrechtse kringen. De uitspraak staat vermeld in Markus Thiel (Ed.), *The 'Militant Democracy'. Principles in Modern Democracies*, Ashgate, 2009, p. 197.

202 Martha C. Nussbaum, *The Clash Within: Democracy, Religious Violence, and India's Future* (2007). Edna Fernandes, *Holy Warriors: A Journey into the Heart of Indian Fundamentalism* (2007).

203 Mahatma Gandhi (1869-1948) was een Indiaas jurist en politicus. Hij leidde de Indiase strijd naar onafhankelijkheid. Hij werd vermoord op 30 januari 1948. Indira Gandhi (1917-1984) was premier van India van 1966 tot 1977 en van 1980 tot 1984. Ze was geen familie van Mahatma Gandhi. Ze werd vermoord op 21 oktober 1984.

204 Mohammed Atta (1968-2001) was een Egyptisch-Saoedische moslim die vermoedelijk de leiding had over de terreuraanslagen van 11 september 2001. Hij zou het vliegtuig bestuurd hebben dat als eerste in het World Trade Center in New-York vloog.

205 Pierre Rehov is een joods-Franse filmregisseur. In 2007 maakte hij de film *Suicide Killers*.

206 Zie hiervoor http://www.youtube.com/watch?v=rfMu6iw4BUI.

207 Anders Breivik (°1979) is de extreemrechtse en anti-islamitische dader van de aanslagen in Noorwegen op 22 juli 2011.

208 *40 killed in Iraq, suicide attackers had Down Syndrome*, Thaindian News, July 18 2010.

209 Zie hiervoor http://www.longwarjournal.org/archives/2009/02/female_suicide_bombe_1.php.

210 AIVD-nota *Dierenrechtenactivisme in Nederland: grenzen tussen vreedzaam en vlammend protest,* juli 2004, p. 14.

211 Muller, E.R., Spaaij, R.F.J., Ruitenberg, A.G.W. (met medewerking van M. van Leeuwen, A.C. Molenaar, N. Folkers), *Trends in terrorisme,* Kluwer, Alphen aan den Rijn 2003, p. 3.

212 Mohammed Bouyeri (°1978) is een moslimextremist die op 2 november 2004 Theo van Gogh vermoordde in Amsterdam. Hij zit momenteel een levenslange gevangenisstraf uit. Zie onder andere: B., Mohammed, 'De afscheidsbrief', in: Ermute Klein, red., *Jihad. Strijders en strijdsters voor Allah,* Uitgeverij Byblos, Amsterdam 2005, p. 26-27; B., Mohammed, 'Open brief aan Hirshi Ali', in: Ermute Klein, red., *Jihad. Strijders en strijdsters voor Allah,* Uitgeverij Byblos, Amsterdam 2005, p. 27-33 en de gerechtelijke oordelen.

213 Berman, Paul, 'Who is afraid of Tariq Ramadan? The Islamist, the journalist, and the defense of liberalism', in: *The New Republic,* June 4, 2007, p. 37-62

214 *Opmerkelijke uitspraken*, NOS-Nieuws, 12 juli 2005. Zie: http://static.nos.nl/nosjournaal/artikelen/2005/7/11/110705_procesbuitspraken.html.

215 Protagoras (490-420 v.o.t.) was een Griekse sofist. Van hem komt de uitspraak: 'De mens is de maat van alle dingen,' waarmee hij de subjectiviteit van de waarheid aantoonde. Hij was dan ook een relativist die vond dat mensen over dingen elk een andere mening kunnen hebben.

216 Peter Singer, *Practical Ethics*, Cambridge University Press, 1979.

217 Karl Marx (1818-1883) was een Duits econoom en filosoof. Zijn ideeën speelden een grote rol in de ontwikkeling van het socialisme en het communisme. Friedrich Engels (1820-1895) was een Duitse socialistische filosoof en samen met Marx de grondlegger van het marxisme. Hij schreef samen met Marx het Communistisch Manifest (1848).

218 Charles Taylor (°1931) is een Canadese filosoof en auteur van *The Malaise of Modernity* (1992), *Varieties of Religion Today* (2002) en *A Secular Age* (2007). Bhikhu Parekh (°1935) is een Indiase politicoloog en auteur van *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory* (2002) en *Europe and the Muslim Question: Does Intercultural Dialogue Make Sense?*(2007).

219 Brian Barry, *Culture & Equality: An Egalitarian Critique of Multiculturalism* (2001). Rumy Hasan, *Multiculturalism: Some Inconvenient Truths* (2010). Melanie Phillips, *The World Turned Upside Down: The Global Battle over God, Truth, and Power* (2010). Christopher Hitchens, 'Multiculturalism and the Threat of Conformity' (in: Adam Bellow's *New Threats to Freedom,* 2010).

220 Susan Moller Okin, *Is Multiculturalism Bad for Women*?, Princeton University Press, 1999, p. 7 ev.

221 Pascal Bruckner, *La tyrannie de la pénitence: essai sur le masochisme occidental*, Grasset & Fasquelle 2006.

222 Alan Bloom, *The Closing of the American Mind,* Simon & Schuster, 1988.

223 Michel Foucault (1926-1984) was een Franse postmoderne filosoof. Hij brak in 1966 door met zijn werk *Les mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines*.

224 Abigail Esman, *Radical State,* Praeger, 2010.

225 Jonathan Glover, *Humanity: A Moral History of the Twentieth Century,* Yale University Press, 1999.

226 Paul Cliteur, *Moderne Papoea's,* De Arbeiderspers, 2002, p. 139.

227 John Stuart Mill, *On Liberty,* Penguin, 1977 (1859).

228 Denk aan Rumy Hasan met het al genoemde boek *Multiculturalism: Some Inconvenient Truths* (2010), Paul Berman in *Debating P.C.: The Controversy over Political Correctness on College Campuses* (1992) en in België Wim van Rooy met *De malaise van de multiculturaliteit* (2008).

229 Anne Provoost, *Atheïstisch sermoen*, Querido, 2008.

230 Peter Watson (°1943) is een gewezen journalist en historicus. Hij is auteur van *The Modern Mind: An Intellectual History of the 20th Century* (2002).

231 Hans Jansen & Bert Snel, *Eindstrijd: de finale clash tussen het liberale Westen en een traditionele islam* (2009). Sam & Wim van Rooy (Red.), *De Islam: Kritische Essays over een Politieke Religie* (2010)

232 Edward Said (1935-2003) is een Palestijns-Amerikaanse literatuurwetenschapper. Hij kwam op voor de Palestijnse zaak en kreeg ruime bekendheid met zijn boek *Orientalism* (1978) waarin hij de Westerse perceptie op het Oosten bekritiseerde.

233 Pieter W. van der Horst, *De mythe van het joodse kannibalisme*, Aspekt, 2006.

234 Zie http://www.amsterdampost.nl/de-mythe-van-het-joodse-kannibalisme/.

235 De vergaande overeenkomst tussen de drie geöpenbaarde godsdiensten wordt beschreven door F.E. Peters in *The Voice, The Word, The Books: The Sacred Scripture of the Jews, Christians, and Muslims* (2007). Ook Bernard Lewis heeft dat altijd betoogd in boeken als *Islam and the West* (1993) en in *What Went Wrong? The Clash between Islam and Modernity in the Middle East* (2002).

236 Voorbeelden van schrijvers die deze stelling volgen, zijn Karen Armstrong, *The Case for God: What Religion Really Means* (2009) en Robert Wright, *The Evolution of God* (2009).

237 Deze visie wordt onderschreven door ondermeer A.D. White, *A History of the Warfare of Science with Theology in Christendom* (1896), J.M. Robertson, *A History of Freethought: Ancient and Modern to the Period of the French Revolution* (1936) en W.E.H. Lecky, *History of the Rise and Influence of Rationalism in Europe* (1865).

238 Willem I (1772-1843) was de eerste koning der Nederlanden van 1815 tot 1840. Willem II (1792-1849) was de zoon van Willem I en regeerde vanaf 1840 als tweede koning der Nederlanden. Willem III (1817-1890) was de zoon van Willem II en regeerde vanaf 1849 als derde koning der Nederlanden. Na zijn dood in 1890 werd zijn dochter Wilhelmina (1880-1962) koningin. Tot haar 18 jaar was ze enkel koningin bij naam en werd het land bestuurd door haar moeder Emma van Waldeck-Pyrmont die optrad als regentes.

239 S.T. Joshi, *The Unbelievers: The Evolution of Modern Atheism,* Prometheus Books, 2011.

240 Bernard Lewis, *The Crisis of Islam,* Modern Library, 2003.

241 Francis Walsingham (1533-1590) was een directe medewerker van Elisabeth I en stond bekend als haar meesterspion. Hij ontmaskerde samenzweringen tegen zijn koningin door Sir Francis Throckmorton en door

Anthony Babington die elk een plan hadden om Maria I van Schotland aan de macht te brengen in Engeland waardoor de katholieke kerk opnieuw als staatsgodsdienst zou kunnen fungeren.

242 Kwame Appiah, *Cosmopolitanism: Ethics in a World of Strangers*, W.W. Norton, 2006.

243 Euthyphro is een figuur die opduikt in een dialoog van Plato rond 399 v.o.t. Plato voert Euthyphro op als een dogmaticus in ethiek en theologie, die door Socrates wordt ontmaskerd als een onwetende.

244 Epicurus (341-270 v.o.t.) was een Griekse filosoof en grondlegger van het Epicurisme, één van de scholen uit de Hellenistische filosofie. Centraal in zijn denken staat het nastreven van persoonlijk geluk en het vermijden van pijn. Epicurus keerde zich tegen goddelijke geboden omdat die de gelovigen in een angstgreep houden. Paul Cliteur, *Niet Jezus Christus moet onze leidraad zijn maar wel Epicurus*, in *God houdt niet van vrijzinnigheid*, De Arbeiderspers, 2004.

245 Michel Houellebecq, *Platform*, Knopf, 2001.

246 Albert Schweitzer, *Geschichte der Leben-Jesu-Forschung* (1906).

247 Michel Onfray, *Traité d'athéologie: Physique de la métaphysique*, Grasset, 2005.

248 Johann Heinrich Schulz (1739-1823) was een Duitse theoloog en Verlichtingsfilosoof. Kant bekritiseerde zijn werk in zijn 'Rezension zu Johann Heinrich Schulz' die is opgenomen in Kants *Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Pädagogik*, Insel-Verlag, 1964.

249 Johann Heinrich Schulz, *Versuch einer Anleitung zur Sittenlehre für alle Menschen ohne Unterschied der Religion* (1783).

250 Arsenij Gulyga, *Immanuel Kant: Eine Biographie*, Suhrkamp Verlag, 2004.

251 Zie onder meer Paul Edwards, *God and the Philosophers*, Prometheus Books, 2009.

252 Kant, *Die Religion innerhalb der Grenzen der reinen Vernunft* (1793/1794).

253 Denis Diderot (1713-1784) was een Franse filosoof die samen met Jean Le Rond d'Alembert (1717-1783), een Franse wiskundige en natuurkundige, en nog enkele anderen de beroemde *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* schreef. De *Encyclopédie* wordt beschouwd als een van de centrale werken van de Verlichting. Baron d'Holbach (1723-1789) was een Duits-Franse filosoof die meewerkte aan de *Encyclopédie* van Diderot. Hij schreef antiklerikale en atheïstische teksten, en organiseerde bij hem thuis 'salons' waar heel wat beroemdheden van zijn tijd bijeenkwamen. Jean Meslier (1664-1729) was een Franse dorpspastoor. Hij liet na zijn dood een manuscript na

van meer dan duizend bladzijden waarin hij felle kritiek leverde op de stellingen van de kerk. Zo schreef hij het volgende: 'Ik zou willen, en dit zou de laatste en vurigste van mijn wensen zijn, ik zou willen dat de laatste koning zou worden gewurgd met de darmen van de laatste priester.'

254 Finngeir Hiorth, *Introduction to Atheism* (1995) en *Introduction to Humanism* (1996).

255 Amartya Sen, *Identity and Violence: The Illusion of Destiny* (2006) en *The Argumentative Indian: Writings on Indian History* (2005).

256 Donald Brown, *Human Universals* (1991). De kenmerken die alle mensen volgens Brown gemeenschappelijk hebben staan op de website http://condor.depaul.edu/mfiddler/hyphen/humunivers.htm.

257 Peter Singer, *Practical Ethics,* Cambridge University Press, 1979.

258 Dirk Verhofstadt, *Atheïsme als basis voor de moraal*, in Jurgen Slembrouck (Red.), *Onze waarden? Welke toekomst voor het humanisme?*, University Press Antwerp, 2010, p. 35.

259 Er bestaan mensen, doorgaans kinderen, die lijden aan een zeldzame genetische afwijking (Hereditary sensory and autonomic neuropathy, type 5) die maakt dat pijnsignalen hun hersenen niet bereiken. Zie hiervoor Amanda Kluveld, *Pijn. De terugkeer naar het paradijs en de wens er weer uit te ontsnappen* (2007).

260 Louis Pojman (1935-2005) was een Amerikaanse filosoof die veel publiceerde over ethiek en religie.

261 Philippa Foot (1920-2010) was een Britse filosofe.

262 Michel Serres, *La Légende des Anges,* Flammarion, 1993.

263 Salman Rushdie (°1947) is een Indiaas-Britse schrijver. In 1988 publiceerde hij *The Satanic Verses* waarvoor hij tot op de dag van vandaag met de dood bedreigd wordt.

264 Piet Hein Donner (°1948) is een Nederlandse politicus voor het Christen Democratisch Appel (CDA). In 2002 werd hij minister van Justitie in de regering Balkenende I.

265 John William Gott (1866-1922) was een radicale socialist en atheïst. In 1900 werd Gott redacteur van het tijdschrift *Truth Seeker* waarin hij blasfemische cartoons publiceerde.

266 John Stuart Mill (1806-1873) was een Britse filosoof en auteur van onder meer *On Liberty* (1859), *Utilitarianism* (1863) en *The Subjection of Women* (1869). John Locke (1632-1704) was een Britse filosoof die invloed uitoefende op de Verlichting. Hij schreef onder meer *A Letter Concerning Toleration* (1689), *Two Treatises of Government* (1689) en *An Essay Concerning Human Understanding* (1690). John Milton (1608-1674) was een Britse dichter. Hij keerde zich regelmatig tegen de onverdraagzaamheid van de Kerk van Engeland.

267 Hugh Trevor-Roper (1914-2003) was een Britse historicus en auteur van diverse boeken over de geschiedenis van Groot-Brittannië en over nazi-Duitsland. In 1983 doken de zogenaamde dagboeken van Hitler op. Het Duitse tijdschrift *Stern* legde ze voor aan Trevor-Roper die ze als authentiek beschouwde. Later bleek dat het om vervalsingen ging. Hiermee liep de reputatie van Trevor-Roper een zware deuk op.

268 Nikolaas Copernicus (1473-1543) was een Poolse sterrenkundige, wiskundige, geneesheer en jurist. Hij verwierf faam met zijn heliocentrische visie op het zonnestelsel zoals neergeschreven in zijn *De revolutionibus orbium coelestium*. Galileo Galilei (1564-1642) was een Italiaans filosoof, astronoom en wiskundige die de grondslag legde voor de experimentele natuurkunde. In 1632 verscheen zijn baanbrekende boek *Dialogo* waarin hij het heliocentristische model van Copernicus verdedigde ten koste van het geocentrische model van Ptolemaeus. Johannes Kepler (1571-1630) was een Duitse astronoom en natuurkundige die ontdekte dat planeten een ellipsvormige baan rond de zon volgen. Zijn bevindingen worden de *Wetten van Kepler* genoemd. Isaac Newton (1643-1727) was een Engelse natuurkundige, wiskundige en astronoom die algemeen beschouwd wordt als de grondlegger van de klassieke mechanica. Ptolemaeus (87-150 o.t.) was een Griekse astroloog, astronoom en geograaf die leefde in Alexandrië. Hij werkte het toen reeds eeuwenoude geocentrisch model van van het universum in detail uit. In die visie is de aarde het centrum van het universum, een visie die door de kerk eeuwenlang als juist en vaststaand werd beschouwd. Ptolemaeus wordt beschouwd als de belangrijkste astronoom van de Oudheid.

269 Galenus (131- ca. 215) was een Grieks-Romeinse geneesheer die een jaar in Alexandrië studeerde.

270 Andreas Vesalius (1514-1564) was een Vlaamse geneesheer en anatoom. Hij wordt beschouwd als de grondlegger van de anatomie. Zijn bekendste werk heet *De humani corporis fabrica libri septem* (1543).

271 Salman Rushdie in 'In Good Faith' (1990) en 'One Thousand Days in a Balloon' (1991), opgenomen in de bundel *Imaginary Homelands: Essays and Criticism 1981-1991*, Viking and Granta, 1991.

272 George III (1738-1820) was koning van het Verenigd Koninkrijk en Ierland. Op het einde van zijn leven werd hij geestelijk ziek, waarschijnlijk door porfyrie, een erfelijke aandoening.

273 Een overzicht van de erotische literatuur in Frankrijk kan men lezen in Bart Van Loo, *O Vermiljoenen Spleet*, Meulenhoff/Manteau, 2010. Heel wat van deze boeken, stonden op de Index van de Verboden Boeken van de katholieke kerk.

274 De volledige lijst van de verboden boeken van 1948 staat op http://www.cvm.qc.ca/gconti/905/BABEL/Index%20Librorum%20Prohibitorum-1948.htm.

275 Hans Bendix (1898-1984) tekende een aantal leidinggevende nazi's met het gezicht van een dier. Die verschenen ter illustratie van een twee pagina's lang artikel van Oscar Hedberg in het Zweedse tijdschrift *Social-Demokraten* in april 1935. Dit leidde tot een officieel Duits protest. Dit protest werd beschouwd als een bedreiging voor de Deense export en leidde tot onrust in Deense conservatieve kringen. De toenmalige eerste minister Thorvald Stauning (een sociaal democraat) en zijn minister van buitenlandse zaken Peter Munch (een sociaal liberaal) vroegen de kranten en tijdschriften om te stoppen met dergelijke 'provocaties'.

276 Geert Wilders (°1963) is een Nederlande politicus en voorzitter van de Partij voor de Vrijheid. In 2008 liet hij de film *Fitna* maken waarin hij wilde aantonen dat de Koran een gevaarlijk boek is. Verschillende Nederlandse ministers drongen er toen bij Wilders op aan om dat niet te doen omdat het zowel in binnen- als buitenland tot gewelddadige reacties zou kunnen leiden. De film verscheen toch, maar lokte weinig reacties uit.

277 Noam Chomsky (°1928) is een Amerikaanse filosoof en politiek activist. Hij staat bekend voor zijn forse kritiek op het Amerikaanse beleid van de afgelopen decennia. Na de aanslagen van 9/11 publiceerde hij het ophefmakende boek *Hegemony or Survival*.

278 Michael Moore (°1954) is een filmmaker en politiek activist. Bekende documentaire films van hem zijn *Bowling for Columbine* (2002), *Fahrenheit 9/11* (2004), *Sicko* (2007), *Slacker Uprising* (2008) en *Capitalism: A Love Story* (2009).

279 Flemming Rose (°1958) is een Deense redacteur bij de krant Jyllands-Posten die in 2005 de beruchte cartoons van onder meer Kurt Westergaard publiceerde.

280 Kåre Bluitgen (°1959) is een Deense auteur die in 2006 een kinderboek *Koranen og profeten Muhammeds liv* schreef over het leven van Mohammed.

281 Jytte Klausen, *The Cartoons that shook the World,* Yale University Press, 2009.

282 Terry Jones (°1951) is een Amerikaanse dominee bij de Christian Dove World Outreach Center in Gainesville in Florida, een kleine congregatie met ongeveer 50 leden. Op 12 juli 2010 kondigde hij aan een reeks Korans te zullen verbranden naar aanleiding van de negende verjaardag van de terreuraanslagen van 9/11.

283 Hans van der Steeg is een Nederlandse journalist bij Netwerk, een actualiteitenprogramma bij de Nederlandse Publieke Omroep.

284 Tijs van den Brink (°1970) is een Nederlandse journalist die werkt bij de Evangelische Omroep. Afshin Ellian (°1966) is een Iraans-Nederland-

se filosoof en rechtsgeleerde. Hij staat bijzonder kritisch tegenover de islam. James Kennedy (°1963) is een Amerikaanse historicus en hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam.

285 David Petraeus (°1952) is een Amerikaanse generaal en sinds 6 september 2011 directeur van de Central Intelligence Service (CIA). In 2010 en tot september 2011 was hij bevelhebber van de International Security Assistance Force in Afghanistan.

286 Barack Obama, *Good Morning America*, 9 september 2010.

287 Paul Cliteur, *Het monotheïstisch dilemma*, De Arbeiderspers, 2011.

288 Ian McEwan (°1948) is een Britse schrijver. In 1998 won hij de Bookerprijs met zijn boek *Amsterdam*.

289 Salman Rushdie, *Imaginary Homelands, 1981/1991* (1992) en *Step Across the Line* (2003).

290 In *Laïcité et République: Rapport au Président de la République* (2004) van de commissie-Stasi, een rapport waarin het principe van de religieus-neutrale staat wordt herbevestigd (laïcité) en andere Franse publicaties wordt dat communautarisme (multiculturalisme) afgewezen met een gestrengheid die Nederlandse, Belgische en Britse lezers zou verbazen.

291 Graham Greene (1904-1991) was een Britse schrijver. John Le Carré (°1931) is een Britse schrijver van thrillers. Bruce Chatwin (1940-1989) was een Britse romancier. Julian Barnes (°1946) is een Britse schrijver. Michel Tournier (°1924) is een Franse schrijver. Italo Calvino (°1923-1985) was een Italiaanse schrijver.

292 Het lijkt mij dan ook terecht dat Ibn Warraq in *Virgins? What Virgins? And Other Essays* (2010) dit jaar als een omslagpunt in de internationale betrekkingen hanteert, net als Daniel Pipes trouwens in zijn artikel 'Two Decades of the Rushdie Rules' dat in 2010 in *Commentary* verscheen en dat voortborduurt op zijn eerdere werk over de Rushdie Affaire: *The Rushdie Affair: The Novel, the Ayatollah, and the West* (2003).

293 Paul van der Heijden (°1949) is hoogleraar internationaal arbeidsrecht aan de Universiteit Leiden en is lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.

294 Alan Dershowitz, *Why Terrorism Works: Understanding the Threat, responding to the Challenge*, Yale University Press, 2002.

295 Terry Eagleton, *Reason, Faith, and Revolution: Reflections on the God Debate,* Yale University Press, 2009.

296 Arthur Bradley & Andrew Tate, *The New Atheist Novel,* Continuum International Publishing Group, 2010. Martin Amis (°1949) is een Britse schrijver die regelmatig waarschuwt tegen de radicale islam. Philip Pullman (°1946) is een Britse schrijver die in 2005 de *Astrid Lindgren-*

prijs won (de prijs wordt ook wel de Nobelprijs voor kinderliteratuur genoemd).

297 Taslima Nasreen (°1962) is een Bengaalse schrijfster die opkomt voor vrouwenrechten en een seculiere samenleving in Banghladesh. Lars Vilks (°1946) is een Zweedse kunstenaar. Voor de tentoonstelling *Hunden i konsten* maakte hij drie tekeningen over de profeet Mohammed. Hij kreeg al snel doodsbedreigingen van radicale moslims. Gurpreet Kaur Bhatti is een Britse sikh en toneelschrijfster. Haar stuk *Behtzi* ('Oneer') ging over een verkrachting en moord in een sikhtempel, waarop ze met de dood bedreigd werd.

298 *Steun voor Britse sikh-schrijfster*, Trouw, 24 december 2004.

299 Thomas More (1478-1535) was een Britse jurist en humanist. In 1516 publiceerde hij zijn bekende boek *Utopia*. Daarnaast schreef hij ook religieuze polemieken. Hij keerde zich in 1534 tegen de *Act of Supremacy* van Hendrik VIII en werd op 6 juli 1535 onthoofd op Tower Hill in Londen.

300 Etienne Dolet (1509-1546) was een Franse schrijver, drukker en humanist. Hij keerde zich tegen de triniteit, de opvatting dat God bestaat uit drie personen: de Vader, de Zoon en de Heilige Geest. Op 3 augustus 1546 werd hij gewurgd en verbrand op de Place Maubert in Parijs. Giordano Bruno (1548-1600) was een Italiaanse filosoof en vrijdenker. Hij verdedigde een vorm van pantheïsme en werd daarom door de Romeinse Inquisitie opgepakt, gemarteld en op 17 februari 1600 levend verbrand op de Campo de Fiori in Rome.

301 George Santayana (1863-1952) was een Spaans-Amerikaanse schrijver en filosoof.

302 Jytte Klausen (°1954) is een Deense politicoloog die les geeft aan de Brandeis University in Massachusetts en auteur is van *The Islamic Challenge: Politics and Religion in Western Europe* (2005) en *The Cartoons that Shook the World* (2009).

303 Sherry Jones, *The Jewel of Medina,* Beaufort Books, 2008. Het betreft een historische roman over Aisha, de kinderbruid van de profeet Mohammed.

304 Lors Doekajev (°1986) is een Belgisch-Tsjetsjeense gewezen bokser die een aanslag wilde plegen op het gebouw van de Deense krant *Jyllands-Posten*.

305 Paul Cliteur, *De filosofie van mensenrechten*, Ars Asqui Libri, 1997.

306 Patrick Sookhdeo, *Freedom to Believe: challenging Islam's apostasy law*, Isaac Publishing, 2009.

307 Samuel M. Zwemer, *The Law of Apostasy in Islam: Answering the question why there are so few Moslem converts, and giving examples of their moral courage and martyrdom* (1924). Ibn Warraq, *Leaving Is-*

lam: Apostates Speak Out (2003). Michiel Hegener, *Vrijheid van godsdienst* (2005).

308 Anthony Grayling, *Towards the Light: The Story of the Struggles for Liberty & Rights that made the Modern West* (2007). J.B. Bury's *A History of the Freedom of Thought* (1913).

309 William Kingdon Clifford was een Britse mathematicus en filosoof, maar eigenlijk zouden we moeten zeggen een *Universalgelehrter.* Hij leefde maar kort, van 1845 tot 1879. Hij schreef diverse essays, waaronder *The Ethics of Belief* (1877). Het is de uitwerking van een lezing die Clifford gaf toen hij 31 jaar oud was voor *The Metaphysical Society* in Londen. Dat was een filosofische debatclub met vele beroemde namen op de ledenlijst zoals William Gladstone (1809-1898), die na een eerste regeerperiode door Benjamin Israëli (1804-1881) was verslagen in 1874 en dan in de luwte zich met theologische en filosofische studies bezighield; Thomas Henry Huxley (1825-1895), een bioloog, verdediger van de evolutietheorie, iets dat hij zo fel deed dat hij wel 'Darwin's bulldog' werd genoemd; Aartsbisschop Henry Manning (1808-1892); de intellectueel John Ruskin (1819-1900) en de dichter Alfred Tennyson (1809-1892).

310 Isaiah Berlin (1909-1997) was een Britse filosoof. Hij introduceerde het begrip 'positieve' en 'negatieve' vrijheid en schreef hierover zijn hoofdwerk *Two Concepts of Liberty* (1958).

311 Isaiah Berlin, *The Soviet Mind: Russian Culture under Communism*, Brookings Institution Press, 2004.

312 Wie een overzicht daarvan wil lezen, verwijs ik naar het boek van de Ierse historicus J.B. Bury, *A History of the Freedom of Thought,* voor het eerst verschenen in 1913 maar elke paar jaar herdrukt, ook onlangs nog, en terecht, want de vrijheid waarvoor Bury een lans breekt staat tegenwoordig onder druk.

313 William Kingdon Clifford, *The Ethics of Belief* (1877). In W.K. Clifford, *The Ethics of Belief and Other Essays* (1999). (Introduction by Timothy J. Madigan.) Amherst, NewYork: Prometheus Books, p. 75.

314 Michael Servet (1511-1553) was een Spaanse geneesheer en theoloog. Hij oefende kritiek uit op christelijke visie van de triniteit, namelijk dat God bestaat uit de Vader, de Zoon en de Heilige Geest. Daarnaast verwierp hij de plicht van de kinderdoop, die nodig was omdat elk kind bij zijn geboorte belast zou zijn met de erfzonde. Onder impuls van Calvijn werd Servet in Genève gevangengenomen en als ketter veroordeeld tot de brandstapel.

315 *Actieplan polarisatie en radicalisering 2007-2011,* Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, augustus 2007.

316 Eenzelfde uitspraak staat in het boek *De ongelovige Thomas heeft een punt. Een handleiding voor kritisch denken* van de sceptici Johan Braeckman en Maarten Boudry, Houtekiet, 2011, p. 306. Zij voegen er wel de volgende zin aan toe: 'Maar dan moet hij wel eerst een mirakel verrichten.'

317 Thomas Paine, *The Age of Reason* (1794).

318 Zie: http://www.levensbeschouwingen.be/.

319 Patrick Loobuyck (°1974) is doctor in de moraalfilosofie. Hij studeerde Godsdienstwetenschappen aan de KULeuven en moraalwetenschappen aan de Universiteit Gent, en is momenteel hoofddocent aan de Universiteit Antwerpen en gastdocent aan de Universiteit Gent. Hij doceert er ondermeer de vakken 'politieke filosofie' en 'levensbeschouwing'.

320 Benjamin Underwood (1839-1914) was een Amerikaanse schrijver en vrijdenker die sterk beïnvloed was door Charles Darwin. Hij argumenteerde dat een persoonlijke God niet kon overeenstemmen met het begrip oneindigheid.

321 James Madison, *Memorial and Remonstrance Against Religious Assessments* (1785).

322 'Mr. President. To messers Nehemiah Dodge, Ephraim Robbins, & Stephen S. Nelson, a committee of the Danbury Baptist association in the state of Connecticut. Gentlemen. The affectionate sentiments of esteem and approbation which you are so good as to express towards me, on behalf of the Danbury Baptist association, give me the highest satisfaction. My duties dictate a faithful and zealous pursuit of the interests of my constituents, & in proportion as they are persuaded of my fidelity to those duties, the discharge of them becomes more and more pleasing. Believing with you that religion is a matter which lies solely between Man & his God, that he owes account to none other for his faith or his worship, that the legitimate powers of government reach actions only, & not opinions, I contemplate with sovereign reverence that act of the whole American people which declared that their legislature should 'make no law respecting an establishment of religion, or prohibiting the free exercise thereof,' thus building a wall of separation between Church & State. [*Congress thus inhibited from acts respecting religion, and the Executive authorised only to execute their acts, I have refrained from prescribing even those occasional performances of devotion, practiced indeed by the Executive of another nation as the legal head of its church, but subject here, as religious exercises only to the voluntary regulations and discipline of each respective sect.*] Adhering to this expression of the supreme will of the nation in behalf of the rights of conscience, I shall see with sincere satisfaction the progress of those sentiments which tend to restore to man all his natural rights,

convinced he has no natural right in opposition to his social duties. I reciprocate your kind prayers for the protection & blessing of the common father and creator of man, and tender you for yourselves & your religious association assurances of my high respect & esteem.' (signed) Thomas Jefferson Jan.1.1802.

323 Karl Marx, *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie* (1843/1844).

324 Karl Marx' beruchte uitspraak is als volgt: 'Das *religiöse* Elend ist in einem der *Ausdruck* des wirklichen Elendes und in einem die *Protestation* gegen das wirkliche Elend. Der Religion ist der Seufzer der bedrängten Kreatur, das Gemüt einer herzlosen Welt, wie sie der Geist geistloser Zustände ist. Sie ist das *Opium* des Volks.'

325 Ludwig Feuerbach, *Das Wesen des Christentums* (1841).

326 Christopher Marsh, *Religion and the State in Russia and China: Suppression, Survival, and Revival,* Continuum, 2011.

327 Hans Teeuwen (°1967) is een Nederlandse cabaretier, acteur, zanger en regisseur.

328 Daniel Dennett (°1942) is een Amerikaanse cognitief filosoof en auteur van bestsellers als *Darwins gevaarlijke idee* (1995), *De evolutie van de vrije wil* (2003) en *De betovering van het geloof* (2006). Victor J. Stenger (°1935) is een Amerikaanse filosoof, scepticus en uitgesproken atheïst. Hij schreef onder meer *Has Science Found God? The Latest Results in the Search for Purpose in the Universe* (2003), *God: The Failed Hypothesis: How Science Shows that God Does Not Exist* (2007) en *The New Atheism: Taking a Stand for Science and Reason* (2009).

329 Ben Vermeulen, *Vrijheid, gelijkheid, burgerschap: over verschuivende fundamenten van het Nederlandse minderhedenrecht en – beleid: immigratie, integratie, onderwijs en religie* (2007).

330 Enver Hoxha (1908-1985) was de leider van de Communistische Partij in Albanië. Hij bestuurde zijn land als een dictator met een bijzonder harde hand. Om een buitenlandse invasie te voorkomen liet hij in zijn land niet minder dan 750.000 bunkers bouwen.

331 Bassam Tibi, *The Politization of Islam into Islamism in the Context of Global Religions*, in *Journal of the Middle East and Africa* (2010). Alice Schwarzer, *Die grosse Verschleierung: für Integration, gegen Islamismus* (2010). Caroline Fourest & Taslima Nasreen, *Libres de le dire: Conversations mécréantes* (2010).

332 John Neuhaus (1936-2009) was een Canadees-Amerikaanse christelijke predikant die president Bush adviseerde in ethische kwesties. Hij stapte over van het lutherianisme naar het katholicisme en schreef boeken zoals *Your Word Is Truth: A Project of Evangelicals and Catholics Together* (2002) en *Catholic Matters: Confusion, Controversy, and the Splendor of Truth* (2007).

333 *Velayat Faqih* is een leerstuk dat door Khomeini werd ingevoerd na de Iraanse revolutie. Het betekent dat de geestelijke leider boven de wereldlijke leider(s) en rechters staat.

334 Tzvetan Todorov, *L'Esprit des Lumières* (2006).

335 Charles de Montesquieu (1689-1755) was een Franse filosoof. In 1748 publiceerde hij zijn meest invloedrijke boek *De l'Esprit des Lois* (*Over de geest van de wetten*) waarin hij het principe van de scheiding der machten uiteenzette dat een grote impact zou hebben op de democratische staatsstructuren die we tot vandaag kennen.

336 Een mooi boek hierover is Amir Taheri's *The Persian Night: Iran under the Khomeinist Revolution* (2009). Trouwens ook: Chadortt Djavann's *À mon corps défendant l'occident* (2007).

337 Francis Fukuyama (°1952) is een Amerikaanse politicoloog en hoogleraar aan de John Hopkins University in Baltimore. In 1992 publiceerde hij zijn beruchte boek *The end of history and the last man* waarin hij het einde van de strijd tussen de diverse ideologieën voorspelde en dat de liberale democratie de finale overwinnaar was. Zo schreef hij: 'De gebeurtenissen waarvan we getuigen zijn, betreffen niet enkel het einde van de Koude Oorlog, of het voorbijgaan van een specifiek tijdperk uit de naoorlogse geschiedenis, maar het einde van de geschiedenis als dusdanig: namelijk, het eindpunt van de ideologische evolutie van de mensheid en de universalisering van de Westerse liberale democratie als de uiteindelijke vorm van menselijk bestuur.' Intussen is Fukuyama grotendeels teruggekomen op dit standpunt.

338 Sayyid Qutb (1906-1966) was de ideoloog van de Egyptische Moslimbroederschap. Ruhollah Khomeini (1902-1989) was een ayatollah en leider van de Iraanse Revolutie. Hassan al Banna (1906-1949) was de oprichter van de Egyptische Moslimbroederschap. Ibn Taymiyya (1263-1328) was een islamitische filosoof die ervoor pleitte om terug te keren naar de Koran en de soenna van de Profeet. Hij wordt beschouwd als het boegbeeld van de hedendaagse aanhangers van de politieke islam.

339 Gilles Kepel, *Jihad: Expansion et déclin de l'islamisme* (2000)

340 Bassam Tibi, *Der neue Totalitarismus: Heiliger Krieg und westliche Sicherheit* (2004), *Euro-Islam: Die Lösung eines Zivilisationskonfliktes* (2009), *Islamische Zuwanderung: Die Gescheiterte Integration* (2002), *Political Islam, World Politics and Europe: Democratic Peace and Euro-Islam versus Global Jihad* (2008).

341 *Shariah4Belgium loopt ook op oudejaar te 'irriteren'*, De Morgen, 2 januari 2012.

342 Timothy Garton Ash (°1955) is een Britse historicus, schrijver en hoogleraar aan de universiteit van Oxford.

343 Mia Doornaert (°1945) is een Vlaamse journaliste.

344 Michael Gove, *Celsius* 7/7 (2006). Bassam Tibi, *Political Islam, World Politics and Europe: Democratic Peace and Euro-Islam versus Global Jihad* (2008).

345 Tony Blair in gesprek met John Geiger, in *Hitchens vs. Blair* (2011).

346 De Unie van Utrecht was een overeenkomst die op 23 januari 1579 werd gesloten tussen een aantal Nederlandse gewesten waarin werd afgesproken om samen te vechten tegen de Spanjaarden. Het vormde ook de basis van een reeks staatkundige regels met betrekking tot belastingen, defensie en de vrijheid van godsdienst.

347 Novalis, *Die Christenheit oder Europa* (1799).

348 Joseph Weiler, *Een Christelijk Europa,* Kluwer, 2004.

349 Gerard Bodifée (°1946) is een Vlaamse astrofysicus en columnist. Hij beschouwt zichzelf als een 'christelijk' filosoof. In 2005 publiceerde hij het boek *Weg uit de leegte. De spirituele nood van Europa*.

350 Sam Harris, *The Moral Landscape: How Science Can Determine Human Values*, Free Press, 2010.

351 Maxima Zorreguieta (°1971) is sinds 2002 de echtgenote van kroonprins Willem-Alexander der Nederlanden. Op 24 september 2007 zei ze bij de presentatie van het WRR-advies Identificatie met Nederland dat er niet zoiets bestaat als 'de Nederlander'.

352 Robert Nozick (1938-2002) was een Amerikaanse filosoof met libertarische ideeën. Friedrich Hayek (1899-1992) was een Oostenrijkse econoom, politiek filosoof en verdediger van een zo groot mogelijke vrije markt. John Stuart Mill (1806-1873) was een Britse filosoof en utilitarist. Hij wordt beschouwd als een van de grondleggers van het liberalisme. Leonard Trelawny Hobhouse (1864-1929) was een Britse socioloog en polticus. Hij wordt beschouwd als een van eerste sociaal-liberalen. John Rawls (1921-2002) was een Amerikaanse liberale politiek filosoof. Hij schreef onder meer *A Theory of Justice* en *Political Liberalism*.

353 Bolkestein, Frits, 'Cliteur valt religie aan', in: *Opinio,* 9-15 februari 2007, p. 10.

354 De Nederlandse criminoloog Bert Snel heeft in een belangwekkend opstel onder de titel *Is de WRR met blindheid geslagen?* de methodologische tekortkomingen van veel werk van de WRR krachtig bekritiseerd. Ook de theoloog H.M. Kuitert heeft in *Dat moet ik van mijn geloof: Godsdienst als troublemaker in het publieke domein* het WRR-denken over religie aan een scherpe kritiek onderworpen.

355 Plato (ca. 427-347 v.o.t.) was een Griekse filosoof, een leerling van Socrates en een leraar van Aristoteles. Niccolo Machiavelli (1469-1527) was een Italiaanse filosoof en politiek raadgever. Zijn bekendste werk is *Il Principe*.

356 Evelyn Waugh (1903-1966) was een Britse schrijver van satirische romans. Hij bekeerde zich in 1930 tot het katholicisme en stond negatief tegenover de besluiten van het Tweede Vaticaans Concilie.

357 Abraham Lincoln (1809-1865) was president van de Verenigde Staten. Hij keerde zich tegen de slavernij wat leidde tot de Amerikaanse Burgeroorlog van 1861 tot 1865. Enkele dagen na het einde van de oorlog werd hij herverkozen als president maar doodgeschoten in een schouwburg.

358 Paul Johnson, *A History of the American People,* Harper Perennial, 1997.

359 Professor T.H. Huxley (1825-1895) was een Britse bioloog die de evolutietheorie van Charles Darwin sterk verdedigde.

360 Jane Goodall (°1934) is een Britse antropologe die bekendheid verwierf met haar studie over het leven van de chimpansees in Tanzania. Het *Jane Goodall Institute for Wildlife Research, Education and Conservation*, een non-profitorganisatie, werd in 1977 opgericht door Jane Goodall en prinses Genevieve van San Faustino. Inmiddels zijn er 23 vestigingen van het Jane Goodall Instituut verspreid over de hele wereld.

361 Irene Khan (°1956) was van 2001 tot 2010 secretaris-generaal van Amnesty Interational.

362 Irene Khan, *Ik verwacht veel van de VS*, De Pers, 24 januari 2008.

363 August Hans den Boef, *God als hype: dwarse notities over religieus Nederland* (2008) en *Nederland seculier! Tegen religieuze privileges in wetten, regels, praktijken, gewoonten en attitudes* (2003).

364 Edgar Wilson Nye, gequoteerd in Mark Twains *Autobiography*, 1924, US humorist (1850-1896).

365 Prof. Schalken (°1944) was een Nederlandse raadsheer bij het Gerechtshof in Amsterdam die mee opdracht gaf aan het Openbaar Ministerie om Geert Wilders te vervolgen.

366 Prof. Hans Jansen (°1942) is een Nederlandse islamoloog die in oktober 2010 werd opgeroepen als getuige-deskundige in het proces tegen Geert Wilders. Hij schreef diverse boeken over de islam.

367 Jonathan C. Criswell, *The Wit and Blasphemy of Atheïsts: 500 Greatest Quips and Quotes from Freethinkers, Non-Believers and the Happily* Damned, Ulysses Press, 2011.

368 George Bizet (1838-1875) was een Franse componist die vooral bekendheid kreeg met zijn opera *Carmen*.

369 Ambrose Bierce (1842-1914) was een Amerikaanse schrijver en satiricus.

370 Orson Welles (1915-1985) was een Amerikaanse acteur en filmregisseur die in 1941 doorbrak met zijn film *Citizen Kane*.

371 Ibn Warraq (°1946) is een seculiere schrijver van Pakistaanse afkomst. Hij is auteur van kritische werken over de Islam, zoals *Why I am not a Muslim* (1995), *What the Koran Really Says* (2002) en *Leaving Islam* (2003).

372 Alfred Leslie Rowse (1903-1997) was een Britse historicus en schrijver. In 1977 publiceerde hij *Homosexuals in History: A Study of Ambivalence in Society, Literature and the Arts*.

373 Melanie Phillips, *Londonistan: How Britain is Creating a Terror State Within* (2006). Dominique Thomas's *Le Londonistan: Le djihad au Coeur de l'Europe* (2005).

374 Fahd bin Abdoel Aziz al-Saoed (1923-2005) was koning van Soedi-Arabië van 1982 tot 2005.

375 Abu Hamza (°1958) is een extreme Egyptische moslim en haatprediker in de moskee van Finsbury-park in het noorden van Londen. Hij riep in 2006 op tot rassenhaat en de moord op niet-moslims. 'Killing of the kafir (non-believer) for any reason you can say it is OK, even if there is no reason for it.'

376 Antonio Gramsci (1891-1937) was een Italiaanse schrijver en communistische politicus. Edward Said (1935-2003) was een Palestijns-Amerikaanse voorvechter van de Palestijnse zaak. Abu Qatada (°1960) is een radicale geestelijke die banden heeft met Al-Qaeda. Omar Bakri Mohammed (°1958) is een radicale moslimleider. Mohammed al-Massari (°1948) is een extreme moslim die banden heeft met Al-Qaeda en de Taliban.

377 Trevor Phillips (°1953) is een zwarte Britse politicus die voorzitter was van de Commission for Racial Equality.

378 Ken Livingstone (°1945) is een Britse politicus en de eerste rechtstreeks verkozen burgemeester van Londen van 2000 tot 2008.

379 Brian Barry's *Culture & Equality: An Egalitarian Critique of Multiculturalism* (2001), H.E. Baber's *The Multicultural Mistique: The Liberal Case against Diversity* (2008), Rumy Hasan's *Multiculturalism: Some Inconvenient Truths* (2010), Paul Berman's *The Flight of the Intellectuals* (2010) – het is allemaal aan Ken Livingstone voorbij gegaan.

380 De zaak *Ahmed vs. Verenigd Koninkrijk* (1998) staat op de website van de European Court of Human Rights. http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?action=open&documentId=804759&portal=hbkm&source=externalbydocnumber&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649.

381 De commissie-Stasi *Laïcité et République* (2004). Zie http://lesrapports.ladocumentationfrancaise.fr/BRP/034000725/0000.pdf .

382 Fadela Amara (°1964) is een Franse politica. Zij is staatssecretaris voor Stedelijk Beleid in de regering Fillon.

383 Deze supermarktketen is genoemd naar de oprichter Dirk van den Broek die zijn eerste winkel opende in 1942 en is momenteel de vijfde grootste keten in Nederland.

384 Willem Alexander (°1967) is de oudste zoon van koningin Beatrix der Nederlanden en troonopvolger.

385 Amir Taheri, *The Persian Night: Iran under the Khomeinist Revolution*, Encounter Books, 2009. Mary Robinson (°1944) was de eerste vrouwelijke president van Ierland en nadien Hoge Commissaris voor de Mensenrechten. Danielle Mitterand (1924-2011) was een Franse schrijfster en echtgenote van de voormalige Franse president François Mitterand.

386 John Searle, *Rationality and Realism: What is at stake?* (1993) en *The Mission of the University: Intellectual Discovery or Social Transformation?* (1993/1994).

387 Een goede inleiding in zijn werk is het boek van M.E. Verburg: *Herman Dooyeweerd: leven en werk van een Nederlandse christen-wijsgeer*, Ten Have, 1989.

388 Herman Dooyeweerd (1894-1977) was een Nederlandse filosoof. Hij zette zijn opvattingen uiteen in een serie boeken die in het Engels zijn gepubliceerd onder de titel *A New Critique of Theoretical Thought* (4 delen, 1953-1958) en die eerst in het Nederlands waren geformuleerd in een serie artikelen onder de titel *In den strijd om een Christelijke Staatkunde: Proeve van een fundeering der Calvinistische levens- en wereldbeschouwing in hare Wetsidee* (1923-1925), later uitgewerkt tot *De wijsbegeerte der wetsidee* (3 delen, 1935-1936).

389 Johan Cruyff (°1947) wordt algemeen erkend als de beste Nederlandse voetballer aller tijden.

390 Mary Todd Lincoln (1818-1882) was de vrouw van de Amerikaanse president Abraham Lincoln.

391 Paul Tillich (1888-1956) was een Amerikaanse theoloog en filosoof van Duitse afkomst. Hij schreef in 1957 het boek *Dynamics of Faith.*

392 J.A.T. Robinson (1919-1983) was de anglicaanse bisschop van Woolwich. Hij schreef in 1963 het ophefmakende boek *Honest to God*.

393 Onder andere in John Gray, *Al Qaeda and what it means to be modern* (2003) en *Black Mass: Apocalyptic Religion and the Death of Utopia* (2007).

394 Elisabeth Badinter, *Les Passions intellectuelles*, Fayard, drie delen, verschenen in respectievelijk: 2000, 2002 en 2007.

395 Philipp Blom, *A Wicked Company: Forgotten Radicalism of the European Enlightenment* (2010) en *Encyclopédie: The Triumph of Reason in an Unreasonable Age* (2004).

396 Jonathan Israel, *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750* (2001) en *Enlightenment Contested: Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man 1670-1752* (2006). Een korte inleiding in zijn opvattingen in het Nederlands is: *In strijd met Spinoza: Het failliet van de Nederlandse Verlichting 1679-1800* (2007).

397 Pierre Bayle (1647-1706) was een Franse theoloog en vrijdenker die pleitte voor verdraagzaamheid. Hij wordt gezien als een voorloper van de Verlichting.

398 Carl Becker, *The Heavenly City of the Eighteenth-Century Philosophers*, New Haven, 1932.

399 Peter Gay, *The Enlightenment: An Interpretation*, Knopf, twee delen, 1966 en 1970.

400 Kemal Attatürk (°1881-1938) was de eerste president van de republiek Turkije. Hij maakte van zijn land een seculiere staat. Jules Ferry (1832-1893) was een Frans politicus die mee aan de basis stond van het laïcisme en de secularisering in zijn land. Will Kymlicka (°1962) is een Canadese politiek filosoof die positief staat tegenover het multiculturalisme. Charles Taylor (°1931) is een Canadese filosoof die zich als roomskatholiek keert tegen het liberalisme waarin het individu centraal staat, en opkomt voor het communautarisme waarin het gemeenschapsdenken centraal staat.

401 S.W. Couwenberg, *Tijdsein: Peiling en perspectief van deze tijd* (2011).

402 Pim Fortuyn (1948-2002) was een Nederlandse socioloog en politicus die heel kritisch stond tegenover de islamisering die hij in Nederland meende waar te nemen. Hij werd op 6 mei 2002, negen dagen voor de Tweede Kamerverkiezingen, als lijsttrekker van de Lijst Pim Fortuyn doodgeschoten door de milieuactivist Volkert van der Graaf.

403 Herman Finer, *The British civil service* (1937) en *Theory and Practice of Modern Government* (1950, 1949).

404 *Mahinur Ozdemir (cdH) legt de eed gesluierd af*, De Morgen, 22 juni 2009.

405 De vrederechter beriep zijn hoofddoekenverbod op een bepaling uit het Gerechtelijk Wetboek. Artikel 759 luidt als volgt: 'De toehoorders wonen de zittingen bij met ongedekten hoofde, eerbiedig en stilzwijgend; alles wat de rechter tot handhaving van de orde beveelt, wordt stipt en terstond uitgevoerd.' *Vrederechter weert hoofddoek uit rechtszaal*, De Standaard, 12 september 2009.

406 Rita Verdonk (°1955) is een voormalige Nederlandse politica. Ze was minister voor Vreemdelingenzaken en Integratie van 2003 tot midden 2006. Op 20 november 2004 weigerde imam Ahmed Salam uit Tilburg haar hand te schudden omdat dit volgens de islam niet toegelaten zou zijn.

407 Boeken die inzichtelijk maken hoe wetenschap en kennis afhankelijk werden geacht van religie zijn: W.T. Stace (1886-1967), *Religion and the Modern Mind* (1953) en Alfred North Whitehead (1861-1947), *Science and the Modern World* (1925).

408 Andrew Dickson White (1832-1918) was een Amerikaanse diplomaat en historicus. Hij schreef het invloedrijke boek *History of the Warfare of Science with Theology in Christendom* (1896).

409 Stephen Jay Gould (1941-2002) was een Amerikaanse paleontoloog en evolutiebioloog. In 1999 publiceerde hij *Rocks of Ages: Science and Religion in the Fullness of Life.*

410 Nicolaï Hartmann (1882-1950) was een Baltisch-Duitse filosoof. In 1926 schreef hij *Ethik* waarin hij teruggreep naar het Platoonse denken.

411 Ralph Cudworth (1617-1688) was een Britse filosoof die deel uitmaakte van de Platonisten van Cambridge. In 1731 publiceerde hij het boek *A Treatise Concerning Eternal and Immutable Morality.*

412 Jakob Ammann (1656-1730) was een Zwitserse bisschop en stichter van de Amishbeweging. Hij verbood het bijknippen van de baard en het dragen van moderne kledij.

413 Geciteerd in Piet de Moor, *Grimmig heden,* Van Gennep, 2007, p. 113.

414 De liberale rechtsstaat wordt wel gecontrasteerd met de sociale rechtsstaat. Dat laatste is een conceptie van de staat die de nadruk legt op de zorgverplichtingen van de staat voor de armen en de minderbedeelden. De sociale rechtsstaat bepleit een actiever optreden van de staat.

415 John Stuart Mill, *The Subjection of Women* (1869). Dirk Verhofstadt, *De derde feministische* golf, Houtekiet, 2006.

416 Magda Michielsens, 'Vol ongeloof: zwijgen of spreken', in Jurgen Slembrouck (red.), *Onze waarden: welke toekomst voor het humanisme,* University Press Antwerp, 2010, p. 98. In Nederland wordt die feministische traditie voorgestaan door schrijfsters als Jolande Withuis met *De vrouw als mens,* De Bezige Bij, 2007 en Elma Drayer in *Verwende prinsesjes: portret van de Nederlandse vrouw,* De Bezige Bij, 2010. In Frankrijk door Caroline Fourest in *La dernière utopie: menaces sur l'universalisme,* Grasset & Fasquelle, 2009 en *La tentation obscurantiste,* Grasset & Fasquelle, 2005. In Duitsland door Alice Schwarzer in *Die Antwort*, Kiepenheuer & Witsch, 2007.

417 Paul Cliteur, 'Female Critics of Islamism', *Feminist Theology,* 2011, 19(2), p. 154-167.

418 De *Ilias* is een vroeg-Grieks epos geschreven door Homerus. De Codex Hammurabi werd rond 1780 v.o.t. opgesteld en is een van de oudste gekende wetboeken in de wereld. Het behandelde tal van regels met betrekking tot diefstal, de schending van eigendom, het statuut van de vrouw, de positie van slaven, de landbouw, het erfrecht, enzovoort, en voorzag ook gepaste straffen in geval van overtreding. Hammurabi was koning van Babylonië van 1792 tot 1750 v.o.t.

419 Ophelia Benson en Jeremy Stangroom met *Does God Hate Women?* Voor hen nog met een vraagteken. C.J. Werleman formuleert het nog

voortvarender: *God Hates You, Hate him Back: Making Sense of the Bible*. Nahed Selim heeft bestudeerd hoe de islam staat tegenover vrouwen in boeken als *Allah houdt niet van vrouwen* en *De vrouwen van de profeet: Hoe vrouw(on)vriendelijk is de islam?*. Maar Caroline Fourest en Fiametta Venner trekken het in *Les interdits religieux* breder dan alleen de islam en klagen elke vorm van fundamentalisme aan. Datzelfde zie je ook bij Taslima Nasreen met wie Fourest het boek *Libres de le dire: conversations mécréantes* schreef op basis van een gesprek.

420 Anna Maria Schurman (1607-1678) mocht in 1636 als eerste vrouw lessen volgen aan de universiteit van Utrecht. Ze studeerde literatuur, theologie en diverse wetenschappen.

421 Gisbertus Voetius (1589-1676) was een Nederlandse hoogleraar theologie aan de universiteit van Utrecht waar hij van 1641 tot 1645 rector magnificus was. Hij was heel behoudsgezind en verwierp de ideeën van Copernicus, Descartes en Spinoza.

422 Mary Astell (1666-1731) was een Engelse schrijfster en de eerste feministe. Zij publiceerde boeken zoals *A Serious Proposal to the Ladies* (1694) en *Some reflections on marriage* (1700).

423 Louise d'Epinay (1726-1783) was een Franse schrijfster en had relaties met Friedrich Melchior, Baron von Grimm en Jean-Jacques Rousseau. Madame Emilie du Châtelet (1706-1749) was een Franse natuurkundige die de *Principia Mathematica* van Newton vertaalde naar het Frans. Zij was een tijdlang minnares van Voltaire.

424 Olympe de Gouges (1748-1793) was een Franse feministische schrijfster. In 1791 publiceerde ze de *Verklaring van de Rechten van de Vrouw en de Burgeres* als tegenhanger van de burgerrechtenverklaring van de Franse revolutie. Het eerste artikel luidde 'La Femme naît libre et demeure égale à l'homme en droits' en in de preambule richtte ze zich tot alle vrouwen om op te komen voor hun rechten onder de slagzin 'Femme, réveille-toi.' Ze kreeg van de leiders van de Revolutie geen gehoor, integendeel ze moest haar ideeën op 3 november 1793 met de guillotinedood bekopen. In haar verklaring stelde ze nochtans alleen dat de vrouw vrij en gelijk in rechten aan de man wordt geboren.

425 Mary Wollstonecraft (1759-1797) was een Britse feministische schrijfster. In 1792 publiceerde ze haar ophefmakende boek, *A Vindication of the Rights of Women* waarin ze het politieke isolement van de vrouw aanklaagt. Dit isolement vloeide volgens haar voort uit de gedwongen positie van de vrouw in het huishouden, gedomineerd door de '*divine right of the husband*'.

426 Elizabeth Cady Stanton (1815-1902) was actief in de antislavernijbeweging en werd later de eerste voorzitster van de Woman Suffrage Associ-

ation. Lucretia Mott (1793-1880) was een Amerikaanse Quaker die zich verzette tegen de slavernij. Ze werd de eerste voorzitster van de American Equal Rights Association. Toen de beide vrouwen in 1840 in Londen wilden deelnemen aan een grote conferentie voor de afschaffing van de slavernij werden ze tot hun onthutsing niet toegelaten in de zaal. Prompt richtten ze toen een organisatie op die zou ageren tegen de achterstelling van de vrouw in de samenleving maar ook tegen het seksueel geweld dat vrouwen moesten ondergaan. In 1895, schreef Elizabeth Stanton een heel opvallend werkstuk onder de blasfemische titel *The Women's Bible* waarin ze onder meer het seksistische gehalte van de teksten in het Oude Testament aan de kaak stelde.

427 Elizabeth Cady Stanton, *The Woman's Bible: A Classic Feminist Perspective* (1895).

428 Betty Friedan, *The Feminine Mystique*, Dell, 1964. Simone de Beauvoir, *Le Deuxième Sexe*, Gallimard, 1971.

429 Ayaan Hirsi Ali, *De zoontjesfabriek. Over vrouwen, islam en integratie*, Augustus, 2002, p. 50.

430 Rolf Bos, *Meisje confronteert Israël met discriminatie vrouwen*, De Volkskrant, 27 december 2011. Zie ook: http://www.youtube.com/watch?v=dFm1tZkEuxI.

431 *I won't sit at the back of the bus*, Ynetnews, 27 December 2011.

432 *Exclusion of women is form of violence*, The Jeruzalem Post, 27 november 2011.

433 John Stuart Mill, *On Liberty*, Penguin (1859).

434 Irshad Manji, *Moslims hebben nood aan kritisch denken*, in Dirk Verhofstadt, *De derde feministische golf*, Houtekiet, 2006, p. 142-143.

435 Ehsan Jami (°1985) is een voormalig Nederlandse politicus van Iraanse afkomst en oprichter van het voormalige Centraal Comité voor Exmoslims. Hij publiceerde in 2007 het boek *Het recht om ex-moslim te zijn*.

436 Zoals Patrick Sookhdeo in *Freedom to Believe: challenging Islam's apostasy law*, Ibn Warraq in *Leaving Islam: Apostates Speak Out* en in Nederland Michiel Hegener met *Vrijheid van godsdienst* hebben uiteengezet, is het nu vooral in de islamitische cultuur een probleem omdat het de apostaat op gewelddadige reacties kan komen te staan.

437 J.A.A. van Doorn (1925-2008) was een Nederlandse socioloog, hoogleraar en columnist.

438 Bill Cooke, *A Wealth of Insights: Humanist Thought since the Enlightenment* (2011).

439 Floris van den Berg, *Hoe komen we van religie af?*, Houtekiet, 2009, p. 33.

440 Baron d'Holbach, *Le Christianisme Dévoilé* (1761).

441 Alejandro Amenábar (°1972) is een Chileens-Spaanse filmregisseur. In 2009 maakte hij de film *Agora* over het leven van Hypatia.

442 Hypatia (c. 370-415) was een Griekse filosofe en wiskundige die les gaf in Alexandrië. Zij werd in 415 brutaal vermoord door christenen.

443 Orestes (data onbekend) was in het begin van de vijfde eeuw prefect van Alexandrië.

444 Cyrillus van Alexandrië (c. 375-444) was bisschop en later patriarch van Alexandrië.

445 Steven Pinker, *Ons Betere Ik. Waarom de mens steeds minder geweld gebruikt,* Contact, 2011, p. 104.

446 Charles de Montesquieu publiceerde in 1748 zijn boek *De l'Esprit des Lois*. Cesare Beccaria (1738-1794) was een Italiaanse filosoof die veel aandacht had voor het strafrecht. In 1764 publiceerde hij zijn ophefmakende boek *Dei delitti e delle pene* (Over misdaden en straffen). Jeremy Bentham (1748-1832) was een Engelse rechtsfilosoof. Hij wordt beschouwd als de belangrijkste vertegenwoordiger van het utilitarisme. In 1798 publiceerde hij *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation.*

447 Charles de Montesquieu, Over de geest van de wetten, Boom, 2006 (1784), p. 589.

448 Ibidem, p. 266-269.

449 Cesare Beccaria, *Over misdaden en straffen*, Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, 1971, p. 482.

450 Ibidem, p. 439.

451 J.M. van Bemmelen, *Voorwoord* in *Over misdaden en straffen*, Kluwer, 1982.

452 Jean Bodin (1530-1596) was een Franse politiek-filosoof. Over de soevereiniteit van de staat als de hoogste, meest absolute en tijdloze macht, publiceerde hij in 1576 *Les six livres de la république.*

453 Nuh Ha Mim Keller (°1954) is een Amerikaanse vertaler van islamitische boeken en een specialist in het islamitisch recht. Hij woont in Jordanië. In 1991 publiceerde hij het boek *Reliance of the Traveller: A Classic Manual of Islamic Sacred Law*.

454 Hamed Abdel-Samad (°1972) is een Egyptische politicoloog en zoon van een soennitische imam. Hij heeft veel kritiek op de lakse houding van de westerse politici ten opzichte van de islam. In 2009 publiceerde hij het boek *Mein Abschied vom Himmel*. Hierna werd een fatwa tegen hem uitgesproken en kreeg hij politiebescherming.

455 Maryam Namazie (°1963) is een Iraanse bannelinge die actie voert tegen de shariawetgeving.

456 Maryam Namazie, *What isn't wrong with Sharia law?*, The Guardian, 5 juli 2010.

457 Michelle Goldberg, *Uw koninkrijk kome,* Ten Have, 2007.

458 Roy Moore (°1947) is een Amerikaanse jurist en Republikeinse politicus.

459 Terry Schiavo (1963-2005) was een Amerikaanse vrouw die sinds 1990 in coma lag. Op vraag van haar echtgenoot werd de kunstmatige voeding in 2005 stopgezet tot groot protest van de christelijk-conservatieve groeperingen in de VS.

460 Beth Din-rechtbanken zijn rabbijnse rechtbanken in het jodendom. Ze behandelen vooral religieuze kwesties. Maar op de website van de Joodse Gemeente Amsterdam staat dat ze ook echtscheidingen behandelen en uitspraken doen over financiële en andere geschillen.

461 Mattheüs (15:4): 'Want God heeft gezegd: Eer uw vader en uw moeder, en ook: Wie zijn vader of moeder vervloekt, moet ter dood gebracht worden.' Romeinen (13:1-5): '[1] Ieder mens moet zich schikken naar de gezagdragers die boven hem staan. Want alle gezag komt van God; ook het bestaande gezag is door God ingesteld. [2] Wie zich dus tegen het gezag verzet, verzet zich tegen Gods verordening, en wie dit doet, roept een vonnis over zich af. [3] Voor de overheid hoef je niet bang te zijn bij een goede daad, maar wel bij een slechte. Wilt u zonder vrees voor het gezag leven, doe dan het goede, en het gezag zal u prijzen. [4] Want de overheid staat in dienst van God, voor uw welzijn. Doet u echter het kwade, dan moet u vrezen; zij draagt het zwaard niet voor niets. Zij staat in dienst van God om aan de boosdoener zijn verdiende straf te geven. [5] Daarom is het nodig dat u zich naar haar schikt, niet alleen uit vrees voor straf, maar ook ter wille van een goed geweten.'

462 Peter Watson (°1943) is schrijver van verschillende boeken over cultuurgeschiedenis, zoals *The German Genius: Europe's Third Renaissance, the Second Scientific Revolution, and the Twentieth Century* (2010) en *Ideas: A History from Fire to Freud* (2004).

463 Benjamin Underwood, *The Influence of Christianity on Civilization* (1877).

464 John Stuart Mill, *Three Essays on Religion* (1874).

465 Paul Kurtz, *Forbidden Fruit: The Ethics of Humanism,* Prometheus Books, 1988.

466 Susan Stebbing, *Ideals and Illusions,* Watts, 1941.

467 André Comte-Sponville, *L'esprit de l'athéisme: introduction à une spiritualité sans Dieu,* Editions Albin Michel, 2006.

468 Ernest Renan (1823-1892) was een Franse filosoof en schrijver. In zijn voordracht *Qu'est-ce qu'une nation?* aan de Sorbonne in 1882 legde hij er de nadruk op dat de natie niet zozeer een groep mensen is die een ras of religie gemeen heeft, maar het feit dat een groep mensen de wil heeft om dingen samen te doen.

469 Bernard Lewis (°1916) is een Brits-Amerikaanse historicus gespecialiseerd in de geschiedenis van de islam. Hij publiceerde in 2002 het opheffmakende boek *What went wrong?: The Clash Between Islam and Modernity in the Middle East*.

470 Georg Friedrich Hegel (1770-1831) was een Duits filosoof en een belangrijke vertegenwoordiger van het Duits idealisme. Auguste Comte (1798-1857) was een Franse filosoof en grondlegger van het positivisme.

471 Al-Kindi (ca. 801-ca. 873) was een Arabisch filosoof en wetenschapper. Avicenna (980-1037) was een Perzisch filosoof, medicus en wetenschapper. Aboe Nasr Al-Farabi (c. 870-950) was een Arabisch filosoof in de islamitische scholastiek.

472 Frits Bolkestein, 'De integratie van minderheden', in *Woorden hebben hun betekenis: Essays*, Prometheus, 1992, 181.

473 Abdullahi An-Na'im (°1950) is een specialist in islamitisch recht. Mohammed Arkoun (1928-2010) was Algerijnse filosoof en schrijver. Hij was een van de meest invloedrijke onderzoekers van de islam.

474 Frits Bolkestein, *Het heft in handen: Essays*, Prometheus, 1995, p. 173.

475 Frits Bolkestein & Mohammed Arkoun, *Islam en democratie: Een ontmoeting*, Contact, 1994.

476 Over deze kwestie is een interessant boek geschreven door Robert Irwin: *Dangerous knowledge: Orientalism and its Discontents* (2006). Heel lezenswaardig is ook Ibn Warraq's *Defending the West: A Critique of Edward Said's Orientalism* (2007).

477 Dr. M. J. Kater (°1962) is predikant en docent dogmatiek en apologetiek aan de Theologische Universiteit van de Christelijke Gereformeerde Kerken te Apeldoorn. SGP is de Staatkundig Gereformeerde Partij die streeft naar een regering in Nederland die ingericht is naar het voorbeeld uit de bijbel. De SGP volgt dan ook de bijbelse tekst dat de man boven de vrouw staat.

478 Mark Twain, *The Autobiography of Mark Twain* (1904, maar niet eerder gepubliceerd dan in 1924).

479 Blaise Pascal (1623-1662) was een Franse wiskundige, fysicus en theoloog. De weddenschap van Pascal komt erop neer dat het veiliger is in God te geloven. Wanneer je immers in hem gelooft, en achteraf blijkt dat hij niet bestaat, heb je niets verloren. Wanneer je niet in hem gelooft, en hij blijkt wel te bestaan, kan de eeuwige verdoemenis voor je klaar staan.

480 Elizabeth Anscombe (1919-2001) was een Iers-Britse filosofe en leerlinge van Ludwig Wittgenstein. Ze keerde zich fel tegen Harry Truman die ze een massamoordenaar noemde omdat hij de atoombom had gebruikt.

481 Anaxagoras (ca. 500 - ca. 428 v.o.t.) was een Griekse filosoof en astronoom.

482 Protagoras (ca. 490 - 420 v.o.t.) was een pre-Socratische Griekse filosoof, sofist en agnosticus. Zijn boek *Over de Goden* begint met de volgende zin: 'Voor wat betreft de goden kan ik niet weten of zij bestaan of niet.' Hij werd beticht van goddeloosheid.

483 Socrates (ca. 470 - 399 v.o.t.) was een Griekse filosoof die in 399 werd veroordeeld op basis van de volgende aanklacht van Meletus: 'Socrates handelt misdadig door de goden die de stad vereert, niet te vereren en door andere nieuwe goddelijke wezens te introduceren, hij is ook misdadig door zijn slechte invloed op de jongelieden.'

484 Giordano Bruno (1548-1600) was een Italiaanse filosoof. In 1592 werd hij door de inquisitie aangeklaagd wegens ketterij omwille van zijn ontkenning van het bestaan van een persoonlijke God en zijn pantheïstische opvattingen.

485 René Descartes (1596-1650) was een Franse filosoof en wiskundige. Hij verwierp als eerste de filosofie van Aristoteles en ontwierp een eigen filosofisch systeem dat aan de basis lag van het rationele denken. Op die manier stond hij aan de basis van de moderne wetenschapsfilosofie. Zijn beroemde uitspraak 'Ego cogito, ergo sum' is de conclusie die hij trekt na aan alles radicaal getwijfeld te hebben. In 1633 schreef hij zijn filosofische inzichten neer in het boek *Le Monde*, maar besloot het uiteindelijk niet te publiceren.

486 Baruch Spinoza (1632-1677) was een Joods-Nederlandse filosoof. Hij schreef onder meer *Tractatus Theologico-Politicus* waarin hij opkwam voor volledige vrijheid van meningsuiting en godsdienstvrijheid, en *Ethica* waarin hij het bestaan van wonderen en het bovennatuurlijke ter discussie stelde. In stelling 33 van zijn *Ethica* schrijft Spinoza dat er van een Goddelijk plan geen sprake kan zijn.

487 Thomas Paine (1737-1809) was een Amerikaanse revolutionair en publicist. In zijn boek *The Age of Reason* (1794) bekritiseert hij de georganiseerde godsdiensten en betwist hij het waarheidsgehalte van de Bijbel.

488 Immanuel Kant (1724-1804) was een Duitse filosoof en één van de belangrijkste figuren van de Verlichting. Hij betoogde dat een Godsbewijs volgens de zuivere rede onmogelijk is, en dat zonder vrije mening er van ethiek geen sprake kan zijn.

489 Denis Diderot, *Lettre sur les aveugles* (1749).

490 Johann Gottlieb Fichte (1762-1814) was een Duitse filosoof en boegbeeld van het Duitse Idealisme. Volgens hem bestond God niet. 'Alles heeft een oorzaak; God is, dus heeft God een oorzaak.'

491 David Friedrich Strauss (1808-1874) was een Duitse theoloog en schrijver. In 1840 brak hij met zijn geloof en met de kerk.

492 Ernest Renan (1823-1892) was een Franse filosoof. In 1863 publiceerde hij *La vie de Jésus* waarin hij betoogde dat de Bijbel even kritisch zou moeten worden onderzocht als andere historische werken.

493 Ludwig Büchner (1824-1899) was een Duitse filosoof en natuurkundige. Hij was de jongere broer van Georg Büchner, wiens novelle *Lenz* een dichter beschrijft die het bestaan van het kwaad niet kan rijmen met het idee van een almachtige God.

494 Ernst Haeckel (1834-1919) was een Duitse filosoof en zoöloog. Hij verdedigde de evolutietheorie van Charles Darwin.

495 Paul Cliteur, 'Mill en het geloof', in Dirk Verhofstadt (Red.), *John Stuart Mill. 150 jaar Over Vrijheid*, Houtekiet, 2009, p. 142.

496 Pierre Bayle, *Dictionnaire historique et critique* (1695/1697).

497 Pierre Jurieu (1637-1713) was een Franse calvinistische predikant en hoogleraar theologie in Rotterdam.

498 Pol Pot (1928-1998) was de leider van de Rode Khmer en dictator in Cambodja van 1975 tot 1979. Hij was verantwoordelijk voor de dood van ongeveer 2 miljoen mensen.

499 Dirk Verhofstadt, *Pius XII en de vernietiging van de Joden,* Houtekiet, 2008.

500 Jean-Paul Sartre (1905-1980) en Albert Camus (1913-1960) waren twee Franse filosofen en schrijvers.

501 André Gide (1869-1951) was een Franse schrijver en Nobelprijswinnaar voor Literatuur.

502 Het creationisme gaat uit van de religieuze opvatting dat het heelal, de wereld en de mens op een bepaald ogenblik geschapen werden door een bovennatuurlijke kracht die men doorgaans God noemt. Het intelligent design ('intelligent ontwerp') is een variatie op het creationisme die zich een schijn van wetenschappelijkheid aanmeet. Centraal staat de idee dat bepaalde zaken dermate complex zijn dat ze niet door evolutie tot stand gekomen kunnen zijn en dus op een of andere manier het resultaat zouden zijn van een 'Ontwerper'.

503 Anne Provoost (1964) is een Vlaamse schrijfster. In 2008 publiceerde ze een kort essay onder de titel *Beminde ongelovigen. Atheïstisch sermoen* waarin ze een religiometer hanteert, een meetinstrument waarmee je op een schaal van tien kunt nagaan hoe (on)gelovig iemand is.

504 Maria Van der Hoeven (°1949) is een Nederlandse politica van het CDA. In het kabinet Balkenende I was ze minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Ze deed haar uitspraak over intelligent design in de Volkskrant van 21 mei 2005.

505 Harun Yahya, een pseudoniem van Adnan Oktar (°1956), is een Turkse filosoof en publicist die beweert dat de evolutietheorie vals is. Hij heeft een eigen website http://www.harunyahya.com/.

506 Hughes Félicité Robert de Lamennais (1782-1854) was een Franse priester en filosoof. Hij kwam op voor een verzoening tussen liberalisme en katholicisme waardoor hij moeilijkheden kreeg met de katholieke kerk.
507 Dinesh d'Souza (°1961) is een Indiase schrijver.
508 Fernando Savater, *Lof der Godloosheid*, Bijleveld, 2010, p. 154.
509 Fernando Savater, *De waarde van opvoeden,* Bijleveld, 2000, p. 69-70.
510 Ahmed Marcouch (°1969) is een Nederlandse politicus van Marokkaanse afkomst. Hij deed deze uitspraak in Het Parool van 7 juni 2008.
511 Fernando Savater, *De waarde van opvoeden*, Bijleveld, 2000, p. 46.
512 Ibidem, p. 53.
513 Ibidem, p. 56.
514 Mohsen Makhmalbaf (°1957) is een Iraanse filmregisseur. Hij ontvluchtte Iran na de overwinning van Mahmoud Ahmadinejad in 2005 en woont momenteel in Parijs. In 2009 was hij woordvoerder van de hervormingsgezinde presidentskandidaat Hossein Mousavi die de verkiezingen echter verloor, waarschijnlijk door verkiezingsfraude wat aanleiding gaf tot de grootste rellen in Teheran sinds tien jaar.
515 Hamed Abdel-Samad, *De ondergang van de islamitische wereld,* Contact, 2011, p. 158.
516 Ibidem, p. 207.
517 Joseph Smith (1805-1844) was de grondlegger van de Mormoonse leer. Op 6 april 1830 richtte hij de *Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen* op. De mormonen beschouwen Joseph Smith als hun profeet.
518 Rajneesh Chandra Mohan (1931-1990) was een Indiase spirituele leider of goeroe, die stelde dat elke mens een potentiële Boeddha is. Hij verkondigde radicale stellingen over religie, politiek en seks. Zijn aanhangers kochten hem 96 Rolls-Royces.
519 Tenzin Gyatsko (°1935) is de huidige dalai lama die beschouwd wordt als de spirituele leider van het Tibetaanse boeddhisme.
520 Fenny Brinkman, *Haram,* Balans, 2005, p. 67-70.
521 De Talmoed is voor conservatieve joden het belangrijkste boek binnen het jodendom. Het bestaat uit de Misjna en de Gemara.
522 Martha Nussbaum, *Niet voor de winst. Waarom de democratie de geesteswetenschappen nodig heeft*, Ambo, 2011, p. 120.
523 http://www.dub.uu.nl/content/meer-niet-westerse-allochtonen-hogeronderwijs.
524 Deze tekst sprak Ayaan Hirsi Ali uit aan de Universiteit van Amsterdam (UvA) bij de opening van het academisch jaar in 2005.
525 Fareed Zakaria, *De toekomst van vrijheid,* Contact, 2003, p. 128.
526 Neda Agha Soltan (1982-2009) was een jonge Iraanse vrouw die op 20 juni 2009 werd doodgeschoten tijdens een demonstratie tegen de vervalsing van de verkiezingsuitslagen in Iran.

527 Amy Chua, *Wereldrijk voor een dag*, Atlas, 2009, p. 15 ev.

528 Jan Donner (1891-1981) was een Nederlandse politicus en enkele jaren minister van Justitie. In 1932 liet hij 'smadelijke godslastering' opnemen in het Wetboek van Strafrecht, het beruchte artikel 147.

529 Gerard Reve (1923-2006) was een Nederlandse schrijver en dichter die in 1947 doorbrak met zijn boek *De avonden.*

530 Hendrik Algra (1896-1982) was een Fries politicus voor de Anti-Revolutionaire Partij. Hij ging fel tekeer tegen de tekst van Reve alhoewel hij die niet gelezen had. Het vormde de aanzet tot een rechtszaak tegen Reve wegens 'smalende godslastering'.

531 P.H. Donner (°1948) is een Nederlandse politicus voor het CDA. Van 2002 tot 2006 was hij minister van Justitie.

532 Jan Peter Balkenende (°1956) is een Nederlandse politicus van het CDA en was van 2002 tot 2010 minister-president van Nederland.

533 Floris van den Berg, *Hoe komen we van religie af?*, Houtekiet, 2009, p. 21.

534 Fernando Savater, *De waarde van opvoeden*, Bijleveld, 2000, p. 88-89.

535 H.D.F. Kitto (1897-1982) was een Britse onderzoeker die gespecialiseerd was in de cultuur in de Griekse oudheid.

536 Gilbert Murray (1866-1957) was een Australisch-Britse classicus die zich bezighield met de taal en de cultuur van de Oude Grieken.

537 Clisthenes (ca. 570-507 v.o.t.) was de grondlegger van de Atheense democratie. Hij hielp in 510 v.o.t. Hippias verdrijven. Hippias (data onbekend) was een Griekse tiran die in de zesde eeuw v.o.t. heerste over Athene.

538 Pericles (495-429 v.o.t.) was een Griekse staatsman en veldheer. Onder zijn bewind kende men de 'Gouden Eeuw'. Zo werd in 447 v.o.t. begonnen met de bouw van het Parthenon, de beroemde tempel die symbool staat voor het hoogtepunt van de Atheense bouwkunst. Verder was er een opbloei van cultuur, wetenschap en filosofie met onder meer Anaxagoras, Polykleitos, Sophocles, Phidias (de bouwmeester van het Parthenon), Herodotos en Protagoras.

539 Thucydides (ca. 460-400 v.o.t.) was een Atheense geschiedschrijver die de oorlog tussen Athene en Sparta heeft beschreven.

540 Nicolaas v (1397-1455) was paus van 1447 tot zijn dood.

541 Nicolas de Condorcet (1743-1794) was een Franse filosoof en wiskundige. In 1781 publiceerde hij de tekst *Réflexions sur l'esclavage des nègres* waarin hij slavernij catalogeerde als een misdaad. Markies de la Fayette (1757-1834) was een Franse aristocraat die een belangrijke rol speelde in de Amerikaanse onafhankelijkheidsstrijd en een van de oprichters van de *Société des amis des Noirs*. Jacques-Pierre Brissot (1754-1793) was een Franse journalist en politicus. Hij leidde de *Société des amis*

des Noirs, een beweging die werd opgericht in 1788 en de onmiddellijke afschaffing van de slavernij bepleitte.

542 William Edward Hartpole Lecky (1838-1903) was een Ierse historicus. In 1869 publiceerde hij het boek *History of European Morals from Augustus to Charlemagne*. Daarin schreef hij het volgende: 'Under Nero [37-68], four hundred tigers fought with bulls and elephants. In a single day, at the dedication of the Colosseum by Titus [39–81], five thousand animals perished. Under Trajan [53–117] ... lions, tigers, elephants, rhinoceroses, hippopotami, giraffes, bulls, stags, even crocodiles and serpents were employed to give novelty to the spectacle... So intense was the craving for blood, that a prince was less unpopular if he neglected the distribution of corn than if he neglected the games.'

543 Titus Lucretius (99-55 v.o.t.) was een Romeinse dichter en filosoof. Hij schreef het werk *De rerum natura* (*Over het wezen der dingen*) waarin hij stelde dat de goden zich niet inlaten met menselijke zaken en dat we er daarom niet bevreesd moeten voor zijn. Epicurus (341-270 v.o.t.) was een Grieks filosoof en grondlegger van het Epicurisme, één van de scholen uit de Hellenistische filosofie.

544 Jean Bodin (1530-1596) was een Franse politiek filosoof die de theoretische basis bedacht van het absolutisme. Hij schreef in 1580 het boek *Démonomanie des sorciers* waarin hij beweerde dat heksen en tovenaars wel degelijk bestaan, wat een bijkomede impuls gaf aan de heksenvervolgingen.

545 Aristoteles (384-322 v.o.t.) was samen met Plato en Socrates de belangrijkste filosoof uit de Griekse Oudheid. Hij schreef tal van werken over natuurkunde, wetenschappen, ethiek, metafysica en esthetica. Een groot deel van zijn werk is verloren gegaan.

546 Thomas van Aquino (1225-1274) was een Italiaanse theoloog en scholasticus. In zijn *Summa Theologica I* staat het als volgt: 'Want er zou in de mensengemeenschap geen goede orde bestaan wanneer sommigen niet bestuurd werden door anderen die wijzer zijn dan zij. Dus is door een dergelijke onderdanigheid de vrouw uiteraard ondergeschikt aan de man, omdat in de man de discretie van de rede overheerst.'

547 Jean-Jacques Rousseau, *Emile ou de l'éducation* (1782).

548 John Lennon (1940-1980) was een Britse popmusicus en lid van The Beatles. Hij schreef het nummer *Imagine* in 1971. Het is momenteel het officiële lied van Amnesty International.

549 Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments* (1759).

550 Benjamin R. Barber, *Jihad vs McWorld*, Lemniscaat, 2002, p. 26

551 Ronald Dworkin (°1931) is een Amerikaanse filosoof. Hij publiceerde in 2000 het boek *Sovereign Virtue: The Theory and Practice of Equality.*

552 Thomas Taylor (1758-1835) was een Britse neoplatonist. Hij publiceerde in 1792 het satirische boek *A Vindication of the Rights of Brutes: if women have rights, why not animals too?*

553 Jeremy Bentham (1748-1832) was een Engelse rechtsfilosoof. Hij wordt beschouwd als de belangrijkste vertegenwoordiger van het utilitarisme.

554 Tom Regan (°1938) is een Amerikaanse hoogleraar filosofie die opkomt voor dierenrechten. In 2001 publiceerde hij zijn boek *Defending Animal Rights*. Johan Braeckman (°1965) is een Vlaamse filosoof. In 2001 publiceerde hij zijn boek *Darwins moordbekentenis*.

555 Michel Vandenbosch, *De dierencrisis*, Houtekiet, 2005, p. 335.

556 Hal Herzog, *We aaien ze, we haten ze, we eten ze*, Ten Have, 2011, p. 176.

557 Marine Le Pen (°1968) is een Franse politica, Europees parlementslid en voorzitster van het Front National. Zij is de dochter van Jean-Marie Le Pen die jarenlang aan het hoofd stond van het Front National.

558 Tony Judt, *De vergeten twintigste eeuw,* Contact, 2008, p. 442.

559 *Europese islam is zeker mogelijk*, Gazet van Antwerpen, 31 januari 2006.

560 *We moeten onze vrijheid beschermen, niet onze veiligheid*, Paul Cliteur & Anthony Grayling, Interview door Yves Desmet en Jos Geysels, *Denkers & Doeners,* De Morgen, 13 augustus 2011, p. 63.

561 Rousseau, Jean-Jacques, *Discours sur l'Origine et les Fondements de l'Inégalité parmi les Hommes*, Texte établi et annoté par Jean Starobinski, 1755, in: Oeuvres complètes, lll, Gallimard, Paris 1964. p. 111-236, in het Nederlands: Rousseau, Jean-Jacques. Vertoog over de ongelijkheid, 1755. Vertaling en annotaties van Wilfried Uittehoeve, inleiding J.M.M. de Valk, tweede druk, Boom, Meppel Amsterdam 1964.

562 Theodor Adorno (1903-1969) was een Duitse socioloog en filosoof. Max Horkheimer (1895-1973) was een Joods-Duitse socioloog en filosoof. Samen publiceerden ze in 1947 het boek *Dialektik der Aufklärung* (*De dialectiek van de verlichting*) waarin ze stellen dat de principes van de Verlichting, zoals rationaliteit en vooruitgangsgeloof, zijn omgeslagen in hun tegendeel.

563 Rousseau, Jean-Jacques, *Émile ou de l'Éducation*, 1762, in: (Oeuvres complètes, IV, Pléiade, Gallimard, Paris 1964, p. 241-868, in het Nederlands: Rousseau, Jean-Jacques, *Emile of over de opvoeding*, Boom Meppeil Amsterdam 1989 (1980.1762).

564 Theodore Dalrymple (°1949) is een Britse arts en schrijver. Hij staat bekend als een conservatief criticus van het liberale gedachtegoed. Bart De Wever (°1970) is een Vlaams politicus en voorzitter van de Vlaamsnationalistische partij Nieuwe-Vlaamse Alliantie.

565 Varlam Sjalomov (1907-1982) was een Russische schrijver en dissident die jaren gevangen zat in de Goelag. In 2001 verscheen zijn boek *Berichten uit Kolyma* in het Nederlands.

566 *We moeten onze vrijheid beschermen, niet onze veiligheid*, Paul Cliteur & Anthony Grayling, Interview door Yves Desmet en Jos Geysels, Denkers & Doeners, De Morgen, 13 augustus 2011, p. 63.

567 Susan Sontag (1933-2004) was een Amerikaanse schrijfster en politiek activiste.

568 Amartya Sen, *Identity and violence,* Norton & Company, 2006, p.

569 Yasmine Allas (°1967) in Dirk Verhofstadt, *De derde feministische golf*, Houtekiet, 2006, p. 179-180.

570 Naema Tahir (°1970) in Dirk Verhofstadt, *De derde feministische golf*, Houtekiet, 2006, p. 169-170.

571 Brian Barry (1936-2009) was een Britse filosoof en hoogleraar politieke filosofie aan de Londen School of Economics.

572 Scott Roeder (1960) was de moordenaar van George Tiller, een abortusdokter in de VS.

573 Todorov Tzvetan, *De nieuwe wereldwanorde. Overdenkingen van een Europeaan*, Atlas, 2004, p. 106.

574 Mark Heirman, *De ontdekking van Europa*, Houtekiet, 2003, p. 58.

575 Victor Hugo (1802-1885) was een Franse staatsman en schrijver. Tijdens een toespraak voor de Assemblée National op 1 maart 1871 zei hij het volgende: 'Plus de frontières ! Le Rhin à tous ! Soyons la même République, soyons les États-Unis d'Europe, soyons la fédération continentale, soyons la liberté européenne, soyons la paix universelle!' ('Geen grenzen meer! De Rijn voor iedereen! Laten we dezelfde republiek zijn, laten we de Verenigde Staten van Europa zijn, laten we de continentale federatie zijn, laten we de Europese vrijheid zijn, laten we de universele vrede zijn!)'

576 Mathias Schreiber, *Die Zehn Gebote: Eine Ethik für heute,* DVA Dt. Verlags-Anstalt, 2010.

577 Fernando Savater, *De Tien Geboden*, Bijleveld, 2006, p. 158.

578 Een uitzondering is Joseph Lewis *The Ten Commandments: An Investigation into the Origin and Meaning of the Decalogue and an Analysis of its Ethical and Moral Value as a Code of Conduct in Modern Society* (1946).

579 Gurpreet Bhatti is een Britse sikh-schrijfster. Haar toneelstuk *Behtzi* (*Oneer*) werd op 20 december 2004 van de planken gehaald wegens hevig protest van de sikh-gemeenschap in Birmingham.

580 In Paul Marshall's *Religious Freedom in the World: A Global Report on Freedom and Persecution* (2000) kan je nalezen hoe het met die vrijheid van godsdienst (en daarmee eigenlijk ook de vrijheid van meningsuiting) gesteld is in de verschillende landen in de wereld.

581 Betrand Russell, 'The Best Answer to Fanaticism – Liberalism', *The New York Times*, 16 december 1951. De 'Tien Geboden van Russell' zijn later ook gepubliceerd in *The Autobiography of Bertrand Russell* (1975).

582 Betrand Russell, *Is There A God?*, Commissioned by, but never published in, Illustrated Magazine, in 1952.

583 Toen de regionale overheid in de Amerikaanse staat Kansas besloot om op publieke scholen in de lessen biologie Intelligent Desing te onderwijzen, naast de evolutietheorie schreef de Amerikaanse fysicastudent Bobby Henderson (°1979) een brief naar de *Kansas Board of Education*. Daarin eiste hij dat naast het christelijke scheppingsverhaal ook les zou gegeven worden over Het Vliegend Spaghettimonster. Daarmee wou hij de absurditeit van godsdiensten duidelijk maken. Waarom zou het heelal niet geschapen zijn door *Het Vliegend Spaghettimonster*, zo vroeg hij zich af.

584 Niko Alm (1977) is een Oostenrijkse atheïst die acties voert tegen privileges voor kerken. Zie http://www.kirchen-privilegien.at/pimp-your-head.

585 *Zweden erkent filesharing als religie*, Knack, donderdag 5 januari 2012.

586 Lyall Sarah, *Who is a Jew? Court Ruling in Britain Raises Question*, in: The New York Times, November 8, 2009.

587 Mahmoud Ahmadinejad (°1956) is sinds 2005 president van Iran. Hij stelt regelmatig vragen bij het feit of de Holocaust werkelijk heeft plaatsgevonden.

588 Otto Skorzeny (1908-1975) was een Oostenrijkse SS-officier die na de oorlog uitweek naar Spanje.

589 Stephen Fry (°1957) is een Britse komiek en schrijver.

590 Thales (ca. 624-545) was een Griekse filosoof. Anaximander (zesde eeuw v.o.t.) was een Griekse filosoof die een grote invloed had op Plato en Aristoteles.

591 Duncan Clark, *The Rough Guide to Ethical Living: Energy, Food, Clothes, Money and Transport,* Rough Guides, 2006.

592 Salvatore Lo Piccolo (°1942) is een van de belangrijkste maffialeiders in Palermo op Sicilië.

593 Giovanni Falcone (1939-1992) was een Italiaanse onderzoeksrechter die de maffia bestreed. In 1992 werd hij vermoord door de Cosa Nostra. Paolo Borsellino (1940-1992) was een Italiaanse officier van Justitie die de maffia bestreed. Bij een autorit door Palermo op 19 juli 1992 werd hij door een autobom vermoord.

594 Zie hiervoor http://www.godfinder.org/

595 Blaise Pascal (1623-1662) was een Franse wiskundige, fysicus en theoloog.

596 Multatuli, *Bloemlezing*, G.L. Funke, Amsterdam, p. 269-271.
597 Anne Provoost, *Beminde ongelovigen. Atheïstisch sermoen*, Querido, 2008, p. 42.

PERSONENREGISTER

A
Abdel-Samad, Hamed 61, 308, 341, 344, 417, 445, 450
Adorno 371, 453
Ahadi, Mina 61, 68, 417-418
Ahmadinejad, Mahmoud 96, 396, 450, 455
Aisha, Bibi 74, 80, 419, 432
Al Banna, Hassan 228, 436
Alexander de Grote 44-45, 84, 355, 413
Al-Farabi, Aboe Nasr 447
Algra, Hendrik 352, 451
Ali, Tariq 56, 416
Al-Kindi 320, 447
Allen, Woody 132
Al-Massari, Mohammed 255, 439
Amara, Fadela 259, 260, 439
Amenábar, Alejandro 302, 445
Amir, Jigal 103, 111-113, 117, 142, 261-262, 381, 422, 436, 440
Ammann, Jakob 281, 442
Anaxagoras 329, 447, 451
Andersen, Christian 53-54, 207, 415
Anscombe, Elisabeth 327, 447
Apollinaire, Guillaume 165
Appiah, Kwame 136-137, 427
Apte, Narayan 142
Arafat, Jasser 111, 422-423
Aristoteles 360, 363, 437, 448, 452, 455
Arkoun, Mohammed 70, 322-323, 418, 447
Armstrong, Karen 29, 32, 81, 83, 99, 101-102, 104, 203, 210, 243, 245-246, 289, 327, 409, 421-422, 426
Ashtiani, Sakineh Mohammadi 66, 69, 417
Ash, Timothy Garton 230-231, 436
Asimov, Isaac 86, 420
Astell, Mary 287, 290-291, 443
Atta, Mohammed 113, 424
Attatürk, Kemal 318, 441
Augustinus 107
Averroës (Ibn Rushd) 187, 321, 341
Avicenna (Ibn Sina) 320-321, 447
Ayer, Alfred 421

B
Bach, Johann Sebastiaan 161
Bacon, Francis 165
Badinter, Elisabeth 440
Bakoenin, Michael 40, 412
Balkenende, Jan Pieter 334, 352, 428, 449, 451
Ban-Ki-Moon 177, 179

Barnes, Julian 184, 431
Barroso, José 91, 420
Barry, Brian 125, 381, 425, 439, 454
Baudelaire, Charles 165
Bawer, Bruce 58, 416, 420
Bayle, Pierre 269, 330, 350, 441, 449
Beccaria, Cesare 303-304, 312, 445
Becker, Carl 269-270, 441
Beethoven, Ludwig van 361
Bendix, Hans 167, 430
Benedictus XVI 253
Bentham, Jeremy 138, 140, 150, 303-304, 312, 359, 364, 445, 453
Berlinski, Claire 91, 420
Berman, Paul 120-121, 417, 424, 425, 439
Bhatti, Gurpreet Kaur 191, 432, 454
Bieber, Jodi 74, 419
Bierce, Ambrose 251, 438
Bin Laden, Osama 56-57, 119, 149, 231
Bizet, Georges 251, 438
Blackburn, Simon 212
Blair, Tony 79, 81-83, 86, 100-103, 172, 177, 203, 210, 217, 231, 240, 243-246, 248, 289, 315, 327, 335, 375, 412, 419, 422, 437
Blom, Philipp 269, 440
Bloom, Alan 127, 425
Bluitgen, Kåre 168, 430
Boccaccio, Giovanni 165
Bodifée, Gerard 232, 437
Bodin, Jean 305, 360, 445, 452
Bolkestein, Frits 69-72, 123, 175, 238-242, 247, 321-323, 381, 382, 418, 437, 447
Bonifatius VIII 84, 419
Borges, Jorge Louis 109
Bouazza, Hafid 66, 68, 418
Bouyeri, Mohammed 57, 110, 116, 119, 120-121, 381, 416, 424
Bradley, Arthur 189, 431
Braeckman, Johan 17, 207, 364, 434, 453
Brandes, Bernd 151
Breivik, Anders 115, 288, 310, 314, 380-381, 424
Brinkman, Fenny 342-343, 450
Brissot, Jacques-Pierre 359, 451
Broad, Charlie Dunbar 23, 408
Brown, Donald 39, 144, 428
Bruckner, Pascal 66, 125-126, 418, 425
Bruno, Giordano 192, 205, 329, 350, 432, 448
Büchner, Georg 330, 449
Burke, Edmund 27-28, 33, 277, 409
Buruma, Ian 57, 59, 70-72, 74, 134, 230, 231, 416
Bush, George W. 56-57, 78-79, 167, 225, 311, 354, 416, 435

C
Caldwell, Christopher 91, 420
Calvino, Italo 184, 431
Cameron, David 172, 310
Camus, Albert 332, 449
Caravaggio 207, 209, 271
Cervantes, Miguel de 165
Chatwin, Bruce 184, 431
Chesnot, Christian 150
Chomsky, Noam 167, 430
Clifford, William Kingdon 27, 35, 198-199, 200-201, 203-206, 210, 340, 408, 411, 415, 433
Clinton, Bill 68
Clinton, Hillary 172, 177, 180
Clisthenes 356, 451
Cliteur, Ben 21, 407
Cliteur-Nagelschmidt, Johanna 22, 407

Cohen, Job 33, 45, 241-242, 247, 410
Comte, Auguste 447
Comte-Sponville, André 318, 325, 446
Condorcet 263, 359, 451
Confucius 203, 242
Constandse, Anton 24, 408
Cooke, Bill 298, 444
Copernicus, Nicolaas 161, 429, 443
Crisp, Quintin 30, 409
Criswell, Jonathan C. 250, 438
Cudworth, Ralph 281, 442
Cyprianus 108, 423
Cyrillus 302, 445

D
Dalai Lama 342
Dalrymple, Theodore 371-372, 453
Damon, Linker 59, 103, 416, 422
Dante, Alighieri 165
Darwin, Charles 43, 48, 154, 165, 202, 319, 329, 345, 405, 413, 433, 434, 438, 449
David, Jacques-Louis 413
Da Vinci, Leonardo 17, 407
Dawkins, Richard 37, 39, 41, 44, 65, 67, 94, 106, 189-190, 196, 209-210, 218, 231, 251, 331, 335, 354, 372, 394-396, 399, 411, 417, 421
De Beauvoir, Simone 292, 444
Degauque, Muriel 115
De Gouges, Olympe 291, 443
Delcambre, Anne-Marie 99, 421
Den Boef, August Hans 247, 438
Dennett, Daniel 39, 55, 189, 218, 238, 415, 435
Dershowitz, Alan 186, 431
De Sade, Marquis 165
Descartes, René 165, 329, 350, 363, 443, 448
De Vos, Henk 25, 408
De Wever, Bart 371, 453
D'Holbach, Baron 94, 99, 238, 269, 291, 301, 316, 421, 427, 444
Dickens, Charles 53, 415
Diderot, Denis 94, 141, 165, 269, 291, 329, 421, 427, 448
Doekajev, Lors 194, 432
Dolet, Etienne 192, 432
Donner, Jan 351-352, 451
Donner, Piet Hein 156, 165, 282, 352, 428
Doornaert, Mia 135, 230, 436
Dooyeweerd, Herman 25, 27, 265, 408, 440
Dostojevski, Fjodor 47, 332, 414
D'Souza, Dinesh 335, 450
Du Châtelet, Emilie 291
Du Plessis, Philippe 110, 423
Durkheim, Emile 32, 410
Dvir, Shmuel 112, 423
Dworkin, Ronald 362, 452

E
Eagleton, Terry 431
Einstein, Albert 37, 144, 411
Elizabeth I 46, 65, 84, 414
Ellian, Afshin 57, 78, 171, 188, 225, 416, 430
Emerson, Ralph Waldo 38, 412
Engels, Friedrich 124, 425
Epicurus 138-139, 329, 359, 360, 427, 452
Epinay, Louise 291
Erasmus, Desiderius 83, 165, 416, 419
Eskin, Avigdor 112, 424
Esman, Abigail 128, 425
Euthyphro 137, 427

F
Facchinei, Ferdinando 304

Fahd bin Abdoel, Aziz al-Saoed 255, 439
Faraj, Abd al-Salam 111
Fernandes, Edna 113, 424
Ferry, Jules 273, 441
Festinger, Leon 67, 418
Feuerbach, Ludwig 217, 435
Fichte, Johann Gottlieb 329, 368, 448
Filips II 46, 109-110, 423
Finer, Herman 276, 441
Flaubert, Gustave 165
Foot, Philippa 150, 428
Fouad 116
Fourest, Caroline 81, 200, 224, 417, 419, 435, 442-443
Freud, Sigmund 165, 202, 410, 446
Fukuyama, Francis 227-228, 436

G
Galenus, Claudius 161, 429
Galilei, Galileo 161, 165, 192, 202, 329, 429
Gandhi, Indira 113, 424
Gandhi, Mahatma 113, 142, 323, 424
Gay, Peter 270, 441
Geiger, John 231, 243, 437
George III 164, 429
George, Robert P. 92, 421
Gerards, Balthasar 85, 109-110, 308, 420, 423
Gibbon, Edward 45, 413
Giniewski, Paul 85-88, 94, 95, 420
Glover, Jonathan 128, 425
Godse, Nathuram 142
Goebbels, Joseph 57, 416
Goethe, Johann Wolfgang von 77, 165
Goldberg, Michelle 310-311, 416, 446
Goodall, Jane 245, 438
Gopal, Priyamvada 75, 419
Goris, Issam 116
Gott, John William 156, 196, 428
Gould, Stephen Jay 32, 280, 410, 442
Gove, Michael 231, 437
Gramsci, Antonio 255, 439
Gray, John 56-57, 268, 371, 416, 440
Grayling, Anthony 32-33, 55, 65, 212, 218, 370, 373, 394-396, 399, 410, 415, 417, 433, 453-454
Greene, Graham 184, 431
Gulyga, Arsenij 141, 427
Guyan, François 110

H
Haeckel, Ernst 330, 449
Hamza, Abu 255, 439
Hannibal 236
Harris, Sam 30, 38-39, 42, 94, 189, 203, 218, 233, 331, 335, 409, 412, 421, 437
Hartmann, Nicolaï 24, 40, 281, 408, 412, 442
Hasan, Rumy 125, 381, 425, 439
Hatch, Edwin 54, 415
Haught, James 422
Hayek, Friedrich 27-28, 237, 409, 437
Hedges, Chris 82-83, 419
Hegel, Georg Friedrich 319, 447
Heidegger, Martin 97, 421
Heine, Heinrich 165, 174
Heirman, Mark 383, 454
Hendrik VIII 46, 192, 413, 420, 432
Herzog, Hal 365, 453
Hillel (rabbi) 101-102, 422
Hiorth, Finngeir 141, 428
Hippias 356, 451
Hirsi Ali, Ayaan 57, 60, 67, 75, 78, 80, 120, 167-168, 175, 191, 293, 297, 346, 369, 416-417, 444, 450

Hitchens, Christopher 39-40, 79, 82, 85, 94, 100-103, 105, 125, 162, 189-190, 201, 203, 209-210, 218, 242, 331, 335, 372, 375, 381, 395, 412, 419, 421, 422, 425, 437
Hitler, Adolf 43, 48, 57, 83, 157, 176, 229, 283, 313, 331, 374, 396, 413, 416, 418, 429
Hoessein, Imam 115, 314
Holman, Theodor 70-71, 74, 419
Homerus 165, 442
Horkheimer, Max 371, 453
Houellebecq, Michel 165, 427
Hoxha, Enver 223, 435
Hume, David 38, 99, 165, 316, 412, 421
Huxley, Aldous 29, 409
Huxley, Julian 33, 410
Huxley, Thomas Henry 244, 433

I
Ibn Warraq 75, 251, 431-432, 438, 444, 447
Innocentius X 104
Israel, Jonathan 269, 271, 440
Itard, Jean Marc Gaspard 9, 405

J
Jami, Ehsan 297-298, 444
Jansen, Hans 131, 249, 426, 438
Jefferson, Thomas 105, 138, 215, 423, 435
Johnson, Paul 243, 438
Jolie, Angelina 172
Jones, Sherry 193, 432
Jones, Terry 170-171, 175, 177, 179, 180, 430
Joshi, S.T. 133, 426
Judt, Tony 368, 453
Juergensmeyer, Mark 421
Julius III 51, 414
Jurieu, Pierre 330, 449

K
Kant, Immanuel 9, 17, 53, 102, 140-141, 150-151, 165, 207, 270, 296, 329, 341, 361, 364, 405, 422, 427, 448
Kapur, Shekhar 46, 414
Karel V 51, 414
Kelek, Necla 61, 417
Kennedy, James 171, 431
Kepel, Gilles 228-229, 436
Kepler, Johannes 161, 429
Khan, Irene 245-246, 247, 438
Khan, Mohammad Sidique 113-114
Khomeini, Ruhollah 50, 56, 84-85, 119-120, 159, 166, 184, 187-190, 225-230, 234, 372, 436
Ki-Moon, Ban 94, 172, 177, 179, 421
Kitto, H.D.F. 355, 451
Klausen, Jytte 169, 430, 432
Kuitert, Harry 35, 283, 411, 437
Kurtz, Paul 317, 446
Kymlicka, Will 273, 441

L
Landau, Paul 60, 417
Le Carré, John 431
Lecky, W.E.H. 359, 426, 452
Lenin 97, 217, 227-228, 406
Lennon, John 361, 452
Leopold II 13, 126, 128, 406
Le Pen, Marine 368, 453
Lewinsky, Monica 68
Lewis, Bernard 134, 319, 426, 447
Lewis, Clive Staples 107, 204, 423
Lincoln, Abraham 243, 267, 438, 440
Linker, Damon 103, 416, 422
Linnaeus, Carl 9, 405

Livingstone, Ken 256, 439
Lochhead, David 421
Locke, John 156, 162, 165, 350, 428
Loobuyck, Patrick 212, 434
Lorenz, Edward 14, 407
Luther, Maarten 48, 50-51, 84, 97, 101, 177, 328, 414

M
Machiavelli, Niccolo 165, 241, 437
Madison, James 214, 434
Maeterlinck, Maurice 165
Mak, Geert 57-58, 416
Makhmalbaf, Mohsen 340, 450
Malbrunot, Georges 150
Mao, Zedong 13, 231, 331, 406
Marbe, Nausicaa 69, 418
Marcion van Sinope 105, 423
Marcouch, Ahmed 338, 450
Marsh, Christopher 217, 435
Marx, Karl 43, 48, 97, 124, 165, 216-217, 227, 248, 413, 425, 435
Masafumi, Arima 109, 423
McEwan, Ian 43-44, 181, 189-190, 413, 431
McGrath, Alister 105, 217, 331-332, 423
McTaggart, John M.E. 23, 407
Meiwes, Armin 151
Mencken, Henry Louis 73, 419
Merkel, Angela 172, 177, 310
Meslier, Jean 141, 238, 427
Michelangelo 17, 407
Michielsens, Magda 289, 442
Millet, Cathérine 165
Mill, John Stuart 34, 140, 156, 158-159, 208, 237, 283, 289, 291, 296, 317, 329-330, 359, 410, 415, 425, 428, 437, 442, 444, 446, 449
Milton, John 156, 162, 428
Mitterand, Danièlle 440
Mohammed, Omar Bakri 255, 439
Monaco, Guido 17, 407
Montesquieu, Charles de 165, 303, 436, 445
Moore, Michael 167, 430
Moore, Roy 310-311, 446
More, Thomas 192, 432
Muller, Erwin 117-118, 424
Murray, Gilbert 356, 451

N
Nagel, Ernest 36, 411
Namazie, Maryam 309, 445
Napoleon, Bonaparte 45, 84, 359, 413
Nasreen, Taslima 81, 191, 200, 224, 388, 419, 432, 435, 443
Neuhaus, John 225, 435
Newton, Isaac 161, 429, 443
Nicolaas v 358, 451
Nin, Anaïs 165
Nozick, Robert 237, 437
Nussbaum, Martha 113, 344, 424, 450

O
Oates, Joyce Carol 22, 407
Obama, Barack 173, 176-177, 179, 431
Okin, Susan Moller 125, 425
Onfray, Michel 47, 139, 231, 414, 427
Orestes 302, 445

P
Paine, Thomas 37, 41, 50, 162, 207-210, 329, 411, 414, 434, 448
Pam, Max 74, 419
Parekh, Bhikhu 125, 425
Parris, S.J. 65, 417
Pascal, Blaise 326, 328, 402, 447, 455

Pathak, Nirupama 142
Paulus III 51, 414
Paulus VI 166
Pena-Ruiz, Henri 235
Peters, F.E. 426
Petraeus, David 172-173, 177, 431
Petrarca, Francesco 17, 407
Philipse, Herman 37, 97, 411, 421
Phillips, Melanie 125, 254, 425, 439
Phillips, Trevor 256, 439
Pico della Mirandola, Giovanni 17, 407
Pius V 84, 420
Plato 241, 371, 427, 437, 452, 455
Pojman, Louis 149, 428
Popper, Karl 67, 148, 326
Pot, Pol 331, 449
Pöttering, Hans-Gerd 91, 420
Pressfield, Steven 44, 413
Prigogine, Ilya 14, 407
Prins Charles 255
Protagoras 123, 329, 425, 448, 451
Prothero, Stephen 29, 409
Provoost, Anne 130, 333, 334, 389, 403, 425, 449, 456
Ptolemaeus 161, 429
Pullman, Philip 189, 431

Q
Qatada, Abu 255, 439
Quinn, Philip 51, 414
Qutb, Sayyid 120, 228, 230-231, 436

R
Rabelais, François 165
Rabin, Jitzak 103, 111-112, 117, 142, 297, 422
Rachels, James 34, 410, 411, 412
Rajneesh, Chandra Mohan 341, 450
Ramadan, Tariq 59-64, 67, 75, 86, 91, 243, 314, 335, 382, 416-417, 424
Rasmussen, Anders Foch 172
Regan, Tom 364-365, 453
Rehov, Pierre 114, 424
Renan, Ernest 165, 319-323, 330, 368, 370, 446, 449
Reve, Gerard 250, 351-352, 451
Robinson, J.A.T. 267, 440
Robinson, Mary 261, 440
Robinson, Richard 42, 412
Roeder, Scott 113, 381, 454
Roosevelt, Theodor 37, 411
Rose, Flemming 168, 430
Rousseau, Jean-Jacques 75, 361, 371-372, 419, 443, 452, 453
Rowse, Alfred Leslie 92, 253, 421, 439
Rushdie, Salman 5, 56, 58, 84-85, 119, 132, 154-156, 159, 162, 166-167, 175, 181-194, 215, 229, 322, 388, 428-429, 431
Russell, Bertrand 19, 26-27, 86, 107, 192, 210, 316, 390-391, 394, 399, 408, 455
Ryabykh, Georgy 94, 421

S
Sadat, Anwar 111, 423
Safranski, Rüdiger 283
Saïd, Edward 131
Santayana, George 192, 373, 432
Sarkozy, Nicolas 59-64, 278, 310, 417
Sartre, Jean-Paul 40, 47, 130, 165, 230, 332, 412, 449
Savater, Fernando 338-340, 353, 385, 386, 388, 450-451, 454
Schalken, Tom 249-250, 438
Schlesinger, Arthur Jr 104, 422
Schopenhauer, Arthur 26-27, 36, 195, 200, 248, 364, 408, 411

Schreiber, Mathias 386, 454
Schulz, Johann Heinrich 140-141, 427
Schurman, Anna Maria 290, 443
Schwarzer, Alice 224, 435, 442
Schweitzer, Albert 107, 138, 423, 427
Schweitzer, Bernard 40, 412
Scott, Joan Wallach 90, 113, 381, 420, 454
Searle, John 175-176, 264, 440
Selim, Nahed 61, 66, 68, 315, 345, 417-418, 443
Sen, Amartya 141, 376, 377, 428, 454
Serres, Michel 152, 428
Servet, Miguel 205, 350, 433
Shakespeare, William 415
Shaw, George Bernard 36-37, 317, 411
Shelley, Percy Bysshe 17, 24, 40, 412
Shermer, Michael 102, 422
Singer, Peter 34, 56, 58, 124, 145, 175, 364, 410-411, 416, 425, 428
Sjalamov, Varlam 373
Skorzeny, Otto 396, 455
Smith, Adam 361, 452
Smith, Joseph 39, 312, 341, 342, 385, 386, 450
Snel, Bert 131, 426, 437
Socrates 97, 137, 175, 202, 205, 210, 329, 357, 427, 437, 448, 452
Soltan, Neda 348, 450
Spencer, Robert 99, 421
Spinoza, Baruch 37, 265, 269, 329, 341, 349, 363, 411, 440, 443, 448
Spruyt, Bart-Jan 27, 409
Stalin, Josef 13, 83, 217-218, 228-229, 231, 331, 334, 406
Stebbing, Susan 318, 446
Stendhal 165
Stenger, Victor 218, 435
Stern, Howard 24, 408, 429
Stevaert, Steve 33, 45, 410
Strauss, David Friedrich 329, 448
Strauss, Leo 27, 409
Swift, Jonathan 29, 165

T
Taheri, Amir 261, 262, 436, 440
Tahir, Naema 367, 380, 454
Tate, Andrew 189, 431
Taylor, Charles 125, 183, 273, 310, 425, 441
Taylor, Thomas 363, 453
Taymiyya, Ibn 228, 436
Teeuwen, Hans 218, 435
Tertullianus 105, 423
Thomas, Dominique 254, 439
Thucydides 357, 451
Tibi, Bassam 61, 75, 224, 229, 231, 318, 320, 417, 422, 435, 436, 437
Tillich, Paul 35, 37, 267, 283, 411, 440
Tocqueville, Alexis de 316
Todorov, Tzvetan 226, 355, 376, 382, 436, 454
Tolstoj, Lev 165
Tournier, Michel 184, 431
Trevor-Roper, Hugh 159, 429
Trifkovic, Serge 99, 421
Twain, Mark 73-74, 326, 419, 447

U
Underwood, Benjamin 213, 316, 434, 446

V
Van Aquino, Thomas 197, 361, 363, 452

Van Aveyron, Victor 9-10, 405
Van den Berg, Floris 38, 299, 353, 412, 444, 451
Vandenbosch, Michel 365, 453
Van den Brink, Tijs 171, 430
Van den Broek, Dirk 261-262, 439
Van der Heijden, Paul 186, 431
Van der Horst, Pieter W. 131, 426
Van der Steeg, Hans 171, 430
Van de Westelaken, Gijs 71, 419
van Doorn, J.A.A. 298, 444
Van Eikema Hommes H.J. 25, 181, 265, 408
Van Gogh, Theo 57, 70, 72, 74, 110, 116-117, 119-121, 156, 167, 168, 191, 229, 297, 352, 388, 416, 424
Van Istendael, Geert 46, 301, 414
Van Oranje, Willem 85, 109-111, 308, 423
Van Reybrouck, David 128
Van Rompuy, Herman 33-34, 45, 410
Van Rooy, Sam 131
Van Rooy, Wim 131
Vargas Llosa, Mario 153, 375
Verhofstadt, Dirk 17, 94, 158, 312, 410-411, 414, 417, 419-420, 422, 428, 442, 444, 449, 454
Vermeersch, Etienne 17, 80, 94, 102, 163, 212, 337, 419, 421, 422
Vermeulen, Ben 219, 435
Vesalius, Andreas 161, 429
Vilks, Lars 191, 432
Voltaire 40, 86, 94, 130, 141, 165, 238, 241, 291, 329-330, 419, 421, 443
Von Hartmann, Eduard 24, 40, 408, 412
Vosmeer, Sasbout 110, 423

W
Walschap, Gerard 165
Walsingham, Francis 134, 426
Warnock, Mary 34, 411
Watson, Peter 130, 316, 426, 446
Waugh, Evelyn 242, 438
Weber, Max 32, 276, 410
Weiler, Joseph 232, 437
Welles, Orson 251, 438
Westergaard, Kurt 84, 154-156, 167-170, 174-175, 177, 190-191, 194, 388, 420, 430
White, Andrew Dickson 280, 426, 442
Wilcox, Ella Wheeler 102, 422
Wilders, Geert 167-168, 174-175, 247, 249-251, 274, 276, 368, 374, 430, 438
Willem-Alexander 437
Willem I 133, 426
Willem II 426
Willem III 426
Williams, Rowan 82, 310, 419
Wright, Frank Lloyd 37, 411
Wright, Robert 104, 422, 426

Y
Yahya, Harun 334, 449

Z
Zakaria, Fareed 347, 450
Zola, Emile 165
Zwagerman, Joost 69, 418

ZAKENREGISTER

Aangezien dit boek de neerslag biedt van een doorlopend gesprek is het onvermijdelijk dat bepaalde thema's soms door elkaar en soms in een gewijzigde vorm terugkomen. Met deze *beknopte* index kan men die formuleringen met elkaar vergelijken.

apostasie
geloofsafval 297, 307
blasfemie 156, 351-352

atheïsme
agnosticisme 327
als uitgangspunt 218
en kosmologie 44
en moraal 41, 328-330
en misdaden 217, 223, 331
humanisme 334
nieuwe atheïsten 187, 210, 335
soorten atheïsme 130, 231, 235, 325-326
vrijzinnigheid 241, 322

Bijbel
Abraham 48-53, 207, 401
Elia 42, 104, 177
Jefta 41-42, 52, 401
Mozes 50, 62, 385-386
Noah 338
Pinechas 42, 85, 104, 197
Thomas 206-207, 209

christendom
zie ook 'katholieke kerk'
zie ook 'Jezus'
zie ook 'religie'
en slavernij 243, 246, 358-360
reformatie 45, 97, 220
staatskerk 82, 219-220, 232

cognitieve dissonantie
theorie 67, 68, 289

conservatisme
denkrichting 27, 277
religieus-conservatisme 371

communisme
algemeen 230, 331
fellow-traveller 230

democratie
als staatsvorm 214, 258, 283, 356-357

dierenrechten
algemeen 363-365
rituele slachtingen 393
uitbreiding morele kring 365

dood
angst voor de dood 24
doodsbedreiging 255
doodstraf 312-314
onsterfelijkheid 23-24

ethiek
zie ook 'moraal'

evolutietheorie
creationisme 311
intelligent design 333

feminisme
algemeen 287, 289
suffragette 292

filosofie
algemeen 212, 302
politieke filosofie 19

geboden
afgoderij 104, 197
Tien Geboden 385-401

God
zie ook 'godsdienst'
zie ook 'moraal'
dogmatisme 239
goddelijke bevelstheorie 47-76
godslastering 85, 155-156, 185, 196, 250, 351-353
terreurdaden 44

godsdienst
zie ook 'God'
zie ook 'christendom'
zie ook 'islam'
zie ook 'jodendom'
zie ook 'protestantisme'
Amish 281-282, 345
en wetenschap 32, 80, 100, 160, 280
fundamentalisme 55-59, 116, 249, 377
monotheïstische godsdiensten 31-38, 179, 336, 389
mormonen 39
ongelovigen 237, 344, 390
openbaring 50, 271-272, 385
polytheïsme 38, 137
protestantisme 94, 234, 330
sikh 113, 191, 284, 388
theocratie 120, 219-230

Grieken
leven na de dood 23

harmonie 220, 312, 338, 370

heksen
heksenverbranding 287

hindoeïsme
zie ook 'godsdienst'
extremisme 113, 142, 344
kastenstelsel 142

Holocaust
ontkenning 163

homoseksualiteit
homofobie 92
homohuwelijk 299, 362-363

identiteit
Europese 381, 383
kosmopolitisme 136-137
natiestaat 103, 373
nationalisme 368, 370-376

integratie
en religie 242, 343, 346

islam
zie ook 'godsdienst'
afvalligheid 120
antisemitisme 131
cartoons 162, 168-170, 194, 202-203
doodstraf 119-120, 245-247, 313
fatwa 58, 85, 166, 183-184
gebedsruimte 279
hoofddoek 229, 259-262, 276-277
islamisme 120, 227-230, 318
islamofobie 90-94
kopvoddentaks 276
salafisme 116
sharia 120, 230, 256-257, 306-318
steniging 59-69

Jezus
zie ook 'christendom'
en moraal 106-108, 138
uitspraken van 62-64, 134, 206

jodendom
zie ook 'godsdienst'
haredim 294, 343
Talmoed 343
Thora 101-102, 312

katholieke kerk
zie ook 'christendom'
antisemitisme 87
Index 165-166, 216
inquisitie 223
kerkbezoek 34
Vaticaan 134

kolonialisme
Leopold II 128

kritiek
kennis 160, 338, 344-345
religiekritiek 86, 210, 322,

liberalisme
liberale rechtsstaat 130, 283

mens
evolutie 44
gelijkwaardigheid 126, 287-299

moraal
zie ook 'God'
zie ook 'godsdienst'
zie ook 'religie'
autonome 242
categorische imperatief 102, 140, 147
Gulden Regel 102-107
trolleydilemma 150
universele seculiere 135-152

multiculturele samenleving
actief pluralisme 130
communautarisme 183
cultuurrelativisme 66, 123-134
monoculturalisme 133-136
tolerantie 330, 356, 377

neutraliteit
van de overheid 263-285, 379-380

onderwijs
madrassa 340, 342
thuisonderwijs 345

pijn
verzet tegen 146-148, 152

postmodernisme
als denkrichting 176, 263, 280

protestantisme
zie ook 'godsdienst'

racisme 89-90

recht
strafrechtspleging 303

religie
zie ook 'godsdienst'
sociale cohesie 101, 232-234
zelfmoordterroristen 113-116

religiekritiek
Russell-theepot 391
Vliegend Spaghettimonster 391-392

secularisme
cesaropapisme 226-227, 240
laïcité 235-262
pleidooi voor 315-324
scheiding kerk en staat 213-235
seculiere staat 183, 214
trias politica 226

Verlichting
verlichtingsdenker 330
verlichtingsfundamentalisme 231, 270, 336

vrijheid
en beledigen 157, 164-165, 205, 248
en boekverbranding 173-174, 180
en kwetsen 164-165, 170, 202
en provoceren 174, 202, 205
van onderzoek 205, 335
van meningsuiting 153-180

OOK VAN PAUL CLITEUR

Conservatisme en cultuurrecht (1989)
De filosofie van mensenrechten (1997)
Darwin, dier en recht (2001)
Moderne papoea's (2002)
Tegen de decadentie (2004)
God houdt niet van vrijzinnigheid (2004)
Moreel Esperanto (2007)
Esperanto moral (2009)
The Secular Outlook (2010)
Het monothëistisch dilemma (2010)

OOK VAN DIRK VERHOFSTADT

Het einde van het BRT-monopolie (1981)
Het menselijk liberalisme (2002)
Pleidooi voor individualisme (2004)
De derde feministische golf (2006)
Pius XII en de vernietiging van de Joden (2008)
John Stuart Mill. 150 jaar over vrijheid (red.) (2009)
Het liberale denken van Thomas Paine (red.) (2009)
Dirk Verhofstadt in gesprek met Etienne Vermeersch (2011)
De laatste getuigen (co-auteur Luckas Vander Taelen) (2011)
De open samenleving onder vuur (red.) (2012)
Pius XII. Und die Vernichtung der Juden (2012)